

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOZOFSKI FAKULTET

Stefan S. Janković

**DRUŠTVENI PROSTORI I PRAKSE: STUDIJA
SVAKODNEVNIH PRAKSI KROZ PROSTORE
STANOVANJA U ZEMUNU**

Doktorska disertacija

Beograd, 2019.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Stefan S. Janković

**SOCIAL SPACES AND PRACTICES: THE
STUDY OF EVERYDAY PRACTICES
THROUGH DWELLING SPACES IN ZEMUN**

Doctoral dissertation

Belgrade, 2019.

Komisija za ocenu i odbranu doktorske disertacije

Mentor:

dr Mina Petrović, redovni profesor

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Članovi komisije:

dr Ivana Spasić, redovni profesor

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Srđan Prodanović, naučni saradnik

Univerzitet u Beogradu, Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Datum odbrane: _____

Sažetak

Predmet ove disertacije čini razmatranje svakodnevnih praksi kroz prostore stanovanja u Zemunu. Namesto prihvatanja holističkih okvira, samo istraživanje je izgrađeno na temeljima osobene ontološke matrice koja akcentuje lokalne kontingencije gde se praktični život odvija relaciono i procesualno, prvenstveno kroz formiranje ključnih odlika društvenog života kroz prostore stanovanja i njegovo odigravanje koje se zbiva kroz svakodnevne prakse. Počev od pretpostavke da se formiranjem prostora stanovanja u konkretnom slučaju Zemuna suštinski formiraju i zasebne stvarnosti i progresivno odvajaju kolektivi kroz rezidencijalne zone, ovo istraživanje stremi ka tome da rašlani vezu između društvenog života i prostora. Stanovanje je stoga preuzeto kao alternativni pristup urbanim prostorima. Promišljajući ih kao komplikovane i heterogene konfiguracije ono podvlači kako su kolektivi upućeni na različite stvarnosti i forme života, posebno kroz bitno drugačije oblike prostornosti i prakse koje se mogu pratiti direktno kroz vezu sa stanovanjem. U tom smislu, primenom kombinovanog metoda koji uključuje statističku analizu, zatim analizu istoriografske građe i drugih sekundarnih izvora podataka poput propisa i urbanih planova, utvrđuju se bitne socijalne razlike između rezidencijalnih zona u Zemunu kakve su Staro jezgro, masovno izgrađena naselja, kao i izbeglička naselja. Uočavanje ovih razlika je uzeto kao osnov za izbor ukupno 15 domaćinstava gde su uočene socio-prostorne putanje izrazite. Drugi segment ovog istraživanja upravo korišćenjem etnografije pristupa komparativnom ispitivanju svakodnevne i prakse u datim slučajevima. Osim razmatranja celokupnog aranžmana u kom se obrazuje svakodnevica domaćinstava u datim slučajevima, nastoji se najpre prići bliže prostornosti u vidu smeštanja praksi, formiranja distinktivnih prostornih modusa i povrh svega, značenja koja akteri pridaju prostoru. Ono što je takođe ispitivano jeste izgled svakodnevne koji se zbiva putem tela i realizuje praksama poput čišćenja, kuvanja, nabavke, ali i postupaka koji direktno zahvataju telo poput odevanja. Utoliko, ova

ispitivanja odvođe ka, premda zbilja uslovnom zaključku, o postojanju dubokih socijalnih rascepa u formi života koja prate ona izražena kroz stanovanje.

Ključne reči: društveni prostori, prakse, stanovanje, urbani prostori, svakodnevnica, Zemun.

Naučna oblast: Sociologija

Uža naučna oblast: Sociologija naselja – sociologija grada

UDK broj: 316.334.56

Social Spaces and Practices: The Study of Everyday Practices Through Dwelling Spaces in Zemun

Abstract

Subject of this dissertation consists of considering the everyday practices through the dwelling spaces of Zemun. Instead of adopting holistic framework, research itself is based upon unique ontological matrix that accentuates the local contingencies where practical life takes place relationally and processually, primarily through the formation of the principal features of social life through dwelling spaces and their enactment through everyday practices. Starting from an assumption that the formation of a dwelling space in the particular case of Zemun essentially forms distinct realities and progressive separation between the collectives through residential zones, aim of this research is to discern the connection between social life and space. Dwelling is thus taken as an alternative approach to urban spaces. Conceiving them as complicated and heterogeneous configurations that direct collectives to different realities and life forms, it underlines how the collectives are directed to different realities and forms of life, particularly through different forms of spatialities and practices that might be detected directly through link with dwelling. In this sense, using a combined method that includes statistical analysis, analysis of historiographic material and other secondary sources of data such as regulations and urban plans, significant social differences between residential zones in Zemun such as the Old Core, mass-built settlements, and refugee settlements are determined. Registering these differences was taken as the basis for selecting a total of 15 households where the observed socio-spatial trajectories are pronounced. Second segment of this research precisely revolves around employing the ethnography in order to access to the comparative examination of everyday life and practice in given cases. In addition to considering the overall arrangement that forms an everyday life of households in these cases, it seeks first to come closer to space in the form of placement of practices, the formation of distinctive spatial modes and, above all, the meanings that actors attach to space. What has also been examined is the appearance of everyday life that occurs through the body and is carried out by

practices such as cleaning, cooking, shopping, as well as procedures that directly engulf the body like dressing. Overall, these examinations lead to, although a tentative conclusion, about the existence of profound social ruptures in life-forms that accompany those expressed through dwelling.

Key words: social space, practices, dwelling, urban spaces, everyday, Zemun.

Scientific field: Sociology

Scientific subfield: Sociology of the settlements – Sociology of the city

UDC number: 316.334.56

Sadržaj

1.	Uvod	1
1.1.	Formulacija predmeta istraživanja; ciljevi i ključne pretpostavke	1
1.2.	Kratak pogled na osnovna ontološka i epistemološka polazišta	4
1.3.	Koncepti i osnovne pretpostavke: stanovanje, prostori i svakodnevne prakse ..	7
1.4.	Metode istraživanja: kombinovani metod, sekvencijalnost i tehnika ispravljanja	18
1.5.	Kratak pregled poglavlja	25
2.	Teorijsko-epistemološki okvir: ka prožimanju prakseologije i prostora	
2.1.	Problematika saznanja u kritičkom ključu: o ontološkim i sazajnim pitanjima	31
2.1.1.	Uvod: savremeni ontološki preobražaji i problematika odnosa	31
2.1.2.	Zone integracije dualizma i simetrizacija odnosa	35
2.1.3.	Multinaturalizam: relaciona višestrukost i pluralni modaliteti praksi	39
2.1.4.	Spekulativni realizam: svet objekata izvan relacija	41
2.1.5.	Od relacija do ontološke distribucije: saznavati društveni život	47
2.1.6.	Nacrt teorijskog modela i metoda istraživanja praksi svakodnevice i prostora stanovanja	54
2.2.	Između prostora i praksi: natrag ka prostorno-vremenskom utemeljenju društvenog	59
2.2.1.	Prostori, urbanost i stanovanje: uvodne napomene	59
2.2.2.	Prostornost gradova i problem metaboličkog promišljanja	61
2.2.2.1.	Gradovi i društvene raspodele	61
2.2.2.2.	Sastavljanje gradova	66
2.2.2.3.	Gradovi i kulturno prilagođavanje	71
2.2.3.	Stanovanje: alternativna urbana ontologija	75
2.2.4.	Društveni prostori i stanovanje: o problemima socio-prostorne analitike	83

2.2.5. Prostornost stanovanja: gradnja, materijalnost i društveni rasporedi	89
2.2.6. Telesnost, praktični život i kodiranje prostora	93
2.3. Prakse i svakodnevice: ka sintetizaciji teorije prakse i teorije društvenog prostora	98
2.3.1. Prakse kao generativni procesi	98
2.3.2. Teorija prakse i problem dualnog stanja	102
2.3.2.1. Praksa i dve strane manipulativnosti	102
2.3.2.2. Kontemplativna obrada i refleksivno nadgledanje	107
2.3.2.3. Regenerativnost i praktična prilagođavanja	111
2.3.3. Telo, praktične sheme i generativnost praksi	116
2.3.4. Aranžmani praksi: lanci aktivnosti, transakcija i društveni rasporedi	122
2.3.5. Vremenitost i svakodnevice: događajnost tokova i ritmova	128
2.3.6. Nacrt modela i metode istraživanja praksi svakodnevica i prostora stanovanja.....	134

3. Svakodnevne prakse i prostori stanovanja u Zemunu

3.1. Uspostavljanje morfologije: konstrukcija prostora stanovanja	142
3.1.1. Urbana tekstura, stanovanje i proizvodnja prostora: uvodne napomene.....	142
3.1.2. Nastanak i morfogeneza urbane teksture Zemuna: od grada do predgrađa	145
3.1.3. Socio-materijalne forme stanovanja, principi gradnje i oblici urbane matrice ..	154
3.1.4. Socio-materijalne stvarnosti, raspodele i društvene morfologije stanovanja ..	169
3.1.5. Socio-prostorne razlike i predeli stanovanja	180
3.1.6. Zaključak	185
3.2. Prostori svakodnevnih praksi i prostorne diferencijacije	187
3.2.1. Prostornost i prakse stanovanja: metodološke refleksije	187
3.2.2. Socio-prostorna istorija stanovanja, društveni rasporedi i oblici praktičnih aranžmana	190
3.2.2.1. Staro jezgro i urbani kontinuiteti	190

3.2.2.2. Masovna stambena gradnja i aranžmani socio-kulturnih preobražaja.	196
3.2.2.3. Novoformirana naselja i „distorzije“ uklapanja u gradske mreže	205
3.2.3. Urbana svakodnevica, prakse i prostorni kodovi	213
3.2.3.1. Kodovi familijarnosti i osnovne konture urbanog života	220
3.2.3.2. Kodovi selektivnosti: kvalitativna račvanja svakodnevne prostornosti	223
3.2.3.3. Kodovi performativnosti: kvalitativno razdvajanje praksi i lokacija ..	227
3.2.4. Tranzitivnost društvenih prostora: relacije, ritmovi i ambijenti svakodnevica	229
3.2.5. Prostori i normativni aranžmani: afekti i kodovi u svakodnevnom životu	236
3.2.6. Zaključak	249
3.3. Društvene prakse <i>in extensione</i>: potraga za aranžmanima praksi	251
3.3.1. Svakodnevica i praktični aranžmani: uvodne napomene	251
3.3.2. Mikrologija svakodnevica: prostornost i materijalnost praktičnog života	254
3.3.2.1. Prostornost stanovanja i tranzitivna svakodnevica domaćeg univerzuma	254
3.3.2.2. Čišćenje, pranje i pospremanje: sekvencijalnost praksi	263
3.3.2.3. Biosocijalno biće: kupovina, prakse ishrane i kuvanja	272
3.3.3. Telo, prostornost i modifikacije: prakse odevanja i kozmetičkog uređivanja	285
3.3.4. Gramatike praktičnog života, telesnost i socio-kulturni aranžmani	293
3.3.5. Svakodnevica i vreme: prakse i životni tokovi	300
3.3.6. Zaključak	311
4. Zaključna razmatranja	312
Literatura	319
Prilog 1. Plan istraživanja	343

1. Uvod

1.1. Formulacija predmeta istraživanja; ciljevi i ključne pretpostavke

Predmet ovog istraživanja čini razmatranje svakodnevnih praksi kroz prostore stanovanja u Zemunu. U užem smislu, najpre se ispituju dugotrajni procesi socio-prostornog razdvajanja rezidencijalnih zona i oblika stanovanja u Zemunu i to s ciljem da se osvetle trajni efekti po formiranje društvenih stvarnosti za različite grupe. Pronalazi se da se upravo kroz kontinuirane procese gradnje, profilisanja rezidencijalnih zona, njihove materijalne odlike i socio-morfološka svojstva koja se odnose na principe socijalne raspodele i izgradnje stambenog prostora, zbiva progresivno odvajanje formi života kolektiva kroz stanovanje. Stanovanje se pak, razume šire od rezidencijalne situacije i uzima za celovito društveno postojanje kojim se nastoji ostvariti tesna teorijska veza između prostora i svakodnevnog života koji se ostvaruje kroz prakse. Uočavanje ovih razlika u socio-prostornim putanjama zatim je konkretno uzeto kao polazna osnova za komparativno istraživanje svakodnevnih praksi. U tom smislu, drugi segment ovog istraživanja se direktno nastavlja na prvi, izborom ukupno 15 domaćinstava gde su uočene socio-prostorne putanje izrazite, te se korišćenjem etnografije pristupa direktnom ispitivanju svakodnevice i prakse. Osim razmatranja celokupnog aranžmana u kom se obrazuje svakodnevica domaćinstava i to u tesnoj vezi sa istorijom stanovanja, nastoji se najpre prići bliže prostornosti u vidu smeštanja praksi, formiranja distinktivnih prostornih modusa i povrh svega, značenja koja akteri pridaju prostoru. Dalje, ono što je takođe ispitivano jeste izgled svakodnevice koji se zbiva putem tela i realizuje praksama poput čišćenja, kuvanja, nabavke, ali i postupaka koji direktno zahvataju telo poput odevanja. Utoliko, ova ispitivanja odводе ka, premda zbilja uslovnom zaključku, o postojanju dugih socijalnih razdvajanja u formi života koja prate ona izražena kroz stanovanje.

Samo istraživanje je izgrađeno na temeljima osobene ontološke matrice koja, *namesto prihvatanja holističkih okvira*, teži da društveni svet sagleda najpre počev od *lokalnih kontingencija gde se praktični život odvija relaciono i procesualno*. Ta matrica, koja će biti jasnije oslikana u celini poglavlja 2, jeste najjasnije izražena kroz ključni koncept: stanovanje. Kako smo već istakli, stanovanje biva shvaćeno kao područje kontinualnog odvijanja društvenog postojanja koje utoliko upućuje direktno na materijalnost i prakse, ali navodi i na to da se urbani prostori

počnu misliti kao komplikovane i heterogene konfiguracije, koje upućuju kolektive na različite stvarnosti i forme života. Prostor utoliko shvatamo ne kao konačni okvir, nego sklop materijalnosti i semiotičkih operacija kroz koje se prave *intenziteti*, *smerovi* i *načini* distribucije entiteta koji se pronalaze u oblicima kolektivnog života - što posebno važi za gradove, te se prostornost i društvene stvari, dakle, moraju uzimati skupa, što je naša polazna osnova koja nas i vodi ka konceptu praksi. Kao što ćemo videti, prakse shvatamo ne samo u vidu odvijanja uobičajenih stvari koje prate strukturne datosti, nego kao konstantnu uključenost aktera u društveni svet koji je tesno vezan sa prostorima i utisnut u oblike svakodnevice.

Upravo izbor prostora stanovanja u Zemunu kao područja empirijskog istraživanja iz više razloga biva pogodan da bi se veze prostora i praksi što bolje ispitale. Po mnogo čemu, Zemun čini interesantno opitno tle. Duga povest formiranja urbane teksture, različiti principi gradnje, načini urbanog planiranja i povrh svega, mnogobrojne izmene u administrativnom definisanju teritorije, jesu utrle unekoliko šarolike putanje stanovanja. Kroz ove delikatne procese, „sudbine” kolektiva su čvrsto postale stopljene sa raspodelom stanovanja, pa čak i krajnje suptilnim operacijama za rezultat proizvele disparatne realnosti. Pored kontinuiteta koji jeste ostvaren kroz stanovanje u Starom jezgru, u Zemunu se pronalazi pregršt raznolikih socio-prostornih putanja, počev od kolonizacije nakon Drugog svetskog rata gde je postojeći stambeni fond raspodeljivan, a zatim i masovne stambene gradnje koja je odgovarala imperativima industrije. Gotovo paralelno, isti ti procesi su praćeni ogromnim udelom individualne gradnje i nizom adaptacija postojećih stambenih prostora, što je posebno postalo intenzivno 1990-ih godina sa nastankom brojnih naselja u kojima je nastanjena pretežno izbeglička populacija. Iz ovih procesa, u kojima su se ukrštali različiti principi proizvodnje prostora koje razni akteri primenjuju kroz načine življenja urbanosti, gde se ujedno raspodeljuju i određene privilegije i statusi, formirane su suštinske razlike koje se, u vidu rezidencijalnih zona potencijalno postavile barijere u kolektivnom životu. Iako naše shvatanje nije strukturalističko niti se rukovodi zamislama koje bi naprosto prostore shvatile kao definitivne okvire, ovakva istorija stanovanja, može se pretpostaviti, predstavlja temelj distinktivnih formi života, koje potencijalno odvede u diferencirane vidove svakodnevnog, praktičnog življenja.

Otuda, među *osnovna istraživačka pitanja i ciljeve ovog istraživanja* mogu se izdvojiti sledeće tačke.

- a) Na prvom mestu, to je ispitivanje veze koja se ostvaruje između društvenog života i prostora, sa *osnovnom pretpostavkom* da se *formiranjem prostora stanovanja u konkretnom slučaju Zemuna mogu identifikovati i delikatni procesi koji suštinski formiraju zasebne stvarnosti i vrše progresivno odvajanje među kolektivima*.
- b) Drugo važno pitanje jeste *kako se zbiva takva progresivna kompozicija različitih kolektivnih stvarnosti i kako se uopšte oblikuje stanovanje*.
- c) Sledeće pitanje se direktno odnosi na vidove prostornog života kolektiva koji prate ove rascepe u stanovanju, te se uz dosta zadržki, može *pretpostaviti da se njihove prostornost i prakse kvalitativno razlikuju življenjem drugačijih socio-kulturnih ambijenata*.
- d) U vezi sa time jeste pitanje *kako onda ti oblici prostornosti i socio-kulturni ambijenti izgledaju i kakvo ustrojstvo praksi, artefakata, ritmova i intervala svakodnevice se u njima može pronaći*.
- e) Shodno tom skeletu praksi, konačno, može se postaviti pitanje *kako prakse konkretno izgledaju, čime se akteri rukovode i kakve stvarnosti one proizvode*. Povrh svega, ključno pitanje jeste u kakvoj sprezi ove forme života koje se daju registrovati praćenjem svakodnevnog života i praksi stoje u odnosu na razlike uočene u vezi sa stanovanjem i socio-prostornim razdvajanjima.

Postavljeni cilj istraživanja zahteva sistematično prožimanje i određivanje empirijskog istraživanja teorijskim konceptima, i primenu *kombinovanog metoda* pri prikupljanju podataka, kao i korišćenju postojećih izvora. U skladu sa iznetim teorijskim zadacima i pretpostavkama, proces prikupljanja empirijskih podataka je postavljen *sekvencijalno*, tako da svakom od segmenata istraživanja odgovara zaseban tip podataka. Prvi segment tako cilja ka socijalnoj, materijalnoj i morfološkoj analizi formiranja prostora stanovanja u Zemunu i distinktivnih rezidencijalnih zona, koje se daju očitati kroz *istoriografiju, urbane planove, arhivsku građu, morfološki opis i druge sekundarne izvore podataka*, ali i ključne *statistike* koje prikazuju socijalne i morfološke karakteristike stanovanja. Po koncu ove analize, obavlja se selekcija ukupno 15 domaćinstava koja bi izrazila valjano ove socio-prostorne putanje, koja se potom podvrgavaju etnografskom ispitivanju. Drugi segment utoliko počiva na prikupljanju podataka putem specifične urbane etnografije, upotrebene za *in actu* praćenje svakodnevice i praksi. Njome se naime, osvetljava stanovanje kao aktivan proces i dobija jasan prikaz tela, aranžmana i praktičnog života i ostvaruje direktna veza sa prostorima.

Rad je podeljen na ukupno četiri globalna poglavlja među kojima je i uvod kao prvo, a zatim i drugo pod nazivom *Teorijsko-epistemološki okvir: ka prožimanju prakseologije i prostora* sadrži direktno razmatranje teorijskih polazišta i epistemoloških rešenja koja će biti korišćeni u istraživanju. Ona je organizovana kroz ukupno tri odeljka, od kojih se u prvom osvetljavaju savremeni ontološki pokreti i određuje epistemološki pravac istraživanja, zatim drugi gde se konkretno razmatraju stanovanje i teorija prostora i treći gde se nakon razmatranja teorija praksi, utemeljuje sintetički model za celokupno istraživanje. Treće poglavlje nosi naziv *Svakodnevne prakse i prostori stanovanja u Zemunu* i u njemu se predstavljaju rezultati samog istraživanja. Ono je takođe organizovano u tri odeljka. U prvom se vrši analiza prostornosti stanovanja u Zemunu. Potom u drugom odeljku se prilazi bližem ispitivanju svakodnevice i prostornosti praksi u 15 izučavanih slučajeva. U trećem odeljku se nudi detaljan prikaz praksi i tela i svakodnevice. Potom, četvrto poglavlje predstavljaju zaključna razmatranja. No, pre samog predstavljanja osnovnih teorijskih polazišta, metoda i tehnika prikupljanja podataka upotrebljenih u istraživanju, u ovom uvodu je potrebno pre svega ukratko uputiti na preuzeta ontološka i epistemološka polazišta što ćemo učiniti u narednoj sekciji, da bismo potom predstavili strukturu teorijske argumentacije i osnovne pretpostavke, a potom bliže uputili na korišćene metode i konačno dali pregled poglavlja i odeljaka.

1.2. Kratak pogled na osnovna ontološka i epistemološka polazišta

Polazište u našem istraživanju čini jedinstvena ontološka matrica koja donosi osoben pogled na društveni svet, a na čijim osnovama su takođe postavljeni temeljne epistemološke koordinate koje ujedno diktiraju pristup predmetu istraživanja, postavljanju hipoteza i izboru metoda. U svetlu sve intenzivnijih efekata stvorenih ontološkom „reformom“ koja se zbiva u proteklih više od četvrt veka unutar filozofije i društvenih nauka, naime, postavljanje pitanja povodom toga šta čini jezgro društvenog sveta unekoliko postaje neizostavno. Podosta „turbulentna“ situacija koja se rađa sa klimatskim promenama i umnožavanjem tehno-naučnih proizvoda, rađa drugačiju osnovu za sagledavanje društvenog sveta. Često, ona se naziva *post-konstrukcionizmom* i *post-humanizmom* (Pellizioni, 2015; Delanty, Mota, 2017). No, njen ključ leži u radikalnoj distorziji klasične mape okcidentalne kosmologije i dvojnog ontološkog režima gde postojanje ljudi predstavlja domen koji

se može izolovati od ne-ljudi. Kaskade opozicija izraslih na ovim temeljima – kakve su priroda/društvo, objekt/subjekt, makro/mikro, globalno/lokalno jesu opsedale na mnogo načina problematiku saznanja. Ali njihova istrajnost i dubina možda i neopaženo je ulivena u mnogobrojne konceptualne aparate što, kako ćemo videti u odeljku 2.1., unutar novih pravaca koji su često oslovljeni kao *spekulativna metafizika* (Danowski, Viveiros de Castro, 2017) doživljava ozbiljan preobražaj. Saznajni fokus se utoliko proširuje ka područjima koja su dotad mahom bila izuzimana u društvenim naukama. Pritom, ovde nije samo reč o isticanju materijalnosti i objekata, nego uopšte o izmeni perspektive s koje se sagledava društveni život. Za naše istraživanje, ove izmene fokusa su na više načina relevantne. Radikalna izmena perspektive kojom se promatra tekstura gradova, prostor i vreme, praktični život, time komplikuje i pitanje gde počivaju agensi, jeste samo deo većih izazova. Naime, nakon uklanjanja esencijalističkih učenja o pojedincima kao samosvojnim entitetima ili društvu kao sveukupnoj istorijskoj kretnji, društveni svet jeste sagledan sve više kroz prizmu relacionog tkanja, dakle, principa i modusa raspoređivanja entiteta. No, takvo relaciono stanovište donosi brojne izazove.

Sociologija takođe jeste zahvaćena ovim preobražajima i stoga teško da može ostati „imuna“, pošto nalik antropologiji (upor. Horigan, 1988; Descola, 2013b), njena kategorijalna osnova, pa čak i metafizika, duboko vuku korene u gorespomenutom ontološkom dvojstvu. Danas barem postaje jasno da je metafizička osnova sociologije iz koje je prototip društva izrastao pratila tendencije da se za praktične probleme uprave zajedno sa ekspanzijom političkih aparata, pronađu adekvatni epistemološki aranžmani i odgovarajuća forma artikulacije „prirodne“ spontanosti i što valjanije naprave odgovarajući akteri, odnosno, kompetentni politički subjekti (Elias, 1992; Sahlins, 2008; Abbott, 2016; Savransky, 2016; Bourdieu, 2014). Istorijska relativizacija poput ove ipak čini tek početak, pošto se pitanja šta čini jedinice i/ili jezgro društvenog sveta pokazuju dakako žilavim. No, napuštanje ontoloških arhetipa klasične sociologije kakvi su „pojedinaac“, „društvo“ ili „zajednica“ sve intenzivnije okupira pažnju, posebno unutar tzv. *relacione sociologije* (Depleteau, 2018; Crossley, 2015; Emirbayer, 1997) na videlo izvodi *ontologiju odnosa* kao primarnu, „gradivnu“ jedinicu društvene teksture. Ujedno, ontologija odnosa tesno je integrisana i unutar maločas spomenute spekulativne metafizike i njenih ključnih pravaca, poput simetrične antropologije, multinaturalizma i objektno-orijentisane-ontologije. Međutim, stvari su i dalje daleko od jasnih, pošto čak i minimalno poimanje sveta kao rezultante međuodnosa između entiteta, pobuđuje niz sporenja: osim odnosa među ljudima, javljaju se i oni sa ne-ljudima a sa

njima i pitanje agensnosti i pravaca akcije, ali i situacije gde entiteti, kao recimo gradska infrastruktura, postoje izvan relacija i nezavisno. Sve scenarije ispostavljene kroz ove programe ćemo detaljnije ispitati u odeljku 2.1., ne bi li smo razvili naše poimanje *multirelacionog i pluralnog sveta, mešavine entiteta koji se pojavljuju u toku svakodnevnog življenja*.

Ontološka distribucija kao koncept najbolje okuplja takva stremljenja, pritom, dajući jasan sazajni pravac. Poreklom iz multinaturalističke antropologije Filipa Descole (Descola, 2013a), ontološka distribucija u uopštenom smislu oslikava *progresivnu kompoziciju elemenata* koji učestvuju u *uobičajenom svetu*, i to daleko mobilnije i aktivnije od mnogobrojnih relacionih stanovišta i izražava svaki mogući vid kombinovanja elemenata. Namera jeste izuzetno jednostavna i teži ka tome da *oslika bazičnu ontološku situaciju* u kojoj se ljudi pronalaze: neprekidnom toku biosocijalnih razmena i kooptacije kakva se obavlja kroz neposrednu komunikaciju sa okolinskim sklopom, ali i utvrđenom redu stvari, uobičajenom načinu odnošenja i relativno definisanom statusu bića. No, za razliku od koncepcija poput kulture, društvenog sistema ili struktura, ontološka distribucija oslikava i podosta mobilan način *svakodnevnog bića*, posebno ljudskih tela pošto ona stoje u neprekidnom procesu raspoređivanja i komunikacije, tumačenja i reciprociteta koji se ostvaruje čisto praktično. Utoliko, ovakva ontološka aparatura upućuje direktno na jedan *Lebenswelt*, ali koji po obliku ima progresivno formiranje kontinuuma društvenosti koji jeste u neprekidnom protoku. Jednostavnije govoreći, takav sazajni pravac oslobađa od ponekad i normativnih perspektiva kakve su ispunjavanje sistemskih imperativa ili diktat strukturnih premisa, usmeravajući ga ka razlučivanju konkretnih vezivanja koja se pronalaze u područjima svakodnevnog života. U odnosu na klasični repertoar sociologije, vezan za jasan presek i odeljivanje područja koje se istražuje poput „politike“ ili „ekonomije“, ovde se naslućuje složen splet stvari i odnosa koji deluju skupa. Ključna zamisao stoga jeste razumeti kako su akteri „uhvaćeni“ u neprekidne procese distribucije, koliko i sami praksom distribuiraju konfiguracije kroz socio-kulturni rezervoar znanja i artefakte. Povrh svega, ontološka distribucija pogled smešta direktno u razučena i šarolika područja gde se odvija praktični život. Taj povratak na krajnje „bazičnu“ situaciju, ali ispunjenu mnoštvom relacija jeste ključ našeg istraživanja, jer upravo sa ove tačke mi pristupamo predmetu: *stanovanju, praksama i svakodnevicu*.

Osim toga što se stanovanjem želi okupiti niz relacija najjednom u uobičajenom življenju, događaje i materijalnosti koji oblikuju svakodnevicu, njime se konačno oblikuje i sazajni pravac.

Ovde se zato unosi i nova analitička situacija gde se relacije mešavine javljaju kao predmet izučavanja i to u maniru koji ne polazi od holističkih zamki. Naprotiv, takva kombinovanja elemenata koji se javljaju u svakodnevnim praksama ne potiču od celine, nego od sedimentacije, progresivnog stapanja i distribuiranja mnoštva stvarnosti. Takav okolinski akcenat počinje iznova da bude uključen u sociologiju. Kako je Endrju Ebot skoro uputio (Abbott, 2016), smeštanje društvenog života unutar ekologija kao *polja društvenih procesa* opire se gradacijski svedenim opcijama ponuđenim na sociološkom repertoaru: priklanjanju atomizmu pojedinaca i različitim verzijama učenja o interesima, motivima ili verovanjima, simboličkim životinjama koje označavaju svet oko sebe, setu normi i vrednosti koje hermetički oblikuju pravac akcija, sveprisutnom dejstvu sila posve praznih entiteta poput „društva“ i „kulture“ ili inherentnom antagonizmu velikih socijalnih blokova. Naše razumevanje društvenog sveta utoliko stremi da prati prakse, njihovu prostornost i da ih razume kao integralno svezane sa predelima stanovanja. Utoliko, to opredeljuje izbor osnovnih koncepata i pretpostavki, kao i sled argumentacije koji mi uzimamo. Shodno ovim postavkama, neophodno je upraviti čitavo razumevanje urbane teorije ka stanovanju, shvatiti društvene prostore kao kategoriju koja je krhka po značenju i nužno materijalna i povrh svega, uperiti saznanje ka zapetljanim aranžmanima gde se smešta praktično biće.

1.3. Koncepti i osnovne pretpostavke: stanovanje, prostori i svakodnevne prakse

Kontroverze koje okupiraju urbanu teoriju, upravo čine tačku od koje bi valjalo započeti. Urbanu sociologiju neprekidno zatiče nemogućnost utemeljenja samog disciplinarnog predmeta što je i osnovni povod za proglašavanje disciplinarne „krize“ (Milicevic, 2001; May, Perry, 2005; Sassen, 2000; Saunders, 1986). Unekoliko, takva situacija je krajnje paradoksalna. Gotovo neograničen spektar aktivnosti i konfiguracija kakve gradovi sadrže, ujedno prekrivaju i svaki aspekt društvenog života – od vitalnih institucija, načina vođenja urbane politike, svakodnevice, infrastrukture, arhitekture i sl. Koren ovih problema počiva u određivanju jedinstvenih atributa gradova i urbanih prostora, odnosno, teškoća da one postanu dostatni i jedinstven objekt, vredan intelektualnog pregnuća. Saunders (1986) ispravno primećuje da je klasična sociologija iznedrena skupa sa fascinantnim realnostima proizvedenim usponom urbanog života, kao jednim od ključnih

kosmoloških relikata modernosti, koji su pod ruku išli sa usložnjavanjem integrativnih osnova, podelom rada i uspostavljanjem političkog autoriteta. Ali, ovaj „primarni instinkt“ ugrađen sa rađanjem društvenih nauka, gde je sluh za naseobinu istovrsno bio vezan za društvenu organizaciju, počivao je najpre na arhetipizaciji teleološkog uspona. Ona je vezana za odvajanje artifičnosti gradova koja je ujedno protivna tesnoj vezi sa „prirodom“, „organskim“ vidovima života bliskim ruralnosti i agrarizmu. Grad je usled toga shvaćen kao tvorevina nastala *progresivnom denaturalizacijom* – gde se, uostalom, skriva i njegova „supstanca“. Ekspresija tog antitetičkog poteza seže do *Nemačke ideologije*, gde Marks i Engels vrlo jasno upućuju na pomeranje od „varvarstva“ ka civilizaciji (Marx, Engels (1845), 1998). No, artifični dizajn gradova ovime nije bivao oslobođen od metaboličkih slika i ekspresija organskih veza. Mumfordov prikaz gradova kao „raštrkanih organa zajedničkog života“ (Mumford, 1961: 568) možda predstavlja i najbolju ilustraciju toga, kako ćemo bliže ukazati u odeljku 2.2., zašto ovakve predstave imaginaciju urbanog ostavljaju na zamislima celine, umesto da se gradskim prostorima upravo priđe sa željom da se osvetli njihova *heterogenost* i kontinuiran proces distribucije elemenata koji učestvuju u tkanju društvenog života.

U savremenoj urbanoj teoriji, ovakvo minimalno određenje gradova se po mnogo čemu pokazuje problematičnim da bi se tako heterogena područja zahvatila sa ovakvim, čisto evolutivnim principima (Swyngedouw, Heynen, 2003; Brenner, Schmid, 2011; 2015; Stoper, Scott, 2016). Slika uspona gradova kao autogenih tvorevina, naime, prikazuje se kao anahrona da izrazi kompleksnu urbanu situaciju i tako heterogena područja i razučene urbane predele. Problemi se čine još delikatnijim ako se prihvati historicistička postavka gde bi navodni „društveni razvoj“, kako je Sodža uopšteno primetio u vezi teorije prostora (Soja, 1989), podrazumevao vremensku koincidenciju događaja i formi. Odatle se javlja inače zavodljiva zamisao klasifikacije gradova shodno istorijskoj kretnji (ili odstupanja od nje), iako se ovde dobijaju samo opšti tipovi koji često kriju bezbroj problematičnih pretpostavki. Upadljiva arbitrarnost i nevolje u određivanju *urbanog* potiču stoga od nominalističkih konvencija upotrebljenih kao kriterijum limitiranja gradova i urbanih prostora i podosta etnocentričnih prikaza kojima su okruženi (Robinson, 2006). Problem se, međutim, čini još dubljim. Skupa sa ovom evolutivnom slikom, gradovi su mišljeni kao celine koje nadilaze svaki od delova ponaosob. Takav prvenstveno ontološki scenario ćemo nazvati *metaboličkom slikom*, analizirajući kako se ona pomalja u pozadini tri ključne struje u urbanim

studijama: političke ekonomije, pristupa (pre)sastavljanja, a najpre, onih koji govore o ljudskoj integraciji.

Reč je o sledećem. Bez obzira na pomeranje od inicijalnog fokusa ka mikro-interaktivnom uspostavljanju društvene organizacije kakva započinje sa čuvenom Čikaškom školom, potom ka onima koji *urbane prostore* sagledavaju kao odraz političkih i ekonomskih sila koje, proizvodeći kulturne i materijalne razlike, rasecaju urbano tkivo, a zatim i onima koji centriraju analitički fokus na objekte i materijalnost, povoj urbane teorije jeste koncentrisan oko te metaboličke slike. Primat koji je Čikaška škola pionirski davala *horizontalnoj slici* humane adaptacije i antropogeneze unutar *ekološke konglomeracije*, kakav je socijalno zgusnut ali i heterogen grad (Wirth, 1956; Park, Burgess, 1984; Gans, 2009), postepeno je ustupana „mašini rasta” (Molotch, 1976) unutar tzv. „nove urbane sociologije”. Tkivo urbanog je tako postajalo sve intenzivnije sagledavano kroz društvene fragmentacije (Castells, 1977), te je i horizont kulturne raznolikosti i „simboličke ekonomije” (Zukin, 2000) postao uvezan sa *vertikalnom perspektivizacijom*: tenzijama i nejednakostima, pristupu, raspolaganju i kontroli nad urbanim resursima (Gottdiener, 1994; Smith, 2005), i to u posebnom odnosu sa procesom globalizacije i opštom pozicijom urbanih prostora unutar globalnih i lokalnih tokova proizvodnje, potrošnje i razmena (Savage *et al*, 2003; Harvey, 1989; 1997; 2005; Zieleniec, 2007). Konačno, nove objektne filozofije su uputile na sagledavanje gradova u vidu složenih ontoloških mešavina koje se na zaustavljaju samo na ljudima. Upliv socio-tehničkih naprava, samosvojni život infrastrukture i tehnologije, vratili su natrag horizontalnu perspektivizaciju ali su dodavanjem ovih ne-ljudskih elemenata zbilja pomerili težište od čistog antropomorfizma. Metabolička slika ipak, ni u jednom od ovih pristupa ne izostaje. Njena osnovna manjkavost jeste u tome što se pokazuje slabašnom da na jednom mestu okupi predele praktičnog života, da razume kako su nastajale vitalne urbane institucije, materijalnost gradova, kulturne forme i društvene razlike. Unekoliko, holistički argument mora biti ustupljen zato više šarolikoj slici koja će valjano zahvatiti komponente urbane svakodnevice i biti posvećena ka tome da osvetli praktični život u gradovima. Zbog toga, *preuzimanje stanovanja kao alternativne urbane topologije* u određenoj meri znači i povratak na gotovo primordijalnu situaciju i krajnje bazična pitanja ljudskog postojanja.

Na prvi pogled, bazični smisao stanovanja gotovo da ne izlazi izvan zone dobro utvrđenih kulturnih kodova. Osim u slučajevima izuzetnih transgresija kakve su nomadski život, migracije

ili beskućništvo, jedva da je moguće podesiti imaginaciju na režim bez postojanja skloništa, skrovišta ili kuće, jer bi ona bila protivna tiho prisutnoj, ali opet neupitnoj činjenici. Timoti Morton (2016) valjano podseća da je nastanjivanje, ugrađeno u temeljni pojam *oikos*-a, postalo „fatalno nesvesno“. Začetak čini *agrilogistika*: po utemeljenju izvesne cirkulacije obavljane uz pomoć poljoprivrede i otkrićem izvesne cikličnosti u protoku prirode, nomadski način života je konačno postao „oplemenjen“ nastanjivanjem. Kao i u slučaju gradova, niz je paradoksalnih tačaka koje isplivavaju iz ove uzgredno uzete konvencije. Permanentnost podrazumevana konceptualnim, semantičkim i topografskim napravama kojima se nastoji oslikati *naseobina*, *naselje* ili *habitat*, kako Ingold primećuje, sadrži splet mitoloških momenata utemeljenih putem zamisli izrastanja kulture iz prirode (Ingold, 2000). Oni započinju kao narativ o usponu - takvom, da stepenik ispod na civilizacijskoj lestvici znači povratak na pređašnje stanje (za ovakvu evolutivnu interpretaciju u sociologiji, videti posebno: Durkheim, 1992). Po mnogo čemu, ovaj „singularni model ukorenjenog, sedentarnog stanovanja i stabilizovanih identiteta je uzan, varljiv i uskogrud“ (Dovey, 2010: 23). Društveni odnosi, kakvi su građevine, a zatim i ocrtavanje teritorija među društvenim grupama nastala pomoću aparata vlasništva i dogovora, čini da geografija postaje tek njihovo ogledalo ili reprezentacija. Istinska inkorporacija društvenog života u okolinsku smesu, materijalizacije života, pokretljivih konfiguracija, a ponajviše, krucijalni aspekt - *izgradnju* kao proces, jeste upravo ono što se konceptom stanovanja nastoji osvetliti.

Stanovanje otkriva upravo analitički raspon koji prekriva mnoštvo preplićućih realnosti u kojima se pronalazi uobičajeni život i utoliko odgovara maločas preuzetoj ontologiji koja cilja da shvati kako se entiteti distribuiraju i uvezuju u praktičan život. Kao što ćemo to detaljno istaći u odeljku 2.2., filozofski „pedigre“ stanovanja koje posebno mesto ima u Hajdegerovoj fundamentalnoj ontologiji, docnije će biti ugrađen u sociologiju Anrija Lefevra i antropologiju Tima Ingolda, gde će ujedno postati izraz „totalnog“ procesa svakodnevnog življenja uklopljenog u (urbane) predele svakodnevice, stambene prostore i realizovano kao praktična komunikacija ljudskih tela sa okruženjem. Ako se uzme da stanovanje postaje drugi izraz relacija (McFarlane, 2011), ono poprima odlike metodološkog modela koji vešto izbegava mikro/makro konvencije ali i jednako analitički zavodljivu, a opet sasvim ispraznu terminologiju sadržanu unutar koncepata poput „miljea“ ili „konteksta“. Dobrim delom, stanovanje stoga omogućava komunikaciju sa tzv. post-humanističkim pristupima i insistiranjem na objektnosti i intenzivnom vezivanju urbane svakodnevice sa materijalima i artefaktima (Thrift *et al.*, 2014). Podsticaj da se urbana analitika

uperi ka stanovanju, pritom, nije samo vođen ontološkim nevoljama nastalim usled nemogućnosti da se odredi *a priori* domet i granice ljudske naseobine kao što je grad; reč je najviše o tome da se shvati kako se društveni život umeće u neposredne konfiguracije, neprekidno bivajući praktično upućen na mnoštvo tokova. Postoji i još jedna tačka, direktno vezana za urbanu sociologiju. Stanovanje naime, nagoni da se upravo ispituju socijalne razlike, forme života i principi koji su pratili istoriju gradnje i formiranja urbane teksture, što će reći, *raspodele statusa i privilegija kakve su tesno vezane za „zoniranje“ gradova.*

Ova, zbilja klasična tema urbane sociologije zahteva nijansiran pristup koji će nas odvesti do razvoja jedne od ključnih hipoteza u našem istraživanju. Naime, ono što mi vidimo problematičnim u vezivanju socijalnih razlika i stanovanja odnosi se prevashodno na odsustvo razrađenog modela kojim bi se shvatila dubina tih rasepa. Talas istraživanja efekata susedstava po životne šanse i nalazi prema kojima taj „kontekst“ stvara ozbiljne rasepe, svakako nije moguće osporiti. No, problem sa ovakvom analitikom jeste u tome što se ona zadovoljava identifikacijom socio-prostornih celina kao nezavisne varijable, gubeći na dubini urbanog življenja, ali najpre na spletovima međuzavisnosti koje utvrđuju te razlike. U skorije vreme, javljaju se neki izvrsni primeri poput studije *Izbačeni: siromaštvo i profit u američkom gradu (Evicted: Poverty and Profit in the American City)*. Njen autor Metju Desmond (2016), koristeći urbanu etnografiju kao alatku prati osam porodica u siromašnim četvrtima Milvokija i razmatra kako njihov prekarni status pri iznajmljivanju krajnje neuglednih stambenih jedinica ujedno provocira splet gotovo potpune životne degradacije među njima. Ono gde se Desmondova analiza pokazuje dakako metodološki uputnom, jeste u tome što on ujedno daje surove prikaze takve stvarnosti koja ne nastaje samo usled odsustva finansijskih kapaciteta njegovih ispitanika da priušte iole pristojnu stambenu jedinicu na duže vreme i njihovog, često fatalističkog stava, već usled niza operacija nastalih drugde. Tako on ujedno prati i spekulativne aktivnosti rentijera, razmatra policijske delatnosti izbacivanja i sudske procese nakon kojih se dobija dosije o „nepogodnom stanaru“ što najčešće vodi u beskućništvo kako ovaj postaje negativno obeležen u očima rentijera, ali i čitavu rentijersku industriju gde ovi, za malo novca, mogu saznati da li je njihov budući stanar ranije imao kakav „ekscs“ pri iznajmljivanju. Takav pristup dobro osvetljava kako se kroz prostore stanovanja proteže temeljna *politika kolektiva*, rezidencijalnih zona, načina življenja, socio-prostornih istorija i uopšte raznolikih stvarnosti što ćemo u našem istraživanju stanovanja u Zemunu posebno imati prilike da vidimo.

Stanovanje utoliko moramo shvatiti ne kao područje fiksiranih „uloga“ koje akteri preduzimaju ili pozicija koje zauzimaju, nego *relaciono i krajne mobilno područje* koje utoliko odgovara nekim savremenim pozivima da se društveni život shvati najpre procesualno i počev od neposrednih, *lokalnih kontingencija* koje ukazuju pre svega na dubinu *okolinskih interakcija* (npr. *ibid*; Desmond, 2014; Abbott, 2016). Kao *proces kolektivnog života*, stanovanje zato upućuje na višestrukost prostora koji se javljaju u svakodnevicu, potom na telesni život što će reći da pažnju *analitički treba usmeriti ka neprekidnim biosocijalnim tokovima ljudskih tela, objekata i tranzitivnim stanjima koji se zbivaju kroz prostore*. Shodno post-konstrukcionističkim gledištima (Pellizoni, 2015), stanovanje usmerava pažnju ka tome da se shvati kako se zbiva jedna vrsta cirkulacije, a prakse smeštaju između lokacija. Možda i najbolja ilustracija tih zamisli jeste prikaz samog stambenog prostora kog ćemo posebno analizirati u odeljku 3.3., a koji Lefevr pruža u *Proizvodnji prostora*. Ovde se naime, pronalazi izvrsna teorijska ilustracija ove cirkularnosti materijala, ljudskih tela i uopšte, tih sasvim bazičnih procesa koje stanovanje izvodi na videlo.

„...naša kuća postaje prožeta svakim pravcem tokova energije koji ulaze i izlaze iz nje kroz svaku zamislivu rutu: voda, gas, električna energija, telefonske linije, radio i televizijski signali itd. Slika fiksiranosti bi onda bila zamenjena slikom kompleksnih mobilnosti, spona spoljašnjih i unutrašnjih provodnika. Oslikavanjem ove konvergencije talasa i strujanja, ova nova slika, znatno preciznija od bilo kog crteža ili fotografije bi istovremeno otvorila put k činjenici da je ovo parče „nepomerljivog vlasništva“ u stvari mašina sa dva lica, analogna aktivnom telu: najednom, mašina koja traži ogromne zalihe energije ali i mašina zasnovana na informacijama koja ima niske energetske prohteve“ (Lefebvre, 1992a: 93).

Izvod dat iznad pritom upućuje i na tu sinoptičku situaciju kakvu stanovanje proizvodi: presek socio-materijalnih intervencija kakvi su nastali dugom istorijom gradnje, tokove praktičnog života koji se skupa odvija i teče upravo kroz urbane konfiguracije, ali samim time i splet različitih realnosti i elemenata koji se pojavljuju na horizontu svakodnevice. Ponajviše, kada govorimo o stanovanju u ovako „totalnom“ smislu kojim se želi prekriti i istorija gradnje stambenih prostora, i principi i značenja, a odatle zaći u aktivno područje svakodnevnog života, mi na umu imamo *prostore*.

Koncept prostora isprva odvodi na izuzetno klizavo područje. Upliv u leksikon društvenih nauka posebno od 1970-ih godina svakako je uneo, ili bolje reći, pospešio naročitu političku epistemologiju kakva je ugrađena unutar samog koncepta prostora. Kao kulturna kategorija, prostor naime sadrži sedimente značenja koji u sebi nose specifične ontološke matrice – one koja, kako van Fraasen u vrlo uputnom pregledu filozofske istorije prostora daje (van Fraasen, 2013), sadrži eksplicitno oblikovanje pretpostavljenih atributa, koordinata, odnosa, poretka i statusa entiteta, ali i diskretno artikulisane aluzije i metafore prostora. Kada se prostoru pridoda pridev društveni, stvari ne postaju nimalo jednostavnije. Rob Šilds (Shields, 2013) izvrsno uočava da, pošto je postao „podruštvljen“, prostor je korišćen da se opišu *virtuelni prostori* sećanja i neopipljive prostornosti, katkad *konkretni prostori* materijalizacija, potom *apstraktni prostori* reprezentacija kao što su mape, slike ili granice, kao i *mogući prostori* statističke verovatnoće i političkih ekonomija određenih vrednostima. Često, ističe Šilds, ove forme se mogu naći jedna pored druge. Danas svakako stav da društveni život uopšte počiva na modusima prostornosti koje su kulturno proizvedeni i utoliko relativni usled različitih značenja, poimanja i rabljenja materijalnih predela, kao i ritmova, intervala i vremenitosti koja prati prostornost, gotovo da se više ne preispituje (npr. *ibid*; Soja, 1989; Harvey, 1997; Massey, 2005; Low, 2017). No, ključni problem nastaje kada se upravo ti vernakularni izrazi prostornosti pokušaju okupiti naučnim modelom. Tada, postaje jasno da je prostor kao i mnoštvo termina i srodnih koncepcija proizvedenih unutar naturalističke kosmologije kakve su kultura, društvo ili tržište, ali i klase i države, prevashodno zamišljan tako da grube socijetalne konfiguracije dođu do izražaja i budu predstavljene geometrijski (Strathern, 2002; Agnew, 2011; Descola, 2013b; Shields, 2013; Allen, 2016). Elegantne metafore prostornosti i vremena kakvih su teorijski aparati sociologije prepuni, sadrže jednako prostorne slike i njihovu temporalnu raspoređenost kakva se da pronaći u pojmovima poput položaja, regularnosti, sistema, strukture, urbanizacije ili konteksta, ali i niza drugih (za uputan pregled ovih metaforičnih upotreba, videti: Burnett, 2017). Izvan ovih metafora, međutim, istrajan problem ostaje kako svezati forme društvenosti i kolektivni život za konfiguracije kakve su stanovanje, svakodnevne rute do posla, ili mesta bliska našem iskustvu: kancelarije ili tržne centre.

Ono što je potrebno učiniti se tiče ne samo ozbiljne integracije ovih „fizičkih“ predela u model, nego i istinske opreznosti spram intelektualnih navika da se prostor – kao što je maločas kazano, vidi kao svojevrsna mapa – bilo ona koju naučnik pravi kao apstraktan prikaz, bilo da je

prikazuje kao stvar socio-kulturnog značenja koje mu akteri pridaju putem predstava. Heterogenost kao takvu treba ne samo uvažiti, nego i prostore shvatiti kao ukrštene, često suprotstavljene procese kakvi se preko njega protežu, presecaju i prelamaju. To nas sveukupno odvodi ka upućivanju nekoliko kritika koje ćemo detaljnije objasniti u odeljku 2.2., a posebno, odbijanja da se prostornost shvati u okvirima nivoa. Argument koji stoga treba staviti u zaglavlje jeste da prostor nije sadržalac ili pozadina, već *aktivni sastojak u tkanju društvenog života, a time i preduslov saznanja i metodološki instrument*. Shodno preuzetim ontološkim pretpostavkama, mi ćemo upravo insistirati da „društvene“ i „prostorne“ stvari nije moguće uzeti nezavisno jedno od drugih, a posebno ne ukloniti komplikovanu cirkulaciju elemenata kakva se zbiva kroz konkretne prostore i njihovu materijalnost.

Takav stav se reflektuje i na samo shvatanje prostora. Lefevr (Lefebvre, 1992a) nije želeo da odredi prostor usled *šarolikih socio-kulturnih značenja*. Mi ćemo prihvatiti takvu postavku, imajući na umu čisto ontološku pretpostavku da *prostor jeste sklop stalno pravljenih intenziteta, smerova i načina distribucije entiteta*. Na određen način, ovo je više metodologija nego teorija *stricto sensu*. Rastegljiva definicija poput ove će nam pomoći da shvatimo kako se kroz praktični život prave različiti prostorni *rasponi*, postavljaju *pragovi* i *granice*, a povrh svega, *tumače* prostorne stvari krajnje specifičnim jezikom. Kolektivi zato žive prostore kroz određeni socio-kulturni ambijent. Naime, za nas je izuzetno važno da razumemo da, iako prostornost u praksi deluje sasvim rutinski, ona se odvija dvojako: ujedno time što akteri na određen način prave taj ambijent, preraspodeljuju stvari i žive između nekolicine lokacija, ali i time što su prostori utoliko *tranzitivni*. Tranzitivnost protivreči fiksiranim izrazima društvenog položaja i statusa i želi da razume kako se telom upravo prelaze ti *socio-kulturni pragovi* i *rangovi*. To pritom ne znači da mi želimo da napustimo ključnu zamisao skrivenu iza koncepta društvenog prostora, posebno onakvu kakvu je Burdije razvijao u vezi s teorijom polja (Bourdieu, 1984; 1992; 2000; Bourdieu, Wacquant, 1992): to je izvesna konfiguracija odnosa između grupa i aktera. Razlika, pak, jeste u tome što mi želimo da podvučemo *mobilnost svakodnevice* i najbitnije, izvesnu tranzitivnost koji akteri ostvaruju kroz prakse, transakcije, pomeranje i smeštanje elemenata i sl. Sve to prostore čini mobilnim konfiguracijama sa poroznim i nikada dovršenim granicama i uključenim u nizove operacija koje akteri primenjuju pri čitanju i uređivanju prostora, a koje se javljaju u svakodnevnim praksama.

Kada je o samoj praksi reč, preterano isticanje njenog sazajnog značaja nije čak ni neophodno. Peter Sloterdijk piše da „svako ko govori o ljudskoj samo-produkciji, bez upućivanja na formaciju ljudskih bića kroz praktikovanje života, od početka maši poentu“ (Sloterdijk, 2013: 4). Međutim, problemi započinju kada se bliže priđe određivanju praksi i kada se ona nastoji izuzeti od kolokvijalnih i maglovitih značenja i pružiti nešto više od idiomatskog izraza za ljudsku aktivnost. Uostalom, izvestan broj teoretičara (npr. Swidler, 2001; Schatzki, 2001a) su zapazili u vezi s praksom da gde god da postoji predikat, moguće je imenovati neku radnju i proglasiti je praksom – bilo da se radi o trčanju za autobusom ili pripremi ručka. Minimalističko određenje praksi u okvirima opšteg izraza za gotovo bilo kakvu aktivnost, jeste „pacifističko“ po karakteru ali gotovo da ne govori ništa. Još jedna nelagodna situacija jeste sama istorija prakse i posebna funkcija koja joj je bila namenjena u političkoj i socijalnoj filozofiji.¹ Kao što ćemo imati prilike da ispitamo teorija prakse jeste ponudila izlazak iz lavirinta nastalog u društvenoj teoriji sa krutošću pojmova sistema i strukture, i to kroz reinterpretaciju Hajdegerove i Vitgenštajnovе filozofije (Rouse, 2007). Za dvojicu filozofa, ništavnost tradicionalne opozicije između teorijskog i praktičnog je posebno vidljiva u tome što su aparati spoznaje sveta mahom ostajali ekskluzivni *topos* epistemologije i umeća mišljenja, što je iskustvo i umešnost interpretacije potpuno skrajnulo. Praksa svakako jeste poslužila kao odgovarajuća alatka za istinsko shvatanje kako se kroz vernakularne tehnike gradi društveni svet. Ali, odatle počinje čvorište mnogobrojnih problema.

Grubo govoreći, insistiraćemo na tome da se istrajni problemi sa teorijom prakse kriju u nečemu što ćemo nazvati „dualno stanje“. Reč je o gotovo iznuđenoj situaciji prihvatanja neke od dve ključne alternative: shvatanju prakse kao imperativa „viših“ ontoloških redova stvarnosti koji se tiho ulivaju u svakodnevicu aktera kao pravila kojima se oni rukovode, ili poimanja nizova

¹ Kratak pogled na istoriju ovog konceptualnog čvorišta, koja kao i obično započinje u staroj Grčkoj, nije na odmet kako imaginacija praktičnog u društvenim naukama i socijalnoj filozofiji sadrži istrajno pitanje porekla poretka. Aristotelova diferencijacija iz *Nikomahove etike* (Aristotle, 1999) bila je verovatno prvi podsticaj da se o ljudskoj aktivnosti misli kao o izuzetnom i jedinstvenom kvalitetu. Izdvajanje *praxis*-a kao činjenja rukovođenog vrlinom, i utoliko drukčijeg od mišljenja kog obavlja *theoria* i stvaranja rezervisanog za *poesis*, teško da je bilo uzgredno. *Praxis* je naime, trebao da obavi političku funkciju i uputi na (ako ne i preporučiti) umešno rukovođenje koje ljudi – i to ponajpre kao građani *polis*-a treba da steknu učenjem ne bi li za svaki specifični slučaj stekli umeće postizanja *dobroga* (ibid). Iako nas intuicija nagodni da Aristotelu pripišemo tek epizodnu ulogu, na delu je bio začetak osobenog kanona – antropomorfnog postanja sa slikom stvaraoca sopstvene sudbine. Mnoštvo filozofija oblikovanih u stolećima potom je u samom preuzimanju prakse kao vrhunca ljudskog samo-ostvarenja tražilo i svojevrstu političku eshatologiju – sa temeljima kolektivnog života koji bi napravio izvestan „balans“ između različitih htenja. Na toj liniji izvire i Kantova *Kritika praktičnog razloga* sa duboko moralnom upotrebom razloga u praktičnom vođenju kao ničim uslovljene svrhe po sebi i to s ciljem postizanja vrhovnog dobra (Kant, 1993). Konačno, *Teze o Fojerbahu* su dizajnirane s ciljem da da praktična aktivnost bude iskazana kao vrhunski izraz kompletiranja bića (Marx, Engels (1888), 1998).

ljudskih aktivnosti u okvirima beskrajnih varijacija kakve izranjaju na situacionom horizontu. Upravo ćemo kroz kritiku dominantnih pristupa praksi u odeljku 2.3. insistirati da niti *manipulativno* učenje koje razumeva prakse kao podređene strukturama, niti *kontemplativno* kakvo izlažu kritički realisti, shvatajući prakse kao upravljanje životnim projektima, niti ono *regenerativno*, kog primenjuju prevashodno teoretičari mreže upućujući na niz prilagođavanja, mogu biti dostatne. Shvatiti praksu na način gde bi jednako smisleno bilo misliti o socio-kulturnim pravilima, ali i o neprekidnim tokovima u kojima se nalazi ljudsko telo postavljeno u konstantnu cirkulaciju elemenata kakvi su objekti, transakcije i značenja koji se prolaze u svakodnevnom stanovanju, jeste naša polazna osnova. U te svrhe, mi ćemo, shodno preuzetoj ontologiji stanovanja, razviti posebnu teoriju prakse koja je razume kao *aranžman kontinuiranih tokova i relacija u kojima se ljudska tela nalaze*. Upravo ćemo iz tih razloga namesto više teorijskog pojma akter, ili termina ispitanik, koristiti pojam *praktikant* kako bismo upravo ukazali na svojstva kontinuirane ko-produkcije ljudskog postojanja kroz prakse, ali onog koji cilja da ih razume kao vidove zapetljanog, relacionog vezivanja sa okolinom.

Takvo usmerenje nastoji da praksama priđe sasvim empirijski, da shvati gde se odvijaju i šta se njima čini, kakvo ustrojstvo svakodnevice i tokova društvenih života se njima stvara i povrh svega, kako kroz samo *telo* deluju praktične sheme. Verovatno ključni momenat teorije prakse koji je potrebno ispitati jeste kako se kroz telo gnostički i senzorni aparat obavlja te radnje i odakle te sheme potiču. Dobro znana pretpostavka, posebno razvijana u Burdijeovoj sociologiji (Burdije, 1999; Spasić, 2004; Bourdieu, 1984; 2000) jeste ona koja cilja da razluči poreklo uobičajenih shema kroz vezu sa tipičnim kulturnim obrascima poteklim od strukturnog položaja. Naše shvatanje će unekoliko produbiti ovo, pretpostavljajući da su prakse neumitno vezane sa prostorima. U tom smislu se potraga za izrazima socio-kulturnih račvanja i primena tih tehnika usmerava ka pitanju kako su tela progresivno inkorporirana u aranžmane transakcija gde ona bivaju na različite načine valorizovana i upućena na određene stvarnosti, što je posebno slučaj sa zaposlenjem i kućnim radom. Ali, otuda jeste važno misliti o tom povezivanju, što će reći, *mešoviti relacija* koje se gotovo neprekidno javljaju – i to ne zato što su one odraz izvesnog „makro-bića” koje bi automatski upravljalo radnjama aktera i pravilo tipske oblike života, nego istinskog, *vitalnog kapaciteta* aktera da se, shodno tokovima događajnosti, afinitetima i načinima poimanja snalaze *telesno* unutar materijalnosti svakodnevice i utoliko utiru smerove sopstvenog življenja. Andreas Rekvic valjano naslućuje ovo raspršeno jedinstvo praktičnog života: „domen društvenog

se sastoji od međupovezanih „delovanja“ i implicitnog znanja koje dele – od praksi kuvanja preko praksi komunikacije do praksi upravljanja organizacijama. U ovom smislu, ključno je da prakse budu materijalno smeštene i da one konstantno modifikuju materijalnost“ (Reckwitz, 2012: 248). Shodno ontologiji stanovanja, takva saznanja dolaze tek *post facto* i nakon terenskog rada, pošto je najpre potrebno pratiti kako se odvija uobičajeni život između lokacija kakve su posao, kuća, trgovina i sl. Upravo to izražava valjano naše polazište: prakse se odvijaju kao *lanci aktivnosti*, te je svakodnevica prepuna često neusklađenih tokova i smerova, što svakako podrazumeva da ona *nema jedinstveno vreme*, niti da je područje rutina.

Shvatanje vremena i svakodnevica kao *mešavine mnoštva tokova i intervala* sa kojima su akteri sučeljeni, konačno jeste jedna od bitnih tačaka u našem pristupu koja takođe sadrži ranije istaknute anti-holističke note. Vreme jeste nezgodno za odrediti posebno kada se imaju u vidu brojna apstraktna uporišta, generalne ideje i zamisli o toku, početku i kraju kakve su tesno uvezane sa društvenim teorijama (za detaljnije preglede videti npr. Baert, 2000; Burnett, 2017). Mnoštvo dilema nastalih povodom karaktera vremena su vidljive na nekoliko osa: najpre, da li društveni svet odlikuje sinhronost ili dijahronost, i s tim u vezi da li homogenost vremenskih tokova preovladava nad heterogenošću i razlikom između dugog trajanja i događaja, a potom, mogu li se razabrati izvesne pravilnosti koje neće biti predmetom specifičnih značenja? Naše gledište prati ono što je Lefevr u drugoj knjizi *Kritike svakodnevnog života* (Lefebvre, 2004, 2), podvukao kao nužnost: to je da se svakodnevno oslobodi od naslaga filozofije i navodne superiornosti pogleda „odozgo“. Iako sklon romantizaciji svakodnevnog, Lefevr cilja ka tome da se svakodnevica i prakse oslobode sagledavanja u vidu rekurzivnih aktivnosti: „praxis nije ograničen na svakodnevicu, niti je svakodnevica ograničena na mehaničko i neograničeno ponavljanje istih gestova i operacija“ (ibid: 239). No, u jednom možda još bitnijem pogledu, ovo stanovište želi da se na mesto nominalno uzimanih tvorevina kakvi su kapitalizam ili postmodernost, kojima se nastoji okupiti totalitet kretnji i dinamike, pođe od sasvim drugačijeg pitanja: to je, kako je vreme, nalik prostoru, proizvedeno. Dok u akademskom, kulturnom i političkom polju ovo stanovište biva „ugušeno“ prihvatanjem ovih holističkih postavki o jedinstvu vremena – koje su, tvrdićemo, izuzetno rizične jer moguće sadrže olako shvatano jedinstvo misli i akcije, serije smerova, intervala i tokova jesu ono što odlikuje svakodnevicu. Ona utoliko nije „niži“ ili „manji“ nivo, već ključno područje društvenog života u kome akteri, razmeravajući tokove sami prave vreme. Sve

to nas konačno odvodi ka razvijanju posebnog modela, izbora metoda i tehnika prikupljanja podataka, kao i analize.

1.4. Metode istraživanja: kombinovani metod, sekvencijalnost i tehnika ispravljanja

Osnovni principi prikupljanja, a potom i tumačenja podataka u ovom istraživanju se zasnivaju na upotrebi *kombinovanog metoda*, odnosno, ukrštanju više izvora i tipova podataka. Pošto su ciljevi i predmet istraživanja po sebi mnogostruki i obuhvataju najpre razmatranje socio-prostornog ustrojstva stanovanja i analizu prostornosti iz kog se potom kreće u bliže ispitivanje praksi i svakodnevice, ova kombinacija metoda je postavljena povrh svega *sekvencijalno*. Model istraživanja gde se *uz niz sukcesivnih i sekvencijalnih operacija* koje vode samo empirijsko istraživanje i određuju konkretan izbor metoda prikupljanja podataka prati *procesualnu* matricu pretpostavljenu unutar ključnih teorijskih koncepata, želeći najpre da razazna kako se profilisanje stanovanja pretapa u specifične forme života, a potom i kako se zbiva praktična svakodnevica umeće i razlaže kroz urbane predele. Otuda, ova analitička mapa počiva na nekolicini međupovezanih tehnika, koje će postupno voditi smer istraživanja i posebno, ponuditi uzoračku osnovu za izbor 15 domaćinstava koja će biti podvrgnuta etnografskom ispitivanju. Sa druge strane, ista ta sekvencijalnost koju smo primenili se odnosi i na samu etnografiju i upućuje takođe na upotrebu svojevrsne *tehnike ispravljanja*. Naime, u toku terenskog rada aparat je neprekidno unapređivan s ciljem da se postupno napravi valjana uporedna situacija u 15 posmatranih slučajeva ne bi li se bolje razumeo sadržaj posmatranih aktivnosti.

Utoliko, prvi segment istraživanja prekriva analizu socijalnih, morfoloških i materijalnih karakteristika gradnje i profilisanja stanovanja u Zemunu, zasnovanu na istovremenoj upotrebi više metoda i izvora podataka. Shodno preuzetim teorijskim smernicama, ta analiza je najpre usmerena ka pružanju prikaza nastanka urbane tekture počev od 18. veka – shvaćene kao kompozitno svojstvo gradskih prostora sačinjenog od građevina i infrastrukture, i s time u vezi procesa urbane aglomeracije iz kojih dolazi do „sklapanja“ relativno celovite, ali opet, razučene socio-prostorne matrice. , Empirijski zahvat ovog segmenta istraživanja utoliko cilja ka tome da se *opišu* osnovni pravci pvoja i *analiziraju* principi urbanog planiranja koji su stvorili matricu u koje se stanovanje smešta, a zajedno sa time da se razmotri kakve zamisli okružuju urbane prostore i uopšte, *distribuiranja*

kolektivnog života. Svrha ovih analiza jeste razumeti preobražaje u koncipiranju prostora, ali i različite tehnike kakve zahvataju oblike prostora – u vidu parametara gradnje i uopšte, načina na koji se vrši primarna organizacija prostora. U slučaju Zemuna, te procese je pritom potrebno sagledavati takođe i kroz prizmu preobražaja u administrativnim formama. Utoliko, za praćenje ovih procesa, potrebno je koristiti sledeće izvore podataka – svakako, u kombinovanom maniru:

- a) *Sekundarni izvori podataka i istoriografska literatura* se koristi jednako za preliminarno identifikovanje ključnih aktera i grupa, *razvoja i procesa administrativnog upravljanja* i utvrđivanja opštih pravaca u formiranju urbane teksture i osnovnih formi stanovanja.
- b) *Uredbe i aktovi* pružaju bliži uvid u aktivne procese i procedure koje zahvataju organizovanje prostora i raspodele ključnih materijalnih dobara, uvide u principe i parametre gradnje, načine urbanog planiranja.
- c) *Urbani planovi Beograda i planovi detaljne regulacije, zajedno sa morfološkom analizom konkretnog prostora*, približavaju i konkretizuje procese proizvodnje prostora stanovanja, time što bliže upućuje na principe i morfološki oblik zasebnih prostora.

Dok ovi segmenti pružaju opšte smernice za shvatanje kako su načinjene osnovne konture urbanih prostora Zemuna, kako su one organizovane i ustrojene unutar aglomeracijskih procesa gde su se istakle same rezidencijalne zone, potrebno je dublje zaći i u socio-materijalno ustrojstvo gradnje stanovanja. Kako ćemo pojasniti u odeljku 2.2., značaj morfološke analize i opisa načina gradnje, konkretne materijalnosti i oblika prostora stanovanja, jeste bitno jer se razmatranjem socio-materijalnih oblika i tipova gradnje takođe mogu ukazati bitne razlike kada je o stanovanju reč. Ova analiza, morfološka po karakteru i zasnovana na opisu, takođe upućuje i na ključne aktere i grupe, odnosno, principe, prakse i procedure kakve su primenjivali prilikom gradnje – što se jednako odnosi na arhitektonski izraz, koliko i na način gradnje, od čega verovatno najupadljivijom čini tzv. „bespravna“. U tom pogledu, ova analiza zahteva sledeće tipove podataka:

- d) *Morfološki opis materijalne konstrukcije*, koji se uz ranije navedene izvore podataka, pruža mogućnost da se kroz analizu bliže osvetle konkretni oblici stambenih prostora i uvide ključne razlike među njima.

Empirijska identifikacija socio-materijalnih svojstava stanovanja, dalje nalaže da ona bude tesno povezana sa principima društvene raspodele i upućivanjem kolektiva na ove diferencirane oblike stanovanja, ali i na prikaz njihovih akcija koji su utoliko učestvovali u formiranju osobnih rezidencijalnih zona. U tom pogledu, *socio-morfološka forma* koju prostor stanovanja u Zemunu dobija, zahteva takođe da se pažljivo izuče procesi koji su tesno povezani sa gradnjom i koji se tiču preraspodele stambenog fonda. Nekoliko ključnih pravaca u toj analizi jesu razumevanje kolonizacije, potom masovne stambene gradnje i raspodele iz tzv. stambenog fonda, a potom i procesa koji su manifestovani kroz individualnu gradnju i nastanak mnogih naselja koja pretežno bivaju građena od strane izbeglica. Stoga je potrebno obratiti pažnju na kvantitativni aspekt ovih procesa i uočiti kako se kroz prostore stanovanja tesno zbivaju procesi socijalnog raspoređivanja. Stoga, ovde će primarno biti korišćeni sledeći izvori podataka:

e) *Popisi i drugi izvori statističkih podataka* će nam pružiti bližu indikaciju raspodele stanovanja i socio-morfoloških procesa i načina na koji su ovi vezani sa određenim društvenim kategorijama, odnosno, kako je vršena svojevrsna „ko-produkcija” prostora i formi života.

Na samom kraju, biće potrebno razumeti i kako su formirane rezidencijalne zone valorizovane kroz suptilne procese kodiranja prostora i privezivanja određenih (pozitivnih ili negativnih) karakteristika uz njih. Ti procesi koji se tiču suštinskih predrasuda, uspostavljanja granica i vođenja politike kolektiva biće osvetljeni upotrebom sledećih izvora podataka:

f) *Akademski i žurnalistički diskursi*, kao i ranije spomenuti izvori podataka.

Saznajni cilj analize celine ovih podataka jeste *identifikacija različitih rezidencijalnih zona i specifičnih socio-prostornih putanja u stanovanju u Zemunu*, na osnovu kojih će biti izvršen *odabir ukupno 15 domaćinstava*. Ove osobene trajektorije u stanovanju, različite socio-prostorne zone, principi nasleđivanja i diskontinuiteti u urbanom životu među odabranim domaćinstvima, pretpostavili smo, treba da oslikaju drugačije društvene situacije i ukažu na integralnu vezu društvenog života sa prostorima. Postupak izbora domaćinstava po ovim principima, pak, ima posebnu epistemološku i metodološku podlogu. U odnosu na često volontarni kriterijum izbora pri primeni metoda kakav je etnografija, postupak objektivizacije kakav smo sproveli jeste ciljao ka stvaranju kontrolisane situacije iz koje bi se izvela uporedna analiza. Sa uporednim metodama

svakako treba biti obazriv. U *Racionalnom materijalizmu*, Gaston Bašlar (1966) izvrsno navodi da svako poređenje sadrži klicu mitologije, podsećajući da sam odabir jedinica analize i opseg iz kojeg je obavljen, imaju često karakter pristrasnosti i niz prećutno preuzetih definicija. U primeni takvog principa uzorkovanja stoga, mi smo stremeli da ujedno unesemo izvesna poboljšanja u odnosu na etnografski odabir jedinica, ali i u odnosu na uobičajenu teoriju verovatnoće koja se primenjuje u odabiru jedinica za anketna istraživanja. Naime, takva matrica gde se izbor jedinica vrši stapanjem aritmetike i geometrije, poima prostor u vrlo prostim okvirima – kao teritorijalni okvir gde su razmešteni određeni entiteti, koji se shodno odabranim atributima biraju za jedinice analize. Dubina i rezonantnost procesa pravljenja, definisanja okvira i suštinskih predrasuda kakve se rukovode procesima teritorijalizacije, zato postupkom primenjenim u našem istraživanju nastoje da budu takođe uzeti u obzir prilikom selekcije jedinica analize. Svakako, mi ne želimo da umanjimo ovom tvrdnjom valjanost uobičajenog uzoračkog odabira, već samo da usvojene pravce socio-prostorne analitike (više u sekciji 2.2.4.) takođe primenimo i u procesu konstrukcije objekta posmatranja.

Utoliko, ova domaćinstva jesu birana putem poznanstava, ali je to činjeno izuzetno pažljivo. Osim striktnog odabira koji odgovara uočenim socio-prostornim putanjama i principima socijalnog razučivanja stanovanja u Zemunu (kakvi su recimo, kolonizacija, masovna stambena gradnja, individualna gradnja u izbegličkim naseljima i sl.), izuzetno se poštovala i odgovarajuća zastupljenost određenih socio-demografskih kategorija, te je selekcija obavljena tako da eventualno ne dođe do nadzastupljenosti određenih kategorija. Ovako heterogene socio-prostorne putanje i aranžmani svakodnevice su potom etnografski praćeni blizu 4 meseca, tako da je u svakom od domaćinstava obavljeno po približno 15 opservacija različitih trajanja (najkraće od jednog sata, a najduže od 6 sati) i to u raznolikim situacijama i događajima i periodima dana. Takvo *in actu* praćenje svakodnevice je omogućilo uvid ne samo u uobičajene prakse, kakve su kuvanje, pospremanje kuće ili izradu domaćeg zadatka, nego i radnje kakve su odlazak u nabavku, interakcije sa komšijama, odlazak na različite lokacije koje praktikanti posećuju (kao što su kafane ili predavanja), a u 5 slučajeva, čak i u njihove radne prostore. Praktikanti su svakako unapred bili obavešteni o načinu selekcije domaćinstava i ciljevima, a najpre o zapisima koji se prave, ali i o tome da će njihov lični identitet biti zaštićen. Utoliko, tokom svih opservacija snimač zvuka je bio uključen i fotografije su često pravljenе. To je sveukupno, uz stalno vođenje terenskih beleški, omogućilo da se „akumulira“ blizu 650 sati zvučnih zapisa i više od 1200 fotografija. Svakako, u

predstavljanju podataka data su sasvim druga imena a mesta zaposlenja su blago izmenjena, ali svi ostali prikazi odgovaraju postojećoj situaciji.

Etnografija poput ove je utoliko omogućila da se direktno registruju aranžmani praksi i to za ukupno 61 osobu na posve specifičan način putem kog se jednako dala uočiti, takoreći, „sirova“ materijalnost praksi koju telo sprovodi koristeći brojne artefakte, ali i da se zabeleže brojni verbalni izrazi koji ih intenzivno prate. Potrebno je zato osvrnuti se još na ovaj princip prikupljanja podataka. Naime, takva tehnika proizvodnje podataka se nesumnjivo oslanja na neke od principa Vakanove *karnalne sociologije*, ili konkretnije, *odigravajuće etnografije (enactive ethnography)* koju on razvija na osnovu materijala nastalog među čikaškim bokserima (Wacquant, 2004; 2014). Pri primeni ove tehnike, opazajno polje se – za razliku od „odloženog“ efekta hermeneutike i statistike, postavlja sinhrono i teče kroz telesno uranjanje u tok akcije aktera. Pritom, takav direktan pristup zoni prakse sprečava istraživača da se prikloni lagodnoj i pomalo kontemplativnoj poziciji „posmatrača“. Suprotno, od njega ova tehnika zahteva „podsticanje dugoročnih, intenzivnih, pa čak i formi podsticanja etnografskog uključivanja“ (Wacquant, 2014: 4, *kurziv u originalu*).

Takav pravac je u opštem smislu omogućio čak i više od praćenja navika, automatizama i rutina. Ovo rasčlanjivanje praktičnih shema primenjenim od strane tela u datim situacijama, koliko u organizaciji koja se račva na dva dela: *verbalni* i *neverbalni*. Descola podseća da se kulturni modeli s jedne strane prikazuju kao izvesne vernakularne tehnike i učene procedure. Usled progresivnog upoznavanja praktikanata sa njihovom uobičajenom ekologijom, one se utoliko daju lagodno verbalizovati kao izvesne opšte propozicije. Od praktikanata se tako mogu saznati direktno njihove kodifikacije i raspoređivanje elemenata u svetu – počev od njihovog tela, sve do svesne upotrebe prostora i pravila stanovanja. Neprekidna nit sa izvesnim strukturnim preduslovima koje istraživač otkriva i uređuje shodno analitičkom modelu, međutim, predstavlja tek deo praktičnog života. Praktične sheme takođe obuhvataju i nerefleksivnu zonu. Ona zahvata i bezbroj automatizama koji se pojavljuju u sekvencama akcija, ali i emotivnih stanja, introspekcije, motivacije i sl. (Descola, 2013a). No, osim uvida u tokove radnji, materijalnost života, etnografija pruža izvrstan uvid i u semiotiku i gramatike aktera odnosno, načine na koji označavaju i koncipiraju stvarnost.

Bogatstvo verbalizacije nipošto nije moguće izbeći, ali ono svakako iznova pobuđuje čuvena pitanja kako zadržati neophodnu distancu i kako pred empirijskim uvidima koji se neposredno otvaraju na terenu, imati smer, tok i određen model kojim bi se izbegle eventualne stranputice i skretanja, te da bi se poređenja sa drugim izvorima podataka takođe uključila i bila preciznija. Ono što smo mi zamislili kao strategiju prilikom prikupljanja podataka za naše istraživanje jeste balans između prepuštanja akterima da oni *rukovode situacijom*, a da se pritom tok etnografskog „uranjanja“ i beleženja podataka drži u definisanim okvirima. Delom, takvo nastojanje je izraslo usled nekih skoro pokrenutih debata povodom odnosa intervjua, posmatranja i etnografije (npr. Lamont & Swidler, 2014; Desmond, 2014; Burawoy, 2017). Sa jedne strane, nastojali smo da prepustimo da *prostori, semiotika, telesnost praksi i objekti* kojima su akteri okruženi, budu istaknuti u prvi plan. U tome se ogleda težnja da se zaobiđe situacija koja se prilikom intervjuisanja/anketiranja najčešće ostavlja kao efemeran događaj ili istraživačka rutina. Takođe, insistiranje na posmatranju osim isticanja ovog praktičnog aranžmana u kome se akteri nalaze, rukovođeno je i namerom da se zaobiđe često preteran subjektivizam koji se unosi politički korektnom logikom upitnika o, recimo, posedovanju mišljenja, obeležavanju na skali nekolicine prethodno uređenih kategorija ili pitanjima o tome šta oni obično rade. Svakako, mi nipošto nismo mišljenja da su realnosti osvetljene upitnikom beznačajne; naš cilj jeste napraviti i iskoristiti priliku da akteri sami pronađu izraz i da se pritom dopusti da ovaj ne bude nužno jasan, precizno iskazan, niti unapred određen kategorijama iz upitnika.

Eklektičan pristup poput ovog sasvim odgovara epistemološkim, pa i metafizičkim postavkama, kojima smo zagazili u ovo istraživanje. Izvan bilo kakve predstave apodiktičnosti – koja se u društvenim naukama često skriva više iza elokvencije autora i retoričke moći, svesni rizika da će mogući nalazi biti daleko od pedantnih narativa, mi smo prihvatili da se kroz ovo istraživanje – ili preciznije, samo prikupljanje podataka, upravimo *tehnikom ispravljanja* kakva je vezana posebno za one autore koji su na određen način crpeli postulate istorijske epistemologije Gastona Bašlara (upor. Bourdieu, 2004; Latur, 2015; Wacquant, 2013). Takav metod jeste podrazumevao da se određeni skup uvida iznova proveri i što bolje ispita da li recimo određen oblik prakse odgovara više ulaganju aktera da se bolje pred drugima predstave, ili predstavlja sasvim uobičajen i rutinizovan akt. Svakako, ovakav smer je iziskivao i vreme i stalnu pozornost i proveravanje napravljenih beležaka, zvučnih zapisa i fotografija. Plan posmatranja je u grubim crtama bio zamišljen tako da *pruža sa jedne strane smer tokom terenskog rada* i vrati na osnovno

pitanje kako, dok su uvidi pravljani tokom terena davali dobar podsticaj da se ona pitanja koje teorija nije uspela da pokrene, eventualno dodaju, neki zaključci koji su se intuitivno naslućivali još koji put provere i uporede. Još jedna suštinska prednost ovog pristupa se, u poređenju sa upitnikom, oslikava tako što se izbegavaju unapred uređene situacije i istraživačka pitanja koji nimalo nisu pogodna niti mogu valjano prikazati konkretan slučaj jer se zadržavaju na holističkim postavkama i najčešće postavljaju usled čistog akademskog automatizma, sholastičkih predrasuda, pa samim time i jednog osobenog vida etnocentrizma.

Plan posmatranja (videti: *Prilog 1.*) jeste utoliko generisan tokom procesa prikupljanja podataka i omogućio je da se analiza praksi svakodnevice koncentriše povodom nekolicine ključnih momenata. Praćenje tela i uranjanje u tako socijalno raznolike aranžmane svakodnevice kao u slučaju našeg istraživanja, otkrilo je nekolicinu izdvojenih „blokova“ iz kojih je, postupnim uopštavanjem, bilo moguće napraviti jednu uporednu situaciju. Najpre, tu svakako dolazi ispitivanje pojedinih slučajeva i distinktivnih putanja u samom stanovanju i formiranja elementarnih uvida u relacije u koje su smešteni, poput zaposlenja i drugih vidova obaveza koje se uobičajeno preduzimaju. To je ujedno omogućilo da se prostornost svakodnevnih praksi bliže ispita. U tom smislu, etnografsko praćenje je dobro poslužilo za shvatanje kako se odvija ta svakodnevna prostornost, ali najpre, da se uoči kako se ona diferencira. Naime, jedan od bitnih nalaza jeste ta kvalitativna razlika među praktikantima – posebno u odnosu na njihovu putanju stanovanja, odnosno, konkretno smeštanje praksi u određene lokacije. Videćemo bliže da se shodno teorijskim pitanjima, ovi oblici prostornosti pojavljuju kao relevantni, posebno sa strane kakva tumačenja i uopšte, pravce u svom životu praktikanti zauzimaju. Etnografija je utoliko omogućila i da se napravi jedna aktivna mapa urbane svakodnevice, ali i da se konačno, osvetli to kako praktikanti poimaju prostore i kako se uopšte, odnose prema urbanim predelima – u smislu kodova i konkretnih radnji koje preduzimaju na ravni organizovanja prostora.

Sve ovo će biti izloženo detaljnije u odeljku 3.2., da bismo u odeljku 3.3. mogli bliže da pridemo zoni svakodnevnih praksi. Ovde je etnografija takođe pružila izuzetno bogate uvide o telesnom aspektu življenja, tesnoj integraciji praksi i prostora i načinu na koji se one raspoređuju skupa sa artefaktima, ali i sekvencijalnosti svakodnevnog života. Utoliko, dugotrajno praćenje praktikanata jeste omogućilo poprilično detaljne uvide u to kako se zbiva geografija svakodnevice unutar prostora doma, a najpre, kako i zašto se organizuju prakse čišćenja i prakse kuvanja. Ove

radnje, kako ćemo videti, predstavljaju čitav lanac drugih aktivnosti i preduslova, te sasvim odgovaraju zamisli praktičnog aranžmana od koje smo pošli. Takođe, etnografija jeste bliže osvetlila i to kako telesnost direktno ulazi i u praktične aranžmane, odnosno, kako se vrše temeljeni preobražaji tela poput kozmetičkih tretmana i garderobe. Shvatićemo kroz analizu da se te razlike koje se pronalaze u ovim praksama, istovrsno tesno vezane sa onim uočenim u vezi stanovanja. Na samom koncu, ono što je etnografsko praćenje osvetlilo, jeste razućena vremenitost. Ona naime obuhvata ne samo sekvence kako se život odvija, nego i toga kako se životom na određen način „upravlja“ i kako se utiru smerovi praktičnog života ka različitim ciljevima – obrazovanju, karijeri ili čak migracijama, ili kako ti ciljevi sasvim izostaju sa horizonta.

1.5. Kratak pregled poglavlja i odeljaka

Prvo poglavlje ovog rada čini uvod, a drugo poglavlje pod nazivom *Teorijsko-epistemološki okvir: ka prožimanju prakseologije i prostora* podeljena je na tri odeljka, kroz koje se postupno i sekvencijalno razvija teorijski i konceptualni aparat preuzet u istraživanju. Tako prvi odeljak (2.1.) koji nosi naslov *Problematika saznanja u kritičkom ključu: o ontološkim i epistemološkim polazištima istraživanja*, nudi pregled savremenih ontoloških preobražaja i kroz njihovo razmatranje nastoji da oformi ključne ontološke smernice, posebno vezane za relacionizam i preliminarno izgradi saznajne pozicije. Polazeći od tih preobražaja koji se prvenstveno odnose na uklanjanje brojnih opozicija i ontoloških dualizama, naše razmatranje u ovom odeljku je prvenstveno usmereno ka tome da identifikuje šta novi programi koji se javljaju pod opštim nazivom *spekulativne metafizike* donose u pogledu shvatanja društvenog sveta, naročito po ukidanju distinktivnih zona ljudi i ne-ljudi. Najpre, izložićemo osnovne pretpostavke tri osnovna pravca – simetrične antropologije, multinaturalizma i objektno-orijentisane-ontologije i uočiti da one različito tretiraju sam odnos. Dok prve dve nerazdvojivo uzimaju odnose za ontološko polazište, treće shvata da mnoštvo entiteta mogu postojati izvan odnosa. Potom, naša pažnja se usmerava ka relacionoj sociologiji koja ima slične postavke. Gledište koje ćemo razviti, unekoliko se kritički odnosi prema mnogim od ponuđenih stanovišta, ali svakako usvaja i nužnost uzimanja relacija za osnovnu tačku, ali u krajnje pluralnom smislu. Drukčije, ono na čemu insistiramo jeste da se ontološka situacija mora sagledavati kao skup i mešavina mnoštva odnosa. Takvo stanovište

jeste vođeno koncepcijom ontološke distribucije koje upravo cilja ka tome da se društveni svet razume kao progresivno stapanje unutar okoline, sa praksama u zaglavlju. Osim toga, ontološka distribucija na sasvim uputan način govori upravo o nužnosti povratka u uobičajeni svet, što nas konačno dovodi do stanovanja i osobnih saznajnih pozicija koje ono povlači: uklanjanja mikro/makro distinkcija, fokusa na svakodnevicu i praktičnom životu, procesualnosti i usvajanju materijalnosti.

U odeljku 2.2., pod nazivom *Između prostora i praksi: natrag ka prostorno-vremenskom utemeljenju društvenog*, nastojanje je da priđe bližem razvijanju modela prostornosti stanovanja. Početna tačka argumentacije u ovom odeljku će biti uočavanje problema metaboličke slike u urbanoj studiji, odnosno, u ključnim alternativama kakve su politička ekonomija, pristupi sastavljanja i pristupi humane adaptacije. Tvrdićemo da svaki od ovih modela gradova tek delimično pruža mogućnost da se njima priđe sa strane praktičnog života i da se omogući jedinstvena analitička situacija gde bi bilo moguće pratiti mnogostruke procese kakvi se protežu kroz urbane prostore: gradnju, planiranje, materijalnosti, vrednovanje prostora i povrh svega, svakodnevicu. Odatle, mi ćemo prići bliže razmatranju stanovanja, analizirajući filozofske korene ovog koncepta u fundamentalnoj ontologiji Martina Hajdegera, sociologiji Anrija Lefevra i antropologiji Tima Ingolda. Uočićemo da se stanovanje konkretno odnosi na celovit proces Bića te da ono ovde prekriva upravo sveukupnost svakodnevice i praksi, prostora i odnosa. To će nas svakako naterati da bliže shvatimo prostore. Naime, naše polazište jeste da se „društveno“ i „prostorno“ ne mogu razdvajati. Usled toga, kritika koju ćemo ponuditi će nas konačno odvesti ka razvijanju modela prostornosti stanovanja kao alternativne urbane topologije. Tri osnovne tačke tog modela – gradnja, materijalnost i društveni rasporedi upućuju da se stanovanju analitički mora prići kao šarolikim procesima izgradnje, nastanka urbane teksture i aglomeracije, i povrh svega, vezivanje „sudbina“ određenih kolektiva za određene načine raspodele stanovanja. Na samom kraju, podvučićemo i krucijalni aspekt svakodnevne prostornosti: tela koje se kreće kroz prostore, živi praktični život, organizuje i obrazuje neposrednu prostornost.

Potonji uvidi će nam poslužiti kao spona ka odeljku 2.3. sa nazivom *Ka sintetizaciji teorije prakse i teorije društvenog prostora* gde ćemo bliže razviti teoriju prakse i napraviti veze sa prostorima i stanovanjem. Polazna osnova je sledeća. Najpre, ponudićemo kritike tri dominantna stanovišta u teoriji praksi. Reč je najpre o *manipulativnom* shvatanju koje je najbliže Entoniju

Gidensu i Pjeru Burdijeu, gde su jednako strukture uzete kao one koje diktiraju praksama. Zatim, uputićemo da je osnovna manjkavost *kontemplativnog* shvatanja – bliskog kritičkim realistima, prvenstveno ta što malo šta govori o praksi i štaviše, govori o preteranoj refleksivnosti ali ne i uobičajenom svetu. Povrh svega, istaći ćemo i da *regenerativno* shvatanje nema potpunu jasnoću. Njega razvijaju delom sociolozi pragmatičke orijentacije i teoretičari aktera-mreže, ističući niz varijacija koje se pojavljuju na situacionom horizontu, vitalnim kapacitetima aktera da sude, ali i njihovom podosta prekarnom statusu usled konstantnog bivstvovanja i interakcije sa objektima. Naše stanovište se može nazvati *generativnim*. Ono želi da iscrpi valjane tačke potonjih, ali najpre da uputi na suštinsku važnost tela kao nosioca akcije, a potom i konstantne uronjenosti u komplikovane društvene predele. U tom pogledu, kao inspiracija se uzimaju neke od Burdijeovih etnografskih studija, ali i one njegovog učenika Loika Vakana, ali ponajviše gledište Tiodora Šackog gde se prakse shvataju kao ulančane aktivnosti. U tom pogledu, mi ćemo razviti jedan model *aranžmana praksi* kao skupa socio-kulturnih smernica ugrađenih u praktične sheme tela, zatim konstantu uključenost u tokove i intervale svakodnevice i živu materijalnost koja se odigrava kroz neposredne urbane predele, ali i složene relacije koje tiho učestvuju u tkanju praksi – poput radnog statusa, novca i sl. Potom ćemo najpre podvući nužnost gledanja svakodnevice kroz prizmu tokova i intervala koje se pronalaze u praksama i aranžmanima – što je uostalom izuzetno bitno na empirijskoj ravni ne bi li se videlo kako se vrši usmeravanje sopstvenog života. Na kraju ovog odeljka, iscrtaćemo konkretan model prostornosti stanovanja i praksi koji će biti korišćen u istraživanju.

Drugo poglavlje pod nazivom *Svakodnevnne prakse i prostori stanovanja u Zemunu* takođe sadrži tri odeljka u kojima se obavlja analiza nalaza dobijenih istraživanjem. U odeljku 3.1., *Uspostavljanje stratifikovane morfologije: konstrukcija prostora stanovanja*, daje se temeljna analiza socijalnog, morfološkog i materijalnog povića prostornosti stanovanja u Zemunu. Najpre se razmatra kako je organizovana urbana tekstura i kako je kroz dug istorijski pović aglomeracije – počev od 18. veka, postupno „akumulirana“ urbana materijalnost građevina i infrastrukture. U toj analizi se pritom, posebna pažnja posvećuje ključnim akterima, načinu i zamislama organizovanja urbanih prostora, raspodeli infrastrukture, načinima gradnje i već tu se identifikuju ključne razlike između rezidencijalnih zona. Potom se prelazi na prikaz socio-materijalnih svojstava stanovanja, gde se uočavaju takođe znatne razlike u tipovima gradnje, što posledično odvodi ka razmatranju kako su kolektivne „sudbine“ bile vezivane za određene rezidencijalne

zone. Ovde se jednako uz pomoć kvantitativnih i kvalitativnih podataka analiziraju upravo ključni obrisi socio-prostornih trajektorija u stanovanju i identifikuju razlike nastale u raspodeli stanovanja: pretežno nasleđivanjem i kupovinom u Starom jezgru i Gornjoj varoši, kolonizacija i tzv. „divlja“ gradnja u naseljima kakva su Novi grad, socijalna provizija stanova u naseljima sa masovnom stambenom gradnjom, i konačno, mnogobrojna individualna gradnja koja se pronalazi u novoformiranim naseljima, pretežno nastanjenim izbeglicama. Na kraju, razmatra se kako se ove rezidencijalne zone kroz suptilne kulturne i semiotičke procese takođe razdvajaju, što nas konačno odvodi ka ocrtavanju strukture izbora 15 domaćinstava koje bi valjano oslikale uočene socio-prostorne putanje i aranžmane stanovanja.

U odeljku 3.2. pod nazivom *Prostori svakodnevnih praksi*, odmah se pristupa prikazu socio-prostorne istorije ovih 15 domaćinstava i praktičnih aranžmana u kojima se odvija njihova svakodnevnica. Najpre se kroz kombinaciju opisa, morfološke analize njihovih prostora stanovanja i izvesne strukturne analize prikazuju načini uspostavljanja njihovog stanovanja, različita socijalna iskustva i putanje aktera, a posebno to kako je ustrojen njihov praktični aranžman – počev od zaposlenosti i uobičajenih aktivnosti, sve do grubih obrisa forme života koju vode. Nakon toga, prelazi se detaljnije na razmatranje i razlučivanje njihove svakodnevice i posebno, prostornosti praksi koje vode. Uočavaju se neke temeljne kvalitativne razlike upravo u tome kako organizuju sopstveni život, kroz kakve lokacije i načine na koji kodiraju prostore. U tom pogledu, razlika između aranžmana „familijarnosti“ kog preuzimaju mahom praktikanti sa izbegličkim iskustvom, utoliko se kosi sa principima koje koriste oni iz Starog jezgra, koje podrazumeva znatno razučivanje lokacija koje ulaze opseg svakodnevne prostornosti, govore o kompleksnim i suptilnim vidovima razdvajanja formi života. Ono što ćemo u ovoj analizi posebno podvući, jesu načini na koji oni kroz različite lokacije prave osobene socio-kulturne ambijente življenja, ali i to kako ih diferenciraju – u vidu poimanja i sl. To će posebno biti važno za analizu kodova i afekata koje pokreću pri evaluiranju i koncipiranju prostora, konkretno neposrednih urbanih predela. Tu ćemo iznova uočiti bitne razlike između zahteva za „pravičnom“ raspodelom urbane infrastrukture koja je u fokusu praktikanta iz novoformiranih naselja i Batajnice, zatim, poretka čistoće na kom insistiraju oni iz naselja sa masovnom stambenom gradnjom i estetskih evaluacija kojima pribegavaju oni iz Starog jezgra.

Konačno, u odeljku 3.3. koje nosi naziv *Društvene prakse in extensione*, detaljno ćemo se pozabaviti kako izgledaju svakodnevne prakse, kako se telo smešta i razlaže u tim aranžmanima i povrh svega, kako se ovaj život organizuje shodno mnoštvu tokova. Najpre, uputićemo na ranije uočenu tranzitivnost svakodnevnih prostora – upućujući time na suštinske aktove razmeštanja tela i artefakata koje se obavljaju u tokovima praksi, i posebno ispitati kako ona funkcioniše unutar prostora doma, kao svojevrsna „mikro-geografija“. Shodno tome, još pažnje ćemo posvetiti praksama čišćenja, kuvanja i nabavke namirnica. Prve gotovo po pravilu i bez razlika bivaju preduzimane u svim slučajevima, i to u krajnje sekvencijalnom maniru. Slično je i sa drugima, s tim da se kod njih iznova uočavaju bitne razlike, po načinu poimanja, konzumiranja namirnica i intenziteta pravljenja obroka, koje skupa sa posebnim principima nabavke namirnica, još jednom oslikavaju procepe u stanovanju. Potom sledi razmatranje odnosa prema telu koji se manifestuje kroz kozmetičke tretmane i odevanje, uočavajući slične razlike, ali takođe i suptilno dejstvo prostornosti kojoj se praktikanti unekoliko adaptiraju. Na drugoj strani, isti ti aranžmani govore o tome kako se oni odnose spram sopstvenog tela i uopšte, u kakvom socio-kulturnom ambijentu stanuju, odnosno, kakvim se sadržajima u svakodnevici posvećuju – poput televizije i sl. Na samom kraju, pokušaćemo da razumemo različite tokove i intervale koji se protežu kroz svakodnevicu. Uočićemo iznova da u svim proučavanim slučajevima postoji mnoštvo tokova, ali da se ključna razlika dešava tamo gde se preduzima svojevrsna „kontrola“ i samo življenje usmerava ka određenim ciljevima: kao što je napredovanje u karijeri, obrazovanje ili migracije.

2. Teorijsko-epistemološki okvir: ka prožimanju prakseologije i prostora

2.1. Problematika saznanja u kritičkom ključu: o ontološkim i saznajnim pitanjima

2.1.1. Uvod: savremeni ontološki preobražaji i problematika odnosa

Skoro pretresanje ontologije u filozofiji i društvenim naukama ima nešto bolji pedigree nego bilo koji od „obrta“ u nizu, čiji se pompezni uspon neretko završavao brzim zaboravom. Posve nezgodno pitanje bića sada je iznova pokrenuto unutar amalgama „škola“ različitih imena – od *simetrične antropologije* (Latour, 1993; 2005; 2010), preko *spekulativnog materijalizma* (Meillassoux, 2011), odnosno, *spekulativnog realizma* (Morton, 2013; 2016; Bennet, 2010; Harman, 2009; 2011; 2013) ili *robusnog realizma* (Dreyfus, Taylor, 2015), zajedno sa *multinaturalizmom* i onima koji naprosto uključuju neke od savremenih *ekoloških* i *materijalističkih* principa (Descola, 2013a; 2013b; de la Cadena, 2015; Viveiros de Castro, 2014; Ingold, 2007; 2011; Ingold, 2013). Svakako, tu nipošto ne treba ispustiti ni relaciju sociologiju i izvesne „potrese“ nastale povodom definisanja društvenog bića. Premda šarolike i u izvesnim aspektima nespojive, u srži „obrta“ kog nude se pronalazi jedno *monističko učenje* – ono koje svet razume u vidu neprekidnog spajanja i gde više nema mesta za posve okoštale diferencijacije ljudskih i ne-ljudskih ontoloških domena, posloženih kroz arhetipe na kojima su zasnovane moderna nauka i filozofija. Kao i u svakom prevratu, skromnost je od drugorazrednog značaja, a žrtve novog zanosa moraju biti predstavljene kao reakcionarne jer, kako se kritičari žale (npr. Rosenberg, 2014; Povinelli, 2016), ne slede „metodološku avangardu“ koja nudi aparaturu za epohalni prevrat. Kakve god ocene bile date, savremena filozofija i antropologija, pa delom i sociologija ispostavljaju u najmanju ruku egzotične, ako ne i dosta provokativne sheme u kojima agensi nemaju više sigurno mesto i viziju sveta ispunjeno *enormno šarolikim vezivanjima bića*, dotad potisnutih antropocentrizmom.

Navike razdvajanja entiteta „prirode“ spram kojih je građeno ljudsko društvo, a zatim i beskrajno velike serije kategorija koja je, upućuje Džejson Mur (Moore, 2016), plod *konceptualne kaskade* izrasle na temeljima ove bazične podele, postale su središte kritika iznošenih unutar ovih ontoloških preobražaja. Dubina i rezonantnost ove aporije fundirane u temelje okcidentalne

kosmologije često je predstavljana kao epohalno razdvajanje dva režima postojanja, obeleženih isticanjem jedinstvenosti ljudi i „autorizacijom“ njihove superiornosti koja je ujedno označila jasan rez spram objekata, stvari, materije i ne-ljudi uopšte (Bennet, 2010). Tako je stvoren gotovo mitski procep između sklopa fiziologije i genetike, resursa i okolinskih ograničenja svezanih u autoreglativni mehanizam prirode. Njihovo postojanje opet postaje relevantno tek kada se obogati i oplemeni kulturom, značenjima i znakovima, i kada mu (društveni) um subjekta konačno dodeli odgovarajuću predstavu pa i „upotrebnu vrednost“. Bivajući integralni deo zapadne metafizike, primećuje Horigen, ove distinkcije po sebi nisu uspostavljene kao predmet prethodnih uvida, ali je njihova snaga upravo u tome što su dugo vremena funkcionisale poput organizacionog principa koji upravlja konceptima (Horigan, 1988). Sam koren ovih *dualizama* jeste *metafizički* i tu leži njegova istrajnost koja se suptilno provlači gotovo kroz celinu epistemološkog lavirinta. Iz tih razloga isti jeste teško napustiti, ma koliko proizvodio jedno anemično stanje –gde se s jedne strane zbiva procvat relativizma i sazajne atrofije koja se pomaljalo kroz čuvene „naučne ratove“ (videti: Laudan, 1996), a sa druge osporavanje nadmoći *Logos-a* kao sveprisutne tapije za kulturnu prevlast (Descola, 2013b).

Radikalno preispitivanje ove granice pokrenuto sa novim ontološkim pokretima, donosi temeljne preobražaje konceptualne arhitekture i upućuje na potrebu da se sazajni zaokret uperi ka usvajanju realizma. Izmene u konceptualnim aparatima osvetljavaju upravo te težnje da se sa više materijalnosti i integracije unutar nepregledne interakcije različitih entiteta počne ozbiljnije shvatati tekstura tih kompozitnih mešavina nekadašnjih ontoloških polova. Pregršt apokaliptičnih prikaza ekološke sudbine možda i najjasnije iskazuje te tendencije. One su snažno očitane kroz akademski pomodne *Geju* i *antropocenu*, kao predele globalnog stapanja nepreglednog niza *živih* elemenata u potencijalnoj klimatskoj katastrofi, usled kojih moralna arbitracija i naučni jezik ne mogu više imati komfor da ostanu nemi i slepi na gotovo kataklizmični povratak „prirode“ (Latour, 2017; Morton, 2016; Chakrabarty, 2009; 2015). Takve ontološke smese se pritom pokazuju složenim utoliko što naporedo postoje u širokom lancu entiteta, ali i u jednom središtu kao situaciona, materijalizovana i lokalizovana vezivanja. Razuđen pejzaž poput ovog utoliko čini da definisanje agensa gubi jasno uporište (Pellizioni, 2015), ali i da *vreme postaje usložnjeno sučeljavanjem paralelno postojećih realnosti*, koliko i da *prostor poprima nove oblike usled raznolikosti koegzistirajućih formi života*.

Situacija provocirana ovim ontološkim transformacijama ujedno donosi i nešto više od čiste izmene pogleda i na određen način, ima direktne implikacije i po ustrojstvo društvene nauke. Sama društvenost svakako postaje sučeljena sa sve složenijim oblicima međuzavisnosti gde se naporedo sa „klasičnim“ komponentama uzetim za opis društvenog postojanja kakvi su recimo status, autoritet, finansijska moć ili kulturne razlike, umeću socio-tehnički sklopovi a sam život preseca zapetljanom geografskom koegzistencijom koja je uvek više od proste situacije jer unutar nje obitavaju drugi prostori i vremena. Kako se na horizontu zbiva sve veće uključivanje bića dotad ostavljenih da postoje kao tihi predmeti aproprijacije – obično ih nazivamo „resursima“, ili izgubljeni tropi romantizacije koje obično nazivamo „idejama“, nekada izuzetno korisni automatizmi političkih i simboličkih ekonomija gube primat, jer ne mogu valjano da zahvate ove kompleksne amalgamacije. Iako, kako ćemo videti kasnije u odeljku, ovi ontološki pokreti izazivaju i određene nepovoljnosti i prete da stvore jednu egzotizaciju ne-ljudi, oni ipak stvaraju i jednu povoljnu heurističku priliku barem time što daju podsticaj da o *društvenom životu počnemo misliti ujedno sinoptički i na pluralan način i u vidu reciprociteta naših života sa nepreglednom smesom elemenata*. Ono što se naime može iskoristiti kao izvestan orijentir jeste svojevrsno *jedinstvo mnoštva, pluralni monizam* koji govori da je društveno biće, njegov istinski *Sein*, neophodno povezati upravo sa svetom, konkretnim materijalnostima i simbiozama u kojima se pronalazi.

Potonji iskaz dobro opisuje šta novo raspoloženje donosi kroz obnovu ontološke mape, ali i sve teškoće otvorene prilikom pokušaja da se odredi šta sve učestvuje u tkanju uobičajenog sveta, i kako uopšte pristupiti stvarnosti koja je tek naizgled banalna, a zapravo upućuje na *sveukupnu komplikaciju koju situaciono smešteni okviri i sinoptička prisutnost niza elemenata suštinski ima*. Ova pitanja će se zasigurno javljati kroz celinu našeg istraživanja, te njihovo pokretanje u ovom odeljku za cilj ima da se problematika društvenog ustrojstva stavi u zaglavlje. Upravo potonja tačka teži da ide protivu manira kog Peter Sloterdajk uočava na samom početku njegovih voluminoznih *Sfera* (Sloterdajk, 2010, I: 27) - to je „popularna zamisao da se zaboravi i bivstvovanje” zajedno sa „zlovoljnom nespremnošću da se sagleda ontološka situacija”. U znatnoj meri, ova početna razmatranja jesu stoga bitna radi dolaska do fundamentalnih hipoteza i koordinatnog sistema kretnje unutar našeg istraživanja, preduzetog sa poštenom namerom da prodre u zamršeni svet u kom posla ima sa *bićima prakse*, upletenim u smese prostora i vremenskih vektora. Spram često izlizane metodološke pedantnosti, susret sa ovim pitanjima nadilazi sušto

opravdavanje postupka. Ona se tiču zamršenih procesa koji definišu istraživače, tehnike i interpretacije unutar same kompozicije podataka, a potom i nivoe, obime, elemente i celine uzete u obzir. Prateći upravo raspoloženje podstaknuto ovom rekonstrukcijom konceptualne arhitekture, pred nama se kao zadatak otvara pronalazak adekvatne *društvene ontologije*, sposobne da u sebe primi tu smesu stvarnosti. Jasno je, konceptualni aparati kakvi su sistem, struktura, kontekst ili mreža predstavljaju ne sasvim odgovarajuć izbor. Uvažiti ontološki zaokret ka pluralnom monizmu zahteva naime da se misli o dubini bivstvovanja usled toga što je ono *simbiotski uronjeno u okolinsku neposrednost oblikovanu dejstvom mnoštva odnosa i entiteta*.

Svrha ovog odeljka jeste otključavanje problematike pokrenute novim ontološkim pokretima, koja, više od jednog eruditskog pregleda, zahteva da se ozbiljno preispita kako je tekstura društvenog sveta satkana. Sa uklanjanjem ontološke barijere i fiksiranosti entiteta, na scenu stupa *učenje o prvenstvu odnosa*, prema kom svet postaje rezultat toga što entiteti, tek pošto su u međuodnosu, počinju da poprimaju osnovne konture. Proboji spekulativnih ontologija *multinaturalista*, *simetričnih antropologa* i *spekulativnih realista* o kojima ćemo govoriti u naredne tri sekcije, međutim, dosta komplikuju domen relacija, jer se ne zaustavljaju samo na ljudima, već postojanost odnosa grade i uz ne-ljudske elemente. Uz to, ontološki se javlja i situacija *bez relacija* – onda kada entiteti imaju sopstveni život, bez da ulaze u interakciju sa drugima. Relaciona sociologija, pak, prati ovo raspoloženje i „ultimativne instance“, poput supstancijalizma akterskih modela ili različitih varijanti holistički shvaćenih i samo-dovoljnih entiteta, uzimajući upravo odnos za primarnu organizacionu silu društvenog, te socio-kulturna osoba, tržišna vrednost ili status izviru kao rezultat „ko-produkcije“ sa drugim entitetima. Ono što mi vidimo ovde kao problem jeste učenje o jedinstvu odnosa, namesto o njihovoj višestrukosti. Stoga se ćemo u poslednje dve sekcije okrenuti razmatranju jedne matrice, koja govori o obliku mnoštva odnosa i okolinski uspostavljenim vezama. Reč je o zamisli ontološke distribucije, koja će biti uzeta za temelj i osnovno polazište našeg istraživanja, utoliko što govori o *progresivnom stapanju postojanja sa okruženjem i neprekinutom kontaktu koji se tako ostvaruje*. Na kraju, ontološka distribucija nas odvodi ka sasvim bazičnom pitanju: gde je uopšte moguće pronaći uobičajeno, društveno postojanje? Odgovor na to pitanje je pružen u poslednjoj sekciji gde ćemo ispitati, u grubim crtama, šta stanovanje u ontološkom i saznavnom smislu donosi za shvatanje društvenosti. No, pre sve ga je neophodno razmotriti kakav zahvat u ontološkom smislu otpočinje sa ovim novim pokretima.

2.1.2. Zone integracije dualizma i simetrizacija odnosa

Naznake nadolazeće „metafizičke metamorfoze“, kako je Danovski i Vivieros de Kastro nazivaju (Danowski, Vivieros de Castro, 2017), bile su dosta maglovite tokom većeg dela XX veka, premda su neke indikacije ipak postojale. Ali, celovita reorijentacija se odvijala velikim delom kao rezultat nelagode nastale posle tzv. *jezičkog obrta* i relativističkih ćorsokaka u koje je postrukturalizam odveo (upor. Middeke, Reinfandt, 2016). Sami koncepti kao što su Geja i antropocen su direktan izraz ovog skretanja ka realizmu koji za svoju osnovu ima neprikosnovenost sveta i materijala od kojih je satkan i gde je navodno pasivna materija proizvedena u vrlo aktivnog učesnika na političkom horizontu.² Reč je o tome da ponajpre

² Isprva, ti koncepti mogu delovati tek kao sekundarna stvarnost koju je sociologija dužna da objasni. Ipak, stvari su daleko dublje. Iza tih konceptualnih građevina se skriva daleko šira izmena konceptualnih vektora, ako ne čak i nova kosmologija koja prikazuje nedostatnost modela koji su isključivo vezani za ljude. Naime, ako pojam antropocentrizam postaje nova akademska kletva bačena na relikte prošlosti obično ocrtavane kulturalističkim jezikom (Danowski, Viveiros de Castro, 2017), onda *antropocen* služi kao mračni supstitut i podsetnik na gotovo reverzibilnu logiku navodnih civilizacijskih uspeha. Antropocena na određen način sadrži pritajeni hegelijanizam mišlju o suštinskom *epohalnom događaju* upliva prirodne istorije u ljudsku, i to kao kritika uperena protiv industrijske destrukcije prirode. Zasluge za popularizaciju ponajviše pripadaju istoričaru Dipešu Čakrabartu koji je planetarnu konjunkturu klimatskih promena i njen tempo postavio kao izraz nove epohe (Chakrabarty, 2009; Chakrabarty, 2015). Kako su ljudi geološka sila po sebi, to preoblikovanje planete pod njihovim uticajem pobuđuje novi smisao temporalnosti i nužnost novog pisanja istorije, gde će gradovi, civilizacije i poljoprivreda dobiti komplementarnu dimenziju oličenu u komunikaciji s biološkom i geofizičkom istorijom (Amin, Thirft, 2017). Geološka epoha doslovce nastala naslagama ljudskog života stoga zahteva i razvoj naročite svesti koja bi uskratila ljude za ekskluzivno polaganje prava na političku subjektivnost i povratila značaj kompleksnih kompozicija od kojih je sam život sastavljen na scenu ali ne tako što će se obnoviti auto-regenerativna moć prirode i iznova uputiti na njen nominalni kontinuitet. No, etički balast antropocene nimalo nije jednostavan. Kako neki kritičari ističu, iza samog pojma koji upućuje na generičku „vrstu“, izuzimaju se pitanja moći, imperijalnog nasleđa i ekonomske gramzivosti koje su dovele do destrukcije okruženja (Moore, 2016). Sa druge strane, raspodela kauzalne, pa čak i moralne odgovornosti na koju antropocena poziva, zajedno sa očajanjem usled ljudske arogancije se krije u novom programu intenzivne komunikacije sa Zemljom (videti: Delanty, Mota, 2017). Atrofičnost i umanjeni kapaciteti kulture ili društvene organizacije da odgovaraju na okolinske izazove i istovremena krhkost biosfere, restaurirane su i pod *Geja hipotezom*. Koncept *Geje (Gaia, Gaïa)* jeste izvučen iz repozitorijuma antičkih mitskih figura, što je za neke kritičare upravo evociranje feminine slike majke prirode (Roach, 2003). Ipak, ona ne sadrži toliko melanholičnih tonova jer koncept Geje izvire kao nove slika zemlje i po sebi donosi posve komplikovano shvatanje prostora za koju su neke prethodno rabljene metafore – poput organizma, sistema, mašine, ali i pojedinačnih elemenata, sasvim nepogodne (Danowski, Vivieros de Castro, 2017). Iako ideje da se sve postojeće forme života stope u jedan, sjedinjeni nadorganizam deluju zavodljivo, Geja upućuje na kompoziciju materijalno zatvorenog sistema utemeljenog na kruženju i distribuciji elemenata i njihovim interaktivnim lancima. Planetarni obim antropocene i Geje jeste i konceptualna alternacija teorije prostora, oličena kroz gest stapanja i enormne kompresije unutar okolinskog horizonta, ali koji ne postoji kao jasna lokalna manifestacija globalnih procesa. Heterogenost procesa i sastojaka čini da se prostor i vreme ne deluju kao prosta celina već kao ekstenzije životnih formi koje ih zauzimaju i oblikuju (Latour, 2017; Latour, Lenton, 2018). Zato unutar ovog koncepta nema mesta za metafore sveprisutne celine i poretka, kakva je ona podvučena pod

simetrična antropologija i s njom neraskidivo povezana *teorija aktera-mreže* i metoda *materijalne semiotike* čiji će eho biti verovatno presudan za razvoj drugih ontoloških programa, izvire na tragovima *immanentnih principa* Delezove filozofije (Deleuze, 2001) i razrešavanju relikata transcendentnih učenja i ideacija bilo koje vrste. Nju Latur možda najjasnije izražava kao *otkrivanje predela bića i kontinuiteta*, gde „nema ničega ispod, ničega iza niti iznad. Nema druge TRASCENDENTNOSTI osim hijatusa reprodukcije“ (Latur, 2015: 122-3, *tipografija u originalu*). Potonje mesto će biti vrlo bitno jer će se odnositi na neprekinutu i heterogenu asocijaciju nekada jasno raspoređenih entiteta – ljudi i ne-ljudi, sada upletenih u haotični *multiplicitet* mogućih veza. Povratak na „moralni komfor“ pojednostavljenja i srodnih kartezijanskih zamisli poput opštosti na kakvu je naučni racionalizam upućivao, postaje nadasve uzaludan (Law, Mol, 2002). Ekstrakcija ovih principa, pritom, imaće duboke posledice po opšti smer daljih ontoloških reformi i to unošenjem jedne osobene *političke ontologije opstanka*, odnosno, učenja po kom je potrebno shvatiti da svaki entitet na određen način poseduje vitalnost i životnost, te formiranje *koegzistencija* gde će svaki imati dovoljno prostora, postaje ključno.

Kolaps dualnog obrasca tzv. *Velike podele* je kompletnu subverziju dotad čvrsto držanih ontoloških arhetipa i svih njihovih varijacija (subjekt/objekt, partikularno/univerzalno itd.) doživeo u Laturvoj sad već klasičnoj studiji *Nikada nismo bili moderni* (Latour, 1993). Polazna pretpostavka ove studije je posve jednostavna: „moderni“ (Zapadnjaci) su samo pravili iluzorni i nominalni jaz između dva pola – volontarnih društvenih subjekata i pasivnih objekata prirode, usavršavali tehnike posredovanja i „prevođenja“ i povećavali broj posrednika, a da su pritom stvarali (i sami bili stvoreni) nepreglednom hrpom naučno-tehničkih hibrida koji se teško mogu pripisati bilo kom od polova ovog epistemološkog kontinuuma. U programskom smislu, uklanjanje aporija modernih sa vidika je za Latura bio ozbiljan zadatak pravljenja uslova za transkulturalnu uporedivost i izuzimanje izuzetnosti Zapadnjaka. Jedino što njih razlikuje od „domorodaca“ na drugim meridijanima, jeste upravo ta mobilizacija većeg broja entiteta kao „saveznika“ (ibid; videti i: Harman, 2009). Na delu je takođe bilo i rađanje jednog egzotičnog filozofskog programa gde je politički korpus postavljen horizontalno i ocrtan delegacijom ne-ljudskih stvari. Agensne sposobnosti objekata poput čestica, elektrona i tehnologija vrlo brzo

(nekadašnji) koncept prirode, koliko ni diktata sistema. Reč je ujedno o kritičnoj zoni bez jasno definisanih rangova. Ali, reč je jednako i o izrazu novih ontoloških pokreta, čija „reformatorska“ logika poprilično beskompromisno uklanja i poslednje relikte ontološki fiksiranih tačaka.

postaju artefakti sa jednakim učešćem u pravljenju kolektiva sa ljudima, pritom stičući enormnu političku težinu. Asocijacije u koje stupaju su izvorište relacione logike uspostavljene između često nekompatibilnih „karaktera“ – osuđenih na prilagođavanje unutar samih radnji posredovanja i razmena. Iz tih razloga, oni zahtevaju *simetričan* tretman.

Sam pojam simetrije je potekao iz *konstruktivistički* nastrojene sociologije saznanja Dejvida Blura (Bloor, 1976) gde istinite i lažne tvrdnje moraju istovrsno biti proučene, kako su obe izraz društvenih uslovljenosti. Iako nastalo kao rešenje za čuvenu dilemu porekla činjenica i vrednosti, koncept simetrije i sa u njim vezi jednake potrebe za uzročnim objašnjenjem konstrukcije svakog tipa naučne tvrdnje, postupno je oslobođen etičkog standarda i oslona na isuviše mistične i nevidljive sile implicirane konstruktivizmom, projektovanju značenja na objekte, posredovanoj kulturom ili društvenim uslovljenostima usled kojih enormni rad fabrikacije, „unutrašnje“ rutine nauke, tehničke procedure i praktične kontingencije naučnika ostaju zanemareni (Latour, Woolgar, (1979) 1986; Stengers, 2000; Latour, 1999a; 1999b; 2005; 2010). No, empirijski začetak unutar *studija nauke i tehnologije (science and technology studies)* je potpomogao ontološkoj ratifikaciji ne-ljudskih entiteta kao i razvoju terminologije podešene navodnim ekspresijama koje svi učesnici u asocijacijama dobijaju. Unutar ovih asocijacija i po njihovoj stabilizaciji – odnosno, uspostavljanju prostorno-vremenskog režima koji ih održava, oni skupa postaju *crne kutije* (Latour, 1999b). Ovaj pojam upućuje na bilo koju vrstu relacionog polja indirektno uklopljenih komponenti. Pod njih potpada bilo šta: to može biti ustavni sud jedne države, laptop računar ili proslava maturalne večeri. Sastavljeni od niza nevidljivih komponenti čije aktivnosti, onda kada iskoče iz regularnog obrasca, menjaju tok ali i režim raspodele agenasa čine promenjivu matricu između *medijatora* i *posrednika*. Kada su uvučeni u asocijacije, „medijatori transformišu, prevode, distorzuju i modifikuju značenje elementa kog trebaju da nose“ (Latour, 2005: 39). Posrednici na drugoj strani su jedini koji su transformisani unutar asocijacije, a da su pritom zaduženi da održe privremeni „mir“ iliti stabilizaciju elemenata unutar mreža.

Kako ne postoji nikakav mogući konceptualni akt koji bi mogao da *eo ipso* redukuje multiplicitet potencijalnih agenasa na stabilne lokuse i uloge koje obavljaju u asocijacijama, potrebno je zauzeti posve *agnostičku* poziciju vođenu principom „simetrične indiferentnosti“ prema ontološkom statusu entiteta (Law, 2007). Metodološki tretman neophodan nakon uklanjanja dihotomija stavlja najpre teoriju aktera-mreže i njoj bliskog metodskog aparata, materijalne

semiotike, na krilo *radikalnog empiricizma* (Latour, 2007a) i to stavom da sve dokle god „ostavljaju tragove“, entitete je neophodno bezpogovorno popisati. Ovaj potez simetrične ekvivalencije, pak, upućen je gotovo isključivo na *etnografiju* – jedinu kvalifikovanu da obuhvati relacione efekte situacionih praksi, procesa i materijalnih heterogenosti mreža (Whatmore, 2002; Law, Mol, 2008). Zahvat poput ovog izrasta na talasu obnovljenog materijalizma koji malo šta zajedničkog ima sa prethodnicima kakav su istorijski materijalizam ili fizikalizam. Kod potonjih, materija je ništa drugo no idealistički trop i estetska nadgradnja misli. Sa starim materijalizmom, materija je izgubljena i prepuštena navikama preuzetim iz epistemologije – a to je dodavanje suplementarne dimenzije objektima (Bryant, 2014; Morton, 2013; Latour, 2007b; Latur, 2015). Dug objektivnosti tako više nije vezan za što verniju reprezentaciju već za što je više *objektnosti* moguće. Semiotički parnjak materijalu se odnosi svakako na mobilizaciju dugih referentnih lanaca, poput znanja, gde je značenje istovrsno promenljiv atribut u smislu smera u kome ga trenutni statusi i funkcije u mreži mogu odvesti. Materijalna semiotika nastoji da iskorači iz klasičnih dihotomija, građenih kao izučavanje značenja nastalog u međuodnosu označenog i označitelja, odnosno, konvencionalno usvojenih kodova i znakova, trudeći se da prvenstveno opiše situacione prakse (Law, Mol, 2008; Beetz, 2016).

Konačno, verovatno ključna namera uspostavljena ovim programom jeste bila i rekonstrukcija sociologije sada izuzete iz dualnog režima i upućene na rasčlanjivanje *sastavljanja* (*assemblage*). Ta *sociologija asocijacija* znači odbijanje da se prihvati *samo-referentnost društvenog* i dejstvo „homogene društvene materije“. Prethodno objašnjavana apstraktnim terminima „društva“, kompozitna logika društvenog formalno i eksplikativno uklanja neizbežne efekte nevidljivih „društvenih sila“. Na njihovo mesto treba da dođe komplikovani karakter akcije. Velika doza kritičnosti prema „tipičnim“ modelima agenasa i akcija – kao ishoda struktura, nesvesnog ili lažne svesti, koliko i izolovanja u maniru interakcionista ili teoretičara racionalnog izbora, ovaj model upućuje na aktere potpuno opremljene za delanje, upletene u *kontroverze* i oblikovanje sveta koji sami dobijaju iznenadne oblike upravo zahvaljujući tome što sopstvenu koegzistenciju duguju korespondenciji sa ne-ljudskim bićima i objektima. Rabljenje monadološkog učenja Gabrijela Tarda (Latour, 2005; 2009; Latour *et al*, 2012) unelo je ontološki raspršen princip iznenadnog sastavljanja mnoštva entiteta – relativno autonomnih, ali opet međusobno svezanih i tranzitornih po karakteru. Horizont međusobnog prodiranja smeštenog unutar mreža održanih relaciono cirkulacijom dokumenata, materijala i kognitivnom

inskripcijom, jeste *opisivanje* krhkih, *praktičnih formi života* u neprekinutim nizovima veza sa objektima koji pomažu da se udaljeni entiteti i formacije održe (Latour, 2005; 2010). Više nego značajni učesnici, povezivanja u mreže u kojima i ne-ljudski entiteti poput stvari znači ozbiljno shvatanje materijalnosti i disperzovanja agenasa. Svakako, ovaj atak na „konvencionalnu“ sociologiju nije prošao bez odgovora. Očigledno odsustvo teorijske elaboracije socio-kulturnih odlika i posve prazno shvatanje mreže kao horizontalne integracije razrešene hijerarhijskog ustrojstva (Newton, 2007; Ingold, 2007), kao i metodološki parohijalizam razrešen od bilo kakvih strukturnih odlika (Bourdieu, 2004; videti i: Spasić, 2007), samo su neke tačke osporavanja. Neke druge pak, razviće relacionističke elemente nastale nakon uklanjanja dihotomija na dva distinktivna načina.

2.1.3. Multinaturalizam: relaciona višestrukost i pluralni modaliteti praksi

Kontraintuitivni sled simetrične antropologije unekoliko jeste težište i *multinaturalističkog*, odnosno, *perspektivističkog* programa. Formiran ne bi li se izvršila obnova etno-antropološke prakse, a ova načinila pogodnijom za „hvatanje“ ontoloških formi koje se teško mogu uglaviti u standarde obrasce zapadne kosmologije: jedinstvene prirode i višestrukih, međusobno nesamerljivih kultura. Na određen način, politički impuls multinaturalizma ide protivu shvatanja primordijalnosti prirode odakle započinje kultura kao njena artikulacija i s tim u vezi, vrlo žilavog razlikovanja monogenetske i poligenetske evolutivne linije (videti: Ingold, 2011; Horigan, 1988;). Ako je termin priroda uopšte primenjiv na amazonske kosmologije koje su u središtu interesovanja multinaturalista, onda se ona ne prikazuje kao ultimativni univerzum karakterisan jedinstvom i objektivnošću tela i supstance, dok kultura ne zauzima nužno pol subjektivnih partikularizama (Descola, 2013a; Viveiros de Castro, 2012). Afinitet iskazan prema „smesi“ nekadašnjih prirode i kulture i prezir prema navikama stajanja na bilo koji od dva suprotna pola epistemološkog kontinuuma, tačka je saglasja sa simetričarima. Rešenja građena za ovu korespondenciju ipak ostaju različita. Prvaci multinaturalizma – pre svih Eduardo Viveiros de Kastro i Filip Descola se ne stide da iskažu sopstvenu odanost strukturalizmu, ali istovremeno ne gubeći dodir sa kontekstualizovanom prakseologijom, organizovanom kroz zapetljane matrice

asimetričnih odnosa i kulturnih topologija (Descola, 2013b).³ Reč je o tome da multinaturalizam izvire kao *teorija ekologije praksi*, gde ljudi kao bića nisu uskraćeni za kulturne aparate niti za hijerarhizovane režime njihovog društvenog postojanja – ali s tim, što se oni ostvaruju jedino *kroz integralni kontinuum društvenosti*, stopljen sa *okolinom*.

Kolevka multinaturalizma jesu prašume Amazonije, gde su prakse domorodaca uputile istraživače da ustanove progresivne moduse ekoloških kompozicija koje ne poznaju razliku između okoline i skupa ljudi, već uronjenost u posve fluidne pozicije bića za koje je Okcidentalna kosmologija dotad bila slepa (Descola, 1996; 2013a; de la Cadena, 2015; Kohn, 2013; Vivieros de Castro, 2012; 2014). Ta fluidnost počiva na *principu inverzije*, odnosno, opremljenosti ne-ljudskih bića jednakom sposobnošću da kao i ljudi, proizvode reprezentacije sveta i poseduju kapacitete simbolizovanja (Kohn, 2013). Inverzija upućuje na relativnost statusa bića koja ih relaciočno okupiraju, vršeći pritom (privremenu) raspodelu kapaciteta akcije i samih odlika bića. Održavan virtuelnošću relacija između bića upućenih međusobno, ceo život domorodaca i celina njihovih praksi je stoga organizovana kroz ovaj krhki režim komunikacije, razmene, predacije i delegacije telesnih supstanci i prava (Descola, 1996). Ontogeneza obavljena unutar ovih specifičnih habitata stoga postavlja domoroce u duhovno jedinstvo koegzistencije sa okolinom, upućujući ih na nužnu komunikaciju sa diverzitetom tela i objekata. Velika tema multinaturalizma jeste predacija, unutar koje se najjasnije prikazuje praktična metafizika interakcije sa ne-ljudskim bićima. Životinje za Amerindijance, kao i u manjoj meri biljke, iskazuju posebnu pozicionalnost karakterisanu „spiritualnom subjektivacijom“. Komunikacija koja se obavlja među bićima zato prati vrlo suptilne procese položene na „predikatskoj ekspanziji“: naime, dejstvo ovih bića ne može da se uglavi u prenominalnu dijalektiku „sopstva“ i „drugog“ usled toga što su i ona sama najpre personifikovana a potom i uključena u niz kosmoloških metamorfoza i sukcesivnih stanja (vezanih

³ Multinaturalisti ipak pre deluju kao „konsultativna grupa“ nego kao jedinstven intelektualni pokret. Premda često iskazuju međusobne afinitete za segmente radova drugih u ovoj maloj grupi, među njima postoje otvorene razlike i animoziteti. Oni najčešće idu na liniji diferenciranja Ingoldovog *fenomenološkog lateralizma*, fokusa na iskustvu stvoreno u prostorima stanovanja i percepcije okoline (Ingold, 1996; 2000; 2011). Ingold ima malo simpatija (Ingold, 2016) za strukturalizmom-inspirisanu antropologiju Deskole i Viveirosa de Kastru. Potonji svakako pripisuju ako ne i pionirsku zaslugu Ingoldu za hrabro stapanje okolinskog domena i kulture, ali im se upravo metodološki individualizam potonjeg čini kao izlišan (Descola, 2013a; Viveiros de Castro, 2012; videti i: Descola, 2016). No, među dvojicom potonjih, takođe postoji izvesna frikcija povodom filozofskih pozicija, gde je Filip Descola optužen za zadržavanje na logocentričnim navikama pravljenja tipologija etnografskog materijala i manjku želje da valjano podrije zapadnu filozofiju (Latour, 2009). Tako nešto nije po ukusu Viveirosa de Kastru koji sve intenzivnije naginje ka Delezovom transcendentalnom empiricizmu i filozofiji imanentizma (Viveiros de Castro, 2014).

za delove tela, životinje i duhove). „Subjektivizacija“ poput ove ne poznaje jasnu i stabilnu metonimiju i gradaciju vrsta bića od kojih jedna – ljudska, poseduje jedinstvenu sposobnost da mentalnim reprezentacijama okupira svet. Na delu je, sasvim suprotno, komunikacija koja stapa koncepte i percepte u jedinstvenu celinu, tako da se razmena pozicionalnosti bića obavlja kroz promenu *perspektive* (Vivieros de Castro, 2012).

Svesni da je istorija termina *perspektive* i sama proizvod zapadne hipostaze gledanja i metaforičnog jezika vizije koja podrazumeva stabilnu geometriju sa jasnim tačkama, multinaturalisti slede Ničeov otpor ovom pritajenom *kognitivizmu* (Nietzsche (1882), 2001). Perspektiva naime upućuje na poimanje stvarnosti s drukčije tačke gledišta, odnosno, *praktično obavljenih interpretacija* koje su pri tom udaljene od emanacija društvenog poretka. Prostije, kognitivna mapa domorodaca se teško uklapa u socio-centrični model Dirkema (Dirkem, 1982) i partikularnog univerzalizma grupe, odnosno, kulturnog relativizma koji se završava klišeiziranim izrazom antropomorfizma: da su primarno kultura i društveni aparati zaslužni za „konstrukciju“, organizaciju, klasifikaciju i poimanje uopšte, čime se zapravo temeljno žrtvuju odnosi koji prave iskustvo (Ingold, 1996; Viveiros de Castro, 2012). Integralni okolinski kontinuum najpre briše granicu ljudi jer epistemički status „realnog“ ne zavisi od *trajnih odlika*, već objektivizovanih kapaciteta da se agencnost ispolji, ima „duša“ a time i intencionalnost i tačka gledišta. Porozna bića prašume, tvrde multinaturalisti, obitavaju kroz ovaj objektivni svet duhova i „potencijalnih subjekata“ sposobnih da proizvedu predstavu i znak. Naime, smenjivanje odnosa među akterima, izgledno je složenije i okupirano *hermeneutičkim dilemama*, pregovaranjima sa ne-ljudima i semiologijom na koje su praktikanti nužno upućeni ne bi li stupili u kontakt sa okolinom. Perspektive su razmeštene po mnoštvu tela, podesnih za intenzivne afekte i tačke gledanja. Intenzivna semioza kojoj su Amerindijanci prepušteni u svakodnevicu zato ne poznaje ontološko podvajanje stvari i značenja, „fizičkog“ i „mentalnog“ sveta, jer su misao i radnja jedno, a percepti i vizije propušteni kroz specifična tela (Kohn, 2013; de la Cadena, 2015; Viveiros de Castro, 2012; 2014).

Time što ne čini inicijalnu diskriminaciju određenih bića – čak ni kroz razliku identiteta koju je zapadna metafizika visoko uzdigla, multinaturalizam je dizajniran tako da prati moduse komunikacija i poimanje *nejednako raspoređenih kvaliteta* (Viveiros de Castro, 2014). Suprotstavljenost sa simetričnom antropologijom u ovoj tački postaje vidljiva. Izrastavši isto kao

vrsta *ontografije* i spekulativne metafizike bogato hranjene etnografijom, multinaturalizam ne počiva toliko na *tranzitološkom* momentu simetrije. Još manje, materijalna semiotika koja uzima da su relaciono određena međudejstva između tek privremeno stabilizovanih aktera unutar mreži značenja (Law & Mol, 2008; Beetz, 2016) definisana „protočnim“ karakterom ontološke niše kakva je mreža, čini se sasvim nepogodnom za opis *institutuisanih* odnosa na koje multinaturalizam cilja. Kako Kon ističe, analitička mešavina skrivena pod „ultimativnim“ pojmom simetrije jeste samo „nova epifiza u malim kartezijskim glavama koju ova analitika nenameravano proizvodi na svim nivoima“ (Kohn, 2013: 41). Uskratiti ljude za nešto intencionalnosti i simboličke omnipotentnosti a stvarima pripisati malo više agensnosti znači izgubiti istinski monizam skriven u višestrukostima semiotičkog života i istinskog konstitutivnog reciprociteta, kog Viveiros de Castro na tragu Levi-Strosa, naziva „recipročnom asimetričnom implikacijom“. Ona se zapravo krije u praktičnoj kompoziciji pozicija bića pospešenom kroz instituisane radnje, poput rituala, koje ih definišu, raspodeljuju, a time i organizuju *kontinuirani društveni prostor* bez potrebe vraćanja na subjekt/objekt podelu jer se odnose na celovito odvijanje društvenog života i načine na koji je ustrojen.

Iako na prvi pogled egzotični tonovi multinaturalističkog programa deluju kao malo analitički pogodni za kompleksne odnose koje sociologija želi da obuhvati, ključna implikacija jeste vezana za suptilne razlike među ontološkim režimima. Svaki od njih nagoveštava vrstu kolektiva i naročito, sudbinu različitih tipova bića, međusobno razdeljenih kroz izraze koje stiču unutar praktičnog života. Ontološka distribucija - bitan segment Deskoline antropologije koji zaslužuje još koju reč u ovom odeljku, dolazi kao zamena za integrativne koncepte poput kulture ili društva - sada propuštene kroz matricu koja *relaciono organizuje prostorno-vremenske pozicije elemenata*, odnosno, principe sukcesije, raspoređivanja i razmene supstanci, prava, afiniteta, percepatata ali ništa manje važnih principa koji *definišu odnos*, sveukupno pokrenutih praktičnim vođenjem unutar specifičnih ekologija (Descola, 2013a). U tom smislu, multinaturalizam se javlja kao ontologija, jednako kredibilna da obuhvati forme života - ne toliko „egzotične“ kao one u samoj kolevcu, ali ni po čemu izuzetne. Eklektični modusi življenja koji nam možda deluju prozaično, istovrsno su uporedivi, te i savremen upliv ne-zapadne medicinske prakse, vegetarijanizam ili etički konzumerizam počivaju na distinktivnim distributivnim strukturama sa kulturnim gramatikama koje upućuju na specifične vidove telesne artikulacije i sakralizovane komunikacije sa okolinskim materijalima (de la Cadena, 2015; Szerszynski, 2005). Vertikalna

integracija bića ponuđena od strane multinaturalista, ipak, ima svoje limite. Iako ona nipošto nema „prostodušni“ karakter i posve tehnička svojstva implicirana konceptom mreže, jer se interesuje za hijerarijski ustanovljene odnose, problem se krije upravo iza reciprociteta dobrono ustanovljenih lanaca interakcije i relativno stabilnih prostorno-vremenskih obrazaca. Jedan podosta drugačiji smer razvoja ontologije, poprimiće daleko krhkiji oblik, ogledan u nepreglednim materijalnim simbiozama i mogućnosti odsustva odnosa.

2.1.4. Spekulativni realizam: svet objekata izvan relacija

Nakon što su dihotomije tzv. *Velike podele* postale ozloglašeni relikti modernizma i navika da se na ontološke dileme odgovara neumoljivošću epistemologije, na sceni se zbilila još snažnija restauracija objekata i to sa čvrstom metafizičkom podlogom. Kako Viveiros de Castro to prikazuje, implicirajući jasan otklon, „sinoptički koncept multinaturalizma, koji je predstavio amerindijansku misao kao slabo naslućenog partnera ili ako hoćete, mračnog prethodnika savremenih filozofskih programa (...), sada polako definiše nove pravce za misao pod isceliteljskim zapomaganjem transcendentnog empiricizma i spekulativnog realizma“ (Viveiros de Castro, 2012: 49). Smisao često pridruženog prideva *spekulativni*, ukazuje ne toliko na nameru da se proizvede svojevrsna verbalna drama, već pre nemogućnost da se kvalifikuje ultimativna ontološka instanca – bilo ljudi, bilo stvari. Sasvim egzotična slika aktera ispostavljena kroz nove forme realizma, opet, ne znači izbegavanje domena ljudi, već reizgradnju pristupa biću (Bryant, 2011a; Bryant, Srnicek, Harman, 2011). Dobra teorija, misli Grejem Harman – zasigurno najproduktivniji zastupnik spekulativnog realizma, ne bi trebalo da ispusti ništa, jer u suprotnom se samo može skrivati iza mediokritetskog pozivanja na „neutralnost“ empirijskih nalaza (Harman, 2016). Zato je i više nego neophodno ispraviti grešku koju pionir spekulativnog realizma Kventin Mejasu naziva *korelacionizmom*: opsesivnim vezivanjem sveta i stvari – iako nominalno označenih da postoje nezavisno, za poimanje ljudi (Meillassoux, 2011). Potrebno je, sasvim drukčije, postaviti objekte za *čvorište* sveta i pritom, prepustiti da postoje izvan odnosa.

Interesantno je da u ovoj nameri spekulativni realisti za glavne partnere biraju fenomenologe. Komplimenti udeljeni fenomenologiji kao „teoriji kontakta“ i susreta bića (Morton, 2013), ipak neće ugroziti radikalnu rekonstrukciju klasične teze o ontološkom statusu objekata kao pojavnosti organizovanih i oplemenjenih subjektivnom svešču. Štaviše, inverzija će biti potpuna a kao ekskurs iskorišćena Hajdegerova fundamentalna ontologija i jedan, dosta skrajnut segment iz njegovog *Bitka i vremena: analiza alata* (Heidegger (1927), 1996). Zagonetni aspekt analize alata se pronalazi na vrlo nezavidnoj poziciji unutar Hajdegerove *ontološke razlike* – autentičnosti *Dasein*-a kao ljudskog Bića od ostalih, smeštenih na stranu *ontičkog* odnosno čistog fakticiteta. Ipak, posve banalne stvari svakodnevice, lišene „teorijskog ispitivanja“, ne iscrpljuju svoje kvalitete pošto ih ljudska intencionalnost napusti i ispusti iz svesti (ibid). To čudno „otkriće“ analize alata za koje je Harman najzaslužniji (Harman, 2009; 2011), spekulativni realizam je odvelo k dubini objekata, njihovoj tihoj prisutnosti bez reprezentacije i ostalih intencionalnih aktova poput posmatranja i suđenja. Manjkavost fenomenologije se krije ne toliko u izolovanju ljudskog iskustva, koliko u neuspehu da stvari i sam svet postoje ne u vidu metafora organizovanih simboličkim aparatima, već sa enormnim udelom nedokučivih kvaliteta.

Agensnost i kapacitet da dejstvuju po ljude stoga suštinski idu protivu „narcističkih refleksa“ vezanih za semiotičke naprave, poput jezika i misli, jer uostalom, i drugi tipovi bića rabe iskustvo, koliko god ono bilo selektivno i siromašno u poređenju sa ljudskim (Bennet, 2010; Bryant, 2011; 2014). Nema sumnje, pak, da proživljeno iskustvo udeljuje značenja objektima (ibid); međutim, pristup stvarima nikada ne dostiže direktnu integraciju, već samo lokalizovane manifestacije gde su iskustvom pridruženi perceptivni kvaliteti (Morton, 2013; Harman, 2009; 2011; 2013). Manifestacije koje poprimaju pošto su provučeni kroz filtere ljudskog iskustva tek su jedna od komponenti proširene definicije objekata. To krajnje „ekspanzivno“ dejstvo materijalnih simbioza, koje se kako ćemo videti, sve više javlja unutar urbane teorije i promišljanja gradova kao skupina materijala i samosvojnih objekata, čini sve težim određivanje odakle potiče akcija. Objekti zauzimaju znatno više prostora kako mogu biti potpuno izuzeti iz dijadnog odnosa sa ljudima i formirati međuodnose bez potonjih (Harman, 2011; 2016).⁴ Multiplikacija relacionizma kod spekulativnih realista stoga izuzima klasičnu „objektivnost“ i uvodi nešto što se može osloviti kao

⁴ Teorijski, to je najvidljivije kod Harmana koji diferencira po dva vida objekata i kvaliteta – *čulnih* i *realnih* i čak 10 mogućih kombinacija. U svakom slučaju, neke od njih postoje potpuno izvan ljudskog opažanja i to u međusobnoj interakciji (Harman, 2011; 2016; 2017).

objektnost. Naime, reč je o tome da, protivno uobičajenom svođenju na vrlo proste stvari, fiksirane po karakteru i isključivo materijalne, spekulativni realisti pod objektima uzimaju bilo koji entitet – restoran, državu, kesu za smeće itd, sve dok ovaj postoji, bilo unutar interakcije sa ljudima, bilo izvan njih.

No, tretman objekata doživljava osetno račvanje kada je reč o relaciji. Sa jedne strane se nalaze oni realisti koji suštinski popisuju stvarnosti uspostavljene *pluralitetom* praksi i kroz njih produkovane moduse odnosa (videti npr: Stengers, 2010; Dreyfus, Taylor, 2015). Kako Stengersova ističe, „na bazi definicije šta je određeno kao „realnost““ (Stengers, 2010: 53) ti objekti i ne-ljudski entiteti postaju uključeni u život kolektiva. Objekti sa svoje strane nisu potpuno pasivni, već su u intenzivnoj interakciji sa ljudima, dok im nalik kultovima kolektivi udeljuju specifična vrednovanja i značenja što uzgred govoreći međusobno i razdvaja kolektive usled različitih perspektiva. Višestrukost perspektiva kakvu potonji stavljaju u zaglavlje, za posebnu skupinu spekulativnih realista koji sopstveni program oslovljavaju *objektno-orijentisana-ontologija (object-oriented-ontology)* čini se kao recikliranje „korelacionističke“ geometrije, ispunjene praznim terminima poput „heterogenosti“ i „multipliciteta“. Objekti za potonje zahtevaju mnogo ozbiljniji tretman koji bi uklonio ekstrapolaciju zavisnu od naše percepcije i akcije, usled nužne fleksibilnosti neophodne za shvatanje njihove složenosti (Morton, 2013; Harman, 2016). Napuštanje relacije metafizike, naime, znači ujedno i uklanjanje monotone topografske raspodele i vraćanje na *trajnost objekata* čije odlike tek delimično izlaze na videlo kada ih odnos uplete (Bryant, 2011). Protivno, njihova realnost jeste *nesvodiva na zbir delova ili celinu*, isuviše često *ne duguje ništa praksama* ljudi jer, bilo da govorimo o infrastrukturi gradova, bakterijama ili automobilima, mi suštinski priznajemo njihovu *vitalnost* da traju (Bennet, 2010).

Socijalna ontologija ispostavljena spekulativnim realizmom stoga dobija sasvim egzotičnu formu. Namesto dotad ekskluzivno rezervisanih lokusa socijalne topografije poput gradova, država, kultura ili društava, dolazi ekspanzivno shvatanje objekata. Ovde nije samo reč o efikasnosti materijalnih konfiguracija udruženih skupa u metaboličke putanje sa ljudima (Bennet, 2010; Morton, 2016), već o uklanjanju klasične dileme *odnosa delova i celine*. Protivu ovog sterilnog dualizma, život objekata potiče od simbiotskih veza skrivenih iza vidljivih („emergentnih“) odlika objekata, postojećih pre bilo kog odnosa ili efekta. Reč je o sledećem. Kako manjkaju za jasnu definiciju ili za precizno određen opseg, pod objekte potpada bilo koji

entitet sve dok postoji, ili preciznije govoreći, sve dok se na određen način *prikazuje*. Tako objekte čini Veliki koralni greben, Olimpijske igre, Rusija ili bande u Los Angelesu. Simbioza jeste ono što ih čini objektima, bez obzira od čega i kako su sastavljeni ili kakve efekte proizvode po sopstvene komponente. To je vidljivo, recimo, u Harmanovoj analizi holandske Istočno-indijske kompanije. Kao objekt, ona sama zbilja ima recipročne efekte po sopstvene komponente: sociološki gledano, karijere uposlenika i imperijalna politika su duboko integrisani u život kompanije, zajedno sa kapacitetom stvaranja novih delova, kao što su brodovi (Harman, 2016). Te alijanse ipak ne potpadaju pod odnos, već diskretnu sukcesiju realnosti koja organizuje život objekata, odnosno, sastojaka u ovim *simbiozama* – što je Harmanov pojam, dok ih Benetova naziva „konfederacijama izvan kategoričkih podela“ (Bennet, 2010), Brajant *mašinama* (Bryant, 2014), a Morton *hiperobjektima* (Morton, 2013). Kakav god naziv da je uzet, ove simbioze su često gigantske i potiču od mnoštva upletenih entiteta koji operišu na različitim (prostorno-vremenskim) nivoima i kvaliteta veza koje su među njima uspostavljene, pošto su i sami sačinjeni od drugih entiteta i zavisni od cirkulacije materijala i informacija, privremeno integrisanih putanjama kroz koje se kreću (Bryant, 2014).

Proučiti valjano kompleksne mešavine i srastanje komponenti od kojih su načinjeni, zahteva da se objektima priđe putem osobene tehnike *mapiranja putanja* kroz koje se strukturišu pokreti i postanja entiteta. Pomalo agresivan otpor intencionalnosti volje, intersubjektivnosti protkanoj simboličkim aparatima ili pak, socijalnim, ekonomskim i diskurzivnim strukturama (Morton, 2013) spekulativni realizam ipak ne čini potpuno slepim za socijalne i kulturne objekte. Kako i društva, a gradovi naročito, izrastaju kao *tipovi ekologija* i oni podrazumevaju da se forme života pojavljuju kroz koordinaciju modusa i akcija u pokretu, odnosa koji su stvoreni i *kvaliteta veze*, odnosno, smese od kojih zavisi sudbina objekta – pa i ljudi samih. Spekulativni realizam ovde dobija posve interesantan momenat jer tihi prisutnost, ako ne i zavisnost od objekata i materija koji su suštinski za „civilizaciju“ stavlja u prvi plan, ističući pritom njihovu vezivnu moć. Takva distributivna agensnost i raspršeni entiteti čija efikasnost akcije počiva prosto na vitalnosti da se održe i šire, kako Benetova ističe (Bennet, 2010), ne cilja ka tome da u potpunosti ispusti intencionalnost (moralnih) subjekata niti da oslobodi od političkog balasta. Radije, ona bi samo da je obogati putanjama i pokretima unutar ovakvih konfiguracija jer se jedino unutar njih može zbiti ljudska intencionalnost. Privilegovana slika ljudi kao sofisticiranih bića stoga zahteva drukčiji tretman, sada uronjen u složene kompozicije života koji se prikazuje kao posve krhk. Ironija te

slike jeste bespomoćnost ljudi pred sopstvenom *fenomenološkom situacijom* – životom uronjenim u konfiguracije objekata koje nije uvek moguće kontrolisati i materija bez kojih je postojanje nemoguće.

2.1.5. Od relacija do ontološke distribucije: saznavati društveni život

Modaliteti sinteza nastalih uklanjanjem „parcelizacije“ čovečanstva i okoline i niza suptilnih razlika okcidentalne konceptualne mape vidljivim u raspodeli jedinstva objektivne supstance i subjektivne partikularnosti, sa ovim ontološkim obrtom poprimaju nove obrise. Jednako, sa njima dolaze i ozbiljni saznavni izazovi. Gubitkom fiksiranih ontoloških izraza – poput društva, pojedinca ili prirode, vezivno tkivo je sve teže pronaći u jasno definisanim agensima. Takva situacija s jedne strane rađa potrebu da se upravo neke od uobičajenih zamisli sociologije – kao recimo, prevlast celine nad delovima, prosečnih kvaliteta, tipova ili individualnih volja dobro preispitaju. Zaista, ova metafizička metamorfoza manje ima veze sa pružanjem jednakog statusa ne-ljudskim entitetima, koliko sa delikatnim pitanjima koja *društveni život vraćaju natrag u prostore, materijalnost i tokove koji nagone na konstantno uklapanje praksi* usled uključenosti u tokove i veze sa mnogobrojnim entitetima. No, kako je najbolje razumeti ove pretpostavke i može li se potencijalna vulgarizacija koju objektivnost nosi zaobići? Takođe, kako najbolje shvatiti društveni život – kao organizaciju čitavog niza elemenata u kom učestvuju ljudska tela, objekti a zatim i prostori s kojima su u tesnoj vezi? Dakle, kako napraviti jednu *socijalnu topologiju* i izgraditi nužni senzibilitet, neophodan za shvatanje *režima autoriteta, statusa, kulturnih kodova i transakcija koje organizuju društveni život uopšte* – rečju, sliku o kolektivnom životu, a pritom maksimalno crpeti učenja koja ne poznaju barijere ontologije već tom kolektivnom životu prilaze kao *simbiotski stopljenj ekolojiji*? Pružiti odgovore na ova pitanja zahteva da se još jednom prodiskutuje o odnosima, te da se iz valjanih razloga počne razmišljati u vidu *ontološke distribucije* – ne samo načina na koji se entiteti vezuju, utiču jedni na druge, već istinskog kvaliteta rasporeda, utvrđivanjem principa koji oblikuju življenje kao takvo, poziciju bića unutar tog skupa odnosa, ali i nužnost konstantne uključenosti u okruženje. Upravo će takva ontologija biti uzeta za temelj i osnovno polazište našeg istraživanja.

Mada društvene nauke, takođe, već neko vreme prati jedna barem deklarativna usmerenost ka ontologiji odnosa, teško da postoji nešto više saglasnosti od opšteg stava da upravo fokus na odnosima treba da zameni supstancijalizme pojedinaca ili kolektiva, te da uputi na načine kako tkanje relacija oblikuje teksturu društvenog sveta. Ovako bi ukratko moga biti sumiran osnovni poriv *relacione sociologije* (Bessant, 2018; Donatti, 2011; Depleteau, 2015; 2018). Pa ipak, ontologija odnosa ostaje pretežno nejasna i nažalost, ne mnogo više od intelektualnog pokreta sa obećanjem da će se dinamično i zapetljano društveno življenje pojasniti počev od naslaga međuzavisnosti u koje su društveni akteri najpre uvučeni, a potom kao rezultat svega što se zbiva između njih (Crossley, 2011). Ako je jasno da su sastojci društvenog sveta sačinjeni unutar odnosa, te da su entiteti, stvoreni unutar *transakcija, interakcija, mreža ili pozicija*, potom „nataloženi“ istorijski u institucijama i navikama, ipak ne postoji jasno povučena granica šta čini odnos, niti koliki raspon odnosa može biti. Naime, otvara se nekoliko sledećih nekoliko pitanja. Najpre, čak iako postoji saglasnost povodom procesualnog karaktera odnosa, nema preterane jasnoće kada je reč o tome kakva stvarnost prethodi, a kakva se rađa iz odnosa. Neki autori ontološki prioritet odnosa uzimaju za početnu tačku. Za njih, ne samo da nije moguće govoriti o entitetima koji dolaze pod analitičku lupu kao unapred datim, već je njihove odlike nužno sagledati u agensnim procesima gde one nastaju i gde se definišu unutar ovog dinamičkog protoka (Emirbayer, 1997; Depleteau, 2015; Crossley, 2015). Bez jasno određenog utemeljenja, ova pozicija je prevashodno agnostička i sadrži izvestan otpor prema unapred pripremljenom planu gde će u analizu ući pojedinci ili ko god drugi. Dok na sazajnom planu ovde nesumnjivo zadatak postaje opis tekuće, svakodnevne stvarnosti, problem s kojim su sučeljeni zastupnici ove opcije nastaje prilikom određenja oblika stvarnosti u koje se odnos konkretno smešta. Konkretnije, ono na šta ovi relacioni sociolozi prevashodno upućuju jesu procesi koji su takoreći, „manjeg opsega“ – kao što bi bile svakodnevne interakcije u susedstvu i sl., što donosi malo opisa onih „složenijih“ stvarnosti.

Nalik dobro znanim podelama u sociologiji, gde jedan blok čine holistički nastrojani teoretičari, a drugi oni s mikrološkim porivom, na pitanje o poreklu i dohvatu odnosa postoji dosta slična tendencija. Neki sociolozi – a naročito Burdije i Arčerova zalažu se za analitički prioritet struktura kao osnovne matrice iz koje nastaje oblik odnosa među entitetima (Bourdieu, Wacquant, 1992; Archer, 2010). Ovde izvor odnosa potiče od daleko trajnih oblika stvarnosti udaljenih od aktera samih. U tom pogledu, relativno *ad hoc* građene interakcije i transakcije samo uskraćuju sociologe za alatke koje bi pomogle da se shvati šta čini društveni svet postojanom celinom –

daleko postojanijom nego što bi recimo krhke mreže ljudi i ne-ljudi to učinile. Organizacija društvenog sveta a naročito na ravni akcije (o čemu ćemo više govoriti u sekciji 2.3.2.) u ovim okvirima naravno ne ukida te mikrološke svetove. Ovo učenje (tzv. *emergentism*) po sebi je i više nego smisljeno i ontološki cilja ka pojašnjenju kako se oblikovanje kolektivnih formi života uspostavlja. Ipak, smer jeste drugačiji utoliko što se relacija shvata kao izvesno uređenje, poredak odnošenja i raspoređivanja delova širih skupova gde se akcijama povratno grade jedinstvene kolektivne građevine koje nadilaze neposredne akte interakcija. Iako se oni koji naginju više ka interaktivnom poimanju odnosa nikako ne zaustavljaju na ovako uskom dometu pošto su – nalik pretpostavkama sociologa pragmatizma (više u sekciji 2.3.2.3.) obuhvaćena odnosima koji se prelamaju preko „transakcionog“ konteksta (Emirbayer, 1997), oni opet ostaju ograničeni na jednom uskom krugu „inter-aktera“ (Depleteau, 2015; 2018). Iako smo se pomerili od shvatanja *sui generis* stvarnosti i odrekli zamišljanja samosvojnih entiteta, čini se da uz pomoć relacionizma nismo prišli bliže ontološkoj situaciji – organizovanoj kao celina društvenog postojanja.

Ključ problema leži u mnoštvu relacija, diskretnoj sukcesiji i dubini društvenih prostora koji zaista „okupiraju“ svakodnevni život, često izvan neposrednog vidokruga i kontrole. Bar u jednom smislu, „nelagodna neholistička koegzistencija“ kako to Morton naziva (Morton, 2016: 81) ispostavljena kroz spekulativne programe svedoči o *krajnjoj rastegljivosti elemenata života* s kojima imamo posla, te i sama singularnost relacije ili analitički modeli upućeni na opis stvarnosti uz pomoć jedinstvenog principa naprosto nisu dovoljni. Daleko je pogodnije prihvatiti da postoji jedan *mesh* (ibid.; Ingold, 2011), dakle, gomilanje elemenata koje imaju zaseban život i putanje, nego misliti o jednom konačnom obliku – od čega čak i teoretičari mreže ne uspevaju da pobegnu, pošto se i dalje zadržavaju na prostoj geometriji pozicija (za širu kritiku videti: Allen, 2016). Jasno je da je govor o celini ne toliko besmislen, koliko prazan, jer nema ni naznaka o tome da je naš *kolektivni život rezultat sedimentacije, nepreglednog niza elemenata koji nisu samo delovi, već entiteti s kojima je potrebno živeti* – što ćemo uostalom i videti kroz naše istraživanje. Više naime, nije dovoljno pratiti samo ono što podrazumevamo pod odnosom i to u sklopu neke apstraktne analitičke matrice – strukture ili mreže. Niko svakako ne bi porekao da mi možemo naći sasvim tipične načine života, organizovane kroz slična pravila i kodove, kako oni potiču od sličnih iskustava; ali je neophodno istovremeno biti obazriv pošto čim se prostor i vreme dodaju (ili bolje reći, čim se ne izuzmu iz analize), onda postaje jasnije koliki raspon i sadejstvo elemenata postoji u našem društvenom postojanju. Uostalom, relacionizam se i dalje zadržava u apstraktnom

prostoru. Različiti objekti s druge strane operišu prateći autonomne vremenske aranžmane i čudnovatu istaknutost prostora kog zaista treba izučiti realistički: kao jedinstvo mnoštva, *pluralni monizam* kog susrećemo u našoj svakodnevi i upravo pojasniti kako višestrukost relacija uspeva da se okupi i živi naporedo. Povoljnije je stoga misliti o tome da je u pitanju jedna smesa življenja u kojima su ljudi upleteni telima, a koje je neprestano praktično preraspodeljuju. Sa ontološkom distribucijom Filipa Deskole, fokus se unekoliko proširuje i zahvata upravo to: kakav *režim postojanja jeste organizovan između bića, šta je umetnuto između njih, a potom i kako ih oni praktično grade*.

Osmišljanje koncepta kakva je *ontološka distribucija* isprva je obavljeno sa namerom da se izobilje etnografskog materijala koje se našlo pred Deskolom, a najpre ono nastalo njegovim putešestvijem među Hivaro Indijance u Amazoniji (Descola, 1996; 2013a), teorijski udostoji i postavi u okvire komparativne taksonomije. Takva taksonomija je, pak, za cilj imala razvrstavanje ontoloških režima (*animizam, totemizam, naturalizam i analogizam*) - „progresivnih habituacija“ i generalizovanih relacija između ljudskih i ne-ljudskih bića, na osi sličnosti ili razlika interiornosti i fizikalnosti. Deskoli jeste prebacivano da su ovo vrlo grubo ocrtni modusi i da im nedostaje polivalentnost (Ingold, 2016), ali ipak je reč o posve korisnoj topologiji. Ontološka distribucija je unekoliko interesantan supstitut fiksiranosti teritorija, svezanosti za generičke kategorije kulture ili društva, fragilnosti mreža ili neumoljivosti simbioza, upravo zato što ne pretenduje da bude apriorni vid ontološkog rasporeda.⁵ Sama namera svakako jeste bila da se režimi bivstvovanja stave u odnos recipročnog dejstva i integralne socijabilnosti – upravo onoga što Masej i Ingold nazivaju *bačenost skupa (throwntogetherness)* (Massey, 2005; Ingold, 2007; 2011), te da se bez nužnosti ontološke parcelizacije subjekta i objekta, jednako uvažavajući principi odnosa a pritom ne prepuste simetričnom izjednačavanju ili fatalnoj uronjenosti u objektne konfiguracije. Iskorak koji ona nudi *jeste uvođenje aktivnog principa pravljena sveta putem relacionih kontinuiteta* i načina na koji mnogostruke forme života, odnosno, mnoštvo entiteta uključenih u život sam, mogu biti raspoređeni i organizovani. Možda nenadano, Deskola pravi model heteronomne

⁵ U eseju *Ekologija drugih* (Descola, 2013b), Deskola jasno ističe da je i Zapadni naturalizam samo jedan od mogućih modusa relacija gde su ne-ljudski entiteti stavljeni u podređen položaj i izuzeti od bilo kakvih mističnih svojstava, te da ne moraju nužno imati jednak status kao i ljudi kako teoretičari mreže to uzimaju. Deskola naprotiv upravo istorijski uspon takvog režima vidi kao njegovu bitnu odliku koja dosta govori o tome da ne može izvući superiornost nijedne od kultura – pa tako ni Zapadnog *logos*-a spram drugih gnoseoloških sistema. Štaviše, na kraju ovog eseja, on ističe da je naturalizam i sam podložan promeni i da se sve intenzivnije okretanje ka ekološkoj osetljivosti ujedno sadrži i klicu za temeljne promene u našoj ontološkoj aparaturi gde ljudi neće biti toliko nadmoćni spram ne-ljudi.

kombinatorike i to daleko dinamičniji od pojma strukture, a da pritom ni u jednom momentu ne ispušta iz vida da su same forme života distribuirane u ovim procesima, divergentne i pritom određene oscilatornim pozicijama.

Po osnovnom svojstvu, ontološka distribucija jeste analitička kategorija stvorena s ciljem opisa posebnih rasporeda koji čine kolektive, uobičajenih stvarnosti i specifičnog poretka entiteta koji učestvuju u njihovom tkanju. No, ona ne upućuje na naučni model, već se trudi da razloži možda i nespretnu organizaciju praktikanta i shema znanja, percepcije i kognicije s kojima se služe, skupa sa načinima na koje oni stupaju u raznorodne odnose a time i grade određenu pozicionalnost. Kolektiv jeste vrlo nezgodan termin naročito usled dosta nepreciznog rabljenja od strane teoretičara mreže (videti: Latour, 2005; 2010; Whatmore, 2002). Descola, pak, na umu ima sasvim drugačiju predstavu od nepregledne asocijacije kakvu potonji podrazumevaju: iako svestan da su uredni obrasci nastali po opisu praksi prevashodno plod intelektualne pedantnosti (Descola, 2013a), kompozicija kolektiva jeste rezultat uspostavljanja trajnih modusa relacija. To opet povlači da se progresivno *ocrtavanje granica* među kolektivima obavlja praktičnim postupcima dobro inkorporiranim i pokrenutim kroz kodove sličnosti i razlika. Asimetrije i hijerarhijski ustanovljeno ustrojstvo kolektiva sa jedne strane podrazumeva *relacioni režim procesa i pozicija unutar koji se obavlja „politika“ raspoređivanja uključenih entiteta*. Raznolikost kolektiva i ono što ih međusobno odeljuje jeste bitna implikacija teorije distribucije. Suprotnosti među kolektivima, naime, zasnovane su na drukčijem principu mobilizacije i artikulacije elemenata uključenih u kompoziciju kolektiva. Drugim rečima, ta pretpostavka o mnoštvu mogućih perspektiva, načina življenja koji su često teško uklopivi, duboko se tiče sveta kakvog ga poznajemo, gde postoji beskraj mogućih principa raspoređivanja. Ne čudi, naime, zašto mnoštvo kontroverzi okružuje društveni svet, što postoje trvenja oko toga da li akteri nešto rade na određen način, da li recimo efekti određenih državnih politika daju željene efekte i sl. Pritom, svaki od tih principa ima sopstveni *prostor, elemente i relacije*, raspoređene na određen način. Treba samo uporediti na primer definisanje državne demografske politike i seksualni čin koji se odvija u spavaćoj sobi da bi se videlo kako se moralna i etička pitanja lako pokreću i osporavaju – upravo zato što je reč o sasvim različitim principima raspoređivanja pa čak i *osećajima* koje uključuju.

Ovo je vrlo interesantan momenat teorije distribucije u kojoj ona prodire u složena pitanja (de)politizacije, posredstvom koje se stvaraju pretpostavljeni aranžmani i rasporedi agenasa.

Distribucija određenih elemenata, istiskivanje ili artikulacija pretpostavljenih moći dolazi utoliko kao rezultat i praktičnog rada, ali i ovih „trvenja“ nastalih prilikom raspoređivanja. Isto to spominju i spekulativni realisti (Bennet, 2010; Morton, 2013; Harman, 2016): politika je i više nego često fokusirana oko pitanja adekvatne raspodele materije. Mada Descola to čini direktno tek povodom kognitivnih razlika,⁶ ova vrsta preslaganja često dobija notu kritičnog sameravanja koju se posebno osvetlili njegovi sunarodnici, Boltanski i Teveno (Boltanski, Thévenot (1991), 2006). Ona obuhvataju aktivne procese pravljenja sveta i preslaganja elemenata gde je prostorno-vremenski opseg i nivo uvek arbitraran jer je i sam oblikovan njima. Zato nema jednostavne podele prostornih nivoa koja se zbrzano može postaviti unapred kao princip jedinstvene raspodele bića i događaja – što ćemo uostalom detaljnije kritikovati u sekciji 2.3.4. Uopšte, Morton (2016) s pravom naglašava da koliko nema lagodne prednosti celine nad delovima, toliko nema ni krajnje razlike unutrašnjosti i spoljašnjosti.

Ontološka distribucija zato jeste izvrstan podsetnik za istraživača da se odrekne namere da izvrši bilo kakvu grubu ili krutu raspodelu elemenata. Doza dodatne suptilnosti ontološke distribucije se prikazuje kroz implicirane *interaktivne rasporede* i principe *razmeštanja entiteta unutar posebnih kolektiva*. Naime, *differentia specifica* teorije distribucije se krije u načinu *korespondencije* sa materijalima i drugim bićima, ali daleko od simetričnog izjednačavanja. Kako smo videli govoreći o multinaturalističkoj teoriji, aktivni hermeneutički i semiotički procesi i kulturne gramatike *in actu* određuju pozicionalnost. Kao znatno aktivnija *topološka matrica*, teorija distribucije je prijemčivija za sociološke kategorije poput autoriteta, vlasništva, statusa i moći. No, po sebi, teorija distribucije ne uzima te rasporede kao samorazumljive, već upućuje na neophodnost da se neki od naših uobičajenih kategorija pa i indikatora raščlane: recimo, plaćeni rad i novac predstavljaju jedan komplikovan lanac obaveza, prava, načina definisanja i merenja, pa čak i intenziteta telesnih osećaja koji su na određen način raspoređeni i utkani u nizove drugih odnosa i aktivnosti. Povrh svega, *oni moraju biti organizovani i kroz prostore*. Ontološka distribucija tako cilja ka registrovanju reciprociteta asimetrija i poretka supstanci, instituisanih načina razmena i pretpostavljenih elemenata „umetnutih“ kao *relacione spona* na čemu god da su one zasnovane – novcu, prestižu, značenjskim razlikama itd. To pak ne povlači da su statusi i

⁶ Kako na jednom mestu u *Iza prirode i kulture* ilustrativno ističe, „mnoga nerazumevanja koja su opisana kao „kulturalna“, a neka od njih su komična, a neka tragična, potiču od činjenice da različiti kolektivi koji nastanjuju svet ne razumeju fundamentalna pitanja pokrenuta od strane drugih kolektiva“ (Descola, 2013a: 282).

pozicije nužno stratifikacijski fiksirani, već ponajpre fluidni usled nepreglednih varijacija i transakcija koje se moraju obaviti „između telesnih supstanci i između diskretnih elemenata koji definišu pripisivanje i transmisiju prava i identiteta“ (Descola, 1996: 87). Popisivanje praktičnih formi života, oblikovanih dohvatom različitih odnosa i *pozicija* stvorenih unutar razmena, institucija poput poklona, predacije, proizvodnje, zaštite i transmisije stoga zahteva daleko veću budnost za empirijski šarolike i zamršene načine pravljenja društvenih svetova i njihovih rasporeda kao *formi života*.

Ovaj momenat ontološkog jedinstva pored tog biomorfnog kontinuiteta i komunikacije sa materijalima, skreće pažnju na sasvim krhka svojstva praktičnog života – koji, kao što ćemo videti u odeljku 2.3., nije moguće svesti samo na htenja i radnje „subjekata“, već je potrebno – shodno recepturi multinaturalista, *obaviti potpuno smeštanje u svet*. Ovde mnogi analitički modeli nemaju mnogo validnosti, pošto ontološka distribucija – iako upućuje na utvrđen sistem odnosa, nema krutu strukturu niti zamišlja da su identiteti jasno pruženi.⁷ Deskolina zamisao iz *Iza prirode i kulture* nesumnjivo se odnosi na razvoj jedne teorije koja bi opisala kako postoji „standardni scenario“, uobičajeni tokovi kolektivnog života i njihova vremenska i socio-prostorna organizacija. Sama vezanost sa svetom ipak praktikante baca neposredno u mobilne i tranzitorne prostorne konfiguracije koje često izmiču kontroli, nemaju jasan tok i počivaju na neprestanoj uključenosti u aktivnosti i spletove odnosa, nikako ne proizvodi jedinstvenu sliku o društvenom svetu: kao sistema, strukture ili pak, značenja dodatog od strane aktera. Prostice govoreći, ontološke distribucije postoje u množini istinski su prepune detalja i suptilnih razlika, te je epistemološki bitnije videti koliko se različitih *perspektiva i materijalnosti međusobno ukršta i prelama* (kao što ćemo uostalom posebno insistirati kada je reč o društvenom prostoru u sekcijama 2.2.4. i 2.2.5.). No, ontološka distribucija po jednom svojstvu naročito se čini analitički uputnom, jer na posve jednostavan način sjedinjuje ovo mnoštvo – tako što otpočinje najpre od okolinske „smese“: kontinuiranih i celovitih aranžmana komunikacije, odnosa i raspoređivanja u dinamičnoj

⁷ Prilikom rasprave o animizmu, Descola navodi koliko potonji režim distribucije na sazajnom planu usložnjava bilo kakav diskurs o stabilnim identitetima. „Dodajući dodatni sloj složenosti u pozicionu ontologiju u kojoj u svim situacijama koje svakodnevni život baca, već je teško pripisati stabilne identitete bićima s kojima se susrećemo. Mi smo daleko od sagledavanja sveta Bića i postojećih bića, primarnih i sekundarnih kvaliteta i istrajnih tipova saznanja kao otkrovenja. Za sve one zgađene idejom preterano uniformnog sveta, takvo shvatanje je zasigurno povod za veselje“ (Descola, 2013a: 143).

i adaptivnoj *situaciji*. Suštinski, nas ontološka distribucija odvodi u neposrednost uobičajenog života i direktno ubacuje u svet oblikovan time što smo *negde nastanjeni* i uključeni u prostornost.

2.1.6. Nacrt teorijskog modela i metoda istraživanja praksi svakodnevice i prostora stanovanja

Mi možda kao gotovu uzimamo „činjenicu“ da se ljudi nastanjuju i da je društveni život duboko utisnut u okolinsku smesu često protivnih stvarnosti, aktivnosti i materijalnosti koje je čine. Zašto onda (ili kako uopšte?) izbeći ispitivanje područja praksi i prostora, uobičajenog i banalnog života? Ozbiljan filozofski „pedigre“ stanovanja daje dodatni podsticaj za tako nešto. Kao koncept, ono potiče iz Hajdegerovog pokušaja da pronađe valjana zamena za zapadnu metafiziku i zaborav toga da se biće ostvaruje u neposrednom reciprocitetu sa okolinom (Heidegger, (1951) 2001). Luiđi Peliconi primećuje da je jednako reč o napadu na „suprotnost između *poiesis*-a i nametanja, zaveštanja i uokvirenja (koji) odjekuje post-konstrukcionističkim argumentima o recipročnoj implikaciji i dominativnim posledicama (...) sučeljavanja ljudske decentrirane subjektivnosti sa materijalnim agensnim silama“ (Pellizzoni, 2015: 154). Stanovanje stoga prikazuje život u stvarima kao načinu *prisutnosti vezivanja* gde se subjektivnost nužno javlja kao privremen rezultat mešavine više elemenata koje ljudi *praksom* preraspodeljuju, ali su naporedo uhvaćeni u čitav splet odnosa i veza sa drugim bićima: obavezama, brizi, stvarima i samoj socio-kulturnoj veštini. Za aktere same, njihov položaj postaje tako *relaciono višestruk*, a njihove prakse uvek u vezi sa drugim praksama, što ćemo u odeljku 2.3. nazvati *aranžmanom*. Takva vrsta intenziteta i mogućnosti da se uopšte pronađu adekvatne lokacije formi života, koliko i da se društveni prostori *stave u život* bez da postanu „kompresovani“ u urednim teorijskim obrascima, prostore stanovanja čini valjanim temeljom za ispitivanje urbanih, i uopšte, društvenih konstelacija. Stanovanje, stoga, predstavlja više od naseobine ili habitata, i implicirajući *relaciona polja socijalne koegzistencije* ono osvetljava komplikovane topologije društvenog života – onog koji, Ingold nas podseća, „nije otkriće prethodno postojeće forme, već sam proces u kom je generisan i zadržan u mestu“ (Ingold, 2007: 173).

Kao što ćemo imati prilike da vidimo u narednom odeljku (i naročito sekciji 2.2.3.), stanovanje upotpunjuje prethodno razmatrani pristup pošto se njime *počinje misliti o uobičajenom svetu i neprekidnim operacijama ontološke distribucije – aktivnostima, objektima, odnosima*. Pritom, njome dolazi i do celovite integracije nekada razuđenih domena društvenog života kako stanovanje – počev od stambenih prostora otvara područje za izučavanje specifičnih formi života koje akteri i grupe vode, načina na koji oni ontološki preraspodeljuju društveni svet i kako su sami neposredno uključeni u taj proces izgradnje sopstvenog života kroz niz odnosa. Ono što nazivamo društvenim razlikama, upravo ovde postaje najindikativnije. Kolektivni život jeste složen, ali se upravo može pretpostaviti da se te razlike (naročito u slučaju urbanih prostora) očitavaju kroz sasvim drugačije načine vođenja života, izrasle u nizovima odnosa i putanja koje su sasvim društvene po karakteru. No, ova ideja jeste bogatija od one od koje Harvi polazi u *Prostorima neoliberalizacije* (Harvey, 2005, 60). On pravilno ističe da razumevanje „disparatne prostornosti“ između različitih društvenih grupa podrazumeva da postoji drugačija materijalnost izražena kroz nešto što naziva „modusima socijalnosti“. Reč je o mrežama svakodnevnog života, koje se razlikuju po načinu utiskivanja unutar socio-ekoloških sistema. Ipak, vezati tu materijalnost tek za cirkulaciju virtuelnog kapitala kao što Harvi čini, znači suštinski ispustiti dubinu socio-prostornog bića.

Stanovanje u jednom osobenom smislu jeste produktivnije: ono nas upućuje na to da prilikom istraživanja pratimo aktere, njihovo usađivanje u prostore u kojima se zbilja pronalazi celovita istorija kolektiva i postaje neraskidivi deo trenutnog postojanja. Utoliko, prostor stanovanja pokazuje dovoljno gipkosti da okupi skupa ono što je tradicija političke ekonomije obično vezivala za ishode društvenih rasecanja poteklih mahom od organizacije rada, ali tako što ih sagledava uz pomoć socio-materijalnog fokusa na horizontalno uspostavljenim vezama, koliko i kao ishod kulturnih osobenosti nastalih okolinskim vezivanjem. Konkretnije, prostori stanovanja nas upućuju upravo na višestrukost odnosa u koji su akteri smešteni u njihovim celovitim stvarnostima gde se prelama svaka bitna društvena veza: njihovo društveno poreklo, status, otelovljena kultura i materijalnost koja je usko svezana s njihovom svakodnevicom i ponajviše simbiozama utisnutim kroz prostornost. Zbog toga stanovanje, kao što ćemo raspraviti u narednom odeljku, okuplja na jedno mesto neke od klasičnih zamisli urbane teorije, ali odbija da gradove shvati kao jedinstven prostor, odnosno, metaboličku celinu. Stanovanje naprotiv pomaže da se uklapanje u gradove rekonstruiše na *morfološki* i *strukturni* način koji je u direktnoj vezi sa

svakodnevnim praksama i često suprotstavljenim stvarnostima a time i prostorima kroz koje se one formiraju i manifestuju. Namesto mikro/makro konvencije ali i jednako analitički estetizovane mimikrije sadržane unutar koncepata poput „miljea“ ili „konteksta“, stanovanje postaje drugi izraz relacija (McFarlane, 2011) i popunjava potencijalne praznine kako se koncentriše na jedan urbani *Dasein* i to u njegovoj potpunosti.

Ontologija stanovanja zato izvodi na sasvim drukčiji epistemološki pravac gde dobro znani narativ o uklanjanju istraživačevih „subjektivnih“ poriva biva ustupljen to da se što više objektnosti ukaže i teži tome da se uvede što je moguće više dokaza i prihvati jedna tehnika ispravljanja i proveravanja (više u sekciji 2.3.6.). To sa jedne strane nameće sasvim drugačiju obavezu i utoliko razrešava od etike uspostavljene tzv. „vrednosnom neutralnošću“ i zahtevima da se ukloni nešto istraživačevih emotivnih vezanosti. S njom je najveći problem taj što proizvodnju saznanja drži u kartezijanskim, atomističkim okvirima (Dreyfus, Taylor, 2015) i izuzima čitav sklop teorijskog i istraživačkog nasleđa, procesa suđenja i lokalnih tradicija. Ključna veština zato jeste postepeno i postupno postizanje objektivnosti zaobilazanje nekih istrajnih saznajnih „žarišta“ u sociologiji. Među njima je verovatno najviše istaknuta fatalna ubojitost relativizma koji snagu crpi u navodnoj voluntarnosti označavanja što sprečava ikakavu smislenu mogućnost postizanja saznanja izvan uskih okvira polisemije. Realistički podsticaj pružen spekulativnim programima, navodi da je potrebno *koncentrisati se na prostornost stanovanja i sagledati kako se obavlja praktično raspodeljivanje društvenih svetova, te sagledati načine na koje se oni stavljaju u pokret i organizuju*. Praćenjem toga *šta i kako*, stanovanje tera da se usvoji saznajni stav koji neće biti „eksternalistički“ i blizak pozitivizmu, niti preterano hermeneutički, već takav da vodi računa o tome da se pažljivo iskažu i ispitaju prostori svakodnevice, ukrštanjem više izvora i tipova podataka, skupa sa iscrpnim opisom toga kako se oni grade.

Približiti se toj živoj društvenoj materiji znači ujedno odbaciti pesimističan stav društvenjaka o „složenoj“ stvarnosti usled kog naše saznanje ostaje samo fragmentarno, u dometima posve „lokalno“ ograničenih opservacija i uvek pod rizikom pravljenja „subjektivnih“ devijacija (za različite kritike ovih stanovišta, upor.: Abbott, 2016; Law, 2007; Dreyfus, Taylor, 2015). Istrajne navike unete sa naturalističkom kosmologijom upravo su izvor mnoštva konfuzija poteklih od suprotstavljanja navodno „većeg“ i obuhvatnijeg obima, poput tržišta ili države kao složenijeg od onog navodno „manjeg“ i lokalizovanog kao jednostavnijeg (Agnew, 2011; Cassey, 1997; Elden,

2005; Strathern, 2002), usled koje realnost ostaje organizovana u vidu dva oprečna modusa, gde posebno ovaj drugi ostaje stvar efemernosti. Dublji problem sa ovim razdvajanjem se krije ipak u tome što organizacioni princip „prve“ i više stvarnosti ostaje u okvirima čistog impresionizma. Depleto valjano primećuje da u društvenim naukama *intuitivni* način mišljenja kakav je recimo vezan za klasifikacije „tipa društva“ i obrazaca akcije, predstavlja istrajnu naviku (Depleteau, 2015). Spominjati sveprisutnu logiku kapitalizma, govoriti o jednoj opštoj istorijskoj eri poput postmodernosti koja postoji kao kakav *Zeitgeist*, zatim, privezati što pre kakvu pojavu za sistemsku funkciju ili pak, razumeti čitav sled akcija pojedinaca u vidu interesa ili na osi racionalno/iracionalno, znači preuzeti (često nerefleksivno), jedan metafizički *arhe* koji prethodi svemu iskustvenom. Ipak, rezultat takvih navika koje mnoštvo akademskih tradicija i dalje pažljivo čuva, jeste ujedno i odgajanje krajnje nepreciznosti (koja se često javlja upravo kod onih koji pretenduju na više „naučnosti“) i s tim u vezi, svezati većinu iskustvenih uvida s jednim organizacionim principom koji se, navodno, bez previše smetnji prostire preko prostora i vremena.

Zauzeti unekoliko suprotan stav može biti riskantan potez, posebno usled mogućih teškoća da se pronađe adekvatan jezik i metodologija za raščlanjivanje stvarnosti. Podesi li se intuicija drugačije, drugačije se javlja i pitanje: kako prići bliže *području života* i *mestima društvenog postojanja*? Sa stanovanjem dolazi i uklanjanje suvoparnog logocentrizma „idealnih tipova“ ili nauke zasnovane na varijablama, upravo zato što s neholističkim akcentom, mi konačno dobijamo prostor da mislimo ne o biću koje ispunjava sistemske imperitive, leži zarobljeno u strukturnim okvirima (čekajući na sociologa da udahne život), već onog koji uz pomoć praktičnih shema i telesno postojanje živi kroz prostore, pokreće i preslaže stvari i odnose, rečju, *stanuje* negde. Ujedno, to menja i jedinicu analize navodeći nas da više ne sagledavamo pojedinca ili grupe kao unapred date. Naprotiv, krajnje relativan status tela zahteva da pratimo izgradnju njihove subjektivnosti kao one koja je upućena na pregršt sitnih operacija koje se upravo zbivaju u tom krhkom režimu komunikacije i razmena, da pristupimo direktno na ravan praksi gde samo telo dobija osobene društvene odlike tako što stupa u neposredno okolinsko vezivanje. To nipošto ne izuzima da su tela izložena zamršenom dejstvu „kompleksnih“ entiteta, poput države, zakonskih definicija, vrednosti koja se pravi kroz niz operacija. Mnoštvo perspektiva koje stanovanje otvara, konačno omogućava da se dnevnom urbanom životu pristupi kao jednom heterotopičnom polju gde se susreće mnoštvo prostornosti sa njihovim različitim obimima (više u sekcijama 2.2.5. i 2.2.6.) i sapostojanje više vremenskih tokova (više u sekciji 2.3.5.). Sveukupno, stanovanje otvara

saznanje ka praktičnom svetu gde egzistencija direktno biva shvaćena u neprekinutim nizovima odnosa i veza između mnoštva elemenata, prostora ispunjenog aktivnostima i objektima koji se na određeni način preraspodeljuju.

2.2. Između prostora i praksi: natrag ka prostorno-vremenskom utemeljenju društvenog

2.2.1. Prostori, urbanost i stanovanje: uvodne napomene

Pravac utrt u prethodnom odeljku dakako će se prikazati bitnim za određivanje smera rasprave koju ćemo ovde pokrenuti. Pluralni monizam kao princip stapanja mnogostrukosti nije prazna intelektualna provokacija, već sasvim približan model skupovima raznolikih stvarnosti sačinjenih od mnoštva elemenata, s kojima se inače susrećemo kao istraživači. Gradovi tu predstavljaju možda i najjasniji primer ali i istrajnu zagonetku. Danas čuveni iskazi „kriznog“ momenta u urbanoj teoriji (Castells, 1977; Saunders, 1986; Milicevic, 2001; May, Perry, 2005; Swyngedouw, Heynen, 2003; Savage *et al.* 2003), nastajali su upravo usled gotovo nezaobilaznog problema da se pronade pogodna analitika za tako heterogeno područje društvenog života koje je sačinjeno od nerazmršenih mreža, gustine i veličine uvezanih elemenata, kakvi su infrastrukturni spletovi, administrativna regulacija, urbana ekonomija i osobeni kulturni izrazi. No, ta zagonetka jeste i naša polazna tačka. Urbana teorija zbilja jeste otvorila pregršt mogućih analitičkih uglova za sagledavanje urbanih habitata i gotovo heterotopičnih prostora nastalih logikom političke teritorijalizacije, ekonomskih procesa, nepreglednog skupa urbanih objekata i kulturno-značenjske podloge koja ih okružuje. Potonje tačke međutim, retko kada se susreću skupa a još manje tako da pružaju odgovor na posve prosto pitanje: kako izgleda živeti u gradovima i bivati uključen svakodnevno kao habitant u pregršt različitih tokova?

Pružiti odgovor na ovakvo pitanje, shodno ontologijama promatranim u prethodnom odeljku, gura u pravcu da se promišljanje urbanog potpuno smesti u okvire stanovanja, kao celovitog procesa bivstvovanja. Takav pravac svakako jeste i „poguran“ ograničenjima urbane teorije koje ćemo identifikovati u narednoj sekciji. Reč je o zamisli postojanja celovitog metabolizma i grada koji predstavlja jednu celinu koju, uprkos opaženoj „disfunkcionalnosti“ na okupu drže i regulišu izvesne sile i uspevaju da organizuju minimalni temelj ontološkog jedinstva. Takva slika se da pronaći kako unutar nove urbane sociologije i kritičke geografije, koje gledajući gradove kroz optiku političko-ekonomskih procesa ostaju u okvirima funkcionalizma i čitave predele urbanog života opisuju kao rezultantu navodne celovitosti. Interesantno, isti manir ostaje

i kod njihovih „ljutih“ kritičara, inspirisanih teorijom aktera-mreža i novim objektnim filozofijama, uprkos tome što se ovde odbija gledanje na gradove kao jedinstvene celine, njih istovrsno odlikuje jedna celovitost nastala nepreglednim petljanjem objekata i tehnoloških naprava koja utoliko jeste čak i biće za sebe. Za Čikašku školu, svakako, metabolička slika grada koji kao okolinsko središte prikuplja i potom tera na oblikovanje osobenih kulturnih izraza, nipošto nije strana. Međutim, manji problem sa metaboličkom zamisli jeste slika kongruentnosti unutar koje svaki od delova biva utisnut u celinu, koliko slabašna mogućnost da se upravo ti „delovi“ – rečju, *ljudi, njihovi svetovi i njihov biosocijalni život, budu stavljeni u prvi plan.*

Promena *perspektive* se utoliko čini nužnom, a stanovanjem se upravo zbiva otkriće praktičnog domena a da se pritom ne gubi ni jedan od navodno „kompleksnijih“ obima urbanosti, kakvo je recimo političko administriranje. Treba odmah istaći da stanovanje više predstavlja jednu bazičnu ontologiju uobičajenog življenja i time se direktno oslanja na principe usvojene u prethodnom odeljku: neprekidnom tok ontološke distribucije putem kog sami praktikanti oblikuju svoje življenje i sami bivaju oblikovani njime, pošto su neraskidivo upućeni na život i mnoštvo odnosa nastalih u specifičnom okolinskom sklopu. Isticanjem mnoštva odnosa, stanovanjem se utoliko samom pitanju urbanog prilazi na rekonstruktivan način, tako što se nastoji – počev od postojećeg oblika, videti kako je data prostorna forma nastajala i kakvu realnost je strukturisala. Jasno je da stanovanje ne odvodi u kakvu metodologiju lokalizma ili biva redukovana na perspektive korisnika prostora kako ona predstavlja „središnji termin“ između subjekta i sveta, spoljašnjosti i unutrašnjosti, privatnog i javnog (Dovey, 2010; McFarlane, 2011). Upravo to čini stanovanje jednim alternativnim pristupom i modelom za urbanu analitiku koji govori o neprekidnom procesu i radu koji proizvode uobičajene lokacije, prakse i kruženje mnoštva elemenata koje potonje podstiču. Sa time, prostori dolaze u prvi plan.

Rekli smo već da terminološka konfuzija sa društvenim prostorom leži u pomalo eklektičnoj upotrebi, ali i lošem spoju društvenih i prostornih stvari. Mada mi suštinski ne bismo mogli da zamislimo da se ne nalazimo u izvesnom prostoru, daleko češće društvena teorija ostaje upravo bez prostora. Taj paradoks ćemo istaći nakon što u trećoj sekciji razmotrimo bliže stanovanje iz čega će nam se jasno ukazati nevolje s prostorom: to je sasvim slabašan teorijski smisao pružen konkretnostima prostora, čije složene stvarnosti ne poznaju nivoe a opet su prepune sinhronih i dijahronih intervencija poteklih sa „udaljenih“ lokacija. U pretposlednjoj, petoj sekciji nas zato

očekuje zadatak izgradnje analitike prostornosti stanovanja. Tu ćemo, delom uz pomoć nekih epistemoloških pretpostavki Anrija Lefevra o proizvodnji prostora istaći sledeće. Najpre, moramo raščlaniti kako je nastao, odnosno, kako je proizveden socio-morfološki sklop koji okuplja materijale i objekte i govori o sedimentima kolektivnog rada koji proizvodi takvo heterotopično područje kakvo prepoznajemo u urbanom prostoru. Takvo raščlanjivanje je suštinski socijalno. Gradnja jeste podstaknuta određenim motivima i rukovođena specifičnim principima, te ova geneza prostornosti teče naporedo i kao duboko socijalno profilisanje njenih graditelja, što opet za rezultat ima često protivne stvarnosti i socio-prostorne rascepe. Ono što se obično kolokvijalno naziva „urbanim tkivom“ mora biti razmotreno kao susret razuđene društvenosti koja se očitava kroz rezidencijalno zoniranje i čitavu formu života koja ima sopstvene prostore, koristi zasebne kodove i, najbitnije, ima drugačiji telesni život u tim prostorima. Videćemo u šestoj sekciji da upravo telo i njegova istaknutost u ovim rascepima dobija na težini utoliko što unosi specifične principe življenja. U tom smislu, podvući ćemo da ispitivanje prostornosti stanovanja, kako ga mi vidimo, treba da pruži morfološki opis prostora i urbanih pejzaža, izloži strukturnu analizu i time prikaže i način na koji se društvene grupe i akteri oblikuju materijalno i semiotički prostornost na različite načine i povrh svega, paralelno prati kako se praktični život telima vodi u procesu stanovanja.

2.2.2. Prostornost gradova i problem metaboličkog promišljanja

2.2.2.1. Gradovi i društvene raspodele

Kurs urbane teorije u proteklih barem pola veka, utvrđen je najvećim delom sa novom urbanom sociologijom i kritičkom geografijom, odnosno, nasleđem koje je gradove kao naseobine u osnovi počelo shvatati kao rezultat ekonomskih i političkih procesa. Političke i intelektualne okolnosti 1960-ih godina zasigurno su pospešile utvrđivanje ovakvog pravca i navele na preispitivanje dotad dominantnih evolutivno-organskih pristupa, naročito onog vezanog za tzv. Čikašku školu. Utemeljivanje ovog teorijskog pravca jeste istriglo grad iz okvira izvesne predstave o celovitoj skupini koja izrasta kao efekat fizičke gustine za kojom sledi ona moralna. Kulturno-

materijalistička pretpostavka o *prilagođavanju* okolinskim uslovima potonje se naime, naročito usled rastućih proglašenja urbane krize i izraza kidanja društvenog tkiva gradova i povrh svega, jasno iskazane akademske simpatije prema urbanim pokretima pokazala nedostatnom. Reč je bila o relativno prostoj ontološkoj zamisli: potiskivanju shvatanja „prirodne evolucije“ gradova i s njom vezane biološke analogije koja se zaustavlja na organskoj ekspanziji moralnog poretka iz kojih se dešava artikulacija života kroz urbanu kulturu (Gregory, Urry, 1985; Savage *et al.*, 2003). Metaforično govoreći, na scenu je stupala „socijalizacija“ prostora. Ona je oličena u maksimi da se društveni odnosi odvijaju kroz prostore (Massey, 1985; Harvey, (1973), 2009; Zukin, 1980; Soja, 1989). Snažna inkorporacija prostora uneta sa novom urbanom sociologijom i kritičkom geografijom je umnogome građena po recepturi političke ekonomije, i to sa direktnom pretpostavkom da se urbani prostori organizuju zato što postaju *predmet osobene valorizacije koju imaju u proizvodnim odnosima*. Posebno je uvođenje marksističkog jezika, najpre od strane Lefevra (Lefevr, (1970) 1974), Harvija (Harvey, (1973), 2009) i Kastelsa (Castells, 1977), donelo opis „virtuelnosti“ proizvodnih odnosa i skrenulo pažnju na *komodifikaciju prostora*, a koju ideološka aparatūra ostavlja u nepromenjenom obliku i omogućava tihu integraciju proizvodnih odnosa i nejednakosti. No istovremeno, pretpostavka o upravljanju socio-prostornom organizacijom od strane sila koje diktira logika kapitala i vrednosti, shvatanje gradova je na čudnovat način ostavilo unutar metaboličke logike, a prostornost učinilo funkcionalnim korelatom opštih socijetalnih kretanja.

Početna tačka jeste deduktivni argument, koji se doduše račva ali ipak zadržava na osnovnoj zamisli o odgovarajućoj formi proizvodnih odnosa od koje potiče čitava društvena organizacija, pa tako i samih gradskih prostora. Teorijska srž se ovde krije iza vrednosti prostora i udela koji ima u akumulaciji kapitala, zadovoljenju političkih i ekonomskih interesa određenih grupa, ali i naročitim funkcijama koje urbani prostori obavljaju za jedan specifičan vid proizvodnih odnosa. Imperativi postavljeni mehanikom političke ekonomije za ključnu posledicu donose izvesnu svezanost društvene strukture, urbanih formi i ekonomskih procesa, mada su razlike zaista vidljive kada je reč o stupnju moguće intervencije različitih aktera i grupa, njihovih često oprečnih interesa, prevlasti tržišnih ili intervencionističkih principa i sl.⁸ Pa ipak, geografije valorizacije zemljišta

⁸ Nesumnjivo, očite razlike između klasičnih postulata marksističke urbane teorije i teorije urbane aglomeracije postoje. Prve kontinuirano streme ka opisu procesa akumulacije kapitala i veza s prostornim formama, posebno

(Molotch, 1976; Scott, 1980), strateškog relociranja (Massey, 1994), kao i one teorije koje u fokus stavljaju obezbeđivanje relativno nesmetane cirkulacije kapitala kroz adekvatnu prostornu infrastrukturu (Harvey, 2005; Brenner, Theodore, 2002) sadrže slično polazište. One jesu usredišnjene povodom cirkulacije i distribucije elemenata kakvi su kapital i politički uticaj koji se utoliko „utiskuju“ kroz socio-prostornu organizaciju i morfologiju gradova. No, središte objašnjenja se skriva oko izvesnog preklapanja političko-ekonomskih ciklusa, odnosno, ključnih stupnjeva razvoja proizvodnih odnosa i njihovih specifičnih prostornih izraza. Ovde postoji snažan

nejednakosti praćene kroz geografski razmeštaj ponude i potražnje određenih zanimanja, a potom razmenske vrednosti koju sam prostor dobija kao „logističko“ sredstvo u (transnacionalnom) procesu akumulacije kapitala, a zatim i kao bitan sastojak razmenskih procesa – kao što su pripisani estetski i drugi kvaliteti (nalik teoriji preduzetničkog grada: Harvey, 1989 ili pak medijum koji suštinski pomaže da se održi potrošnja: Castells, 1977). Mada je pretrpela mnoge izmene, Harvijeva teorija možda na najbolji način prikazuje nekoliko ključnih tačaka marksističkog shvatanja urbanih prostora – kao takvih da pružaju logistiku i infrastrukturu koja služi akumulacionima procesima, a potom i organizaciju rada čiji je prostorni raspored takav da dovodi do nekada grubih razdvajanja funkcija (Harvey, 2009; 2005). Dorin Masej je detaljno ocrtala istorijsko uspostavljanje podele rada kroz lokalizaciju pojedinih funkcija u proizvodnom procesu, gde prostori usled ovakve raspodele postaju uvezani i nejednaki (Massey, 1994). Međutim, sistemsko organizovanje gradova po ovim principima jeste očito u raskoraku kvaliteta prostora i življenja. U najgrubljim ishodima, reč je o socio-prostornoj segregaciji i mnoštvu distorzija koje se presecaju kroz urbano tkivo i gde, kako marksistički teoretičari to vide (npr. Smith, 2005), efekti društvene podele rada postaju nadasve očiti. Sa teorijom aglomeracije, stvari postaju unekoliko složenije jer procesi akumulacije moraju proći medijativne procese, poput zakonske ratifikacije, dakle, brinuti o tome kako se različite birokratske instance poput država ili gradova ophode prema prostorima, što sveukupno govori o komplikovanim vidovima prostorne alokacije koji zavise od interesa različitih grupa – često, međusobno oprečnih. Ovaj pravac utrt teorijom aglomeracije jeste dakako blizak neoveberijanskoj teoriji. Obe teorije u izvesnoj meri zadržavaju jednu fizikalističku pretpostavku o efektima „zgrušavanja“ iz kojih se javlja osobena socio-prostorna organizacija sa posebnim institucijama i oblicima odnosa. Nalik Veberu (Weber, 1969) koji je na umu imao takođe jednu vrstu fizičkog intenziviranja interakcija koja počinje da se zbiva usponom gradova i trgovine, i ovde začetak čini poredak izrastao izvesnom agregacijom. Ovakve postavke zadržavaju senzibilitet za ekološke posebnosti, i svakako po implikacijama govore o proizvodnji nejednakog razvoja gradova, ali stavljajući socio-prostorno restrukturisanje ne kao čist rezultat stremljenja za profitom koji se odvija glatko, već ishodi iz podosta haotičnih procesa pregovaranja i takmičenja između grupa nastalih na preseku „javnih“ i „privatnih“ interesa, pa čak i statusne borbe. Takva postavka govori o unutrašnjem procesu tržišne raspodele i naročito, efektima koji potom zahvataju ravan stanovanja. Istovetno, i ovde je reč o postojanju tesne veze između društvenih i prostornih struktura, koje potom dobijaju specifičan kulturni izraz. Logika neo-veberijanskih pristupa jeste sasvim na mestu i dosta puta je iskustveno potvrđena: prilivom novih stanovnika sa manjkom odgovarajućih urbanih resursa da uopšte pristupe tržištu nekretnina, stvara se jedan osobit raspored stanovanja koji „novajlije“ odvajaju od starosedelaca i/ili onih sa razrađenim rezidencijalnim statusom. Socio-prostorna segregacija na rezidencijalnim osnovama, oslikava često nesamerljive interese grupa i teško uklopive ciljeve. Neke analize pokazuju da upravo „strateški postavljeni alokatori i kontrolori“ (Saunders, 1986: 82) – konkretno, urbani menadžeri učestvuju u raspodeli urbanih resursa a time i posredno utiču na kvalitet života. No, za razliku od marksistički nastrojenih teorija, ovde ne mora postojati nužno preklapanje političkih i ekonomskih ciljeva. Generalno, ključna razlika jeste u odbijanju da se gradovi shvate kao inertne skupine čiji oblik tek povremeno izaziva opoziciju (nalik onome što misli Harvey, 2005) već kao vrlo aktivna polja gde postoji mnoštvo aktera koji delaju (Scott, 2009; Gottdiener, Hutchinson, 2010). Mada zbilja neke teorijske razlike ovde jesu očite – naročito u vidu regulativnog raspona, odnosno, polja u kome se zbiva izvesna tržišna utakmica pa time i forme koju urbani prostori stižu kao multipolarizovan skup diferenciranih ali opet instituisanih odnosa među aktivnostima i konkretnim lokacijama (Scott, 2009). Iako se ove postavke račvaju na niz fokalnih momenata koji se tiču stepena lokalizacije i procesa (de)aglomeracije (za kritiku potonjih modela videti: Storper, 1997), one uopšte govore o paralelnim procesima urbanizacije, dinamike gradova i njihovog oblika koji nastaje specifičnom društvenom raspodelom (Storper, Scott, 2016).

naklon historicističkom argumentu o opštoj socijetalnoj kretnji. Kako svaki režim akumulacije podrazumeva osobenu strukturu socio-prostorne organizacije, kompleksnih međudnosa, kulturnih formi i politika, ona ujedno omogućava kapitalističkom sistemu da barem neko vreme zadrži trajnost. Istorijska jedinstvenost potonjeg se krije u sposobnosti preobražaja, kakvu posebno unose postfordizam i neoliberalizam sa fleksibilnošću tržišta rada i mobilnosti proizvodnje koje se ostvaruju zahvaljujući globalnoj geografiji. Oni takođe stvaraju jednu polimorfnu situaciju: gradovi najpre bivaju direktno ubačeni u takmičarsku arenu, a da se pritom naporedo odvijaju procesi unutrašnje fragmentacije. Ujedno, tu se rađa i problematika teritorijalnosti, prostornih nivoa i obima.

S ciljem što približnijeg opisa kako se odvija opšte kretanje kapitala i to tako što se prostorna distanca skraćuje vremenom i umetanjem tehnologije, razvijen je izvestan broj srodnih koncepata kako bi se ontološki obuhvatila ova situacija ubrzane cirkulacije – počev od Harvijske *vremensko-prostorne kompresije* (Harvey, 1989), preko Kastelsovih *prostora protoka* (Castells, 1989), sve do ideja Sassenove o izdvojenim, *operativnim prostorima* koji su strateški uronjeni u tokove svetske ekonomije (Sassen, 2000; 2002). Tokovi svetske ekonomije, makro-ekonomskih regulativa i fleksibilizacije proizvodnje svakako dovode u pitanje izomorfnu teritorijalnu raspodelu (o kojima ćemo govoriti u sekciji 2.2.4.). Problem jeste kako definisati gradove ako intenzivno prespajanje nadilazi nekada fiksirane prostorne nivoe, pošto onda tekstura gradova biva prepuštena globalnim konjunkturama socio-ekonomskih pritisaka, ograničenja i odnosa artikuliranih kroz presecanja raspršenih ekonomskih procesa i teritorijalno-raspršenih oblika političke regulacije (za više videti npr. Peck, 2002). Rastegljivost, mobilnost i promenjive konekcije koje su posebno od 1990-ih godina zapaženi kao direktni ishodi globalizacije (Hannerz, 1991), na videlo su iznele komplikovane moduse proizvodnje urbanih formi, s kojima u direktnoj vezi stoji drukčija raspodela, pa čak i manipulacija kulturnim simbolima utkanim u arhitekturu i materijalne pejzaže gradova (Harvey, 1989; Zukin, 1995; Lash, Urry, 1994).⁹

⁹ Ovaj aspekt ne bi trebalo skrajnuti, naročito usled pretpostavljene funkcije kulture i ideologije u održavanju ekonomije i nejednake raspodele koju uvodi. Štaviše, one podrazumevaju da postoji visok stepen preklapanja u proizvodnji prostora (sagledanog kroz kapitalne investicije) i proizvodnje simbola (odnosno, jezika identiteta i principa razmene). Dva su poznata primera. S jedne strane, Harvi u *Uslovu postmodernosti* (Harvey, 1989) prepoznaje smenu kulturnih signala, diskurzivnih sklopova i predstava grada koju jedan kulturni paket postmodernosti unosi istvara drukčiji senzibilitet u iskustvu grada. Za razliku od ponekad i previše pedantnih zamisli modernosti, fragmentacija i haotičnost postmodernosti kao epohalnog kulturnog izraza posebno se ogleda u arhitekturi gradova i

Već ovde, nategnutost deduktivnog argumenta postaje vidljiva sa gledanjem na gradove kao socio-prostorne jedinice čija unutrašnja raspodela resursa, pa čak i uobičajenog načina urbanog života stvara dvosmislene, ako ne i oprečne rezultate. Upravo zato što geografija gradova ostaje u jednini, a šarolikosti koje su uočene nazivane „kontekstualnim varijacijama“ (Brenner *et al*, 2010) čini da čitavi socio-prostorni sklopovi, strategije i obrasci institucionalnih rutina bivaju pojašnjeni srodnošću principa tržišne mehanike i političke forme. Bez obzira na to koliki se udeo teorijski pruža ljudskoj akciji ili koliki stepen „preduzetničke“ inicijative sami gradovi kao entiteti preuzimaju u trci za što više investicija, urbana prostornost postaje svakako zavisna varijabla u toj ekonomiji valorizacije, hraneći *metaboličku sliku urbanog ciklusa rasta, difrencijacije i pada*. Ona upravo dolazi kao ishod prihvatanja ekonomije valorizacije koja prostore shvata kao direktne korelate funkcija koje obavljaju za diferencirane „potrebe“ sistema. Iako je teško pronaći direktnu raspodelu kakvu je recimo Nil Smit istakao govoreći da je grad (Smith (1982), 2009), „podeljen između prostora proizvodnje i prostora reprodukcije, tako da dovodi do lokalne koncentracije specifičnih aktivnosti i upotrebe zemljišta i industrije, transporta, stanovanja, rekreacije, trgovine, poslovanja, finansija, itd.“ (ibid: 183), ispostavlja se da ekonomija valorizacije nema mnogo toga da opiše ukoliko ne pođe od ovog opšteg postulata o čistoj funkcionalnosti. Ako su gradovi poslužili kao ključna okolinska konfiguracija i kontrolni centri kolektivne potrošnje i reprodukcije na drugoj strani rezultat postaje *funkcionalna korespondencija* prostornih formi kao lokusa društvene reprodukcije (radne snage) i oplodnje kapitala, odnosno, dinamike sveukupne društvene strukture (Castells, 1989) zajedno sa posebnim formama urbanog života, poput (rezidencijalne) segregacije i organizacije „urbanog sistema“ koje je reflektuju (Harvey, 2009).

Možda još ozbiljni problem sa ekonomijom valorizacije i ovom funkcionalnom shematizacijom urbanih pejzaža, podešenih shodno kretanjima na tržištu i tokovima administrativne regulacije, jeste pitanje aktera i njihov dvosmislen teorijski status. Naime, njihov svakodnevni život u najbolju ruku postaje utopljen u monolitni prostor političke ekonomije, a čak i metodološki izbor postaje sužen na opis nekolicine „relevantnih“ aktera koji regulišu urbane

pružanju opšteg estetskog smera. Harvi pritom, u maniru strukturaliste, povlači direktnu paralelu između promena u proizvodnim odnosima i odgovarajuće kulturne forme. Šeron Zukin (1995; 2011) s druge strane i to posebno u knjizi *Kultura gradova* takođe pronalazi da urbane transformacije pokrenute tokovima preduzetničkog kapitala bivaju isprepletane sa osobenom kulturom simbola i ekonomijom značenja, čiji sveukupni efekti jesu vidljivi u pospešivanju društvene stratifikacije. Ipak, ti procesi ne teku glatko. Zukinova naime pronalazi da ta dinamika takođe podstiče i otpore i stvara „urbanu anksioznost“, vidljivu upravo u trvenjima među grupama koja svaka na svoj način nastoji da ispregovara povoljno značenje za sebe, a time istakne i sopstveni kulturni identitet (idid.).

tokove i pregršt masa čije akcije najčešće postaju mišljene u vidu „interesa“ ili otpora. Ovaj smer razmišljanja je, naime, proizveo izvesnu mitologiju mehanike otpora „silama“ koje operišu kroz prostore, a potom doživljavaju „lokalne permutacije“ (Hannerz, 1991). Drukčije, ravan akcije ovde postaje nešto što ćemo u narednom odeljku osloviti kao „dualno stanje“: zamisao akcije ili kao čisto „reproduktivne“ aktivnosti koja čvrsto drži strukturne premise, ili u jednom nadasve reaktivnom vidu koji pravi znatne distorzije. Iako je tzv. „politika neslaganja“ bitan deo urbane teorije (upor: Smith, 2005; Vigneswaran, Iveson & Low, 2017; Phelps, Valler, 2018), ovim pozicijama gde je akcija shvaćena u vidu otpora pritiscima poteklim od tržišta ne rađa mnogo više od sentimenta prema klasnim i drugim oblicima otpora u vidu kulturnih formi i socijalno fragmentisane percepcije prostora (Harvey, 1989; 2005; 2010). Dokle god se misli u okvirima koje Skot shvata kao sinhronizovane ritmove zaposlenja i atomizovane forme života (Scott, 2009), urbani život ostaje gotovo dvojak, zarobljen u jednom dualnom stanju grada (Borja, Castells, 1997), gde je „tok prostora globalno integrisan, a prostor mesta fragmentovan“ (ibid: 102). Takva slika malo može biti od pomoći da se shvati *dubina i rezonantnost prostornog življenja*. Samim time, izmiče bogatstvo proizvodnje prostora i preplitanje mnoštva često sučeljenih principa (o čemu će biti više reči u sekciji 2.2.5.), ali što je najbitnije, analitički se ravan svakodnevnih prakse, složenost veza i relacija ostvarenih samim time što stanuje unutar urbanih konfiguracija, sasvim uklanja.

2.2.2.2. Sastavljanje gradova

Nasleđe političke ekonomije, naročito u poslednjoj deceniji, postaje sve više upitno iz ovih razloga. Sa jedne strane, niko svakako ne bi mogao da potisne iz vida da mnogi efekti ekonomija valorizacije i podosta spekulativni način birokratskog upravljanja proizvode oštre socio-prostorne raspodele i prelivaju se u oštre društvene razlike čija glavna manifestacija bivaju takvi urbani pejzaži gde se s jedne strane postoje prostori tokova, a sa druge, „zatvorena ostrva“.¹⁰ Dok ćemo

¹⁰ Američki urbani sociolozi su verovatno najbliže iscertali kako socio-prostorna raspodela koja se direktno manifestuje u vidu rezidencijalne segregacije i jasnog razdvajanja na liniji rase i klase, potiče od mnogobrojnih procesa preslaganja gradskog tkiva koje je upravljeno novom vrstom ekonomije valorizacije. Reč je svakako o sad već čuvenoj tezi o povlačenju industrije iz metropolskih zona američkih gradova. Mnoštvo istraživača je na različite načine podvuklo efekte deindustrijalizacije, naročito od 1970-ih godina. Oni su posebno učinili da pretežno manjinsko stanovništvo,

insistirati na značaju da se ti društveni procepi ispituju, ista ova redukcija urbane geografije na nekoliko osnovnih postulata, gde sistemski, kapitalistički „megaorganizam“ - usklađen istorijskom ko-evolucijom teško da se približava često polimorfnoj situaciji gradskih prostora i heterogenosti habitata. Postkolonijalna urbana teorija (Robinson, 2006), pružila je dobar smer da se prati višestrukost razvojnih putanja, ali i da se obrati pažnja upravo na to kako gradski prostori bivaju svojevrsne „mešavine“. Tu postaje jasno isticanje niza referentnih lanaca koje - namesto da se oslone na opšti princip, teži ka pojašnjenju kako upravo očigledno postojanje sličnih formi urbanog planiranja i organizovanja postaje gotovo *prostorna dispozicija* koja se uči i filtrira, prerađuje, osporava i najvažnije, postaje jedan „preslikan“ model.¹¹ Namesto da se misli kako urbani procesi i prostori predstavljaju isključivo zadovoljenje imperativa bilo baze, bilo nadgradnje, neophodno je gradovima prići kao konstantnom, praktičnom radu sastavljanja i preslaganja, sa mnoštvom aktera, njihovih socio-kulturnih naprava i materijala. Tako u načelu zvuči poziv teoretičara koji crpe principe objektivne filozofije i naročito, tzv. *ravnu ontologiju (flat ontology)*, teorije akteramreže (za dobar pregled uspona ovih pristupa u urbanoj teoriji, videti: Müller, 2015). Ove objektivne filozofije sasvim menjaju kurs urbane teorije i unose jedan osoben paradigmatički zanos, gde

koje je nekoliko decenija ranije bude „privučeno“ rastućom industrijom, sada bude višestruko pogodeno njenim povlačenjem. To je u opštem smislu, napravilo ostrva nezaposlenosti i pospešilo rasnu i rezidencijalnu segregaciju, odnosno, getoizaciju (upor. Mollenkopf, Castells, 1991; Teaford, 2000; Waldinger, Lee, 2001). Ti procesi pritom jesu na određen način, „ogledalo“ izmenjene dispozicije i utvrđivanja novih principa socio-prostorne raspodele. Neki istraživači su tako izvrsno prikazali kako je novo vrednovanje prostora naporedo uspostavljano kroz diskurse, koalicije i pritiske koji su istovremeno počeli da definišu suburbanizaciju kao poželjan, „američki san“ i iz geopolitičkih razloga, uspostavili grandioznost i masivnost kao princip urbanog planiranja. Studije Roberta Fiča možda i najbolje prikazuju kako je Njujork u posleratnom periodu dobijao osnovne konture kroz oštre socio-materijalne rasporede i to posebno na Menhetnu, gde je čitava mikro-ekološka sredina od 1940-ih godina bila podređena tome da bi se gradila monumentalna zdanja i to kroz krajnje spekulativne procese, gde je nekolicina bogatih fondacija i porodica, direktno uticala na politiku prostora (Fitch, 1993; 1994). Semjuel Zip u njegovoj studiji *Projekat Menhetn* takođe do detalja prikazuje, kako je prostorna forma u Njujorku počela da tokom 20. veka poprima osnovne obrise. Naporedo sa monumentalističkom politikom centralnosti koja je unutrašnje delove grada podredila funkcionalnim rasporedima, spekulativnost je dobro prodirala i unutar rezidencijalne politike koja je postavila razvoj masovnih predgrađa ne samo kao vrhunac tzv. Američkog sna, nego i kroz jednu suptilnu diskurzivnu preradu koja je centralne zone sada počela da gleda u okvirima moralne i druge propasti (Zipp, 2010).

¹¹ Upravo kako smo istakli u uvodu, ovakvo gledište koje posebno postkolonijalna urbana teorija podstiče, za krajnju implikaciju ima upravo postavljanje pitanja kako se i kroz naučni diskurs provlači supstantivna vizija urbane forme – koja često po sebi nije samo deskriptivna, već duboko normativna. Tako teza od Dženifer Robinson polazi u studiji *Obični gradovi* (Robinson, 2006), dobar je podsetnik na indikativne efekte proizvedene konceptualnim alatima i klasifikatornim praksama koje se pomalaju u akademskom ocrtavanju gradova. Normativna i evaluativna matrica koncepta ništa manje jeste alatka neo-imperijalne politike i etnocentrični odraz, utisnut u merila kakva su „modernost“ i „razvoj“. Iako i ovaj potez relativizacije uobičajenih klasifikatornih instrumenata, kakvi su indikatori ekonomskog rasta i merjenja razvoja urbane infrastrukture u gradovima „trećeg sveta“ ne ostaje razrešen od političkih impulsa (posebno usled autorkine težnje da u postkolonijalnom ključu lokalne prakse gradova kakvi su Durban, Porto Alegre ili Johanesburg iscrpi kao moguće „razvojno znanje“ za gradove Zapada), cilj jeste osporavanje validnosti uobičajenih retoričkih konvencija i omogućavanje da se geografski eklektični vidovi urbanog života i iskustva takođe uvažavaju.

politička regulacija i tokovi ekonomije bivaju takoreći položeni na tle i upućeni na ispitivanje procesa haotičnih materijalnih uklapanja. Malo šta će ovde biti prepoznato u vidu „tendencija“ ili opštih istorijskih kretnji; ali, ovakav *induktivno građen argument* će još više pospešiti gledanje na gradove u metaboličkim okvirima.

Usvajanje teorije aktera-mreže i akcenat stavljen na „sastavljanje“ gradova (*assemblage*) manje ili više uvodi distinktivni ontološki jezik. Ono što čini središnju tačku ovih pomalo ekscentričnih preokupacija „hibridnim“ vezivanjima i produktima ontoloških „mešavina“ o kojima smo govorili u prethodnom odeljku, u slučaju urbanih prostora cilja ka progresivnom povratku na (fizički) *eklektizam* namesto relativno fiksiranog i strukturnog miljea ili konteksta socijetalnih procesa (Anderson, McFarlane, 2011; Farías, Blok, 2016a). Slika linearne kretnje, zajedno sa jezikom klastera, aglomeracija ili kapitala ispostavljena političkom ekonomijom, paralelno uvodi i nostalgični resantiman za „prostim“ i lokalnim, kako Amin i Trift ističu (Amin, Thrift, 2002; 2017), a da pritom ostaje isuviše jednolična i nespremna za procvat *imaginacije urbanog*. Grad po sebi ne poseduje kontingentnost niti se pojavljuje kao zavisna varijabla društvenih procesa, već podrazumeva raznolikost formi života. Istovremeno, to znači da se moramo suzdržati „automatskog obećanja“ teritorijalne ili systemske integrisanosti, rečju, početi da promišljamo mesta kao susret više različitih tokova i udaljenih efekata koji učestvuju u njegovom sastavljanju (Amin, 2004). Relacionalnost ovde dolazi do gotovo potpune, pa čak i grube implementacije. Analitički fokus se, naime, namesto raspoznavanja stabilne topografije ustupa horizontalnoj operativnosti *mehanike* međupovezanih entiteta i njihovim slabašno integrisanim i *površinski-oivičenim prostornim aranžmanima*, utoliko različitim od nečega što ovi teoretičari nazivaju „centriranim geometrijama“ (Amin, 2002; Anderson, McFarlane, 2011; McFarlane, Anderson, 2011; Allen, 2016).

Naime, posrednički rad mnoštva elemenata posledično spaja mnogobrojne lokacije i prelazi preko fiksiranih granica i dobrim delom se nastavlja na osporavanja „trojanskog konja“ hijerarhijski definisanih teritorija i dualnih režima mikro/makro ili agens/struktura distinkcija koje sadrži (za više videti: Marston, *et al.*, 2005).¹² Višestrukost geografskih izraza grada stoga cilja ka

¹² Teza o nedostatnosti socio-prostornih nivoa jeste verovatno jedno od središta tzv. *ravnih ontologija (flat ontologies)* i stremljenja da se potpuno ukloni mišljenje u vidu hijerarhijski posloženih nivoa. Marston *et al.* (2005) u sad već klasičnom eseju, uzimaju geografiju nivoa kao protivnu iskustvu. Srž njihove argumentacije obuhvata ne samo napad na manihejizam koji se pomalja na linijama poput globalno/lokalno, prostor/mesto, struktura/agens itd. Reč je o, kako

prevazilaženju globalizujućih ontologija prostora objekata (Amin, 2002), ali jednako ispostavlja nemogućnost definisanja ontološke baze u figurisanju urbanih prostora. Naime, reč je o intenzitetu pruženom kroz cirkulaciju i lateralne pokrete između lokacija. Literatura o „sastavljanju urbanih politika“ (McCann *et al*, 2010) obaveštava detaljno o ovim procesima sklapanja gradskih pejzaža kao *translokalnih susreta*, gde se provlače raznovrsne tehnike merenja, koriste instrumenti i indikatori, stvaraju temeljni narativi o gradskom tkivu, a potom oni „prevode“ u lokalne okvire. Mnoštvo tehnika upotrebljenih prilikom sastavljanja gradova govori o nadasve „translokalnim“ procesima gde akteri bivaju rukovođeni često protivnim i suprotstavljenim principima koji imaju zasebne prostornosti (kao što recimo „tržište“, kako jedan istraživač prikazuje, jeste nešto što donosi odluka shvataju u vidu neumoljive sile kojoj se ne mogu odupreti: West, 2017). Gradovi, pa samim time i naseobine postaju mobilne formacije izuzete iz klasičnih prostornih distinkcija globalno/lokalno, kako izranjaju tek kao tačkasti momenti transmisija ideja, materijala i znanja. Ruski sociolog Viktor Vahštajn, govoreći o gradu možda i najjasnije ističe da se on „ne nalazi „u“ prostoru, nego se javlja kao topološki objekat čiju smo prostornost dužni da rekonceptualizujemo kao poredak odnošenja njega sa drugim objektima i poredak odnošenja sastavljanja njegovih elemenata“ (Вахштайн, 2014: 25).

Predstavljajući objekt sastavljanja i to kroz konkretne urbane prakse, *višestrukost procesa postanja*, pokreta socio-tehničkih mreža i hibridnih kolektiva, model (mrežnog) sastavljanja zato ne pretpostavlja nikakvu uniformnost. Veze uspostavljene preko prostornih pejzaža, podložne prekidima usled složene prostorne mape entiteta koji učestvuju u radu „održavanja“ grada. Trenutna „mešavina“ potiče od odnosa uspostavljenih između objekata, tela, poredaka i prostora, te je i sam urbani habitat zamišljen kao ponajpre krhki poredak odnošenja među heterogenim entitetima. Mnogi od njih su automatizovani, rezultat veštačke inteligencije, pa samim time i trajniji od korisnika samih – uostalom, kao što je slučaj sa većinom gradske infrastrukture. Ne čudi zašto Amin i Thrift (Amin, Thrift, 2017: 43-44) podvlače da gradovi jesu osobeni po tome što su *društveni akteri sami oblikovani njihovom materijalnošću*. „Uronjeni u inteligentni habitat, urbani

oni misle, nezgrapnoj predstavi nivoa kojom se uopšte ne može obuhvatiti celovitost mreža i veza. U tom smislu, čak ni teze o reskaliranju i de-teritorijalizaciji (za više videti: Swyngedeow, 2004, kao i: Petrović, 2014) nisu potpuno dovoljne da bi se uhvatile sve situacione kompleksnosti – koje nipošto nisu samo lokalne, već su deo dugih, mrežnih lanaca. Zato, „nasuprot transcendentnim ontologijama i njihovom vertikalnom semiotikom obima, ravne ontologije čine samo-organizovani sistemi (...), gde dinamičke odlike materije proizvode višestrukost kompleksnih odnosa i singularnosti koje ponekad vode k stvaranju novih, jedinstvenih događaja i entiteta“ (Marston *et. al.*, 2005: 422).

stanovnici zajedno sa ekspertima i donosiocima odluka su neprestano raspršeni izvan njihovih tela uz pomoć privezanih ne-ljudi, odigravajući sopstvenu subjektivnost kroz tako formirane međuzavisnosti“. Stoga definitivno određen skup pozicija između aktera ne postoji. To ujedno znači da se sudbine i predeli – pošto su svezani i utvrđeni skupovima odnosa na neki način moraju očuvati – kao recimo u slučaju grejanja, obezbeđivanja vode i sl. Svaka pozicija zato zavisi od niza drugih mesta u kojima se grad, kao krajnje *heterotopično polje* proizvodi - postrojenja za preradu vode, dispečerskog centra javnog prevoza, opštinske kancelarije i sl. (ibid.).

Takve teorijske postavke deluju primamljivo, barem gledano sa strane koja govori o višestrukosti proizvodnje gradova i zbilja kompozitnom učinku kog materijalnost poseduje. Na drugoj strani, takvo grubo insistiranje na materijalnosti otvara dosta rizičnih područja i pretili da se isuviše olako sklizne u zamku gde bi se više pratio rad ne-ljudi, no to kako život u gradovima zbilja izgleda i kako se praktično organizuje. Šarolikost agensnosti i konstantna tenzija između formacija i forme (McFarlane, Anderson, 2011) za centralno pitanje uzima opis svakodnevnih ukrštanja putanja unutar nečega što Farias i Blok nazivaju *uobičajenim svetom (common world)* (Farias, Blok, 2016a). Taj uobičajeni svet jeste važan za razaznati, posebno sagledavajući načine na koji postoji socio-prostorna materijalizacija određenih politika. Naime, naporedo sa ovim ontološkim ustrojstvom, gde gradovi i urbani život postoje kao trenutno sastavljanje protoka i vezanosti, ključno pitanje postaje kako se ti tokovi u političkom smislu oblikuju i grade.¹³ Pravljenje svetova i urbana pozicionalnost stoga ne izuzima u potpunosti efekte vertikalnih dispariteta, kako „nejednaki urbani odnosi nikada nisu statični i nepromenjivi, već pre predmet kontinuiranog rada socio-materijalnih intervencija, rekonpozicije i presastavljanja“ (Farias, Blok, 2016b: 229). No, iako ova teza o radikalnoj *heterogenosti* nalaže da se u istraživanju popiše rad svih elemenata koji učestvuju u sastavljanju grada – i to bez prethodnog razvrstavanja toga šta je bitno, ona zastaje pošto se koncentriše pretežno na medijume prenosa. Ako metodološki više nije uputno tražiti izvesne statističke veze niti je dovoljno misliti o hermeneutici gradskih prostora, onda je

¹³ Kritičari pristupa sastavljanja (npr. Brenner *et. al.* 2011) skloni su da ih naprosto odbace pošto potonji navodno ostaju slepi za nejednakosti proizvedene strukturama. Često su ove ocene daleko od istine, pošto ekologije gradova nesumnjivo bivaju oblikovane tako što političke kontroverze prate geografije materijalnosti. Mekfarlan recimo izdvaja nešto što on naziva „metaboličkim nejednakostima“ i naglašava da one zavise od čitavog spleta veza usled kojih kvalitet života dobija distinktivne odlike za određene ljude. Njegove studije nejednakosti u Bombaju (McFarlane, 2011b; 2013), govore o tome kako se kontrola nad tokovima i politika raspodele materijalnog života duboko utiskuje u život siromašnih, čija isključenost iz materijalnih tokova (npr. pijaće vode), dodatno biva pospešena političkom kontrolom prostora, ogledanom u težnji da se slaba higijena skloni od očiju javnosti.

neophodno misliti o tome kako je najpogodnije izučiti te razuđene materijalnosti: kako one prate određene forme života, da li poseduju sasvim različite prostornosti i kako se uopšte praktično organizuju, definišu i grade. Heterogenost iznova odvodi urbanu teoriju u zagrljaj metaboličkoj viziji, ali ovoga puta tako što se brine isključivo o materijalnosti mreža.

Urbano time postaje nešto nalik „kriznom području“ sa stalnom pretnjom ugroženosti „vitalnih funkcija“. Metaboličko utapanje u celinu „sila“ koje rukovode prostorima gradova, Amin i Trift najviše pospešuju. Iako oni nastoje da, kako nagoveštavaju, istisnu ideju grada kao „lokalnog ekonomskog motora“, na scenu dolazi predstava koja je uistinu slična: gradu kao mašini ili „mašinosferi“ gde se odvija neprekidno raspoređivanje artificijelnih, prirodnih, socijalnih i tehničkih sklopova (Amin, Thrift, 2002). Ovakvo gledište, pritom, ne sme biti ocenjeno kao posve „trivijalno“, što neki kritičari čine (npr. Storper, Scott, 2016). Ovde rođena teorijska intuicija zasigurno valjana cilja ka registrovanju zapetljanih vidova pravljenja urbanog života, razvijajući poseban senzibilitet za socio-materijalni i kompozitni momenat gradova. „Ravne ontologije“ takođe ispravno upućuju na ontogenetski momenat, putem fluidnosti i poroznosti nastale radom *horizontalnih medijuma* prenosa i materijalnih entiteta. Upravo tu se krije daleko ozbiljniji problem. Mada ovi teoretičari imaju ispravnu nameru da uoče kako (fizički) udaljene lokacije bivaju utisnute u stvarnosti s kojima se susrećemo, dinamički i „translokalni“ momenat teorije mreža jeste rizičan jer ne govori o *dubini prostora*. Džon Alen na tom planu daje pogodnu kritiku, ističući da teorija mreže zapostavlja mogućnost tzv. „prostornog zaostatka“, odnosno, rad fizički odsutnih aktera koji su samo relaciono povezani (Allen, 2016). Zamisao sklapanja, koja stupa na mesto konvencionalnih topografskih modela teritorija i obima, koji se sa manje ili više smetnji prostiru preko pejzaža, postaje unekoliko ugušena time što gradovi ostaju metabolizmi, a ne često protivne i nepovezane stvarnosti. Utoliko, jasna perspektiva lokaliteta svakodnevice i kako se urbani život gradi i organizuje, ovde teško da se može pronaći, pošto ni na tren ne postoji valjana elaboracija formi praksi i koherentnih implikacija koje samo stanovanje i svakodnevni život unutar gradskih prostora čini.

2.2.2.3. Gradovi i kulturno prilagodavanje

Slika grada kao metaboličke celine koja nadilazi svaki od delova zasebno, međutim, svoje istinske korene ima upravo unutar „klasičnih“, kulturno-materijalističkih pristupa kakvi su recimo Zimelov, Mamfordov, ali najpre onaj Čikaške škole. Potonje nasleđe međutim donosi čudnovat zaplet. Poriv Čikaških sociologa jeste prevashodno bio taj da se nastajuće složenosti urbanog života i istinska *teritorijalizacija društvenih odnosa* shvate u okviru rasta i povećanja gustine gradskih naseobina i nastajućim okvirima združivanja. Čikaški sociolozi su pritom bili svesni da ovo organizovanje gradskog života teče naporedo i kroz materijalno organizovanje – što su recimo Park, Bardžes i Virt imali na umu govoreći o infrastrukturi, pošti i telegramu (Park, 1984a; Burgess, 1984; Wirth, 1938). Ali, ključna karakteristika gradskog života jeste kultura rođena unutar ovakvog „habitata“. Čikaški sociolozi su svakako na eruditski način proučili kako uspon gradova rađa daleko više od čiste „mehaničke“ privlačnosti ili jedinstvenih društvenih institucija, poput tržišta ili pijace.¹⁴ Iako su i oni, u metodološkom smislu, smatrali da se uzročnost može pronaći praćenjem demografskih kretanja, osobenost gradova se krije u sposobnosti da oni sami proizvedu *formu kulture* koja izrasta upravo usled toga što oni postaju okruženje sa intenzivnim oblikom ljudskih interakcija. To je ono što je Park (1936) uzimao pod terminom *sukcesija*: uklapanjem novopridošlih u urbane „mreže života“. Ovako proizvedena kultura je najpre rezultat takve adaptacije, pošto donosi izvesne psihosocijalne koordinate i društvene kodove sa posebnom etičkom težinom čiji je eho naročito vidljiv u tome što organizuje uloge i podelu rada. Urbane grupe počinju da žive sasvim osobene forme života kroz profesije i specijalizaciju, što je posebno Virt analizirao u *Getu* (Wirth, 1956). Zato definicija ekologije podrazumeva – onako kako je Mekenzi to postavio (Mckenzie, 1984), da je glavni zadatak sociologije „izučavanje prostornih i

¹⁴ Za razliku od zaključaka do kojih Veber dolazi u isto vreme, gde tkivo grada počinje da se gradi sa trgovinom iz koje potom narasta vojno-administrativna uprava, Virt posebno razlučuje jedan osoben kvalitet gradova. Mada teorija grada Vebera nije jednostavna, kako nemački sociolog grad analizira u vidu distinktivnih društvenih relacija istorijski izraslih iz akcija koje su potom svoj izraz pronašle u institucijama koje nadilaze svaku od sila ili volja ponaosob, poput tržišta i prava (Weber, 1969), ona tek naslućuje nešto što će Virt (Wirth, 1938; 1956) učiniti više krhkim vezivanjem. Razlika jeste u tome što se potonji ne zanima toliko za podelu rada iz koje uspeva da se oformi kakva moralna nadgradnja, koliko za poredak unutar kog se zbiva društvena diferencijacija, segmentacija poslova i delatnosti, i nadasve osobeni oblici urbanosti poput kocke ili prostitucije. Ujedno, to označava da gradovi predstavljaju posve heterogenu i promenjivu okolinu.

vremenskih odnosa ljudskih bića, određenih selektivnim, distributivnim i prilagođavajućim silama okruženja“ (ibid: 63-64).

Po sebi, ekološki momenat fundiran u temelje Čikaškog programa sadržao je delikatne, pa čak i politički riskantne pretpostavke, naporedo i sa izvesnim sentimentom stvorenim povodom neumoljive sile samog grada koji pritiska i neumoljivo usmerava pojedince gotovo ka borbi za opstanak. Kulturni materijalizam je u svojim osnovama doneo jedno polazište koje jednako crpi i pro-naturalistički i anti-naturalistički momenat u objašnjenju. Naime, shodno za to vreme opstevažećem ontološkom polazištu, grad predstavlja konačan uspon kulture i uklanjanje prirodnih sila. No, i tako „denaturalizovan“, veštački karakter gradova, i kako je Virt to voleo da kaže plod „mutacija“ (Wirth (1928) 1969) proisteklih od arbitrarnih odlika ljudi (poput urbanog planiranja), nije mnogo različit od „prirodnog“ habitata gde se takođe zbiva jedno takmičenje. Ovakvo beskompromisno gledanje na nužnost evolutivnog prilagođavanja, zatim jedne kulture nastale na ovaj način je za mnoge potonje tumače bilo znak upozorenja (npr. Castells, 1977; Zukin, 1980; Molotch, 1976; Gottdiener, 1994; Savage *et al.* 2003 i dr.). Na analitičkom planu, težnja jeste bila da se prate čak i brojčani izrazi različitih kultura i njihovi obrasci koji se čak javljaju u smislu izvesne topografije, odnosno, kultura koje se diferenciraju i teritorijalno organizuju (to je recimo najizraženije u: Wirth, 1938). Gradovi tako predstavljaju osobenu silu koja uspeva da nametne i oblikuje život grupe i utoliko otrgne od „neumoljivosti“ prirodnih sila. Iako grad zbilja biva shvaćen kao suštinski rezultat tog zgrušnjavanja i intenziteta međuljudskih interakcija pri čemu prostori gradova, kao nezavisna varijabla, to podstiču, pronalazi se i poseban vid okolinskog iskustva u vidu distinktivnih formi „ponašanja“.

Metabolička slika se ovime unekoliko preoblikuje. Iako nipošto ne gubi na snazi, ona postaje *pitanje uklapanja* u izuzetno šaroliku stvarnost. Kritičari jesu imali prava zamerajući da je Čikaška škola dobrim delom učitala problematiku američke demokratizacije i liberalnu viziju društvenog sveta (upor. Savage *et al.* 2003). No, problem je opet znatno delikatniji. Reč je paralelno bila o jednoj vrsti „krize“, psiho-socijalne teškoće uklapanja u tako složen i intenzivan okolinski sklop. Jedan od dobro upamćenih teorijskih relikata Čikaške škole jeste diskurs o ranjivoj dezorganizaciji potekloj od guste amalgamacije heterogenih formi društvenog života. S njom pod ruku ide ne samo konstantna pretnja uranjanja u masovnost usled koje nastaje gubitak individualnosti (Wirth, 1938), nego i često haotični oblici života sa posebnim moralnim kodom, kao što su bande (Park, 1984b).

Pitanje adaptivne tranzicije zato i jeste ključno, imajuću u vidu izvesno sučeljavanje i okolinske stimuluse usled kojih treba prilagoditi „unutrašnji život“. Ne čudi zašto ovakva postavka seže do pitanja psihogeneze, kao gotovo primordijalne osnove o kojoj je Zimel u eseju *Metropola i mentalni život* pružio verovatno najjasniji prikaz. On ističe da „tehnika života u metropoli, u opštem smislu, ne može biti shvaćena bez svih aktivnosti i recipročnih odnosa koji su organizovani i koordinisani na tačkast način u čvrsto fiksiran okvir vremena koji transcendirira sve subjektivne elemente“ (Simmel (1903), 1969: 50).

Problematika ljudske naseobine ovde dobija sasvim intimnu dimenziju *intenziviranja odnosa, traženja smisla pa čak i senzorne napetosti* nastale zahvaljujući ovoj delikatnoj formi društvenosti koja je čas raspršena, čas integrisana načinom življenja i pronalaskom zajedničkog tla. Oblikovanje urbanog života tako potiče od heterogene skupine elemenata, te je analizu potrebno usmeriti ka vidovima međusobnog uklapanja različitih formi kolektivnog života i kultura. Odatle postaje jasno da ova pozicija, takođe, izvrcē deduktivno polazište političke ekonomije, pošto se svi segmenti s kojima se susrećemo u gradovima, što će reći ponuda poslova i zanimanja, način organizacije i administracije, čitav tehnološki i infrastrukturni sklop u stvari *korelat gradskog života*. U skorije vreme ponovni pronalazak ovih postavki takođe preoblikuje urbanu teoriju i to tako što postavlja direktno pitanje kako *urbana opštost (urban commons)*, odnosno, pronalazak minimalnog zajedničkog sadržaoca društvenog života u gradovima biva uspostavljena kada se sučele mnogobrojni kolektivi i njihovi principi organizacije i zamisli upravljanja (za više videti: Borch, Kornberger, 2015). Jednako, gradovi su prepuni posebnih polja koja Ebot naziva *povezanim ekologijama* gde postoji recimo komplikovana organizacija u koju se smešta mnoštvo aktera i odnosa. Unutar njih se ne zbivaju samo *tet-a-tet* interakcije, već postoji jedan oblik poretka i zona koji omogućava strukturama da nesmetano funkcionišu (Abbott, 2016).

Takve zamisli, sa jedne strane, dakako su relevantne, pošto iz stanja potrošačke pasivizacije unete političkom ekonomijom gradova i bespomoćne uronjenosti u objektnost odvođe ka problematici organizovanja društvenosti u kom nepregledan udeo imaju drugi prostori i vremena, ali čija forma zavisi tek od ovog okolinskog vezivanja. Iako malo šta može ponuditi kada je direktno reč o analitici urbanog, ovo nasleđe barem se približava nastojanju da se urbanost sagleda takoreći, *sa tla* i putem perspektiva poteklih svakodnevnim uklapanjem unutar gradskih prostora i njihovim povratnim dejstvom po život. Ovde se stoga pronalazi osobena heuristika urbane

svakodnevice, i to *sagledane kao proces življenja uklopljen unutar mnoštva tokova, elemenata i interakcija koje upravo to sažimanje raspršenih geografija smešta u specifičnu okolinsku smesu*, a upravo *zaokret ka stanovanju* može poslužiti kao alternativna urbana topologija. Okrenuti se k stanovanju znači potpuno uperiti pažnju ka tome kako se zbiva *progresivno oblikovanje uobičajenih svetova*, gde se najednom susreću društvene razlike, obitavaju različiti dometi političkih intervencija, ukrštaju principi oblikovanja urbanog prostora, stvaraju nepregledni skupovi materijala od kojih su urbane teksture satkane i povrh svega, teku istinski procesi življenja, duboko integrisani u okolinske predele. Zato se, namesto zadržavanja na celovitosti naseobine fokus upravlja ka složenim konfiguracijama društvenih prostora (više u sekciji 2.2.5.), ali tako što započinje od sasvim bazičnih ontoloških pitanja.

2.2.3. Stanovanje: alternativna urbana ontologija

Esej Martina Hajdegera *Gradevina, stanovanje, mišljenje* (Heidegger, (1951) 2001) u tom pogledu zasigurno treba biti početna tačka. Iako građen na idiosinkratičnoj metafizičkoj podlozi sa četiri distinktivna elementa, što uz njegov „poetski“ stil pisanja dodatno komplikuje analitičko raščlanjivanje,¹⁵ nije preterano kazati da ovo ispitivanje za rezultat ima zadivljujuće otkrivanje ontološke dubine stanovanja. Početak eseja ne obećava mnogo. Hajdeger najpre uz pomoć etimologije uočava da je glagolski oblik reči *stanovati*, po smislu trojak. Prva dva značenja upućuju na uobičajen manir poimanja, a opet, za nemačkog filozofa potpuno izuzet iz promišljanja

¹⁵ Suštinsko tle ovog eseja jeste Hajdegerova četvorostruka metafizička shema. Kako Grejem Harman (Harman, 2011) zapaža, Hajdegerovi tumači su bili postidjeni da je uopšte uzimaju u razmatranje, pretpostavljajući da je u pitanju samo jedan uzgredni „poetski“ momenat nemačkog filozofa. Takve tendencije su delom razumljive jer proishode iz Hajdegerovog idiosinkratičnog jezika i pribegavanja metaforama. U slučaju date sheme, četiri elementa čine Zemlja i nebo, bogovi i smrtnici. Potonji, jasno je, jesu ljudska bića i oni su zadržani unutar ove četvorostrukosti stanovanjem kao „prostog jedinstva“ i očuvanja, održavanog uz pomoć stvari. Naime, reč je o tome da stanovanje drži prisutnim ovo mnoštvo: ono priprema smrtnike za put u nepoznato i pre sučeljavanja sa božanstvima tera ih da ispituju Zemlju (ali ne i da je zloupotrebljavaju) kao i da prihvate da su nastanjeni „ispod neba“, odnosno da su tek mali deo glomaznog kosmosa. Iza ove sheme, naslućuju se ipak jasni obrisi dva konceptualna para: kulture u slučaju smrtnika i božanstava, koji upućuju na momenat odgajanja i kultivacije, učenja i veština, koliko i drugi parnjak Zemlje i neba, naznačava prirodu i sva bića drukčija od čoveka-smrtnika, koji je jednako dužan da ih očuva i nauči sa njima da komunicira. Ova metafizička podloga je ujedinjena stanovanjem. Hajdeger ga zato iz valjanih razloga naziva „prostim jedinstvom“ jer ono istinski privlači prisutnost ovih elemenata (Heidegger, 2001). No, možda još interesantniji jeste prostorno-vremenski vektor: dok stanovanje podrazumeva isprva singularnost, ono je zapravo konglomeracija drugih prostora i vremena, privremenog okupljanja izgrađenog svetom stambenih naseobina.

stanovanja uopšte - konstrukcije, izgradnje i pravljenja, ali i svojevrzne kultivacije. Već ovde, Hajdeger nazire ključne ontološke obrise stanovanja i pravi prvi obrt, polazeći od vremenskog momenta: građevine predstavljaju iskaz *istorije artikulacije* i posve *praktične aktivnosti izgradnje* koja smisao pronalazi samo u tome što *otvara horizont za drugu aktivnost*. „Mi gradimo, i gradili smo“, naglašava on, „da bismo stanovali“ (ibid: 146). Tautološki karakter potonje tvrdnje ne bi trebalo da zavara; etimologija koju nemački filozof crpi, ukazuje na sasvim drukčiji sled koji misao o stanovanju treba da ima. Neupitno je naime, da su *građevina* i njoj srodni glagol *graditi* često shvatani u antitetičkom maniru, te od Hajdegera odmah stiže strogo upozorenje: građevine koje najčešće vezujemo sa stanovanjem, shvatamo kao kompletiranu stvar i posledicu aktivnosti, namesto da se koncentrišemo na aktivnost. Reći *stanovati*, znači uputiti na bazični sklop *stvari okupljenih skupa, biti nasred protoka i živeti naporedo kroz građevine koje omogućavaju stanovanje*. Treće značenje izvučeno je putem etimološke analize, te zato integriše prethodne nalaze i očigledno najjasnije izražava tačku ka kojoj se Hajdeger uputio: to je povlačenje znaka jednakosti između *stanovanja* i *bića*.

Pomoću etimologije, Hajdeger u stanovanju otkriva gotovo primordijalni aspekt bića: zonu paralelno odigranih stvarnosti, domen vrhunske kristalizacije egzistencije i medijativnu pozornicu gde se ona uopšte i zbiva i utiskuje kao primarni modus društvenosti. Analitički horizont oformljen na ovaj način, stanovanju udjeljuje zbilja širok obuhvat. Hajdeger na umu ima celovit *svet* koji jeste najvećim delom *veštačkog porekla* i koji se neprekidno gradi kao skupina stvari, a time stvara i *singularno jedinstvo mnoštva*: kultivisanog odgajanja života, praksi koje nastanjuju različite lokacije sa stambenim prostorom kao „centralnim“, a potom i prostora integrisanih upravo kroz ove aktivnosti.

Prva od ovih tačaka se oslikava kroz „funkciju“ koje stanovanje obavlja u ovakvoj ontološkoj konstrukciji kako se ono prikazuje kao *struktura sveta*, prethodno oformljena kroz *građeno okruženje*, pa čak i „prirodu“, gde se vrši *ontogeneza*. Tim Ingold primećuje da je ovaj nalaz Hajdegera umnogome bio pionirski potez za filozofiju. Po prvi put je konceptualna arhitektura sa kognitivno-opremljenim subjektom - neposredno sposobnim da obavi intelektualnu preradu sadržaja, morala biti sučeljena sa otelovljenim postojanjem kroz svet (Ingold, 2000) – dakle, krhkom i nestabilnom operacijom uključivanja. Ta bačenost u svet podstiče *dogadaj apropijacije*. Izvan mogućno vulgarnih tonova, Hajdeger pod apropijacijom uzima ne toliko

nastanjivanje prostora, već suštinsku kultivaciju oličenu u pravljenu smisla, upućenosti na svakodnevnu praksu i nužnu posvećenost ljudi na čuvanje i očuvanje. Kultivacija nikako ne sme biti otrgnuta od stvari. U korak s poimanjem datim u *Bitku i vremenu* (Heidegger, 1996), Hajdegerova ontologija ne poznaje nikakvu vidljiviju granicu sveta materijala. Građevine su satkane i sastavljene od njih, a svakodnevica je prepuna tihog postojanja stvari koje postaju alatke kada nađu praktičnu svrhu. Ova „prerada“ sadržaja otpočeta je i završena ničim drugim do stanovanjem. Stoga i ne čudi što ga Hajdeger obeležava kao *okupljanje*. Svaka građevina, navodi on, izraz je stanovanja sve dok je *predmet posvećenog i ekstatičkog življenja*. U ovom zaključku se krije i finalna tačka stanovanja. Kao svet satkan od praksi, građevina i mnoštva međupovezanih lokacija, stanovanjem se svaka od lokacija pravi *heterotopičnim* putem naporedog sapostojanja jer, kako danas dobro znana Hajdegerova formula upućuje, „*prostori dobijaju njihovo biće od lokacija a ne od „prostora“*“ (Heidegger, 2001: 152, *kurziv u originalu*).

Kurs utvrđen od strane Hajdegera, neke dve decenije docnije preuzima i Anri Lefevr u *Urbanjoj revoluciji* (Lefevr (1970), 1974). Misaona konstrukcija kod Lefevra brižljivo privodi stanovanje *epistemološkim dimenzijama* i neophodnom *pluralizmu*, rabeći sam koncept najpre u svrhu izbegavanja fragmentarnog znanja proizvedenog o *urbanom*, kog disciplinarna specijalizacija posebno produbljuje. Poriv Lefevra za smeštanje urbanog života u okvire stanovanja, stoga je vrlo specifičan i potiče od njegovog „odmetničkog“ stava koji ga je odveo u potragu za nizom preobražaja, kao zadatkom za kog se modeli njegovih savremenika kakvi su strukturalizam i poststrukturalizam, suvoparni scijentizam pozitivnih metoda i funkcionalistički urbanizam pokazuju nedoraslim (za šire kritike videti: *ibid*; Lefebvre, 1992a; Lefevr, 1973).¹⁶ Istrgnuti urbano iz fatalističkih okvira megastruktura, (što je za njega gledište ravno „totalnoj

¹⁶ Mnogi biografski detalji prikazuju Lefvrov idiosinkratični stav i specifičnu putanju u akademskom polju formiranu kroz seriju protivljenja opštim trendovima i debatama koje su okupirala njegove savremenike. Pored čuvenog sukoba sa *Komunističkom partijom Francuske* nakon kog je usledilo isključenje za kojim nije mnogo žalio, Lefevr „otkriva“ da je strukturalizam samo jedna od ideoloških maski tehnokratije, jer implicira statičnost bez istorije. Ali, slučaj u vezi stanovanja o kome Lukaš Stanek detaljno izveštava i to sa uvidom u neke interesantne biografske detalje, otkriva pozadinu Lefevrovog radikalnog zaokreta koji će ga u narednim godinama odvesti u razvoj teorije prostora. Naime, tokom angažmana u *Institutu za urbanu sociologiju (Institut de sociologie urbaine)*, Lefevr zajedno sa saradnicima istražuje paviljone - u to vreme, nov oblik stanovanja u Francuskoj, po formi drukčiji od predgrađa i seoskih naseobina. Kao autor predgovora za studiju *L'habitat pavillonnaire* iz 1966. godine u kojoj su se pronašli rezultati ovog istraživanja, međutim, Lefevr otpočinje napad na metodologiju njegovih saradnika. Ono što se njemu učinilo problematičnim, jeste da je primenjena kvantitativna metodologija uperena ka registovanju tipičnih obrazaca stanovnika samo relikv funkcionalnog urbanizma koji razume lokacije isključivo u okvirima „zadovoljenja potreba“. Za Lefevra, bilo je potrebno pružiti stanovanju znatno veći dignitet i na površinu izbaciti otvoren pokret praksi koje ne samo da nastanjuju prostore, već ih i neumitno modifikuju (Stanek, 2011).

ideologiji“) (Lefevr, 1974), ujedno znači otkazati poslušnost metaboličkom okviru mišljenja koji je Lefevru ne samo stran, već i ključna tačka napada. Ono naime predstavlja relikv političkih i socijalnih filozofija u koje je *habitant* na silu uguran i oblikovan kao konceptualni karakter. Na videlo je potrebno izbaciti dinamiku reči i stvari koje se stanovanjem stavljaju u pokret. Stanovanje zato jeste *alternativna topologija urbanog* sa istaknutim prostorom koji se *okupira* svakodnevnim aktivnostima, a koji nipošto ne sme biti ugušen konceptualnim mrtvilom i pasivnošću nužnih i unapred datih „funkcija“ ili tržišne vrednosti.

Uklanjanje ove podređenosti se isprva javlja kao izuzetno dvosmisleno, pošto Lefevr identifikuje dva prostorna nivoa – *globalni*, mahom vezan za državu i *mešoviti*, koji upućuje na domen *urbanog*, naizgled ostavljajući *privatnom* nivou stanovanja da bude čist reziduum „viših“. Imaginacija prostornih nivoa je u vremenu kada Lefevr piše *Urbanu revoluciju* bila tek u povoju, međutim, za njenog autora ona je samo bila trenutni izraz istorijski pokretljivih struktura gde nijedan segment ne poseduje nužnu prevlast, već iziskuje diskretne operacije „uranjanja“ koja podleže konstantnim kontrakcijama. Ove tačke, koje će Lefevr u narednim godinama dodatno teorijski udostojiti razvojem *sintetičke teorije društvenog prostora* sa praksom i banalnostima svakodnevice u njenom zaglavlju o kojoj ćemo uskoro govoriti, u slučaju stanovanja se iskazuje na sledeći način (Lefevr, 1974: 98, *kurziv dodat*):

„Ovaj nivo nije manje složen od drugih zato što je „mini“. Jedna veoma značajna i veoma neobična ideologija koja vuče poreklo od kartezijanizma i jedne *izopačene analitičke misli, poistovećuje malo i jednostavno, veliko i složeno*. Stanovanje ne treba više da se proučava kao ostatak, kao trag ili rezultat takozvanih „viših“ nivoa. *Biće potrebno da se ono posmatra, a već se može posmatrati kao izvor, kao temelj*, kao bitna funkcionalnost i transfunkcionalnost. Teorijski i praktično, *mi pristupamo obrtanju situacije, obrtanju smisla*; ono što je izgledalo podređeno dolazi ili se vraća u prvi plan.“

Otkriće Hajdegerovog rada, Lefevru stoga služi kao alternativna analitika ontoloških komplikacija i empirijskog haosa urbanog, te slično nemačkom filozofu, i za njega stanovanje nosi krucijalnu težinu procesa na koje se *treba najpre koncentrisati i posmatrati*, pošto ugošćava domen praksi i njihove varijacije koje *nastanjenost* okuplja na jedno mesto. Lefevr ipak nije sklon da pribegne izjednačavanju stanovanja sa fenomenologijom *Lebenswelt*-a ili romantičnom

„topofilijom“ Gastona Bašlara iz *Poetike prostora* (Lefebvre, 1992a) a ponajmanje da se vrati na „pseudo-koncept“ naseobine. Metodološki izraz za kojim traga i analitika koju otkriva stanovanjem, stoga cilja ka razlučivanju skupova praksi, istinski prostornih aktivnosti koje svaki *habitant* obavlja u svakodnevi. Ta analitika obuhvata jednako *morfološki opis* stambenog prostora i urbanih konfiguracija, praćenje procesa i principa utkanih u njihovu konstrukciju, koliko i sapostojanje života uz građevine i tehnologije, odnosno, tesne veze sa spletovima materijala koji se prikazuju kao „vitalne infuzije“ za njegovo održavanje. To je, jedan tumač pronalazi, drugi izraz Lefevrovog poimanja svakodnevice: imanentne životne sile koja prolazi kroz gotovo sve, postajući *jedinstvena prostorno-vremenska osovina življenja* (Seigworth 2000).

No, Lefevrov model u jednom ključnom aspektu baca sasvim novo svetlo na prostorno-vremenske divergencije i njihovu društveno poteklu osnovu. Ontološki holizam stanovanja preuzet direktno od Hajdegera, Lefevra naime ne odvodi ka poimanju okupljanja i nominalnom jedinstvu, naročito ne ka viziji grada kao jedinstvenog prostora. Stanovati, naprotiv, znači biti uključen u antitetičku igru kodova rabljenih u obeležavanju prostora, dakle u aktivno, pa čak i subverzivno semiotičko izvrtanje putem kog se naslućuje distinktivni manir *aproprijacije prostora* (Lefevr, 1974; Lefebvre, 1992a). Izvesna doza spekulativnosti podstaknuta ovakvim konceptualnim nacrtom, stanovanje čini daleko spontanijim modalitetom življenja i umešnosti da se praksom obave kontrakcije prostora što, kako Lukaš Stanek (2011) zapaža, stvara prototip *nastanjenog nomada*. Divergencije učitane u te procese *aproprijacije prostora* i vremena zato postaju izazov socijalne kooptacije i istinske ontološke distribucije stvorene u ovom *prostoru simultane koegzistencije*: akteri, grupe i klase, živeći različitim formama života, takoreći računaju prostore, preraspodeljuju ih i raspoređuju elemente na takav način da se oni ne javljaju kao primordijalno okupljanje odveć datih prostora, već izražavaju suštinsku suprostavljenost proisteklu iz *diferenciranog načina proizvodnje*. Ova tačka, videćemo u naredne dve sekcije, ima temeljne implikacije jer pruža stanovanju najpre multidimenzionalni karakter raspršenih susreta i krhke društvenosti, oblikujući pritom i urbano na način da ono počinje da se *zbiva* kao proces sklapanja mnoštva elemenata, i to privremenog po karakteru. Naime, „bića prirode, rezultati industrije, tehnike i bogatstva, dela kulture, računajući tu i načine življenja, situacije, modulacije ili raskide sa svakidašnjim, urbano je *sabirnik* svih sadržaja. Ali ono je više i nešto drugo od nagomilavanja. Sadržaji (stvari, predmeti, ljudi, situacije), isključuju se kao različiti, uključuju se kao okupljeni i naslućuju se“ (Lefevr, 1974: 136, *kurziv u originalu*).

Kompozicija stanovanja koja s jedne strane odjekuje Hajdegerovom „totalnom“ ontologijom, kod Lefevra sa druge rađa model koji akcentuje putanje akcija i situacija kao *orkestraciju trenutno integrisanih pokreta*. Ta tačka *multilateralnih* pokreta dodatno je razrađena od strane Tima Ingolda. Nalik Lefevrovom „nomadu“, sasvim je primerno razmišljati prevashodno o *progresiji pokreta* utkanih u stanovanje, smatra Ingold, a da se pritom ne zaluta niti u antropocentrične modele kvalifikovanih subjekata i ekskluzivnost značenja pripisanog okolini, niti u ekocentričnu perspektivu koja bi se hermetički prikazivala u vidu pedantno određenih funkcija. Takođe na tragu Hajdegera, Ingold najpre podvlači aspekt gradnje i nastanjivanja, pritom čvrsto držeći do pretpostavke o neumitnom postojećem kontinuumu između biologije i kulture. Središte njegove studije *Percepcija okoline* (Ingold, 2000) inspirisane fenomenologijom, čini upravo osporavanje pretpostavke o prekidu unetom putem distinkcije prirode i artificijelnosti. Ona se prikazuje ne samo kao iluzorna nadmoć antropomorfnih kapaciteta izgradnje, već pobuđuje i dublji problem, sličan onom kog smo spoznali govoreći o dometima urbane teorije: shvatanje okoline u okvirima fiksirane i samosvojne forme u kojoj prevlast drže ili nevidljive „sile“ ili cirkulacija objekata. Rizik njenog prihvatanja je višestruk. Komplikovana životna istorija i iskustvo utkani su u okruženje, te gubitak vremenitosti znači izuzimanje *telesno izgrađenih* veština, senzibiliteta i dispozicija, odnosno, okolinskog *postanja* koje rabi prethodno akumuliran „rezervoar“ znanja i kompetencija. Britanski antropolog zato iz stanovanja želi da iscrpi pokrete koje se rađaju sa raznolikim formama života, suprotstavljenim ritmovima i raspoređivanju po lokacijama i da u središte postavi praktični horizont *kontinuirane ko-produkcije*.

Ingoldova namera, prvenstveno izložena u spomenutoj ali i nekim docnije objavljenim studijama (Ingold, 2007; 2011; Ingold, 2013) jeste isticanje pokreta, društvenih i vremenskih režima raspoređivanja i uključivanja regularnih tokova života i svakodnevnih aktivnosti u kontinuum *okolinskog* i *predela zadataka* (*landscape* i *taskscape*). Prvi segment, svakako upućuje na „akumulaciju“ nastalu postupnim koracima izgradnje sredine koju prepoznajemo kao arhitekturu i građevinarstvo. No, *građeni i nastanjeni prostori*, upozorava Ingold, moraju biti shvaćeni kao *dinamični i odveć integrisani u praktično rukovođenje svakodnevice*, te „naglasak mora biti stavljen na karakter veštine u procesu generisanja forme, pre nego na konačnoj formi proizvedenog objekta“ (Ingold, 2000: 290). Okolinu je naime, potrebno konačno razrešiti od pasivnosti i analizirati je kao *pejzaž preplićućih skupova elemenata*, usled toga što ona obuhvata i predeo zadataka. Obrazovan kao totalitet međupovezanih aktivnosti, predeo zadataka okupira

naročite lokacije a stanovanju pruža heterotopični karakter, koji slični onom Hajdegerovom. Reč je o tome da se *predeo zadataka ne odigrava kao jednostavna prostorna projekcija društvene podele rada*, već nešto što Ingold naziva *ko-opcijom*: uranjanjem u praktični horizont međusobno povezanih i solidno držanih aktivnosti, odnosno, *načine i principe sapostojanja života upletenog u materijalne konfiguracije* (ibid.).

Potonja tvrdnja baca sasvim drugačije svetlo na urbani život kog je, namesto krutih ili unapred datih formi, sada zaista potrebno gledati kao *ishod prethodne istorije gradnje, praktičnih kodova i neposrednog življenja*. Takođe, namesto pojmova kulture ili strukture koji mu se čine isuviše krutim, Ingold želi da istakne vremenski aspekt i oscilacije proizvedene stanovanjem, obeležavajući ove skupove praksi kao *ritmičke međuodnose* ili *obrasce rezonantnosti*. Na planu društvenog ustrojstva, ovo stanovište se nimalo ne javlja slepim za društvenu razlike, a ponajmanje za komplikovana ustrojstva urbanih prostora. Štaviše, svaka profesija ima zasebnu ekologiju i nastanjuje predele aktivnostima, te u život unosi naročit i divergentan prostorno-vremenski režim, stanujući naporedo sa drugim mrežama aktivnosti. Ali, ono što Ingold podvlači, posebno u slučaju temeljno regulisanih vremenskih režima koji su istorijski nastali sa industrijalizacijom, jeste da često fatalni narativ o nesaglasju između iskustva stanovanja i zahteva postavljenih od strane „eksternih struktura proizvodnje“ i kontrole, zaboravlja upravo na aspekt kooptacije (ibid). Nema sumnje, ističe on, da organizacija društvenog života podleže instrumentalnoj komodifikaciji. Ipak, misliti da ona proizvodi prosto mehaničko odvijanje društvenog života (kakve recimo skriva zaverenička zamisao o potrošačkoj pasivizaciji), znači ispustiti iz vida složen praktični zadatak rada i bivstvovanja unutar odnosa.¹⁷ Stanovanje utoliko ne poseduje niti finalizam, niti izomorfizam, jer odnosi sklopljeni unutar svakodnevnih pejzaža podrazumevaju komplikovanu, prostorno-vremensku organizaciju praksi i konstantnu *uključenost u protoke komunikacija sa elementima rabljenja materijala, alata i znakova*.

¹⁷ Ova tačka potiče od „identifikacije sfere proizvodnje sa usponom merljivog vremena (koja)stvara očekivanje da alternativna sfera potrošnje treba biti identifikovana sa sasvim drugačijim vidom vremena, potpuno suprotnim od merljivog, kao što je individualna sloboda suprotstavljena mehaničkom ograničenju“ (Ingold, 2000: 329). U izvesnom smislu, mitologija skrivena iza ovih akademskih konstrukcija jeste gotovo izomorfno shvatanje prostora i redukcija na isuviše proste koordinate koje naprosto protivreče praktičnom iskustvu. Meknaten i Juri (Macnaghaten, Urry, 1998) su između ostalog, upravo čitajući Ingolda, davno primetili da se mišljenje o konturama pejzaža kao stabilnoj geografiji može pojaviti samo pošto izdvojeni um (naučnika) napravi takvu konstrukciju.

Potonja tačka stoga valjano sumira dubinu stanovanja, pomerajući ga od potencijalno intuitivnog poimanja ka kongruentnoj konstrukciji i širokom spektru elemenata uključenih u *regularne tokove života* počev od stambenog prostora. Pronalazak stanovanja, možda pomalo i neočekivano, otvara put za izgradnju jednog modela putem kog bi se pronašli odgovori na aporije koje se javljaju unutar urbanih studija, centriranjem fokusa na *rastegljive i mobilne konfiguracije* koje ne poznaju prostorne nivoe, već se prikazuju kao kompozitni učinci praksi. Počev od Hajdegerovog *ontološkog totaliteta*, preko Lefevrovog isticanja *raznolikih operacija prostornog kodiranja i kompozicije*, sve do Ingoldovih *kontinuuuma ritmički postavljenih aktivnosti*, stanovanje podstiče traganje za višestrukim oblicima putem kojih se život, lokacijski raspršen, ontološki distribuira, koncentriše i gradi oko stanovanja. Sveukupno, prostori stanovanja nas usmeravaju da najpre mislimo o *ontološki celovitom društvenom životu* koji akteri uspostavljaju kroz neposrednu okolinsku konfiguraciju koja je daleko više od naseobine.¹⁸ Druga tačka jeste da se misli o tome kako se oblikuje, odnosno, gradi prostornost stanovanja i kako se zbiva to „okupljanje“ više prostorno-vremenskih tokova putem svojevrsnog socio-materijalnog ustrojstva. Povrh svega, pitanje kako se stanovanje utemeljuje i odvija, duboko je društveno po karakteru jer upravo ta prostornost raspodeljuje i organizuje shodno različitim oblicima praktičnog života i društvenim razlikama uopšte.

¹⁸ Naročito se tzv. „sociologija naseobina“ kakvu neki američki sociolozi zastupaju (videti npr: Gans, 2002; 2009; Gottdiener, Hutchinson, 2010) pokazuje problematičnom usled zadržavanja na prostom modelu „društvenih funkcija“ i „zadovoljenja potreba“. Sociologija naseobina direktno potiče iz teorije aglomeracije. Njena zavodljivost jeste u tome što se njome želi sjediniti više aspekata urbanog života i prevazići upravo nevolje stvorene prilikom pravljenja tipologija – gde posebnu pažnju treba obratiti prilikom pravljenja granica. Gans (2009) tako predlaže da naseobinu valja shvatiti kao splet interakcija, rutina, zatim kooperacije, ali posebno konflikta i takmičenja među grupama i institucijama. Poslednji od ovih aspekata jeste naročito važan, pošto zahvata raspodelu zemljišta i mehaniku određenu profitom. Iako ona nije preterano vulgarizovana kao unutar marksističkih pristupa (upor. Gottdiener, 1994), reč je o „pregovorima“ koji se obavljaju među političkim akterima i njihovim međusobnim trvenjima iz kojih se osnov naseobine uspostavlja. Umnogome, ove pretpostavke ne bi bile problematične da se iz njih ne razvija jedan tipičan kurs funkcionalnog urbanizma. Naime, model socio-prostorne organizacije kakvog ga zamišljaju zastupnici „sociologije naseobina“, podrazumeva splet lokacija sa jasno definisanim funkcijama. Već ovde, ovaj model pokazuje ograničenja, pošto ne poznaje nikakav vid praktičnog života. U najbolju ruku, postoji samo funkcionalna korespondencija između navodno „date“ biologije čoveka i njima odgovarajućih lokaliteta.

2.2.4. Društveni prostori i stanovanje: o problemima socio-prostorne analitike

Pitanje *kako prostori neposredno učestvuju u tom procesu stanovanja i praksama* jeste bitno iz više razloga. S obzirom na to da stanovanje ne obuhvata samo stambeni prostor, već nešto što ćemo u narednom odeljku nazvati *generativnim aranžmanima* gde postoji celina odnosa, veza i lokacija u koje se svakodnevni život smešta, od nas zahteva da zaista mislimo o jednom *društvenom prostoru* koji nije samo jednoličan strukturni skup lokacija i pozicija, već pre *relacionalna simbioza* kroz koju se umeću i protežu višestruki prostorni dometi i odnosi. Tek kada se sagleda mikrološki i sa ravni gde se zbilja odvija, postaje jasno da se društveni život upravo proteže kroz skup odnosa i da pritom on ni po čemu nije jednostavan. Treba samo razmisliti recimo o tome kako izgleda oblik života gde se stanuje u soliteru izgrađenom uz državno definisan stambeni program, radi i putuje na posao a samim tim živi kroz pregršt urbane infrastrukture, brine o higijeni doma i kuva, verno prate utakmice Partizana i sl. Prostora je zbilja mnogo, a još više tih međupovezanih lokacija i događaja utkanih u proizvodnju naše svakodnevice. Odgovor je zato tek naizgled prost. Raščlaniti *geografiju, morfologiju i prakseologiju stanovanja*, znači obratiti pažnju na materijalno i iskustveno ustrojstvo prostora, skupa sa često nepreglednom smesom telesnih aktivnosti, veština, gradnje, pa samim time i različitih formi života. Nezgoda sa (društvenim) prostorom međutim, jesu brojne zamisli i ontološki modaliteti – počev od onih koje treba da izraze u apstraktnim okvirima neku vrstu veza i poretka između aktera, ili onoga šta akteri čine ili kako obeležavaju sopstveno okruženje. Prostor je nemoguće promišljati drugačije no na *sintetički način* i započeti od toga da prostorne forme nikada ne gube konkretnost, ali da su konstantno upetljane u mobilne konfiguracije i veze. Kretnje i pozicije, kvaliteti i kvantiteti i relacije koje stoje iza stanovanja, praksi i aktera stoga zahtevaju da se misli o ovom mnoštvu kao o singularnom nivou u koji se umeće svakodnevice. Zato se najpre treba osloboditi nekolicine saznajnih problema sadržanih unutar koncepcije društvenog prostora, ne bismo li videli kako prostornost stanovanja zbilja nastaje.

Prvi među njima jeste takoreći „klasični“ izazov pravljenja adekvatnog spoja društvenog i prostornog. Već smo nekoliko puta, naročito govoreći o nužnosti usvajanja pluralnog monizma, naslutili da pregršt saznajnih nevolja leži u ovom dvojnog stanju bića i prostora, nastalom konkretno kantovskom distinkcijom usled koje su sociologija i geografija vremenom postale tek

disciplinarni „susedi“, a vrlo retko saradnici (za širu kritiku videti: Gregory, Urry, 1985, kao i: Shields, 2013). Na jednoj strani, u pitanju su očigledne dvosmislenosti nastale kao plod uspona Zapadnog logosa s kojom je *kultura apstrakcije* u tesnoj vezi. Sa primetnom dozom otpora, Anri Lefevr (Lefebvre, 1992a) je verovatno među prvima ukazao da je prostor kao kategorija istorijski relativan proizvod. Ista ta kultura je prostor udaljila od konkretnosti i postavila kao „mentalnu stvar“ kakva se prikazuje kroz matematiku ili epistemologiju kao izvesna reprezentacija. Tu prostor postaje kategorija kojom se da okupiti mnoštvo elemenata i organizovati tako da izgledno poseduju logičku koherentnost, praktičnu konzistentnost, pa čak i mogućnost da pretpostavljena prostorna celina poseduje determinišuću moć nad delovima. Sa njegovom *Proizvodnjom prostora uopšte* (ibid.), otpočinje jedan talas otpora prema slabijoj komunikaciji između „mentalnog“ prostora nad konkretnim materijalnostima i njihovoj šarolikosti (Massey, 2005; Soja, 1989). Merilin Stratern (Strathern, 2002) primećuje da čak i kada nije direktno obeležen tim pojmom, prostor naturalističkih i naučnih opisa ujedno podrazumeva singularnost i iziskuje barem elementarnu zamisao o sjedinjenom „prostranstvu“ gde bi „lokalizovane ekspresije“ predstavljale samo komponente navodno složenijih realnosti kojima rukovodi čak i izvestan skup zakonitosti. Ne čudi zašto se uspon prostora u filozofskom rečniku Zapada zbiva naporedo sa potrebom da se „krupne“ socijetalne kretnje postave na apstraktnijim osnovama i uz pomoć kategorija, poput klasa, nacija, tržišta, kulture i sl. (upor: Agnew, 2011; Cassey, 1997; Elden, 2005; Shields, 2013). Sve one su unekoliko baštinile sliku prostora kao geometrijskog objekta – deljivog iznutra, ali takvog da zadržava zamisao o celovitosti iz koje se izvlače sve pojedinosti.

Ta duboko „prirođena“ navika zamišljanja amorfnosti kakvu je iznedrila naturalistička kosmologija, teško da je u potpunosti istisnuta, čak i pošto je kritički talas od 1990-ih godina ozbiljno uzdrmao često ćutke uziman izomorfni modus postojanja kultura, društava ili država sa jasno oivičenim prostorima – interno koherentnim, a spolja odvojenim. Sve veće uključivanje prostora u rečnik društvenih nauka, donelo je denaturalizaciju i „socijalizaciju“ shvatanja prostora, posebno kada je reč o geopolitici i uzimanju prostora kao ploda društvenih odnosa, a ne (za)datog okvira (Agnew, 2011). No, zavodljivost prostornih metafora se pokazala daleko žilavijom, otežavajući posao prespajanja fizičkih mešavina i društvenog ustrojstva. Socijalizacija prostora jeste donela niz problema, takođe. Samorazumljivo odbacivanje metaboličkog scenarija (kako smo već imali prilike da vidimo) i zamisao o socio-prostornoj organizaciji koja u pozadini ima društvene sile, institucije i odnose često je ishodilo u *konstruktivističkoj reifikaciji*: pretpostavci o

manje ili više neposrednom utiskivanju društvenih raspona u prostorne oblike. Delom, reč je o zavodljivim geometrijskim metaforama – *položaj, pozicija, uzlazna mobilnost, centar, periferija, marginalnost* i sl. Nema sumnje da je sociologija, kako Burdije primećuje u jednom tekstu (Bourdieu, 1986), izrastala kao *društvena topografija* upućena na opis i razaznavanje pozicija i položaja između „agregatnih blokova“ aktera, grupa i odnosa koji su između njih stvoreni. Pa ipak, adekvatna veza između društvenih i prostornih stvari gde bi sam prostor postao aktivan analitički aparat, teško se oslobađa ovih relikata konstruktivističke reifikacije, gde su akcije, lokacije i način poimanja sasvim istovetni i organizovani shodno apstraktnom principu.

„Socijalizacija“ zato nije proizvela više jasnoća kada je reč o umetanju adekvatnih spona između „društvenog“ i „prostornog“. Nekolicina je uticajnih primera koji se mogu razvrstati tako da prvi podrazumevaju direktnu vezu društvenih stvari i prostora, dok drugi pokušavaju da pronađu posredujuće elemente u ovom procesu. Kastels tako u *Urbanom pitanju* (Castells, 1977) u potpunosti stavlja znak jednakosti između analize prostora i analize društvene strukture – i to shvaćene u grubo ekonomskim okvirima. Svaka praksa je kod Kastelsa takva da odgovara direktno podeli rada unutar jedne socio-prostorne jedinice – grada ili regiona. Prostor je ovime ostavljen kao čista mapa gde se izvršava reprodukcija i kako je Saunders (1986) ispravno protumačio u ovom slučaju, sasvim beznačajan za analizu. Ta zamisao postaje još više očita kod Entonija Gidensa (Giddens, 1984; 1985) i nekih koji će docnije preraditi njegovu teoriju strukturacije (Löw, 2016). Tu prostor biva shvaćen u sličnim, organizacionim okvirima i više nalik pozornici koja je značajna za sistem, utoliko što se rutinske aktivnosti smeštaju u jednu osobenu topografiju svakodnevice. Pošto su svakodnevne aktivnosti ponovljive po karakteru, one direktno omogućavaju trajnost sistemu, te je Gidens bio slobodan da zaključi da iz tih razloga prostor čini integralnu komponentu sistemskog ustrojstva – uprkos tome što prostor ovde nema nikakav ozbiljniji kvalitet, već u najbolju ruku predstavlja još jedan element pridodat teoriji.¹⁹ Ipak, takav

¹⁹ Gidensova teorija strukturacije (o kojoj će više reči biti u narednom odeljku), može biti uzeta kao jedan osoben pokušaj izgradnje socio-prostorne analitike. Gidens je naime uz pomoć vremenske geografije Torstena Hagerstranda, odnosno istraživanja potonjeg tokom 1970-ih godina u Švedskoj, gde se u središtu bile svakodnevne rutine. Tu ravan akcije i te mikro regione, Gidens najpre uzima kao fudamentalne zone interakcije koju svaka kultura, sa vrlo osobenim određivanjima lokaliteta sadrži. Samim time što su dosta precizno definisane, naročito u vidu vremena koje se provodi u njima zarad obavljanja neke aktivnosti. Trajnost te regionalizacije, posebno kada poprimi oblik društvene institucije, smatra Gidens, pruža priliku da se načini jedan stabilan topografski model korišćenja prostora kao koordinisanih putanja uspostavljenih u prostorno-vremenskom kontinuumu. Ontološki, Gidens ovde polazi tek naizgled od interaktivnog miljea. Naprotiv, njega primarno interesuje to kako se ova „neposrednost“ iskoristi kao mapa za raščlanjivanje pravila i resursa, datih strukturama, da bi došlo do uvida u to kako se vrši „sistemska integracija“

model direktne veze između prostora i integracije „krupnih“ sistemskih i socijalnih celina po sebi jeste zahtevao razvoj nešto delikatnije teorijske spona koja bi omogućila ovaj prenos društvenosti u materijalnost. Kod Dejvida Harvija (Harvey, 1989; 1997) ovaj spoj je objašnjen posredujućim dejstvom diskursa, sećanja, pa i ustaljenim ritualima i ceremonijama koje održavaju prostorno-vremenske odnose. Kako navodi (Harvey, 1997: 221-222, *kurziv u originalu*),

„diskursi *internalizuju* događaje, iskustva, strukture i odnose moći, ali ne kao čista refleksija. Oni deluju tako što konstituišu svet u vidu višestrukih prevođenja i transformacija koje ih povezuju sa drugim domenima akcije shvaćenim kao celina. Ako stvari imaju život po sebi, to je samo zato što su te stvari internalizuju diskurzivne efekte političko-ekonomske moći i prostorno-vremenskih odnosa.“

Mada svestan da prenos i utiskivanje u prostor može poprimiti značajne distorzije, posebno usled toga što materijalnost praksi uključuje kompleksne transfere i interakcije, kao što zahvata i ravan semiotičkih operacija, ta *koordinatna mreža društvenih praksi* (Harvey, 1989) ipak ostaje u relativno celovitom stanju. No, konstruktivistička reifikacija najtemeljniji izraz ima u teoriji Pjera Burdijea. Iako odiše snažnom prostornom metaforizacijom provučenom kroz osnovne pojmove, ona, nasuprot mišljenjima nekih (npr. Painter, 2000; Savage *et al.*, 2003; Cassey, 1997), nije jednostavno prevodiva u fizički, geografski prostor.²⁰ Burdijeova teorija, štaviše, jeste očit primer

(Giddens 1984; 1985). Pored nekih kritika koje su istakle problematičnost Gidensovog uzimanja prostora kao čiste pozadine koja se naprosto sistematski integriše (npr. to primećuje Soja, 1989), u skorije vreme postoje pokušaji da se socio-prostorna ustrojstvo valjanije „prespoji“ sa društvenom strukturom. Martina Lev (Löw, 2016) tako crpi neke od osnovnih Gidensovih zamisli, ponajpre u vezi „rutinske geografije“, ali se isto tako odriče razdvajanja struktura kao „virtuelnog“ entiteta koji „iz pozadine“ dejstvuje, uzimajući ih za sastavni deo prostora. Recimo, podela javnog i privatnog jeste valjan primer svezanosti strukturne podele i prostora. Ipak, Lev smatra da je upravo zato moguće povući jasnu liniju između ponovljivosti akcija vezanih za određene lokacije, održavanih strukturno datim pravilima i društvenim institucijama koje ih direktno vezuju s prostorno-vremenskim ustrojstvima. Međutim, Lev tvrdi da je Gidens nedorečen po pitanju kako se strukture održavaju, te „rekurzivnost struktura“ traži u Burdijeovom konceptualnom paru habitusa i tela. Time, habitus pravi specifičan set perceptivnih alatki, pružajući sistematičnost i sintetizovan pristup spajanju struktura i prostora.

²⁰ Konstruktivistička reifikacija ovde postaje očigledna: konfiguracija društvenog prostora (meta)teorijski biva promišljena kao objektivna distribucija kapitala – dakle, materijalnih i simboličkih razlika, čije konture bivaju preslikane (“transplantovane”) na fizički prostor, praktičnom eksternalizacijom pozicije aktera koja uvek biva (vremenski) vezana za mesto (*topos*) (Bourdieu, 1999; Burdije, 1998; 1999; Janković, 2015). Shvatanje (fizičkog) prostora u maniru *konstruktivističke reifikacije* društvenih odnosa (dakle, prostora kao „okvira”), preteži u celokupnom Burdijeovom radu. Već u studiji o Kabilima, pronalazi se da struktura kuće i prostorna artikulacija odnosa, reverzibilno, odgovara razlikama koje preovlađuju u strukturama društvenog prostora, kroz njihovo lokacijsko „prevođenje” (Burdije, 1999). Verovatno najjasniji odraz ove konstruktivističke pozicije se može pronaći u *Paskalovskim meditacijama* (*Pascalian Meditations*), gde Burdije ističe da društveni prostor „*nastoji da bude preveden*, sa više ili manje distorzije u fizički prostor, u formi izvesnog uređenja (odnosa) među akterima i njihovim svojstvima, (...) prateći podele i razlike društvenog prostora (visoko/nisko, levo/desno itd.) koje su realno i simbolički izražene u fizičkom prostoru, koji je prisvojen kao reifikovani društveni prostor” (Bourdieu, 2000: 134, *kurziv dodat*).

prostora bez prostora. Nalik različitim verzijama strukturalizma, koje su s puno prava kritikovane (npr. Lefevr, 1973; Soja, 1989; Massey, 2005), ona ostaje u sistemu sinhrono položenih pozicija koje se naprosto „odigravaju“. Burdije svakako sa puno prava teorijski konstruiše teoriju polja ne bi li na jednom mestu okupio različito distribuirane pozicije između aktera, načine poimanja koje habitus i čitava strukturna istorija stavlja u pogon i konačno, dobijajući osoben praktičan izraz – bilo da je recimo reč o odbijanju da se prihvati *realpolitik* u političkom polju (Bourdieu, 1991), ili usvajanju principa *l'art pour l'art* u polju umetnosti (Burdije, 2003). Geografija, međutim, ovde slabašno izlazi na videlo te koncept društvenog/društvenih prostora (polja), gde među akterima i njihovom međusobnom kontaktu nema mnogo materijalnosti. Čak i kada postoji, ona je prepuna dvosmislenosti. Na jednoj strani, postoji pretpostavka o „prevođenju“ razlika identifikovanih uz pomoć analitičkog modela na fizički prostor (Bourdieu, 2000). Kada se poput Harvija pokuša napraviti drugačiji tip veze, iznova se otvara rizik društvenog determinizma. Upravo habitus kao rezervoar prethodnih iskustava omogućava vezu sa drugim prostorima i vremenima, unoseći u trenutno postojanje tela i praksi ali isto tako lako može skliznuti u teoriju mehaničkog odigravanja ako istraživač nije spreman da modelom obuhvati i skupove elemenata i višestrukosti odnosa koji se protežu kroz prostornost i vremenitost stanovanja. O ovome ćemo još govoriti u sekcijama 2.3.3. i 2.3.4.

Ovakva konceptualna kaskada dakle, jeste rezultat kantovske distinkcije koja je gotovo pa fundament klasične sociologije i postavke po kojoj društvo nastaje tako što *nomos* uspeva da uspostavi prevlast nad *physis*-om. U najbolju ruku, *prostor ostaje stvar onoga što društvenost na nj projektuje, a ne to da prostori čine integralni deo društvenih odnosa i to tako što naporedo okupljaju mnogostruke stvarnosti*. Zato moramo slediti ozbiljno postavke pluralnog monizma izgrađene u prethodnom odeljku i ne gušiti prostornost kao istinsku okolinsku konfiguraciju. Sodža je imao dosta prava podvlačeći da je prostorna imaginacija bila često žrtvovana, a prostor ostavljen kao reziduum hegemonije društvenosti koju su različiti oblici istoricizma doneli (Soja, 1980; 2010). Problem sa datim analitičkim shemama čak i ne leži toliko u izjednačavanju između prostornih i društvenih stvari, već u načinu na koji je ovo „prevođenje“ obavljeno. Poricati da kulturni izrazi, kakvi su mitovi, jezik, diskursi i identiteti nesumnjivo korespondiraju sa određenim prostorima, koliko i da se društvene nejednakosti očitavaju kroz socio-prostorna razdvajanja delovalo bi sasvim naivno. No, ontologija stanovanja govori o komplikovanom karakteru prostora, više nego o uobičajenom ambijentu aktivnosti koje se mogu smatrati „tipičnim“ za jedan vid življenja.

Ekološki spletovi stanovanja naime upućuju na mnoštvo prostora i relacija, a zatim i o komplikovanom jedinstvu formi života koje stoje naporedo u ponekad zapetljanoj organizaciji pozicija, mesta i raspona gde doseže, kako rekosmo u prethodnom odeljku, mnoštvo relacija. Taj problem kako „udaljene“ lokacije prodiru jedne unutar drugih i u kakvom odnosu sami prostori stoje, zavisi dobrim delom i od metodološke konstrukcije dometa, događaja i obima gde akteri deluju. Ona je pak, naročito vidljiva u analitici socio-prostornih nivoa i modela hijerarhijski ustrojenih prostora.

Mada je debata podstaknuta analitičkim zamišljanjem fiksiranih teritorijalnih nivoa naveliko okončana konceptualnom „pacifikacijom“ i zamislama koje su označile tačkasto i mrežno povezivanje aktera i lokaliteta, rizik po ontologiju stanovanja postoji naročito gledano sa strane odabira analitičkog nivoa. Dobro znana koncepcija, favorizovana unutar političke ekonomije gde polazište čini „globalni“ smer socijetalnih kretanja, zatim nivo državnog birokratsko-regulativnog prostora i najzad, lokalnog nivoa, zadržava se na problematičnoj kartezijskoj ideji o prostornom raspoređivanju u vidu hijerarhijski postrojenih nivoa. Danas ova geometrizacija fiksiranih teritorijalnih nivoa putem kojih se obavljaju ključni socijalni rasporedi gubi na snazi (sa izuzetkom recimo: Cox, 2013), usled kapaciteta promene organizacione logike političko-ekonomskih odnosa, mogućnosti da se (de)globalizuju i samih aktera da „preskaču nivoe“ (Brenner *et al*, 2010; Storper, 1997; Cox, 1997). No, jezik *reskaliranja*, *de-* i *reteritorijalizacije* teško da unapređuje ovu logiku prostorne poroznosti i dovodi k bližem razumevanju kako dolazi do prostornog prespajanja i kompozicije prostornih oblika. Ukoliko se, naime, geometrijske tendencije i epistemologija teritorijalnih nivoa uzmu za polazište, ove anomalije su gotovo neizbežne i, kako mnogi autori u skorije vreme podsećaju (Allen, 2016; Amin, 2002; 2004; Amin, Thrift, 2002; 2017; Latour, 2005; Marston *et al*, 2005; Elden, 2005; McLeod, 2014), one zadržavanjem slike kongruentnih prostora sa jednim specifičnim razmerom „širine“ i zahvata gde se određeni procesi odvijaju sasvim *guše sposobnost aktera da aktivno „uvlače“ elemente sa geografski udaljenih raspona*, vrše preraspodele i razgraničenja, i što je najbitnije, da sami budu uhvaćeni u često haotičnu cirkulaciju elemenata koji imaju različite prostorne putanje.

Osim jedne krajnje politički fatalne slike o uronjenosti u metaboličke struje, kao i slučaju gradova, i ovde dakle postoji rizik da se sasvim uguši relaciona šarolikost stanovanja. Njen značaj nije u promovisanju kakvog „demokratičnijeg“ pristupa prostoru, već u odbijanju da se prostornost

stanovanja ograniči na izvestan broj ontološki značajnih aktera, njihovih „operativnih zona“ koje počev od navodno „viših“ nivoa uspevaju da koordinišu one „niže“. No, gubitak eksplikativnog potencijala teritorija i nivoa istovrsno ne povlači uklanjanje nekih „složenijih“ entiteta, dosezanja birokratskih i političkih autoriteta, pritisaka i spekulacija. Reč je o nečemu što Alen (Allen, 2016) najbolje ocrta kao dosezanje odnosa i interakcija koje preoblikuju čisto geometrijske prostorne aranžmane, pošto se *prepliću i šire kroz prakse* – dakle, nekoj vrsti šarolikih simbioza koje operišu kroz svakodnevni život, bivaju distribuirane na određeni način kroz zasebne lokacije. Kao i prilikom naše rasprave o gradovima, i ovde zaključak jeste da nikada ne postoji jedan kongruentan prostor i način rasporeda aktera, događaja ili elemenata, već samo veze uključene u ontološku distribuciju. Stanovanje utoliko navodi da se pažnja analitički usmeri na svojevrsnu *prostornu ko-produkciju* i otvoriti horizont za jednako *morfološku, strukturnu i semiotičku analizu, odnosno shvatanje kako uopšte nastaju prostorni predeli u kojima se smešta svakodnevni, praktični život*. Prostije, model potreban da se analizira stanovanje zahteva da se misli o *proizvodnji prostora*.

2.2.5. Prostornost stanovanja: gradnja, materijalnost i društveni rasporedi

Paradigmatska putanja utrta Lefevrovom *Proizvodnjom prostora* (Lefebvre, 1992a; kao i Zieleniec, 2007; Merrifield, 2000; Stanek, 2011) jeste gotovo neizostavna referenca posebno time što je prostor ubacila u društvenu teoriju kao nedostajuću kariku, ali najpre time da je društveni život neumoljivo stopljen s prostorima. Duboko antropomorfni izraz skriven iza pojma *proizvodnja* ipak treba pažljivo „konzumirati“. Viveiros de Kastro upozorava (Viveiros de Castro, 2012) da pojam proizvodnje koji marksistička tradicija visoko uzdiže jeste shvaćen isuviše često kao *jednosmeran izraz kreacije* – čak i do te mere da se uzročni prioritet u potpunosti pruža ljudskom stvaralaštvu. No, kako Lefevrov izraz jeste epistemološki teško dostupan i prevodiv na operativni jezik, u tumačenju se ne odlazi dalje od spomena njegove *prostorne trijade* i tog haotičnog proizvodnog sleda, gde se kombinuju *imaginacija* prostora, gotovo *intuitivni procesi poimanja* i *praktična materijalizacija* kojom dolazi do prespajanja distanci, veza i protoka. Proizvodnja prostora, stoga, govori o nizovima preobražaja ponekad i konfuznih procesa koji se odvijaju kroz ravan *praktičnih akcija, narative i materijalno raspoređivanje* (Lefebvre, 2000), dakle, setove operacija koje obrazuju takoreći sedimente često oprečnih stvarnosti kroz koje se

živi i koje se drukčije organizuju. Sve to navodi da proizvodnja prostora, a posebno obrazovanje prostora stanovanja neraskidivo predstavlja društveni proces, ali daleko delikatnije od čiste geometrijske projekcije odnosa na tle. Radije, shodno ontološkoj formuli stanovanja, mi smo dužni da mislimo o nepreglednom i ukrštenom skupu intervencija koje tela obavljaju i time, kako Masej podseća (Massey, 2005) prave *prostorne oblike* – kao *relacije, poredak materijala* i načine na koji *prostori sami bivaju definisani*. Prostornost stanovanja utoliko zahteva da se otključaju višestruke stvarnosti u njoj sadržane, imajući na umu jednako to da su prostori 1) konkretni, materijalni objekti, rezultat gradnje i rada mnoštva aktera; 2) da su nastajali istorijski, sa određenim principima i porivima; 3) da su obeležavani, kodirani i vrednovani na različite načine; 4) kao i da imaju sasvim drugačiji smisao i praktičnu upotrebu među različitim kolektivima i formama života kog vode prakse koje same „pretumbavaju“ prostore, prave distance i skraćuju dohvate.

Ono što čini i obuhvata stanovanje se najpre izražava kroz *gradnju* i oblikovanje skupa objekata, stvari i artefakata putem kog se obrazuju prostorne teksture. Materijalnost prostora stanovanja stoga treba biti prvi analitički momenat. U tom smislu, Amin i Trift (Amin, Thrift, 2017) imaju prava kada zameraju što urbana analiza često ispušta da raščlani same prostore gradova kao *rezultat sklapanja i povezivanja nepreglednog infrastrukturnog „rezervoara“ objekata*. Iako pružaju osnove urbanog života poput vodovoda, strujne mreže, uličnog rastera i sl., zajedno sa građevinama, njihovo učešće u fokusu analitičara obično biva skrajnuto. Proizvodnja prostornosti daje dobar analitički podsticaj upravo usled toga što se gradnja stanovanja obavlja kroz niz preobražaja koji tvore svojevrsnu *sedimentaciju građevina i urbane infrastrukture* formirajući jednu trajnu stvarnost sa posebnim vremenskim tokovima određenim često samim (fizičkim) svojstvima materijala. Neposredne materijalne konfiguracije pritom jednako *lokalizuju odnose* ali ih i *de-lokalizuju* umetanjem u šire simbioze društvenih prostora što ujedno govori o teškoći da se misli u okvirima fiksiranih nivoa ili teritorija. Objektno-orijentisani ontolozi (Bryant, 2011; Harman, 2013; Morton, 2016) imaju dosta prava kada govore da su objekti s kojima se susrećemo svakodnevno uklopljeni u simbiotske sklopove, te i njihovo tiho i često neopaženo prisustvo obrazuje takve oblike *društvene međuzavisnosti* i spletove odnosa čija vremenitost upravo otpočinje pošto se recimo obavi priključenje na elektro-mrežu ili kada se završi izgradnja kuće. S materijalnošću ipak treba biti oprezan. Premda njeno raščlanjivanje pomaže da se ode korak dalje od statičnog pozadinskog okvira koji društvenost determiniše i u koji se smeštaju radnje, pošto se upravo njome oblikuje integralna okolinska smesa gradnje, artefakata i objekata,

preteran naglasak na materijalnosti u urbanoj/prostornoj teoriji danas (upor. npr. ibid; Amin, Thrift, 2002; Müller, 2015; Löw, 2016; Thrift, 1996) najčešće ostaje na opisu, iako su prostorne forme prepune značenja i kodova koje se pronalaze u teško uklopivim radnjama i zamislama kojima se različiti akteri i grupe rukovode pri proizvodnji prostora.

Poredak stvari i elemenata, odnosno, konkretan oblik prostornih formi se oblikuje kroz divergentne operacije gde se mobilizuju različiti elementi – znanje, kalkulacije, novac, moć zakona i propisa, ali i slike i koncepcije. Morfogenezu vidljivu kroz specifične arhitektonske izraze i dizajn urbanih konfiguracija naprosto je nemoguće razlučiti bez socijalnih odnosa, podsticaja i principa koje su akteri i grupe preduzeli. Svakako da ti procesi, a naročito urbano/prostorno planiranje i socio-prostorni rasporedi njime stvoreni ostaju izvan dohvata mnoštva aktera. Mnogi marksistički autori u tom smislu imaju prava podvlačeći izvesnu monopolizaciju i nametanje vizije prostora (koja pritom ostvaruje zamisao o klasno-ustrojenom poretku) (Lefevr, 1974; Lefebvre, 1992a; Harvey, 1989; Smith, 2005; Swyngedouw, Heynen, 2003). Ali, i tu pretpostavku valja uzeti s dosta zadržke, upravo zato što obrazovanje socio-prostorne matrice stanovanja obuhvata niz operacija (koje pritom teško da mogu biti fiksirane u okviru nivoa) i naporedo postojećih tokova gradnje, čije semantičko i logičko saglasje jeste teško pronaći. Štaviše, delikatne operacije proizvodnje gradova i stanovanja zahtevaju ujedno i podelu rada i mobilizaciju niza tehnika, socio-kulturnog znanja i materijala i kao takve one moraju proći kroz niz metamorfoza i biti ispitane. Stvarnosti nastale planiranjem i diskurzivno oivičenim parametrima stoga pre stoje u interakciji no u opoziciji sa spletom spontanih, vernakularnih izraza i njima srodnih tehnika gradnje. U takvom svetlu, prostorno ustrojstvo stanovanja biva oblikovano kroz *lance aktivnosti koje uključuju višestruke strategije, transakcije i transmisije, obavljene i pokrenute od strane grupa i aktera* - čije akcije utoliko jesu ključne za obrazovanje urbane aglomeracije.

Društvene rasporede zato neretko odlikuje disparatna, razdvojena prostornost, koja je dakako dobro naslućena u urbanoj teoriji u vidu oivičavanja rezidencijalnih zona i sasvim različite iskustvenosti, pa i materijalnosti gradnje u kojima se pronalazi život društvenih grupa (Rex, 1971; Foley, 1980; Scott, 1980; Saunders, 1986; Harvey, 2009; Gottdiener, 1994; Petrović, 2004; Petrović, 2009; Hirt, Petrović, 2011; Gottdiener, Hutchinson, 2010; Norris, Shiels, 2007; Norris, Winston, 2012). Morfogeneza i razdvajanja ospoljena kroz proizvodnju stanovanja i njihovo vezivanje sa društvenim nejednakostima, međutim, zahtevaju da inače gotovo klasičan argument

o dejstvu tržišno-institucionalnih sila unekoliko proširi. Talas objektnih i konstrukcionističkih filozofija tera da se ova mehanika i kombinacije strukturnih i strateških performansi aktera gde se njihove akcije gledaju shodno kombinaciji finansijskih kapaciteta, odluka i definisanih okvira državne provizije, raščlane sa daleko više pažnje i osvetli što više *performativnosti i uspostavljenih lanaca transakcija* u proizvodnji stanovanja. One svakako ne istiskuju iz vida tu „logistiku“ poput novca, kreditne sposobnosti ili recimo postupke i političke borbe koje su definisale državne oblike provizije stambenog prostora, već naprotiv, žele da povežu *čitav splet međuzavisnosti, aktivnosti i principa koji suštinski oblikuju socio-materijalnu raspodelu stanovanja i privilegija* (za više videti: Gabriel, Jacobs, 2008; Smith, 2008). Nalik Burdijeovoj analizi transformacije stanovanja i pravljenja jednog specifičnog proizvoda kakav je kuća (Bourdieu, 2005) ili Desmondovoj priči o svojevrsnoj „industriji rentijerstva“ (Desmond, 2016), takav istraživački smer govori o čitavom polju u kom recimo učestvuju bankari s njihovim uverenjem da „tržišne sile“ rukovode svetom, grupe i akteri koji preispituju i oblikuju ideološki sadržaj državne provizije, arhitekta i planeri kao proizvođači estetskog izgleda doma, sami rezidenti i njihovi stambeni afiniteti i poimanja susedstava i sl.

Zato istorijski tok profilisanja prostora stanovanja i socijalno diferenciranje rezidencijalnih zona zahteva *postupno iskustveno ispitivanje principa, oblika, raspodele i načina transakcija i sasvim različitih stambenih strategija i operacija* (državna provizija, samostalna gradnja, nasleđivanje), nastalih u čitavoj amalgamaciji prostornih odnosa i načina na koji su oni oblikovani. Socio-prostorno razdvajanje dobija ključni izraz upravo vezivanjem različitih trajektorija u kolektivnom životu i to putem raznolikog distribuiranja stanovanja i zbilja postanja *urbanim habitantom*, te su ovi procesi tesno svezani sa trajnim procesima sklapanja i tkanja urbane teksture: planiranja, gradnje i socio-materijalne organizacije kolektivnog života. Kompozicija stanovanja, shodno ranije utvrđenom postulatu o neprekidnoj vezi između društvenih i prostornih stvari, mora utoliko da bude shvaćena ujedno u tesnoj vezi sa proizvodnjom urbanih predela, socio-političkom raspodelom i načinima organizovanja urbanih prostora. Profilisanje stanovanja, u užem smislu socijalnih razlika koje su integralno stopljene sa „sudbinom“ kolektiva, zahteva utoliko da se pored načina na koji je stanovanje distribuirano, razmišlja i o tome kako su rezidencijalne zone (pa samim time i statusi prikačeni uz stanovanje) vrednovane, odnosno, kakvi se kvaliteti i kodovi konkretno projektuju kroz prostore i utoliko ih diferenciraju. Ove suprotstavljene vizije prostora, arhitekture, oblika i modaliteta gradnje, utoliko treba pažljivo istražiti, pošto se kroz njih protežu temeljne

kvalitativne distinkcije u vezi oblika socio-prostornih formacija: načina i vidova raspodele prostora i njegovog korišćenja.

Na empirijskoj ravni, ove nadasve zamršene procese je stoga potrebno rastaviti kao one koje se tiču višestrukog sklapanja i distribucije vitalnih elemenata kolektivnog života kakvi se protežu kroz urbane prostore i utoliko definišu stanovanje. Istakli smo u uvodu da je prostorima sa epistemološke strane potrebno prići gotovo agnostički – rečju, bez prethodnog postavljanja njihovih granica i formi. Takva pozicija utoliko ostaje bliska ne samo odbijanju da se prihvati ontologija nivoa, već i da se socio-prostorne formacije sagledaju kao plod heterogenih, zapetljanih i zamršenih intervencija koje različiti akteri preduzimaju. Ključna implikacija takvog gledišta, pa i metodologije, jeste razumevanje raznolikih simbiotskih sklopova koje stanovanje sadrži. Izvan monolitnog shvatanja koje se potencijalno provlači kroz logiku teritorija/nivoa i suprotno holističkom ili funkcionalnom shvatanju, reč o zbilja komplikovanom procesu uklapanja mnogobrojnih elemenata koji podrazumevaju osobene normativne aranžmane, odnosno, režime ontološke distribucije kakav se gradi povodom „adekvatnih“ razmeštanja elemenata, bića, organizama koji učestvuju u zajedničkom životu. Upravo odsustvo definitivnih zona i prepuštanje akterima da oni sami prave kompozicije prostora, raspone, dohvate, ali ujedno da neprekidno budu deo *dugih referentnih lanaca postojanja*, pruža mogućnost da se relacionizam u potpunosti primeni, kao i da se razume zašto stanovanje kao proces jeste šarolik pejzaž mnogobrojnih putanja i odnosa koji unose često protivne stvarnosti. Kao alternativna urbana topologija, prostornost stanovanja zato pruža izvrsnu mogućnost da se ono samo shvati u okvirima *progresivne kompozicije neposredne okoline* u koju se praktični život smešta. No, upravo sa ovom tačkom započinje i razumevanje stanovanja kao modela za direktno izučavanje urbane svakodnevice i praktičnog života koji se vodi telom i njegove uključenosti u komplikovane procese distribucije.

2.2.6. Telesnost, praktični život i kodiranje prostora

Istorija i tipovi gradnje, oblici susedstava, zona, kvaliteta prostora i infrastrukturne opremljenosti i obrazovanje jednog čitavog *ambijenta urbane socio-okolinske mreže* predstavljaju tek začetak analitike stanovanja, pošto se simbiotsko uklapanje formi života neizbežno obavlja

povratnim dejstvom i samim načinom življenja prostora. Naime, materijalnost nije kompletna ukoliko se ne sveže valjano sa *življenjem prostora* i telesnošću koja sama biva „ubačena“ u odveć date socio-materijalne sklopove, tako što se u njima razvija i poprima sasvim konkretnu formu, ali najpre tako što stoji u reciprocitetu, jednom komplikovanom odnosu gde telo postaje ključni *prostorni distributer* sa svojim praktičnim, društvenim životom. Dug ponovo ide Lefevru. Uvođenjem tela dolazi do gotovo biomorfnog momenta u teoriji prostora, a fokus se direktno upravlja ka tome *kako se telima živi svakodnevice*, što i jeste jedno od ključnih mesta ontologije stanovanja, jer ona stupaju u *zamršene simbiotske procese razmena i aranžmana*. Relevantnost tela je pritom višestruka. Sam Lefevr je naročito u poznom radu (poput *Analize ritma*, Lefebvre, (1991) 2005) zagovarao bezpogovoran opis svih vrsta telesnih pokreta, ritmova i intervala sve do žudnji i afekata stvorenih time što je upravo telo istinski aparat koji koristi prostorne indikatore, mreže, veze, (a)simetrije, odnosno, biva neprestano uključeno u čitav socio-materijalni splet interakcija sa ljudima i ne-ljudima (videti i: Thrift, 2007). Kod Lefevra ova pretpostavka o povratnoj proizvodnji prostora i proizvodnji tela pritom navodi da se ne razmišlja samo o tome kako i šta telo radi – u smislu izvesne topologije napravljene telom (a tu se uključena mesta samog tela i „zona“). Potrebno je ispitati i kako je telo i samo pod uticajem raznolikih principa koji operišu kroz društvene prostore - pretvorenih u *kodove*, norme i vrednosti putem kojih se obavljaju fundamentalni kulturni principi transakcija i razmena ili etičkog sklopa obaveza (Descola, 1996) i uopšte, bilo kakvog principa koji se tiče relativno permanentnog statusa, poput zaposlenja i sl.

Socio-prostorna analitika i okolinski pejzaž stanovanja, premda upućeni na registrovanje dispartnih prostornosti i otključavanja razlika, moraju najpre brinuti o aktivnom, simbiotski uklopljenom životu unutar mnogobrojnih osa koje presecaju društvene prostore i aranžmane. Naprosto, sklad veza i elemenata prostora, rutinskih praksi i života različitih grupa nikada nije dat a *same razlike su daleko delikatnije*. Suprotno fatalnoj mistifikaciji rutinskih zona praksi, telo i socio-prostorni odnosi počivaju na *jednoj mreži transakcija i vremenitosti cirkulacije u koje je praktično biće upućeno*, što ćemo uostalom posebno pratiti kroz naše istraživanje. Svakako da svakodnevni način života postoji kroz izvesnu rutinizaciju koja tiho i nesvesno deluje putem samorazumljivih telesnih praksi (više u sekciji 2.3.3.), kao i da kolektivi održavaju manje ili više sopstveni oblik time što se čak i ritualno i ceremonijalno ponavljaju aktivnosti kroz pejzaž stanovanja i zasebne lokacije. Prostornost praktičnog bića se međutim nikada ne zaustavlja samo na tome što se određene aktivnosti obavljaju na određenim lokacijama, što ćemo uostalom posebno

naglasiti u narednom odeljku, izgradnjom *teorije aranžmana praksi* jer svakodnevice predstavlja *koordinaciju više lokacija i tokova koji se pojavljuju u uobičajenom postojanju*.

Društveni prostori stoga nikada nisu statičan okvir, već su često prepuni *socio-kulturnih pragova, prelaza i događaja* poteklih od drugih lokacija, što za krajnji efekat ima „upravljanje“ svakodnevicom tako da se ona sama prostorno neprestano zbiva kroz aktivnosti upravljene i koordinisane na određen način spram predela i područja aktivnosti zbivaju drugde – što posledično, uvodi i *različite temporalnosti u sam praktični život* (više u sekciji 2.3.5.). Svaka akcija, premda često smerana, najčešće je u vezi s čitavim skupom elemenata koji se pojavljuju u svakodnevici, te *lokacija nikada nije izolovana*. Samim time što je telo upućeno na celinu stanovanja i jednog okolinskog pejzaža unutar kog je smešteno, ono je uključeno u neprekidnu cirkulaciju elemenata i odnosa s kojima je u izvesnoj vezi – bilo da govorimo o zaposlenju, hrani i oblicima statusa i priznanja. Osim toga što telo prolazi niz „utabanih staza“ društvenog života kakav se uostalom i normira (poput obrazovanja, ženidbe/udaje i sl.), vezivanje s tim događajima ujedno uvodi i čitavu ravan i akcija shodno njima. Okolinski pejzaž stanovanja stoga nalaže da se raznolikosti življenja prostora pristupi pažljivo i da se telesna prostornost razloži ne samo nizom indikacija o društvenom poretku socio-prostornih rascepa i nejednakosti poteklih od finansijskog statusa, zanimanja, obrazovanja ili šire, klase, već i o konkretnim sistemima ontološke distribucije koji ih oblikuju i stavljaju u pokret. Po društveno biće, ta međusobna koordinacija više aktivnosti, lokacija i objekata stoga ključni izraz dobija kroz smerove *socio-kulturne kretnje*. Namesto onoga što je iskazivano statičnim terminima „tipa“, „obrasca“, „pozicije“ i sl., ono šta prostornost stanovanja posebno osvetljava jeste svojevrsna *tranzitivnost*. Tranzitivnost oslikava ujedno i kvalitet koji akteri upravljaju ka određenim ciljevima, sa čime pod ruku idu i procesi koji se odnose na „utabane“ staze i biosocijalne transformacije odigravane kroz prostorne pragove, ivice i uvlačenje kojima se obeležava taj gotovo *liminalni prelaz* (Thomassen, 2013; Dovey, 2010).

Prostori utoliko postaju ne fiksirane granice, nego one u stalnom pravljenju, te se i praktični život kada je reč o razlikama između kolektiva, vodi upravo tako što se oni upućuju na specifičnu prostornost i sklopove odnosa, a time i na osoben normativni aranžman, odnosno, principe kako se ti prostori praktično organizuju. Lefevr je za krajnju konsekvencu proizvodnje prostora uzimao upravo te „pukotine“ i sićušne distinkcije unete umešnošću tela da na drugačiji način rukovodi praksom i da se upravo kroz prostore izrazi diferencirani modusi društvenosti. Takva pretpostavka

zadire upravo unutar isticanja konstrukcije značenja i identiteta pripisanog prostorima i lokacijama (u različitim verzijama, te postavke se mogu pronaći u: Massey, 1994; 2005; Sen, Silverman, 2014; Low, 2017; Escobar, 2008; Withers, 2009; Zukin, 2009). Iza tih postupaka stoji ujedno distinktivnost prostornog habitusa grupa i aktera i kultura prostornosti utisnuta u celovit sklop vrednovanja, predstava i stremljenja, rečju, organizacije, afiniteta pa čak i afekata pobuđenih oblicima prostora i relacijama koje ih čine (upor. Thrift, 2007). Tu proizvodnja prostora doseže verovatno krucijalnu tačku – *semiotiku*, vezanu za suptilne tehnike, „markere“ i kodove putem kojih ti akteri i grupe ujedno projektuju izvesnu viziju oblika i izgleda prostora. Upravo celovit „komplet“ socio-prostorne topologije (Shields, 2013) koji biva izražen kroz operacije označavanja i njihovu afektivnu podlogu omogućava da se čita dubina prostornog bića i načina na koji se prostori putem estetskih i etičkih kriterijuma oblikuju.²¹

Takvo polazište konačno omogućava da se razume zašto i kako se svaki režim ontološke distribucije i život kolektiva izražava kroz osobeni prostorni poredak, i to ne samo kroz predstave o valjanosti i ispravnosti. Multinaturalisti primećuju sumirajući bogato antropološko nasleđe (Descola, 2013a; Viveiros de Castro, 2012) da je reč o direktnoj ravni akcije i gotovo ritualnom karakteru našeg socio-prostornog bića koji postoji kroz jasno odeljene lokacije (poput samog doma, letovališta, škole, prodavnice) i mikro-poredaka elemenata i prostornih veza u njima. Poslednje jeste naročito važno u smislu mikroloških postupaka koji se vode u toku svakodnevice, kao što bi bili recimo izbor namirnica, oblik uređenja doma ili pažnja koja pridaje telu. Štaviše, može se pretpostaviti da se suptilnosti i razlike među kolektivima upravo odigravaju na tom planu kako se sopstveni telesni život distribuira i okružuje sa specifičnim artefaktima, načinima klasifikacije i uopšte, toga kako se poima prostorni poredak. Teorijski pravac poput ovog, utoliko nalaže da se prostorima priđe onako kako ih praktikanti čitaju i postavljaju svojevrzne markere – uz pomoć osobenih kulturnih kodova (poput recimo, poimanja čistoće, lepog i sl.), praveći

²¹ U tom pogledu, naše stanovište iskazuje svakako senzibilitet prema pitanju kako se prave suptilne granice između kolektiva (upor. Lamont, Molnár, 2002; Massey, 2005; Escobar, 2008; Spasić, 2013), ali se naše shvatanje tog rada razgraničavanja razlikuje po ontološkim postavkama. Sledeći Hajdegera (Heidegger, 2001) koji je sa dosta suptilnosti razumeo da se granice ne postavljaju spram „spolja“, već da se rad razgraničavanja zbiva kao *prisutnost* – odnosno, način izvesnog raspoređivanja stvari uz pomoć drugih. Najprostije govoreći, reč je o tome se granice koje akteri prave zbivaju uvek uz procese gde oni naporedo unose bezbroj drugih elemenata da bi napravili granicu – poput socio-kulturnog znanja i sl. Time, mi želimo da se oslobodimo proste zamisli koja bi se kretala na liniji lokalno/globalno i da te procese shvatimo kao dakako intenzivne i uvek vezane sa time šta, kako i gde se neki elementi raspoređuju - što ćemo uostalom i videti razmatrajući kako se u izučavanim slučajevima tretira čistoća ili kako se sagledavaju „adekvatni“ oblici neposrednih urbanih prostora, prizivanjem dugih kulturnih lanaca standarda ili upotrebom posebne moralne slike koja javne stvari shvata kroz vizuru pravične raspodele i sl.

sveukupno *sopstvene socio-kulturne ambijente*. Ta vrsta socio-prostorne analitike se pokazuje višestruko važnom za naše istraživanje, utoliko što predstavlja vrhunsku implementaciju početne zamisli ontološke distribucije i samog praktičnog života koji, bivajući dobrim delom utemeljen na principu raspodeljivanja, nužno sadrži i fundamentalne koncepcije prostornosti. Razumeti kako se prostornost ne samo mnemonički održava, nego kako praktikanti koristeći specifične „indikatore“ i gramatike obeležavaju, prave rasporede, poimaju tokove materijalnosti, ali i svojevrsnu moralnu geometriju, jeste stoga izuzetno bitno ne bi li se shvatilo kako uopšte svakodnevnica biva ustrojena i kakve se potencijalno socijalne razlike umeću u tim operacijama. Iz tih razloga, nama je potrebna jasna teorija prakse koja bi odvela direktno ka ovoj integralnoj vezi sa prostorima i najpre razumela telesne akcije u vidu tih distributivnih postupaka, veza i transakcija koja tela ostvaruju kroz različite oblike prostornosti. Stoga, u narednom odeljku ćemo upravo ponuditi jednu teoriju prakse koja bi se pokazala odgovarajućom za ove zadatke.

2.3. Prakse i svakodnevnica: ka sintetizaciji teorije prakse i teorije društvenog prostora

2.3.1. Prakse kao generativni procesi

U prethodna dva odeljka smo razumeli da uobičajena ontološka situacija odvodi k sinoptički postavljenom području stanovanja i šarolikim oblicima prostornosti koje se kroz nj presecaju. Premda smo bili uporni u ponavljanju da su i prostori proizvedeni i da se ravan ljudske akcije ne može valjano shvatiti bez prostora, koliko i da je praksa ljudi sama upravo temelj ontološke distribucije, razumevanje prakse ipak iziskuje posebnu pažnju. Da bismo započeli naše istraživanje, na ovom mestu je stoga potrebno obaviti konačnu sintezu otpočetu opštom zamisli o ontološki distribuiranim formama života koje se prostiru unutar prostora stanovanja i svakodnevnom načinu pravljenja „uobičajenog“ sveta. Kako smo već delom nazreli u uvodu, uplitanje prakse u društvenu teoriju od 1970-ih godina kada ona u punoj snazi postaje etabliran toponim u konceptualnom inventaru, nipošto nije prolazilo bez dvosmislenosti. Praksa je trebalo da obavi diskretnu funkciju premošćavanja dveju krajnje oprečnih pozicija - metodološkog holizma, a da se pritom ne podrže atomistički postulati metodološkog voluntarizma. Ne čudi stoga zašto je praksa iskorišćena kao ključna spona između ravni akcije, kulture i društvene strukture i to najpre od strane Pjera Burdijea i Entonija Gidensa. Metodološki prioritet koji joj je garantovan, međutim, ujedno je sadržao oprečna stremljenja: najpre da se prikaže opšti učinak praksi po formiranje i održavanje „složenijih“ celina, a da pritom društvena teorija što jasnije osvetli infrastrukturu koja telo oprema „alatima“ za življenje, poput veština, snabdeva ih značenjima ali i normama koje pomažu da se socijalno ustrojstvo održi na okupu. Upravo taj zadatak posredovanja dodeljen praksi je iznedrio niz nevolja. Mada bi danas verovatno tek nekolicina društvenih naučnika porekla da društveni svet biva građen ljudskim aktivnostima shvaćenim u najširem mogućem smislu, teško da bi se izvan ovog „minimalnog“ određenja (Schatzki, 2001a) ne samo mogla postići saglasnost, već i našao smislen odgovor na pitanje šta sve praksa može biti.

Bivajući konceptualno rastegljiva, praksa je unekoliko postajala „granični“ koncept. Katkad, on je potpuno srastao sa onima kakvi su navika, pretpostavka, običaj, refleksije ili tradicija, a kojim su se istovetno nastojale obeležiti bezbrojne varijacije formi života, prototipa aktera i najbitnije,

njihov udeo u konfigurisanju društvene stvarnosti. Taj poprilično nezavidan zadatak je dobro naslućen u sad već čuvenoj kritici Stivena Tarnera (Turner, 1994). Svojevremeno, on je ove nevolje povezo sa kulturno-određenim očekivanjima posmatrača da se iza sličnog tipa praksi nazre pravilnost. Valjanost Tarnerove studije, pritom, nije u njenoj glavnoj tezi o *epistemičkoj nedostupnosti praksi*, odnosno, nemogućnosti da, bez obzira na to što praksa čini sastavni deo ljudskog postojanja i što ona postaje to što jeste učenjem i navikavanjem, ujedno bude objašnjena uzročno i takva da se pred istraživačem pojavljuje u obliku ponovljivog obrasca. Tarnerova studija, naprotiv, pruža naznake svih mogućih određenja prakse – počev od egzotičnih odstupanja, sve do krajnje urednih obrazaca. Problem (iznova) postaje ontološke prirode. Da li je praksu moguće gledati kao ishod kolektivnih entiteta i izvesnog „vokabulara“ prećutno uzetih pravila i institucija koje dejstvuju tako da donose relativno usklađene forme kulture (Barnes, 2001; Bloor, 2001) pa i korišćenja prostora? Ili pak prakse teško podležu „diktatu“ kako mnogi posthumanistički pristupi uče, te je potrebno shvatiti ih više u vidu ishoda neprekidnog protoka ljudi i stvari kog su svakodnevni prostori prepuni?

Mnogi autori su na različite načine upozorili na ove rasepe unutar teorije prakse, pa i na njihovu političku težinu (npr. Sewell, 1992; Swidler, 2001). Pojmiti praksu u vidu ishoda usklađenih jedinstvenom i celovitom socijetalnom logikom – počev od kapitalizma sve do ideja kakvi su univerzalni tipovi akcije, deluje primamljivo barem zato što unosi izvestan red i kongruentnost. Ako praksa ishodi kao manifestacija relativno ujednačenih obrazaca aktivnosti koje su usklađene sa višim kolektivnim entitetima, onda se momenat često haotičnih i idiosinkratičnih izraza uklanja. Takođe, gubi se i onaj „iznenadni“ momenat koji ne zavisi toliko od pojedinaca, već, kako smo videli prilikom rasprave o spekulativnoj metafizici, složenih *simbioza* naših života. Zato reći da praksa i oblici koje poprima ishode kao manifestacija relativno koherentnih obrazaca nalikuje „otkriću“ do kog društveni naučnik uspeva da stigne dok praktikant ostaje uskraćen za isti kao implementator. Rezultat takvih postavki u saznavnom smislu često biva pedantni scijentizam. Njega je naročito Boltanski (2011) napadao usled objektivizma koji naprosto guši vitalne kapacitete aktera da, shodno situaciji, daleko aktivnije učestvuju u društvenom svetu no što to modeli stručnjaka mogu dozvoliti. Zato zavodljivost prepuštanja praksi da obavlja skoro političku funkciju, time što će služiti kao istinski prikaz „polisemije“, inovacije i kreativnosti i uopšte, romantizacije otpora kakva se susreće kod nekih autora (npr. Pink, 2012; za širu problematizaciju ovih aspekata teorije prakse videti i: Spasić, 2004), jeste druga krajnost. Reći

naime, da haotična stvarnost potiče od šarolikih varijacija i idiosinkratičnih izraza koji se pojavljuju kao neposredna intervencija u toku aktivnosti znači pribeći rešenju koje ne poznaje previše ograničenja i postaje za aktera posve upravljiv proces.

Premda se ove krajnosti nipošto ne javljaju u vidu jasnih obrazaca, naše razmatranje u ovom odeljku upravo započinje sa uviđanjem ovih dvosmislenosti. Rešiti ovaj problem *dualnog stanja* usled kog praksa ostaje u podosta razuđenom obliku, znači ujedno ukloniti jednosmerni primat društvene determinacije, ali naravno ne i celokupnu težinu društvenog bića, koliko i misliti o mnoštvu elemenata koji čine tu okolinsku smesu stanovanja i postupno formiraju jedno tle, operativni prostor i režim življenja gde *tela* žive posebne forme života praksama. To ćemo učiniti tako što ćemo najpre identifikovati tri ključna usmerenja unutar teorije prakse: *manipulativni*, *kontemplativni* i *regenerativni*. Naporedo, izložićemo kritike ovih pristupa ne bi li smo najpre istakli potrebu potpunog zaokreta prakse ka *telu* i *materijalnosti* koja se pronalazi u prostorima stanovanja. Takav pravac je dobrim delom utrt u prvom odeljku i saglasan sa *monističkim pretpostavkama*, pošto podrazumeva integralnu i komplikovanu svezanost nastalu prostorima stanovanja. Ujedno, takav pravac jeste i osnov *teorije generativnih aranžmana* koju ćemo razviti. Na više mesta u *Proizvodnji prostora*, Anri Lefevr (Lefebvre, 1992a) je govorio o nečemu što je označio *generativnim procesom*, misleći pritom o svezanosti prakse sa prostorom i istinskoj ekologiji gde se stvaraju, što nauka treba ozbiljno da obuhvati. Ovo nadasve fragmentarno uputstvo Lefevra može biti korisna smernica upravno za ocrtavanje jedne teorije prakse, saglasne prethodno preuzetoj ontologiji stanovanja. Pošto su utisnute u celovit sklop socio-prostornog pokreta – predela zadatka, obaveza, dužnosti i afekcije koji su ključni u svakodnevnom biću, prakse nisu samo rutinska odigravanja, već čitav sklop cirkulacije elemenata i odnosa u kojima se javljaju, prakse utoliko moramo shvatiti kao deo osobenih aranžmana. U grubim crtama, pod generativnim aranžmanom podrazumevamo da *prakse ishode iz čitavog lanca drugih aktivnosti* i da se njihova organizacija odvija tako što se svakodnevno obavljaju transakcije i raspodele tela i artefakata kroz prostore koji se pojavljuju na horizontu, a putem kojih tela organizuju celovito područje života i upravo tom uključenošću u svet, stupaju u jedan aranžman ontološke distribucije.

Iscrpiti analitičke mogućnosti prakseološkog znanja zato ujedno znači oslobađanje od urednih platonizama sistema, funkcija i apstrahovanih tipova akcija i raščlanjivanje kompozicije stvarnosti svakodnevice i prostora stanovanja. Aranžman utoliko predstavlja direktan nastavak

ontologije stanovanja i alternativu pojmovima društvenog položaja ili životnog stila, tako što u fokus vraća neprekinutu formu života, načine na koji se život sam ontološki distribuira i kako se taj isti život obavlja kroz bazične dnevne aktivnosti, brigu, afekciju i načine življenja prostora. Na analitičkom nivou, generativni aranžman donosi fokus na svim elementima koji učestvuju u tkanju praktičnog života – od kulturnog znanja, socio-ekonomskih „resursa“, sve do objekata. Ali istovremeno, neophodno je iznova definisati svakodnevno. Svakodnevno treba da održi arhitekturu integralne smese ili, kako je Lefevr to jednom prilikom iskazao, „vezivnog tkiva“ misli, akcije i ravni gde se grade višestruka vezivanja ali i postaje izložen mnoštvu afekata i emocija (Lefebvre, 2008). Stoga vreme svakodnevnog utoliko zahteva da bude konačno oslobođeno od uobičajenog jezika rutina i navika. Forme života oblikovane svakodnevnim praksama suštinski upućuju na protok dotad akumuliranih materijala, opreme i kulture koji se naprosto troše, smeštaju i redefinišu. U metodološkom smislu, za polazište se mora uzeti da je *vreme pravljeno*, ili bolje rečeno, *komponovano trenutnom događajnošću koegzistencije* – ritmova i intervala umetnutih između entiteta, a ponajpre, načina na koji se oni *narativno* definišu. Upravo ta narativnost – priča o početku, kraju i protoku, tako što se materijalizuje govorom, zbiva se događajno a same prakse se raspoređuju u odnosu na nizove drugih. Svakodnevno ovime treba da dobije istinski kvalitet „življenog“ vremena koje se utiskuje u iskustvo stanovanja i urbanog života.

Sve to nas konačno odvodi k razmatranju adekvatnih metoda i izvora podataka neophodnih za izučavanje prostornosti stanovanja identifikovanih u prethodnom odeljku, zatim vezivanja stanovanja i praksi, a time i pružanja putokaza za naše istraživanje. U tom smislu, biće istaknuto da ispitivanje prostornosti stanovanja, kako ga mi vidimo, treba da sledi jednako poriv da se pruži morfološki opis prostora i urbanih pejzaža, izloži strukturna analiza i time prikaže i način na koji se društvene grupe i akteri oblikuju materijalno i semiotički prostornost na različite načine i povrh svega, paralelno prati kako se praktični život telima vodi u tom procesu stanovanja. Kada je o praksama konkretno reč, njima je potrebno pristupiti uz *odigravajuće etnografije* i to tako da se zađe u dubinu tih aranžmana i odatle razume u kojima prostorima se obavljaju, kako izgledaju i kakve sekvence imaju i ponajpre, kako se kroz njih distribuira društveni život.

2.3.2. Teorija prakse i problem dualnog stanja

2.3.2.1. Praksa i dve strane manipulativnosti

Praksa je isprva dobila mesto u posve specifičnim trenucima razvoja društvene teorije kao verovatno najadekvatnije sredstvo da se makro-sociološke krutosti ublaže i „oplemene“ živim procesima, a da se pritom ne ostane potpuno na tlu individualnih interakcija, odnosno, bez uvažavanja komplikovanih društvenih aranžmana (upor. Spasić, 2004). Na tom planu, Pjer Burdije i Entoni Gidens će zaslužiti status pionira prakseologije. No, teorijske komponente praksi i status relacija unutar *konstruktivističkog strukturalizma* ili *strukturalističkog konstruktivizma* prvog, po mnogo čemu se razlikuju od *teorije strukturacije* Gidensa (Giddens, 1984). Usled kanonskih čitanja, tumačenje teorije strukturacije je ostajalo često tek na izražavanju *formule dvostruke konstitucije* – praksi koje povlače resurse i pravila data strukturama, i struktura samih za koje se prakse javljaju kao generativni mehanizmi. Nema sumnje da je Gidensova namera svakako bila da se praksama, barem teorijski, udeli dvojak ontološki momenat, gde logični ishod rekurzivnih, „institucionalizovanih rutina“ biva neprekidno fundiranje struktura, fizički udaljenih od lokusa interakcije. No, delikatna račvanja i ćoškovi teorije strukturacije obiluju hermeneutičkom fenomenologijom i naznakama operativnih svojstava agenasa-aktera preko kojih „socijalni totaliteti“ i strukturni odnosi – dotad držani funkcionalističkom apstrakcijom „vrednosnog konsenzusa“, postaju deo pokretljivih rutina praktične svesti. Gidens najiscrpnije rabi interpretativne pretpostavke prilikom konstrukcije prakse kao *refleksivnog nadgledanja (reflexive monitoring)* životnih tokova koje se obavlja tako što je sama praksa – koja pamćenjem uspeva da telo podesi ka sledovanju manje ili više kodifikovanih procedura i pravila, upućena ka tehnikama samo-razumevanja. Praktikanti su, naime, opremljeni kognitivnim alatima *praktične i diskurzivne svesti*, te osim što obavljaju „zadatke“, oni istovremeno uspevaju i da razluče i verbalizuju sopstvene akcije, za šta, kako Gidens naširoko piše, dakako služi svakodnevna komunikacija.

Namesto da upotrebi pojam kulture, britanski sociolog ove serije rutinskih operacija koje se inače odvijaju u ograničenim kontekstima, uzima za integrativno tle koje obezbeđuje trajnost

društvenim sistemima i strukturama od kojih su sačinjeni – dakle, „višim“ redovima stvarnosti.²² Ipak, upravo njihova kombinacija i pospešivanje, praksu će teorijski načiniti paralelnim svetom šireg metabolizma, čime će biti izgubljena mogućnost da se empirijski raščlane šarolike realnosti napravljene intervalima, rutinama i svakodnevnim preokupacijama. Gidensovo rešenje iz *Konstituisanja društva* (ibid) isprva deluje elegantno, ali pretpostavljena dualnost, jedno je od istrajnih čvorišta truizama koji se javljaju u akademskom diskursu o praksi kada ona postane sinonim za uravnoteženost društvenog sveta. Zona prakse je unutar teorije strukturacije dizajnirana da tako predstavi fleksibilniji način pristupa „tvrđim“ odlikama sistema i struktura kroz *dualnu konstituciju i proces recipročnog formiranja i transformacije*. Struktura, integralno svezana sa pravilima i resursima i kroz njih formirane strukturne odlike, nema mnogo smisla bez praktičnog rabljenja: jednako pravila koja organizuju praktični svet kao kodovi i utvrđuju rutine, skupa sa resursima koje Gidens vezuje moć za zapovesti, dominaciju i autorizaciju, ugrađuju se u svet praksi tako što postaju svojevrsne alatke. Međutim, ovde nema nikakve ontološke dubine struktura niti tajnovitih realnosti nepoznatih akterima, jer su one praksom rabljene i ponajpre *stvar rutinizovane manipulacije*. Prostiže, akteri su ujedno svesni „korisnici“ strukturnih resursa kako njima stalno manipulišu, a usled toga, oni su i tvorci složenije stvarnosti, s tim da im poslednje ne dopire nužno do svesti.

Efekat ovog poimanja singularne društvene ontologije gde bi akcije i strukture bile međusobno konstituisane, prakse naizgled ostavlja u nerazrešenom stanju ali ih dosta elegantno oblači u jednu liberalnu odoru. Sa jedne strane, one su čista replika virtuelnih strukturnih karakteristika, ali shvaćenih duboko ne-relaciono, jer se prevashodno pokazuju kao tehnike neophodne u svakodnevicu bez obzira na dejstvo društvenih razlika prilikom njihovog formiranja. Mada jedan od ciljeva teorije strukturacije, naslućuje se, jeste rasčlanjivanje konvergentnih i fizički udaljenih realnosti koje se pojavljuju unutar situacionih konteksta praksi, one postaju

²² Treće poglavlje njegove studije *Konstituisanje društva* (Giddens, 1984) verovatno pruža najjasniji iskorak na planu rastakanja tzv. mikro-makro razlike. Tu Gidens uz pomoć empirijskih nalaza švedskog geografa Torstena Hagerstranda sakupljenih tokom 1970-ih godina, uzima da se prostorno-vremenska geografija svakodnevnih aktivnosti i organizacija interaktivnih matrica kakve recimo vladaju u učionici, prikazuje kao jasan pokazatelj integrativnih funkcija koje obavlja. Gidens zato bez ustezanja povlači paralelu između integrativnih aspekata i regiona u kojima se zbiva društveni život. „Društvena integracija mora da vodi računa o interakciji u kontekstima istovremene prisutnosti. Veze između društvene i sistemske integracije mogu biti istražene ispitivanjem načina regionalizacije koji kanališu, a i sami su kanalisani putem vremensko-prostornih putanja koje članovi zajednice ili društva prate u njihovim svakodnevnim aktivnostima. Te putanje su pod snažnim uticajem osnovnih institucionalnih parametara društvenih sistema u kojima su smeštene, a koje takođe reprodukuju“ (ibid: 142-3).

unekoliko simultane i čineći singularnu stvarnost. Učinak praksi po „transformaciju“ struktura je suštinski homogenizujuć, ali po principu čiste *agregacije*. Naime, iako Gidens ima sluha za šaroliki spektar konfiguracija sačinjenih od praktičnog rabljenja resursa i pravila, a samim time i nejednake raspodele moći, teorija strukturacije je neizbežan odjek drevne ontološke matrice koju je sociologija dobila u nasleđe od socijalnih i političkih filozofija, gde se pojedinci i kolektivi prikazuju kao različiti. Zato Gidensovo rešenje u teoretizaciji povratnog dejstva praksi po „komplikovanije“ redove realnosti počiva na prizivanju rešenja iz tipično liberalnog kanona. Nalik Popperu (Popper, 1959) i uz direktnu pomoć Mertona (Merton, 1936), vrhunac strukturacije se ogleda u postulatu „nenameravanih posledica nameravanih akcija“ gde skupine pojedinačnih aktivnosti, utemeljuju „složenije“ celine. Očigledan problem ovde nije samo u gubitku kvaliteta strukture, već ponajpre u tome što praksa dobija tek *nominalnu teorijsku važnost*, da bi potom bila utopljena u jednu funkcionalističku imaginaciju a time izgubila značaj za društveni život.

Manipulativnost poseduje i drugu stranu. Iako je Gidens primećivao da raspodela društvene moći postaje utkana u praksu, on je naročito tokom 1990-ih godina bio usmeren ka tome da model aktera načini „savitljivijim“ i daleko bližim svesnom upravljanju kroz konstrukciju identiteta koristeći „refleksivno nadgledanje“ (Giddens, 1991). Burdijeu, naprotiv, takve zamisli su posve strane. Teorija prakse koju Burdije u nekoliko navrata razvija naročito na temeljima njegovih etnografskih istraživanja, zasnovana je na pretpostavci o dvojakoj vezi između objektivizmom naslućenih shema društvenog sveta i fenomenologijom prepoznate samorazumljivosti iskustva (Burdije (1972), 1999; Bourdieu, 1992; 1998; 2000). Počev od ranih studija kakva je etnografija Kabila (ibid.), mnoštvo mesta u Burdijeovom radu sledi ovu pretpostavku o „*objektivnoj harmonizaciji praksi*, afiniteta, preferencija i njihovih proizvoda među pripadnicima iste klase ili uopšte osoba koje poseduju slične društvene atribute i zauzimaju slične rangove u *hijerarhijski postavljenoj strukturi*. Zaista, elementarni pogled na Burdijeovu teoriju prakse i njene ključne komponente govori o sistemu tek naizgled spontanih gramatika koje se *fizički ugrađuju*, odnosno, *somatizuju*. Naročito u njegovoj *Distinkciji* (Bourdieu, (1979) 1984), francuski sociolog „generativnu formulu“ praksi pronalazi unutar posredujućeg dejstva habitusa preko kog se obavlja „transfer“ karakterističnih uslova za jedan društveni položaj i time stvara relativno usklađen skup preferencija, namera i klasifikatornih shema, odnosno, *celovit životni stil*.

Srž Burdijeove argumentacije koji se pronalazi upravo iza pretpostavljenog principa *homologije* iliti preslikavanja strukturnih konfiguracija i praktičnog vođenja, ipak je dosta dvosmislena. Naime, *habitus* jeste zamišljen kao ključna spona koji tu vezu čini postojanom, naporedo služeći i kao orijentir za probijanje kroz svakodnevni život pošto jednako funkcioniše u vidu „tihog operatera“ praksi i rezervoara kognitivnih i perceptivnih resursa. Delikatnost tumačenja je zaista velika ovde. Reč je o tome da *habitus* prevashodno kontroliše i artikuliše telesne impulse po principu *inercije* jer je reč o pretežno *nesvesnom mehanizmu* koji nije direktno pristupačan samom praktikantu. Pretpostavka o nizu analoških operacija upravo upućuje da *habitus* rukovodi mnoštvom situacija drukčijih od inicijalnih strukturnih uslova tako što preslikava potonje i to sasvim nesvesno, a samim tim čini da se prakse tipične za određen strukturni položaj bez mnogo odstupanja uobliče i budu trajne. Delom, Burdijeov poriv jeste bio da se prodre u središte „misterije“ dejstva moći, dominacije i socijalnih razlika te nezaobilazan deo njegove sociologije čini telesni *habitus* koji igra možda i ključnu ulogu u posredovanju kako potonji odnosi uspevaju da se održe bez ikakve vrste prinude.²³ Za mnoge kritičare, na delu je gotovo *fatalna reprodukcija struktura*, pošto *habitus* samo prenosi i adaptira ove odlike bez ikakvog unapred postavljenog plana (videti npr: Swartz, 1997; Warde, 2004).

Za neke druge, s *habitusom* se veći problem krije u krutosti, pa čak i Burdijeovom odsustvu strpljenja da bliže pojasni uslove formiranja *habitusa* a potom i odgovori na izazov šarolikosti praksi. Margolis tako zaključuje da *habitus* prikazuje samo opštosti društvene strukture, ne dopuštajući da se zbilja prikaže kako se *habitusom* uopšte pristupa kognitivnim procesima koje praksa zahteva (Margolis, 1999). Džudit Batler takođe smatra da *habitus* ne uspeva da izađe iz okvira dualizama; štaviše, on ih iznova stvara time što podstiče prostu objektivističku matricu

²³ Ono što će obeležiti Burdijeovu teoriju u opštem smislu jeste postepeno udaljavanje od tradicija vezanih za filozofiju svesti (na kojima između ostalog izrasta koncept ideologije), ka pojmu *doxa*-e, kog Burdije preuzima iz fenomenološke tradicije Edmunda Huserla. U najopštijem smislu, *doxa* upućuje na (pounutrenu) formu fundamentalnog uverenja, usled kog se principi praktične operativnosti (poput organizacije i podela društvenog sveta) pred aktere postavljaju kao samo-očigledne i zdravorazumske (Bourdieu, Wacquant, 1992; Burdije, 1999). Njena direktna funkcija je podražavanje simboličke moći, koja „kao moć konstitisanja data kroz iskazivanje koje čini da ljudi vide i veruju, potvrđivanja i transformisanja vizije sveta, i stoga, akcija spram sveta i u sam svetu, jeste skoro magična moć koja pruža mogućnost da se stekne ekvivalent onome što je postignuto silom (bilo fizičkom ili ekonomskom), i to osobinom specifičnog efekta mobilizacije – što je moć koja može biti ospoljena samo ukoliko je *prepoznata*, odnosno, neprepoznata kao arbitrarna” (Bourdieu, 1991: 170, *kurziv u originalu*). Takve postavke će se jasno prikazati u nizu njegovih studija: recimo, prilikom refleksija o porodici (Bourdieu, 1998), istraživanjima o polju umetnosti i književnosti (Burdije, 2003) sve do promatranja birokratskog polja (Bourdieu, 1994). Sa jedne strane, takav pravac će Burdijea odvesti ka konceptu *alodoksije* (kao pogrešnog prepoznavanja) koje se ponajpre odnosi na okasnelu reakciju u smislu vremenski neadekvatnih kognitivnih i perceptivnih struktura i njihovog udela u tkanju društvenih razlika.

dominantno/dominirano bez obaziranja na snagu diskurzivnih praksi da je menja (Butler, 1999) što primećuje i Benet (Bennet, 2011), navodeći da upravo kulturno-deprivirani pripadnici radničke klase unutar Burdijeovih analiza, ostaju osuđeni tek na defanzivne prakse. Jedna od takođe bliskih kritika potonjima, jeste ona Bernara Laira, koja se upravlja traženju daleko specifičnijih osnova tvorenja individualnih iskustava i znatno više šarolikih biografskih putanja i posledično ishodi u eklektičnim modusima življenja no što bi inicijalno teorijsko vezivanje klase praksi za određenu klasu bića (strukturni položaj) moglo da dopusti. Za Laira, ovakvo ustrojstvo jeste daleko bliže istinskoj heterogenosti praktičnog života koji ne zavisi isključivo od posve opštih dispozicija, već od kompetencija neophodnih da bi se pristupilo posebnim kontekstima, a čiji razvoj prekriva znatno širi spektar dimenzija (Lahire, 2003; 2008).

Burdije teško da je imao (direktan) odgovor na potonje primedbe. Delom, drugi su to činili umesto njega (npr. Lau, 2004; Wacquant, 2016), tumačeći zbilja bogat opus francuskog sociologa. On je svakako neumorno isticao da sa ovakvom teorijskom građevinom prakse nipošto nije želeo da oslika jednu fatalnu predstavu (npr. Bourdieu, Wacquant, 1992). Reč je bilo više o tome da se pronade „vezivno tkivo“ društvenog sveta - prevashodno oblikovanog strukturama i razazna kako nastaje „doksični“ odnos tela prema svetlu. Upravo doksa treba da oslika vezu *simbiotskog prirastanja uz određeni svet* - korporaciju, dvor ili fabrički pogon, dakle „pripadanja i posedovanja u kome je telo posedovano istorijom, samo prisvaja stvari nastanjene ovom istom istorijom“ (Bourdieu, 2000: 152). Međutim, ovde se krije druga začkoljica teorije habitusa kao „operatera praksi“: kada nije shvaćen kao rezultat nevidljive manipulacije struktura, onda manipulacija postaje svrhovit proces i integralni deo same prakse i to često s porivom da se barem održi, ako ne i uveća sopstveni kapital. Integralni deo njegove teorije polja, jeste ovo rukovođenje interesovanjem da se igra *igra*, da se uopšte njena pravila prihvate kao takva, te da „ekonomija“ svakog zasebnog polja biva oblikovana putem „povlačenja poteza“. Stoga druga strana *doxa*-e je ujedno i *illusio* kako to Burdije postavlja (Bourdieu, 1992; Bourdieu, Wacquant, 1992). Ni ovaj momenat, međutim, nije promakao kritičarima: pošto biva pokrenuto strukturno formiranim nejednakostima, praktično ustrojstvo neizbežno koncentrisano isključivo oko instrumentalnih pobuda i partikularnih interesa. Takav argument seže duboko unutar Burdijeu bliske *metafizičke političke ekonomije* (i niza pojmova, poput proizvodnje i potrošnje koje on direktno preuzima iz ove tradicije). Naime, kako neki kritičari to vide, eho političke ekonomije odvodi francuskog

sociologa ka ocrtavanju društvenog sveta u vidu egoističkih htenja za usponom na statusnoj lestvici (Sloterdijk, 2013), što odvodi u krajnost koja malo sluha ima za altruizam (Alexander, 1995).

Potonja tačka stoga oslikava dobrano rizike shvatanja praksi u manipulativnim okvirima. Koliko god da je Burdije želeo da izbegne zamke dualnosti nadgradnjom različitih oblika strukturalizma upravo putem prakse, „distorzije“ koje se zbivaju na liniji objektivnih konstituenta i usklađenosti praksi, koliko i one koje prekrivaju dva različita načina shvatanja aktera – onih koji nastoje da portret aktera nastalog unutar Burdijevog rada oplemene sa više *refleksivnosti* nego što mu teorija habitusa pruža, ili pak da učine aktere manje „beskompromisnim“ u praćenju *partikularnih interesa*. Namera Burdijea jeste bila *govoriti o reciprocitetu uticaja, izloženosti relacijama i konstantnoj nužnosti da se samo telo adaptira promenjivim konfiguracijama*, što je jedan valjan aspekt teorije prakse francuskog sociologa kom ćemo se uskoro vratiti. Pa ipak, svojevrsno „odigravanje“ i manipulacija formama kapitala, skupa sa dijalektičkim prilagođavanjem složenim konfiguracijama odnosa kakve postoje unutar društvenih prostora, malo šta recimo govori o istinski praktičnom znanju, kakvo je kuvanje i sl. Štaviše, manji problem jeste da li je moguće Burdijevu teoriju prakse postaviti oko pitanja da li je ona više usmerena ka tome da opisuje izmanipulisanost aktera ili njihovu umešnost manipulacije. Reč je o daleko dubljem problemu dualnog stanja, utemeljenom na previše nategnutom argumentu o vezi između strukturnih modela ocrtanih od strane stručnjaka i pokušaja da oni prekriju gotovo svako čoše praktičnog sveta. Takav smer je očekivano provocirao odgovore.

2.3.2.2. Kontemplativna obrada i refleksivno nadgledanje

Na problematici otvorenoj najpre od strane Gidensa, a zatim i kao direktan udar na pretpostavljenu nesvesnost habitusa, jeste dobrim delom izrastao i *kritički realizam*. Paradoks je taj što ovaj program nastaje kao direktan udar na teoriju strukturacije i nevolje koje ona unosi, a da je pritom rezultat gotovo identična konfuzija. Istini za volju, ona se pomera od *manipulativnog* ka nadasve *kontemplativnom* shvatanju prakse. Naime, napad na teoriju strukturacije je najpre uperen protiv navodne „homogenosti praksi“ – kao relativno rutinizovanih i utvrđenih obrazaca akcija gde bi se strukture pojavile u najbolju ruku kao reziduum i tek uputna skupina alatki kojima

se manipuliše na horizontu interakcija (za šire kritike videti: Archer, 1995; Vanderberghe, 2014). Kritički realizam se utoliko neprijateljski odnosi i prema teoriji habitusa. Gotovo slično kao i u vezi napada na teoriju strukturacije, primedbe jesu uperene ka drugoj strani manipulativnosti, odnosno, preteranoj strukturisanosti koje bi bilo kakvo snalaženje aktera unutar društvenog sveta, načinilo krajnje efemernim. Najsnažnije podrivanje se zato susreće kod preneglašavanja jedne od ključnih pretpostavki teorije habitusa, koja aktere uskraćuje za kapacitet (refleksivne) inovacije – to je gotovo mehaničko dejstvo nesvesnih, otelovljenih dispozicija. Nekoliko srodnih tačaka napada utoliko se koncentrišu povodom minimizacije uloge svesti i racionalne obrade kulturnih vrednosti (npr. Verdaasdonk, 2003). To čini da se habitus može pomiriti sa refleksivnošću tek pošto se izvrše znatne modifikacije prvospomenutog koncepta i akterima dopusti da nadgledaju tokove sopstvenih radnji i time sami obavljaju izvesne strukturne izmene (za više videti: Elder-Vass, 2007; Fleetwood, 2008; Archer, 2010b).²⁴

²⁴ Tematizacija refleksivnosti izvodi krajnje protivrečne rezultate naročito usled manje ili više jasnog političkog impulsa da se akcentuje izgradnja sopstva i identiteta, kao vrlo normativnog projekta koji je okupirao pažnju društvenih naučnika od 1990-ih godina s ciljem da se konačno obavi uklanjanje esencijalnih kategorija raspoznavanja društvenog sveta. Refleksivno promišljanje jeste upereno protiv Burdijeovog habitusa, i u najsnažnijoj verziji koja se pronalazi kod Arčerove, kompatibilnost je vrlo teško postići. Potonji koncept, tvrdi Arčerova, slabo otkriva modifikacije nastale komunikativnom refleksivnošću i subjektivnom umešnošću da se odgovori na „objektivnu kauzalnost“ (Archer, 2010b). Flitvud i Elder-Vas ovu poziciju vide kao isuviše direktivnu, insistirajući na svojevrsnom vremenskom smenjivanju i kombinovanju prevlasti navika i prevlasti promišljanja (Elder-Vass, 2007; Fleetwood, 2008). Svitman sa druge strane iznosi niz empirijski podržanih argumenata o postojanju nečega što naziva „refleksivni habitus“, insistirajući na tome da se prenosive dispozicije itekako mogu modifikovati. Ipak, Svitman upozorava da uprkos tome što refleksivno promišljanje može i samo postati dispozicija, odnosno, „druga priroda“ i integralni deo habitusa, postoje jasne naznake da kapaciteti za refleksivnost nisu jednorodni i da oni istovrsno prate društvene razlike (Sweetman, 2003). Na kraju, Mouzelis moguće premošćavanje pronalazi tako što u središte stavlja interaktivnu dimenziju društvenih igara koju je Burdije skrajnuo, ističući da je refleksivnost zapravo sastavni, pa čak i rutinski segment praksi (Mouzelis, 2007). Pa ipak, teoretičari bliski Burdijeju su valjano pokazali niz ograničenja vezanih za refleksivnost kao „upravljiv“ proces. Među njima, najjasnije istupa Nik Krosli (Crossley, 2001). Iako potpuno okrenut ka čitanju Burdijeovog habitusa kao teorije sopstva (i utoliko daleko bliži recimo simboličkom interakcionizmu no francuski sociolog), Krosli ipak pravi valjanu razliku između refleksije i refleksivnosti i kritikuje gotovo mističnu sliku „epistemološkog subjekta“ koji analizira sopstvene postupke. Naime, kako navodi, dok refleksija obuhvata gotovo fizikalnu ravan tela a refleksivnost „upravljiv“ proces, oni nipošto nisu u protivrečju sa navikama. Štaviše, svakodnevnne forme refleksivnosti ne zaobilaze korišćenje tih resursa datih navikama – kakve su recimo kategorije i simboličke distinkcije. Krosli tako ističe da „ja otelovljuje i ponavlja istoriju u formi navika; za razliku od toga, mene je konstruisan u mreži narativnog diskursa i imaginativnih re-prezentacija koje obrću ja u njegovim raznolikim aktivnostima“ (ibid: 148). Par godina docnije, Krosli će razviti koncept „refleksivnog agensa“ (Crossley, 2006). Pod refleksivnim agensom Krosli podrazumeva da se projekat „nadgledanja“ sasvim protiv kontemplativnom shvatanju kritičkih realista, odvija na nivou tela i zahvata repertoar tehnika upravljenih ka odgajanju, artikulaciji i modifikacijama tela. Šminka, tetovaže ili recimo trening jesu samo neke od ovih refleksivnih aktivnosti koje su sasvim društvene po poreklu i koje deluju kao kulturni kodovi jer se, prema pretpostavkama Kroslija, šire i uspostavljaju kroz mreže, odnose i interakcije. Tako refleksivnost na određen način postaje izjednačena sa imitacijom.

Isticanje refleksivnosti, međutim, neće u potpunosti istisnuti neke od ključnih premisa teorije strukturacije, pa čak neće biti ni daleko od Burdijeovog konstruktivističkog strukturalizma. Obezbediti akterima nešto više efektivnih kapaciteta za akciju koje bi, kako Arčerova to izražava, „napravile razliku“, naime, nipošto ne znači opet ukloniti strukture iz vida niti *a priori* staviti znak jednakosti između akcije i agensnosti. To bi iznova uvelo „rekurzivnost“ od koje teorija strukturacije ne uspeva da se oslobodi (Archer, 2010a).²⁵ Ideja jeste da se agensna prisutnost struktura i *ograničavajući agregacioni efekti* poput nejednako raspoređenih materijalnih resursa, uzmu kao polazna metodološka tačka i da se najpre rasčlane komponente struktura i kultura (koje su inače u tesnoj vezi), ne bi li se njihov „uticaj“ po domen akcije, koji takođe ima relativnu nezavisnost, što bolje uočio. *Analitički dualizam* stoga oslikava ključni zahtev kritičkih realista: osim što treba podržati strukturaciju poimanjem nezavisnog i relativno trajnog postojanja struktura, njih zatim treba izdvojiti kao primarne uzročne sile unutar „morfogenetskog lanca“ (Archer, 1995; 2010a). Međutim, i strukture same – katkad označene terminima materijalnih resursa, katkad uloga, distribucija ili društvenih sistema, još jednom, postaju *plod agregatnih ishoda nenameravanih posledica socijalnih interakcija* (Archer, 2017).²⁶ Zamisao poput ove je ipak ontološki drukčija od Gidensove. Ona podrazumeva da je stvarnost sačinjena od više *stratuma* ili *poredaka* i da svaki od njih postoji u režimu *hijerarhizovane morfologije*. „Praktični“ poredak tako stoji ispod „prirodnog“ i „društvenog“ (ibid; Vanderberghe, 2014) a veza između njih je poimana kroz tzv. *morfogenetske cikluse* i povremeno stapanja konjunkturama dva društvena stratuma:

²⁵ Barem u smislu analitičkog razdvajanja koje bi uklonilo nerazmršenu i sirovu pretpostavku o cikličnoj kretnji između struktura i akcija, Arčerova je svakako na dobrom tragu kritikujući nešto što je nazvala „centralnim stapanjem“, odnosno, „metodom konceptualizovanja društvenog života gde nema prekida, raskida ili odbijanja između sitnih detalja svakodnevnih aktivnosti i struktura koje su nužno reprodukovane ili transformisane unutar praksi svakodnevnog življenja“ (Archer, 1995: 101).

²⁶ Neverovatna je sličnost između kritičkog realizma i analitičke sociologije, barem u smislu implikacija nastalih po preuzimanju rešenja iz liberalnog kanona. Zastupnici oba programa proklamuju „meta-teorijski“ osnov skupa sa izrazima pozornosti za akterske učinke – bilo da se govori o žudnji, verovanjima, imaginaciji, životnim projektima, koji se agregacijom istovetnih radnji i učinaka javljaju kao generativni mehanizam komplikovanijih fenomena. Iako se kao ključna razlika između ova dva epistemološka pokreta u sociologiji može locirati na ravni prihvatanja revidirane verzije metodološkog individualizma u slučaju analitičara (za više videti: Janković, 2019) i dualističke morfologije kod kritičkih realista, pošto se prilikom prototipizacije aktera razdvaja racionalistički tip kod prvih, a kod drugih strukturalno okružen tip koji potom pristupa vrsti kulturne prerade. Uprkos ovim razlikama, oba projekta se zasnivaju na metafizičkim kauzacijama potekloj od agregatnih skupova akcija iz kojih izvire osobeni, spontani poredak nastalo haotičnim dejstvom pojedinaca. Pojašnjavanje „kolektivnih fenomena“ kao izraza ukрупnjavanja mnoštva akcija koje je podržano apologijom „nenameravanih posledica nameravanih akcija“ stoga deli istovetnu eksplikativnu nit kako društveni svet nema preteranu ontološku dubinu, već isključivo postaje epifenomen ličnih deontologija, smisaonih i smišljenih akcija koje na kraju nenadano proizvode „viši“ red (upor. sa nalazima o istrajnim arhetipima zapadne političke filozofije do kojih dolazi Sahlins, 2008).

struktura društvenog sveta koje su ograničavajuće za aktere, a koji potom iznalaze načine da unutar ovih neumoljivih konfiguracija nađu jedinstven smisao sopstvenog postojanja i postave koordinate za akcije (ibid.).²⁷

Nastojanje da se sa jedne strane „regionu“ praksi i interakcija garantuje relativna nezavisnost a potom i zabeleži njihov povratni učinak po strukture, sa druge podstiče čudnovato shvatanje kruženja između celine i delova. Dualno stanje teorije strukturacije se obnavlja, ali ovoga puta uz suvoparni jezik kauzacije i praćenje svojstava „generativnih mehanizama“ (za širi prikaz epistemoloških pretpostavki, videti: Sayer, 2000). No, kritični iskorak se zbiva prilikom pokušaja da se na tehnicizam doda i hermeneutički metod, odnosno, istaknu kapaciteti aktera da kognitivno prerađuju sadržaje stvarnosti i strukturnih datosti *refleksivnim promišljanjem*. Kognitivni režim kontemplativne obrade pritom potiskuje praksu i radnje svakodnevice i na njihovo mesto smešta relativno celovit smer akcije, utaban uz pomoć *refleksije, verovanja i imaginacija* (Archer, 2010b).

Ovde se možda i najbolje očitava gotovo ezoterični metod kritičkog realizma. Naime, kritički realisti – a Arčerova pre svih, smatraju da je potrebno tragati za „praktično adekvatnim“, odnosno, smisaonim značenjima kojima akteri ne pristupaju toliko unutar svakodnevnog življenja, već kroz jedan nadasve *kontemplativni proces refleksivnosti* i beleženje neprekinutog toka „unutrašnjeg razgovora“ (ibid; Archer, 2010a). Kapacitet refleksivnog nadgledanja sopstvenog života pretpostavljen kritičkim realizmom barem nominalno odbija da shvati aktivnost kao rutinu. Taj momenat prerade sadržaja, refleksivnost čini unekoliko protivnom pasivnoj habituaciji. Refleksivnost je stoga „ključna za premošćavanje rascepa između formalnih očekivanja i aktuelnih događajnosti u otvorenom društvenom sistemu“ (Archer, 2010b: 281). Portret kontemplativnog aktera, sposobnog da „dijagnostifikuje“ i nadgleda sopstvene projekte i učinke deluje primamljivo

²⁷ Ove pretpostavke nisu preterano iznenađujuće pošto su deo znatno dužeg ontološkog lanca koji je dobro utkan u kosmološki projekat Zapadnjaka. Nema sumnje da je ovaj antropomorfizam stimulisan, koliko i sam stimuliše uočavanje psihogeneze i reakcija na glomazne socijetalne kretnje, pa čak i krajnje lične konfuzije nastale po apsorpciji unutar znatno zahtevnijih ontoloških konfiguracija. Ta težnja ka iznalaženju veze između konstrukcije izvesnosti, potrage za značenjem i formiranjem identiteta protežu se od Habermasove kolonizacije *Lebenswelt*-a (Habermas, 2012), preko modernističkih projekata reaktivne identitetske formacije (npr: Cherni 2001; Giddens, 1991) i identitetske rezistentnosti nastale usled „erupcija“ nepredvidivih okolnosti (npr: Kaufmann, 2011; Kaufman, 2010), sve do Sloterdajkovog projekta „imunogenih“ *antropotehnika* (Sloterdijk, 2013). Refleksivnost ne iskače preterano iz ovog obrasca jer se takođe brine najpre o načinu ličnog iznalaženja izvodljivih projekata, i to unutar širokih socijalnih okvira. Vanderberge na koncizan način sumira čitavu konstrukciju refleksivnosti: „Kako su smerovi akcija proizvedeni kroz refleksivna promišljanja aktera o tome kako je uopšte moguće integrisati njihove „ultimativne brige“ u održive životne projekte, koji bi bili ostvarivi u okolnostima, ograničenjima i mogućnostima datim u situacijama u kojima moraju biti aktivirani od strane samih aktera, ako oni uopšte hoće da ospolje njihovu kauzalnu moć“ (Vanderberghe, 2014: 109).

barem kroz vraćanje kauzalnog potencijala akterima. Ipak, on ujedno jeste „narodna epistemologija“ kako jedan kritičar primećuje (Cruickshank, 2009). Premda se ostaci prototipa proračunatih pojedinaca kakvi se pronalaze unutar metodološkog individualizma uklanjaju sa relativno celovitim koordinatnim sistemom praktičnog vođenja izgrađenim uz pomoć kulturnih alata, refleksivnost ostaje intimna i lična eshatologija i posve spekulativna po karakteru. Malo šta, pritom, upućuje na istinsko uranjanje u praktični svet, praktično znanje i *svakodnevne distribucije* u koje je *telo* uključeno stanovanjem. Malo šta takođe otvara put za vraćanje aktera u istinsku prostornost.

2.3.2.3. Regenerativnost i praktična prilagođavanja

Pokušaj kritičkih realista da reše enigmdu dualnog stanja dobrim delom oslikava drugo veliko „obećanje“ dato teorijom prakse: to je poimanje izvan predrefleksivne habituacije i davanja prednosti *neprekidnom toku prilagođavanja* koja se pojavljuju na samom horizontu praksi, ali bez nužne kontemplacije. Akcentovanje polimorfnosti i ranije je bilo prisutno unutar teorije prakse, naročito sa isticanjem brikolaža *taktičkih* mutacija „manipulativnih“ mehanizama. Lefevrov pokušaj da rehabilituje trivijalnost svakodnevnog života i njegov praktični karakter stoga je ne samo pionirski, već i posve temeljit udar na račvanje u koje je filozofija odvela uz pomoć mistifikacije svesti i njene izuzetnosti za stvaranje realnosti. Posledica je, ukazivao je Lefevr, uskraćivanje prava formi života koja je zasnovana na svakodnevnom bivstvovanju da dobije pun izraz: žudnje i misli su nepoznate čistom umu koji naprosto naginje ka metafizičkoj spekulaciji i u najbolju ruku im dozvoljava da budu stvar „privatnog života“ (Lefebvre, (1947) 1992b). No, Lefevrova obnova marksističkog humanizma bila je svojevrsan uvod u *teoriju praktične taktike* koju će Mišel de Serto (de Certeau (1984), 2002) uzeti za središte i time kao predmet interesovanja staviti šarolike varijacije koje anonimni nosioci preduzimaju i prave beskraj improvizacija u odnosu na tehnokratske sisteme, podrivajući ujedno i „semiokratiju“ u koju je ekonomija zapala sa idejom pasivnog potrošača. Njegove *Prakse svakodnevnog života* (ibid.) „običnu kulturu“ raščlanjuju kao *proizvodnu aktivnost*, pošto je ona prepuna prostorno-vremenskih „manevara“ i

taktiziranja koja iskrivljuju inicijalno značenje.²⁸ Jednako i Lefevr i de Serto žele da ubace semiozu u teoriju prakse i to sa akcentovanjem fragmentacije i zaokreta u kodiranju i materijalnoj apropijaciji. Osetljivost za ove izmene je pritom dvojaka. Sa jedne strane, politički impuls kojim hodi jeste dopuštanje pravljenja smislene stvarnosti od strane praktikanta. Sa druge, ona je epistemička po karakteru jer polazi od domena praksi što za posledicu izmiče ocrtavanju pravilnosti i hodi u susret onoj struji unutar teorije prakse koju je kako rekosmo, Tarner najcelovitije sumirao (Turner, 1994), gde se eventualno mogu razlučiti samo *ceteris paribus* pravila koja pretpostavljaju veštine življenja u određenoj kulturi (upor. Dreyfus, 1986).

Sa usponom pragmatičke sociologije, međutim, zbilo se radikalni prevrat koji je ovu teorijsku intuiciju usmerio u sasvim novom pravcu. Načelno, reč je istiskivanju prakse sa teorijskog repertoara usled nemogućnosti da se ona istrigne iz kanona navika i rutina, te zato postaje sinonim „statične perpetuacije“ (Thévenot, 2001). No, reč je i o znatno temeljnijem ontološkom otklonu od *cikličnog modela* gde objektivistički determinizam najpre oblikuje stvarnost, ne bi li ona potom bila „oplemenjena“ povremenim ekskursima subjektivizma. Pioniri *pragmatičke i/ili sociologije kritike*, a pre svih Lik Boltanski i Loran Teveno, imali su drugačiju zamisao: namesto ostavljanja aktera, metaforično govoreći „paralizovanim“, neophodno je uvažiti njihove *vitalne kapacitete* da se kroz svakodnevne okolnosti prilagođavaju, sude i iznose *kritike* a pritom opišu zajedno sa okolinskom celinom prepunom stvari i bića drukčijih od ljudi i načinima na koji se raspoređuju. Po sopstvenom priznanju (Boltanski, Thévenot, 2006; Boltanski, 2011), empirijska šarolikost,

²⁸ Treba pak biti oprezan, jer ova shvatanja nipošto ne odlaze ka pojačavanju individualizma. Po mnogo čemu srodne – posebno usled inspiracije koju potonji vuče od prvog, Lefevrova i teorija prakse de Sertoa ostaju u dosta složenoj formi i malo autora je u njima pronalazilo analitičku upotrebljivost, verovatno usled maglovitih naznaka kako je praksu moguće objasniti. Kod Lefevra, teorija prakse prati celinu njegovog rada i biva umetnuta ako ne i kao krucijalna komponenta bez koje se njegova teorija ne može opisati. Njegove *Kritike svakodnevnog života* (Lefebvre, 1992b; 2008) nipošto nisu oslobođene pritisaka materijalnog života i mesta unutar proizvodnih odnosa. Štaviše, tu praksa postaje teorija raskoraka između sposobnosti sistema da zadovolji potrebe i samih praktikanata koji užurbano prate sopstvene telesne impulse, koriste taktike i naprosto se oslobađaju pritiska. U *Proizvodnji prostora* (Lefebvre, 1992a) a potom i u *Analizi ritma* (Lefebvre, (1991) 2005), ovaj dijalektički momenat će biti spušten na ravan neposrednih žudnji i stremljenja, pa čak i pokreta tela koji skupa s naročitim kodovima obeležavanja prostora se naprosto kose sa predstavama koje se rasprostiru unutar dominantnih režima znanja i reprezentacija društvenog sveta. Kod de Sertoa, te „taktičke“ varijacije će dodatno biti istaknute, ali tako što će podrazumevati umešnost praktikanta da se naprosto ponudi drugačije „čitanje“ sveta. Jedno od mesta iz *Praksi svakodnevnog života* (de Certeau, 2002: 72) to dobro ilustruje: „Sve dok postaje postupno razvezano od tehnika i jezika koji su ga objektivizovali, primitivno znanje postaje druga forma inteligencije koju individualni subjekat poseduje (...) a koje se kreće među estetskim, kognitivnim i sistemima refleksa, kao da je „znati-kako“ princip znanja kog niko ne može uhvatiti.“ Oba pristupa tako pokazuju utemeljenje u duboko neo-kantovskim premisama. Oba naime zadržavaju zamisao o izvesnom „umnom“ sistemu gramatika, pravila ili predstava koje jesu „gorivo“ praksi a koje potom bivaju preoblikovane i usmerene u raznolike putanje.

zajedno sa krhkim i promenjivim konfiguracijama društvenog sveta, skupa su ih naveli da *pluralnost* prihvate kao takvu i da fokus stave na neprekidnu uronjenost aktera u situacioni svet ispunjen *tenzijama, sporovima i suprotstavljenim evaluacijama*. Ovaj zaokret ipak sadrži više od podešavanja metodološke optike. Namesto da se povinuju krajnje robusnom učenju o jedinstvu normativnog poretka i čudnovatoj konceptualnoj snazi „društvenih normi“ koju su društvenjaci dvostruko crpeli - i kao instrument saznanja i kao kritičko oruđe (koje je Burdije i najbolje sažeo) pragmatički sociolozi odbijaju da slede ovakvu naturalističku epistemologiju koja uzima društveni svet kao „eksteriorni“ i u mehaničkim okvirima što omogućava posmatranje sa moralno-superiorne pozicije - omogućene uobičajenim modelom naučne objektivnosti. Ono što biraju jeste fokus na „internalizmu“, odnosno, neizvesnosti nastale ponekad rigoroznim preispitivanjima koja akteri ispostavljaju međusobno u toku svakodnevice, shodno različitim kriterijumima moralne arbitracije i težnje ka naročitom *dobrom* (Thévenot, 2001; 2002).²⁹ Prethodno obeležavane kao praksa, ove aktivnosti sa posebnim moralnim okvirom u zaglavlju sociolozi kritike nazivaju *pragmatičnim režimima*.

Oni bivaju poimani kao svojevrsne „navigacione naprave“ za probijanje kroz svakodnevnu uključenost koja sada – namesto da bude oivičena krutošću struktura, postaje unekoliko *regenerativna* delatnost okupirana vrhovnim stremljenjem ka dobru i potragom za formulom zajedničkog življenja koju akteri skupa preduzimaju. Pragmatični režimi jesu zamišljeni kao daleko gipkiji aparat za ocrtavanje kompozitnih aranžmana i komplikovanih konsolidacija poredaka, ali za samu aktivnost predstavljaju više momenat ekscesa i izuzetnih situacija *sporova*, nego što banalne aktivnosti svakodnevice to zahtevaju. Ontološko centriranje *neizvesnosti* kao „primordijalnog“ stanja društvenog sveta (Boltanski, 2011) unutar pragmatičke sociologije sa jedne strane nipošto ne počiva na volunтарističkom ili atomističkom učenju. Štaviše, normativna i evaluativna dimenzija (svakodnevnih) angažmana aktera putem pragmatičkih režima u pogon stavljaju *dugačke referentne lance* gde svaki potez vrednovanja i opravdavanja integriše niz drugih bića i entiteta u igri. Teveno to dobro prikazuje na primeru biomedicinske standardizacije „upravljanja životom“ (Thévenot, 2009). Sam standard kao vrsta kulturnog znanja, kog vidimo

²⁹ Boltanski jasno podvlači da se za ontološku situaciju sveta prepunog neizvesnosti, epistemološki bitnim za rasčlaniti jeste „to šta je šta i, neizbežno, šta je u pitanju, šta ima vrednost, šta je ispravno poštovati i pogledati dvaput. Očigledno da kada su akteri uvučeni u nesporazum, oni se razdvajaju od praktičnih posvećenosti koje su čuvale manje ili više deljen kurs akcije, koordinisan oko referentnih tačaka, a čiji izvor mora biti ispitan“ (Boltanski, 2011: 56-57, *kurziv dodat*).

kao izvesnu normu o zdravlju, potekla je iz niza strukturnih tenzija koje su pratile definisanje ove konvencije, pre nego što su - zaokružujući čitav skup entiteta od kojih su sastavljene, povezale novonastalu realnost koji se koristi kao „javni garant“ u opravdanju. Svaki od aktova prenosa tačaka iz referentnog lanca unosi sićušne modifikacije pri samoj upotrebi ali aktere ovi resursi – bilo da je reč o izvesnim informacijama, saznanjima ili uopštenim tvrdnjama opremaju aparaturom koja se modifikuje unutar okolinskih okvira.

Materijalno okruženje i „okolinski odgovori“ nastali u ovoj živahnoj konfrontaciji aktera koji „oslušuju“ jedni druge a da pritom vrše konstantne „skokove“ između nivoa opštosti – od neposredne situacije do univerzalističkih narativa, jeste još jedna bitna tačka pragmatizma (Thévenot, 2001). Nalik perspektivističkom, odnosno, multinaturalističkom programu u antropologiji, pragmatični režimi su takođe osmišljeni tako da registruju dinamičke i povratne reakcije kada određen poredak biva doveden u pitanje – posebno kada u središtu ima objekat kao što je tunel na Pirinejima koji biva uvučen u proces kritičke evaluacije sa više sučeljenih osnova koje izrastaju na sasvim različitim principima poimanja kolektivnog dobra – podsticanja tržišta, industrije ili pak, korisnosti za meštane (Thévenot, 2002). Ipak, ovde ontologija sporova doseže granicu jer *realnost* pragmatičke sociologije počiva na rasčlanjivanju naporedo stavljenih i sudarajućih pragmatičkih režima, kao distinktivnih *svetova* koji su pokrenuti rukovodećim porivom ili načelom. Obris *regenerativnog* shvatanja aktivnosti odvođe na horizont gotovo eksperimentalnih pokušaja koji nesumnjivo dejstvuju kao matrice višestruke distribucije: aktera, posvećenih *mikrološkim postupcima pravljenja poredaka različitih oblika i obima opštosti*. Međutim, problem se skriva iza gotovo transcendentne pretpostavke o sporovima. Ona ove gramatike dovodi do, takoreći, „usijanja“, pošto nekompatibilne i nesamerljive razlike među jezicima ne ostavljaju prostor niti naznake za objašnjenje rutinskog oblikovanja uobičajenog sveta, gde umesto nesporazuma (koji su pritom isključivo verbalni po karakteru) preovladava neprimetan protok aktivnosti svakodnevice.

Regenerativno čitanje praksi, odnosno aktivnosti svakodnevice kao neprekidnog prilagođavanja situacionim okolnostima međutim, doseže dodatnu radikalizaciju unutar novih realističkih programa, a naročito teorije aktera-mreže. Premda uskraćena za preciznije teorijske koordinate, konture praksi ovde čine sastavni deo ontoloških kombinovanja i tranzitornih stanja u kome se akteri-aktanti nalaze, naročito unutar brojnih studija o praktičnim kontingencijama

naučnika (npr. Latour, Woolgar (1979), 1986; Knorr-Cetina, 1999). Uticaj pragmatične filozofije i sociologije je dakako prisutan sa prototipom aktera zaveštanog vitalnošću da sudi i premerava situacije i metodološkim uputstvima za praćenje „kontroverzi“ nastalih u procesima pravljenja društvenog sveta (Latour, 2005; za poređenje i razlike sa pragmatičnim sociolozima, videti i: Blok, 2013). No, referentne stvarnosti i kontinuirani lanci u kojima se aktivnosti obavljaju, daleko su komplikovaniji usled toga što *materijalnost agenasa* s kojom su praktikanti sučeljeni, čini da kurs prakse bude u napetoj oscilaciji. Trift pruža jasan primer sa vožnjom automobila i to izvrtanjem klasičnog argumenta de Sertoa iz *Praksi svakodnevnog života* (de Certeau, 2002) i poglavlja pod nazivom „Šetanje u gradu“ gde je praksa osmišljena kao retorički zahvat, odnosno, metafora za simboličko zauzimanje prostora kome se – spram „zvaničnih“, udeležuju specifična i krajnje idiosinkratična značenja. Na drugoj strani, Trift takvoj banalnoj aktivnosti pridružuje automobil i niz drugih naprava i materijalnih konfiguracija, što za posledicu ima sasvim drugačiji fokus: manje „elegantnih“ i romantičnih reprezentacija, a više kontinuirane uključenosti u objektivne konfiguracije (Thrift, 2007). U skladu sa posthumanističkim postavkama, krajnje nestabilan ontološki status ljudi kao „iskonskih“ nosilaca praksi potiče upravo od prisustva drugih entiteta i konfiguracija objekata koje obavljaju materijalnu agensnost i dejstvuju kao posredujuće sile, pritom usmeravajući vektor radnji.

Već nekoliko puta smo imali prilike da vidimo da objekti ni po čemu jednostavni, već su predmet neprekidne prerade unutar ovih kolektiva, i to praksama kakve su u slučaju naučnika, posmatranje, proračuni, simulacije i sl. To na drugoj strani iznova implicira kulturno opremanje aktera koje autori ove orijentacije nipošto ne žele da ispuste. Kako neki od njih prikazuju krajnje detaljno i sistematično (npr. Knorr-Cetina, 2001; Thrift, 2007; Stengers, 2010), ljudi poseduju specifičnu intencionalnost i „partikularne interese“ da se uopšte upuste u određen set praksi koje same otkrivaju sićušne „praktične metafizike“ kako je neki nazivaju (Latour, 2005; 2010; Law, Mol, 2002). Mahom, ona je imitativne prirode (Latour, 2005; Latour *et al.*, 2012). Ali, po ukrštanju mreža istorije, praksi i posebnih načina interakcije ljudi i ne-ljudi unutar svakog od kolektiva zasebno, osim ove „ko-produkcije“ otpočinje i zapetljana koegzistencija i realnost po sebi, gde je neophodno voditi *borbu sa materijalnim agensima* koji provociraju fino podešavanje ciljeva i planova. Naime, pretpostavka o međusobnoj koprodukciji praktikanata i objektivnih konfiguracija svakako ima dosta smisla, pošto skreće pažnju na neprekidnu proizvodnu aktivnost, sticanje novih odlika za praktikante i posve otvorene logike unutar koje se identiteti i pozicije neprestano

redefinišu a time i prave rezervoar kolektivnih iskustava (za bližu primenu ovog gledišta u studijama nauke, videti: Stengers, 2010). Međutim, upravo ta slika praktičnog horizonta kao „borbenog područja“ iznova oslikava pre jednu eksperimentalnu delatnost nego proces kontinuirane prepuštenosti praktičnim radnjama. Praksu ovakvo gledište ispunjeno nizovima *ad hoc* improvizacija stoga još jednom udaljava od horizonta komplikovanih aktivnosti i znanja neophodnih da bi se one uopšte privede k delu. Takođe, ona se metodološki odnosi samo na opis, što Ingold (2007) ispravno osporava, uočavajući da je društveni svet ide daleko izvan pitanja *šta*, već podrazumeva da od naučnika da pruži odgovor na pitanje *kako*.

2.3.3. Telo, praktične sheme i generativnost praksi

Definisanje aktivnosti, preokupacija, rutina i uopšte, svake vrste delovanja kroz svet obično mišljenog terminom praksa, zahteva ne toliki zaokret u odnosu na prethodno izložene teorije, koliko usmeravanje pažnje jednako ka ekologiji, uslovima i formama života koje oblikuju prakse. Dok je prva generacija teoretičara praksom nastojala da prekrije one segmente društvenog postojanja pojedinaca koji su teorijski elegantno držani pod logikom uverenja, normi, vrednosti ili ideologija, a zatim ih uveže sa ontološki „složenijim“ redovima stvarnosti, druga generacija je na različite načine nastojala da premosti rasep dualnosti ili da pak zauzme čvrstu poziciju gde je ontološki prioritet praktičnog sveta neupitan. Vidljivi tragovi ove napetosti su jasni kada se portret aktera blizak manipulativnom shvatanju suprotstavi kontemplativnom, a oba regenerativnom. U slučaju prvog nazire se kompetentan ali ne i svestan operater kodovima, odnosno pravilima, što ga čini monolitnim proizvodom teorijske apstrakcije koja se ponajviše brine za eksplikaciju umešnosti bezličnog sistema da bude održan. Međutim, ovo gledište obitava naporedo sa svojevrsnom „kompenzacijom“ koju drugo shvatanje akcentuje, i to vraćanjem dostojanstva *smisaonom promišljanju*. No, oba gledišta imaju malo toga sličnog sa trećim, gde praktično polje najpre prikazuje neočekivanu složenost i zahteva od istraživača da podesi metodološku optiku tako da strpljivo popiše do detalja rastrzani svet praksi i mnoštva smerova koje poprima i takođe da se oslobodi navike prebrzog izvođenja veza o „složenijoj“ pozadini. Paradoks ipak biva taj što dimenzije društvenosti koje praksa može otkriti, kao i na forme života koje organizuje ostaju tek u grubim obrisima u slučaju sva tri pristupa, pošto iz vidika ispuštaju telo i odnose u koje je ono

smešteno: transakcije, razmene, definisanje svetova, obaveza i pronalaženje adekvatnih pozicija. Ono što je potrebno učiniti jeste pronaći smislen i kongruentan temelj materijalne egzistencije koja se obavlja *telom* tako što će se praksi pristupiti na *generativan* način.

Telo uopšte čini jedno od središnjih mesta monističkih stremljenja i otpora iskazanog prema ontološkoj dvojnosti i kartezijanskoj konceptualnoj mapi koja je uspostavila tu tendenciju razdvajanja tela, kao sasvim materijalnog a time i sekundarnog procesa, od umnih stvari – kao onih koje suštinski organizuju socio-kulturno postojanje i upravljaju društvenom stvarnošću. Unutar teorije prakse telo postaje jedinstven aparat putem kog se ujedno vrši svaka aktivnost, ali i ujedno smeštaju fundamentalne koordinate za samo obavljanje praksi. Mnoštvo je autora naime, koji telo razumeju kao primarni aparat za obavljanje prakse i direktan izvor rutina, tipičnih za dati kolektiv. Bilo da se one nazivaju *veštinama* (Ingold, 2000; 2007; 2011), *praktičnim* (Descola, 2013a) ili čisto *telesnim shemama* (Crossley, 2001), telo neizbežno predstavlja takoreći „gnostički rezervoar“ gde se prikuplja celina prethodnih iskustava u vidu posve prostih klasifikatornih kodova, posredstvom kojih se vrši praktično organizovanje sveta. Osobenost ove teorijske tradicije u opštem smislu obuhvata pretpostavku o poreklu tipičnih rutina i standardnih scenarija koji društveni svet uopšte drže na okupu. Ono što ovu tradiciju dodatno udaljava od „klasičnih“ prototipa aktera jeste istrajan *anti-kognitivizam* koji počiva na učenju o *nesvesnom skupu automatizama*. Kako Vakan (Wacquant, 2014) i Trift (Thrift, 2007) prenose, i novija neurološka istraživanja su utvrdila da dominantan udeo aktivnosti prolazi sasvim neopaženo, i da se svesna, reflektivna kontrola zbiva posve epizodno. U toj pretpostavci, međutim, nema mesta za mistifikaciju. *Mnemonički* i *senzorni* kapaciteti tela pružaju opremljenost interpretativnom infrastrukturuom za dalje snalaženje u nepredviđenim događajima, kako su plod „intimnog“ odnosa tela sa okruženjem, gde ono zbilja „upija“ umeće i posledično proizvodi relativno kompatibilne i uporedive oblike praksi.

Istaknutost „akumulativnog“ svojstva tela – da učita duboko čak i vekove kolektivne istorije koji se pojavljuju u vidu kategorijalnih aparata i kulturnih smernica življenja, poklapa se sa jednim drugim aspektom: to je da je telo i samo pravljeno i da je društveno po poreklu.³⁰ Rizik sa ovom

³⁰ Telo je neumitno proizvod istorije i proizilazi iz krajnje specifičnih koordinata nastalih unutar režima ontološke distribucije te u ovom svetlu uzimanje metafizike reflektivnosti za opštu deluje krajnje naivno. Naime, u proteklih manje od pola veka postoji i više nego jasna putanja u izučavanju društveno-istorijskih kompozicija tela u vidu tehnika, smernica i uputstava osmišljenih tako da se za telo i segmente organskog života čija je povest unutar Zapadne filozofije

tvrdnjom ponovo postaje mogućnost da se sklizne u dualno stanje. Stvari se međutim čine složenijim kada se mnoštvo perspektiva vezanih za telo ukrsti. Ne bi trebalo imati nikakve iluzije kada se govori o tome da posebnosti svakog režima ontološke distribucije, zajedno sa razlikama među kolektivima, nužno bivaju vođene povodom toga kako tela bivaju obeležena i definisana. Ono što se smatra valjanim ili ispravnim, čitav sklop etike ili estetike jednako obuhvata i one „globalne“ narative kakve recimo pronalazimo u feminizmu, ali i one sasvim suptilne i podešene situacionoj „ispravnosti“ – kakvi su recimo kodovi lepog ponašanja i sl. Oba aspekta pružaju temeljni koordinatni sistem gde telo naporedo prenosi „udaljene“ stvarnosti. Telo tako postaje „kompozitni učinak“ uzgoja i posebnosti obrazovanja koji se potom prevaraju u efektivni socio-kulturni aparat koji ga čini praktično sposobnim. Ali, dodatna zagonetka leži u *reciprocitetu koji se odvija na liniji fenomenologije i fiziologije*. Ako telo generalno osposobljava aktere za akciju ono to čini u krajnje biomorfom obliku kako je Lefevr sugerisao (Lefebvre, 1992a; videti i Simonsen, 2005, za korisno tumačenje) – što će reći, da je naše biosocijalno postojanje neraskidivo vezano za okolinsku komunikaciju i izvesnu cirkulaciju energije – one koja se troši i koja se oslobađa praksom. Taj mobilni aspekt teorije prakse i njene *generativne implikacije*, dobijaju zaista interesantnu dimenziju čim se telo „ubaci“ u svet i stanovanje. Tu, rad Pjera Burdijea može biti vrlo uputan.

Isprva, može se učiniti krajnje paradoksalnim to što za polaznu tačku odabir pada na rad francuskog sociologa koji praksu čini čistom replikom struktura a time teško da omogućava uvid

bila često izražena kao diskurs o potiskivanju „urođenih“ telesnih impulsa. Možda i najdelikatniji izraz se može pronaći u dosta žilavoj *priroda-odgajanje (nature-nurture)* debati (Palsson, Lock, 2016). Ova sad već klasična debata koja u središtu ima vezu biologije i društvenih odnosa, naturalizma i kulturalizma, prikazivala je čudnu politizaciju „prirode“, usmerenu recimo povodom pitanja pola/roda, prenatalnog izbora pola, kao i spoja biologije i tehnologije ogleđanog u genetici i genomici (Newton, 2007). No, telo nije nužno bilo ispušteno iz društvene nauke. Čak je i klasična sociologija davala povremene naznake kako se telo poima i to pre nego što će Elias u *Procesu civilizacije* (Elias, 2000) sa velikom pažnjom ispratiti kako se širenje mreža međuzavisnosti i autoriteta istovremeno pretapa u delikatne aktove i istinske dispozitive telesne samo-kontrole koju viši slojevi razvijaju. Kod Vebera u *Sociologiji religije* (Weber (1920), 1993) tako se posebno pri razmatranju svojevrstne duhovne metodologije takođe pronalazi da sama tehnika spasenja u mnoštvu religijskih učenja postaje smisleno utemeljena odnosom prema telu – i to prilično negativnim kako se odbija značaj njegovih svakodnevnih funkcija. Namesto toga, uspostavlja se vođenje života koje podrazumeva celibat, trajno izgladnjivanje, pa čak i kontrolu disanja, navodi Veber. Ali, ovo „opremanje“ tela tehnikama samo-kontrole započinje kao set normativnih uputstava koje mnoštvo autora razmatra (npr. Szerszynski, 2005) upućujući na eliminisanje nečistota u gotovo medicinskom maniru i uklanjanje (moralnih) strasti tako što se telo dovodi u stanje fizičke pročišćenosti. Tek kada se u vidu imaju ova celovita uputstva, auto-refleksivnost postaje moguća ali nipošto izuzeta od ozbiljne politike koja se vodi tako što se telo upućuje na stanje ispravljanja i korišćenja akumuliranih znanja. „Veći deo ovog znanja“, kako Trift primećuje, „jeste razvijeno u akademskom svetu i drugim relativno formalnim arenama, ne bi li se postepeno prelilo u svakodnevni život kao celina novog telesnog kurikuluma ekspresivnih kompetencija – na primer, kroz kurseve telesnog jezika (na koje se sada, recimo, radnici na kasama u supermarketima upućuju)“ (Thrift, 2007: 65).

u to kako akteri prave odluke i kako se snalaze i menjaju kurs akcije usled nepredvidivih situacija. Na prvi pogled, sve ponovo govori da se Burdije ne odmiče dalje od dualnog stanja, kako pretpostavka o *somatizaciji društvenih nejednakosti* – koja izlazi na čistinu prilikom koncipiranja telesnog *hexis*-a ili „osa“ dovodi do gotovo fatalne slike o reprodukciji društvenih struktura. Fino „podešavanje“ tela koje otpočinje primarnim susretom sa okruženjem, odvija se kao niz podražavanja modela a zatim i didaktičkih naznaka, koji skupa odgovaraju određenim društvenim okolnostima i pretapaju se u naučenu *artikulaciju motorike, gestova i držanja*. Ovo podešavanje tela je učitavanje iskustva karakterističnog za *specifične društvene pozicije* po čijoj somatizaciji, samo telo čak i *bio-hemijski postaje* osetljivo na posebne okolinske nadražaje. Takva formulacija jeste jasno data u *Distinkciji*, gde „klasna kultura“ modifikuje sve što se *unos*i u telo i sve što telo *prerađuje*, čineći fiziologiju nerazdvojivom od psihologije (Bourdieu, 1984). Kako je sam Burdije primetio u vezi ove „implicitne pedagogije“, njena sposobnost jeste da „usadi čitavu jednu kosmologiju, jednu etiku, jednu metafiziku, jednu politiku putem tako beznačajnih zapovesti“ (Burdije, 1999: 179). Ipak, iza zamisli o internalizaciji objektivnih struktura koja osigurava postojanost konfiguracija društvenog sveta i *simboličke dimenzije moći* koja kao „nevidljiva” i implicitna forma prevazilazi svest utiskujući se kao *predrefleksivna saglasnost* (Bourdieu, 1991), krije se i zamršena *ontologija kolektivnog života* – procesa, istorije i odnosa. Naime, enormna dubina praktičnog života otkrivena kroz serije metamorfoza nastalih u *relacionom i recipročnom kontaktu tela i sveta* i to bez recepture kakvu pedantno zamišljanje u okvirima struktura podrazumeva, jeste druga strana Burdijeove prakseologije. Ukoliko je valjano interpretirana, ona baca novo svetlo na teoriju prakse.

Najranije studije u kojima je Burdije pratio praktične aktivnosti, kao ona u Kabiliji, raščlanjuju žive procese koji obuhvataju niz „manevara“ i *ludički* momenat prakse, iako se zbivaju unutar sistema definisanih pozicija (poput srodničkih struktura) i skupa sa obavezama, zabranama i praktično nametnutim zahtevima. Obredni postupci razmene zemlje i bračne strategije, naime, protivu bilo kakvog ekonomizma prikazuju ako ne direktnu sposobnost, onda barem volju aktera da povećaju vrednost sopstvenih dobara koja se stavljaju u promet (Burdije, 1999; Bourdieu, Wacquant, 1992; Bourdieu, 1998). Što se pokazuju veštijim u raspolaganju vremenom i diktiranju tempa (u smislu da se razmena odloži ili pak predupredi druga strana), oni uspevaju da podese principe uspostavljanja društvenih rangova, preokrećući razmene u korist časti, prestiža i svih neopipljivih razlika. Upravo oni rađaju nejednakost pozicija među akterima kroz čitav sklop

taksonomija čija funkcija jeste raspoređivanje elemenata i predmeta u svetu: od poklona i predmeta sve do klasifikacija i analogija između srodnika. Pored ceremonijalnih aktivnosti, rana Burdijeova etnografija otkriva čitavu arhitekturu praksi. Izuzete od direktnog jezičkog, odnosno, diskurzivnog izraza, one okupiraju čitav mikrološki svet razmena koje za efekat imaju promene u pozicijama bića. Istini za volju, promene struktura habitusa Burdije zadržava u strogo ograničenim okvirima koji su regulisani pravilima „igre“ i podržani *doksom*, kao primarnim uverenjem da se ona igra, te se ove prakse pre uklapaju u jedan duži vremenski interval. Odsustvo analitičke osetljivosti za situacije i detaljnije opise interaktivnih suptilnosti,³¹ opet ne čini Burdijeovu teoriju prakse slepom za ustanovljene banalnosti svakodnevice. Štaviše, pošto se objektivistička superstruktura ogoli, teoriji prakse preostaje infrastruktura: *telo, koje naporedo sa relativno celovitim repertoarom akcija, biva pritisnuto iskustvom neprekinutog bivstvovanja u svetu.*

Materijalni kontinuitet telesnog postojanja (koje Burdije drugde naziva „spontanom materijalizmom“ (Bourdieu, 2000)), valjano je ilustrovan u etnografiji njegovog studenta a potom i bliskog saradnika. Loik Vakan naime, u studiji *Telo i duša* (Wacquant, 2004) detaljno i istančano opisuje proces telesnog postanja boksera kome i sam pristupa u posve specifičnim uslovima, postajući članom jednog kluba na „ozloglašenom“ jugu Čikaga i to kao jedini bele puti. Uranjanje u svet boksera i razvoj „pesničarskog habitusa“ koji Vakan i sam živi i usvaja, opet, reflektuje ne samo priču o egzotičnom metodu koji istinski oslikava poreklo i usavršavanje jedne prakse: kolektivnim radom, ispravkama često neverbalnog karaktera i razvojem motoričkih veština koje nastaju ne bi li se jedan naročit takmičarski *ethos* boksera ispunio. Potonja tačka je dakako relevantna pošto njoj Vakan pridružuje čitav sklop koordinata u koje se ovi moralni kodovi koji vladaju plebiscitarnom praksom getoiziranih Afro-amerikanaca smeštaju. Materijalnost ovog mikrokosmosa kom se Vakan osećajno prepušta, odlazi dalje od skupa interakcija i otkriva *formulu generativnosti* - tela rukovođenih samorazumljivom teleologijom ali i reciprociteta odnosa nastalih unutar specifične *ekologije praksi*. Drugde (Wacquant, 2014), Vakan će prići dosta blizu regenerativnom poimanju praksi (doduše, uskraćenom za objekte) sa snažnim isticanjem ovih *materijalnih sredina gde se amalgami tela, sa sedimentima individualnih i kolektivnih istorija*

³¹ Izuzetak čine teorijska razmatranja Gofmanove sociologije (Bourdieu, 1983), i uzgredne refleksije koje nastaju prilikom razbiranja načina na koji birokratija funkcioniše (Bourdieu, 2014).

susreću, vezuju u zasebnu realnost oblikovanu specifičnim principima i recipročno oblikuju praksama i pod njima provučenim htenjima i stremljenjima.

Zamisao o kolektivno građenom životnom središtu, dakako je blisko konceptualnoj shemi prostora stanovanja i *konkretnim sredinama gde se odvijaju aktivnosti* i konačno dovode teoriju prakse na prag shvatanja *aranžmana* kog želimo da razvijemo. Burdijeova pozna etnografija je i ovde dobra vodilja, kako ilustrativno prikazuje tzv. deprivirana susedstva ili ruralna područja kao višestruke matrice koegzistencije koje provociraju razvoj delikatnih telesnih senzitivnosti, impulsa, ukrštanja sudbina, odnosno, životnih putanja. Tako u studiji *Bal neženja* (Bourdieu (2002), 2008), Burdije primećuje uzdržanost neoženjenih muškaraca od plesa na proslavi Božića u ruralnom Bearnu. Ta studija otkriva poreklo ove telesnosti, pa čak i posramljenosti koja potiče od zbilja dugačkih lanaca transformacija – počev od migracija žena u gradove pa sve do ruralne depopulacije koja seljake ostavlja bez kulturnog „inventara“ da uopšte stupe na „bračno tržište“. Progresivna kompozicija svakodnevice, njenog ustaljenog okolinskog „izgleda“ i rasporeda, još je bliže osvetljena u kvalitativno-orijentisanoj studiji *Težina sveta* (Bourdieu, et al. (1993), 1999). Prateći složena preslaganja društvenog života potkraj XX veka, Burdije i saradnici postupno otkrivaju sedimente svakodnevnog sveta, ekonomski i socijalno devastiranih područja – predgrađa, sela i manjih gradova. Ono što ovu studiju čini „intenzivnom“ jesu naporedni opisi tih mikrokosmosa u kome se od skora nezaposleni radnici, migranti ili seljaci nalaze usled efekata „sudbinskih“ događaja. Ta ustaljena stanja smeštaju telo u splet emotivnih stanja i razočarenja – kao recimo u slučaju penzionisane čistačice koja nije u stanju da otplati kredit za kuću i niza porodičnih sukoba do kojih je to dovelo (Bourdieu, 1999a). Ili, kao u slučaju oca i sina poljoprivrednika upetljenih u ekonomski eksperiment kupovine zemlje koja im na kraju ne donosi ništa veći prihod od onog koji imaju nekvalifikovani radnici (Bourdieu, 1999b).

Uprkos tome što somatske reakcije koje ova studija registruje deluju krajnje fatalistički, one su valjana indikacija *odnosa koji telo okružuju* - smeštenog u poseban socio-prostorni aranžman svakodnevice i komplikovanog života kolektiva koji zauzvrat provocira da telo kroz praktične sheme konstantno inovira sopstvene životne koordinate. Za naše istraživanje i osnovnu pretpostavku o vezi između zona i socio-prostorne istorije stanovanja, važnost ovih teorijskih postavki je višestruka. Ona najpre ilustruje progresivnu kompoziciju uobičajenog sveta koja zahvata *elementarnu raspodelu statusa, privilegija*, pa time i različitih *transakcija* na koje je telo

upućeno. Svakako da mi ovu situaciju najčešće razumemo pod terminom struktura, položaja ili životnog stila koja bi recimo napravila karakteristične obrasce. Ali, ovde je reč upravo o aranžmanu gde je telo upućeno ne na fiksiran i unapred dat „položaj“, nego na često komplikovan socio-okolinski pejzaž događaja i objekata koji sami razmeštaju i privezuju telo u određen princip razmene i transakcija sa kojima su *praktične sheme* u neprekidnoj komunikaciji.³² Somatognostički aparat u ovakvoj konstelaciji ne deluje samo kao rezervoar socio-kulturnog znanja koje odgovara određenom položaju i setu pravila koje utoliko mogu biti shvaćene kao tipični obrasci. Reč je prvenstveno o lancima socijalnih principa raspodele kakvi diktiraju, često i do tančina, upravo konfiguracije u koje je telo smešteno, a čiji se efekti temeljno protežu preko celine stvarnosti u koju su praktikanti bačeni. Drugačije govoreći, ovde se radi o *aranžmanu*: relativno kompaktnoj socio-okolinskoj matrici odnosa u kome se svako telo nalazi i u takvoj konstelaciji, ono gradi formu i oblik praksi. Upravo takvo poimanje praksi, kao lanaca telesnih aktivnosti i forme života koja je upućena na posebnu prostornost, događaje i materijalnost, jeste ono što treba staviti u prvi plan.

2.3.4. Aranžmani praksi: lanci aktivnosti, transakcija i društveni rasporedi

Shvatanje praksi u generativnom smislu pomalo nenadano „iskače“ iz Burdijeove sociologije i nije samo prikaz *umeća življenja unutar komplikovanih realnosti*. Ona je i zamisao o tome kako uopšte regularne aktivnosti nastaju, kako se artikulišu kroz prostore stanovanja i kako se realnosti uvezuju telom i praktičnim shemama, a zatim, kako je duboko materijalni život određen setom socijalno-distributivnih principa koji *definišu status, prava i obaveze*. Obično, ono što je mišljeno u apstraktnim okvirima „društvenog položaja“ ovde dobija istinsku dubinu sa nužnošću telesnog življenja koje opet, teško da može biti ospoljeno čisto strukturnom geometrijom ili kulturnim koordinatama koje pružaju pravila – ili kao što smo u prethodnom odeljku videli, jedinstvenom pozicijom koja se neposredno vezuje za prostor. U metodološkom smislu, čak i

³² U našem istraživanju ćemo koristiti pojam praktične sheme (pre nego habitus), da bismo bliže socio-okolinskom shvatanju uspeali da odgonetnemo kako se zbiva krajnje mobilno organizovanje mnogobrojnih elementa svakodnevnog života - svakako, ne gubeći iz vida da praktične stvarnosti imaju bezbroj preduslova koje specifična akumulacija društvenog iskustva donosi.

odgovor na pitanje kako se formiraju prakse, ko i zašto ih obavlja zahteva da se ode dalje od pronalaženja izvesnih atributa (pol, zanimanje, obrazovanje itd.) koji bi ukazali zašto se javljaju relativno identične prakse. Potrebno je načiniti dodatni korak i videti kako se prakse – smeštene na *odgovarajuća mesta*, zbilja odvijaju u interakciji sa nizom drugih ljudi i artefakata, a potom i kako se uvezuju sa nizom drugih praksi i kako društveni prostori učestvuju u ovim aranžmanima. Ujedno, to je i pomeranje od svojevrsne ekonomije praksi započete manipulativnim stanovištem, a potom i ekonomijom refleksivnosti ka istinskoj ekologiji praksi i složenosti aranžmana društvenih prostora u kojima se aktivnosti lokalizuju i ka jednoj posve „intimnoj“ svezanosti prostora praktičnog života. Nekolicina momenata je ovde bitna za istaći. Nema sumnje da ono što je podrazumevano pod praksom uključuje nizove aktivnosti koje, kako smo videli u prethodnom odeljku, okupiraju različite prostore. Ovi uvidi, pak, sugerišu da upravo ova svrhovitost pomera fokus ka aranžmanima gde telo proizvodi prakse. To pritom otvara pitanje čemu se prakse uopšte upravljaju, kako se konfiguriraju u spletu sa praksama drugih i povrh svega, kakav poredak iz njih izrasta?

Teško je reći da literatura obiluje adekvatnim rešenjima koja bi okupila poreklo uobičajenih aktivnosti i raščlanila njihove koordinate, a da pritom ne izostavi da se one zbivaju kao razmene formirane u kontinuitetu kroz prostore stanovanja, što će reći, materijalima, opremom i objektima, posebno se reflektujući na *poziciju specifičnog tela u datom odnosu – u smislu kako je kulturno tretirano i obeleženo i kakve obaveze su za isto privezane*. Neki interesantni empirijski uvidi, jako bliski ideji generativnih aranžmana koju želimo da izgradimo, ipak postoje. Tako Sara Pink (Pink, 2012) naporedo sa isticanjem aktivističkog sadržaja svakodnevnih rutina, ispituje načine kako se čišćenjem kuhinje - posla ponajviše rezervisanog za žene, obavlja *živ i senzorni proces materijalnog raspoređivanja* (poput odlaganja đubreta). Dobar deo ove aktivnosti se odvija potpuno neprimetno zahvaljujući naslagama praktičnog znanja i specifičnom moralnom teksturom koja je protkana kroz ove aktivnosti. Za razliku od tradicije pragmatizma, ovde moral pre stabilizuje poredak nego što ga uzdrmava, iako ti kulturno dati standardi higijene i društvenih položaja zbilja *imaju dugu istoriju* koja se tiho učitava u praktični poredak. Studija Žan-Klod Kofmana *Život u dvoje* (Kaufmann, 2004) sa ispitivanjem dijadnog bračnog odnosa i to na posve nekonvencionalan način uzimajući veš za glavni instrument istraživanja, takođe obuhvata postupnu kristalizaciju identiteta i matrica gde higijena uspostavlja red stvari. Kofmanova namera je, pored raščlanjivanja društvene konstrukcije higijenskih standarda, prevashodno bila

rasvetljavanje konfiguracija proisteklih iz dijadnih odnosa. One naime, ujedno određuju pozicije ili „uloge“ dodeljene akterima, ali među kojima se kao ključni efekat stvara svojevrsna *fragmentacija psihološkog jedinstva pojedinaca* naporedo sa stremljenjem da se obavi integracija ličnosti unutar ovih okvira.

Učinci aktivnosti poput raznovrsnih poslova u domaćinstvu po formiranje identiteta, tokove značenja, pa čak i sitna prilagođavanja konvencionalne moralnosti, svakako stabilizuju te pozicije i vezuju određene setove praksi za određena tela. Pritom, taj poredak koji izgledno deluje kao sićušan „mikro-kontekst“, jeste uključen u neprekidne lance sastavljene od entiteta i sastojaka koji učestvuju u tkanju ovih aranžmana te se, kako smo već ranije podvukli, navodne razlike između „makro“ i „mikro“ nivoa stvarnosti pokazuju kao čiste sholastičke fikcije. Vezivno tkivo i prostornost generativnih aranžmana su utoliko višeslojni i američki filozof Tiodor Šacki verovatno na ovom planu nudi najistančanije teorijske predloge. On najpre ispravno skreće pažnju upravo na to da *praksa izvire kao rezultat mnoštva drugih, međusobno uvezanih aktivnosti*. Mogućno, one su rezultat *dijahronosti*, kao što je reč o stanovanju u soliteru i praksama putem kojih je izgrađen, kao i telu koje izraslo kroz naročito socijalno iskustvo niza praksi. Takođe, reč je i o aktivnostima koje se *sinhrono* odvijaju, kao na primer gledanje utakmice, kuvanje ili rasprava među supružnicima, gde se najednom na horizontu pojavljuju sedimenti aktivnosti drugih, naslage svakodnevnih objekata i stvari koje se čine nezaobilaznim, ali i pitanja morala i evaluacije. Aranžman zato čini jedno *materijalno središte* koje se na okupu drži uz pomoć *identiteta* (odnosno, samorazumljivosti okoline i stvari) i *kapaciteta* da se vrši semantičko raspoređivanje kroz praktične sheme. Ipak, pošto aranžmani jesu *skupovi odnosa, pozicija i značenja*, oni iz tih razloga postaju *mobilne i tranzitivne konfiguracije*. Jedna od posledica takođe jeste to da je poredak zbilja teško pojmiti u vidu „ravnoteže“ ili „stabilne promene“ jer obuhvat stvari, organizama i semiotičke infrastrukture ponekad donosi i krajnje *haotično susretanje mnoštva putanja i smerova usled hijerarhijski složenih ciljeva*, projekata i prostorno-vremenski organizovanih zadataka koji su pokrenuti afektima (Schatzki, 2001b; 2002; 2003; 2010b).

Ova ideja je ključna za generativnost jer, kako rekosmo, zaobilazi statičnost zamisli društvenog položaja i u središte uvodi niz identiteta i pozicija koji se javljaju time što se stanuje, što uostalom jeste i nužno uzimajući u obzir bezbroj razmena (poput plaćenog rada) i svih mreža u koje telo ulazi. Stoga, umesto da se za jedinicu analize odaberu standardni sociološki entiteti kao

što su pojedinci ili grupe organizovani uz pomoć struktura, ili uz pomoć htenja i značenja, ili da se za početnu tačku uzmu izvesne sile uzročnosti poput sistema, generativnost nagoni da se razmišlja u drugom pravcu gde će biti osvetljeni procesi koji prave društvene rasporede. Najprostije, aranžman nalaže da se prati šta i kako tela koja stanuju skupa čine u svakodnevicu, o njihovim prostorima i uobičajenom aktivnostima ali tako što će se osvetliti *veze, transakcije i relacije u koje su oni smešteni*. Ovde se jasno prikazuje naše insistiranje na pluralnom monizmu. Dobrim delom, takva vrsta odnosa je bliska koncepciji *transakcija* koju neki relacioni sociolozi predlažu (Depletau, 2015; 2018; Emirbayer, 1997) kao izraz tog *procesualnog konstituisanja veze* u koje se ulazi. Stoga, ono gde se generativni pristup odmiče od standardnih modela akcije rukovođenih bilo strukturama, bilo individualnim htenjima, bilo situacionim porecima, jeste nastojanje da se životi tela stave u čitav splet odnosa i da se upravo ono što ona čine, *sagleda uvek i nužno kao deo tog aranžmana sa drugim, neposredno povezanim telima i aktivnostima*. Uostalom, videćemo upravo kroz naše istraživanje kako se čak i najsitnije komponente svakodnevnog življenja, poput kupovine namirnica unekoliko uvezuju sa nizom „preduslova“ ostvarenih drugde – poput novca, same ponude na pijaci, ali i umeća da se obavi izvestan proračun i sl.

Aranžmane je stoga, slično prostornosti stanovanja, valjanije oslikati kao *sedimentacije međuzavisnosti* gde se nesumnjivo ontološki distribuira celina društvenog postojanja: počev od karakteristika rada i zaposlenja, preko poslova u domaćinstvu, sve do oblika kulturnih kodova kojima se praktikanti služe, a iz kojih sveukupno potiče ono što čini njihov život. Naime, Šacki prosto opisuje prakse kao *organizovanu mrežu aktivnosti* i radnji. Za praktikante oni deluju samorazumljivo, pošto neumitno sadrže i bivaju međusobno usklađene uz pomoć seta pravila, odnosno, praktičnih kodova. *Praksa je naprosto druga reč za opis organizovanog seta aktivnosti koji su u ontološkom smislu ekvivalentni po tome što su sačinjeni od niza elemenata i pretpostavki: kovanje, igranje fudbala ili učešće u religijskom ritualu*. Međutim, centralna dimenzija se skriva iza *aranžmana* gde se putem aktivnosti *obavlja distribucija i (hijerarhijsko) raspoređivanje različitih entiteta* - organizama, artefakata i stvari uopšte. Generativno uokvirenje praksi stoga fokus smešta na *otkrivanju porekla društvenih poredaka*, raščlanjujući režime ili aranžmane nastale ne prostom „smesom“ aktivnosti, već suštinskim kvalitetom *uvezivanja međuzavisnih ljudskih bića, stvari i distributivnih principa* (Schatzki, 2001b; 2002; 2010a; 2010b).

U najgrubljim crtama, aranžmani provociraju da mi u našem istraživanju ne mislimo samo u okvirima pojedinačnih tela, šta čine i šta su njihovi izbori, te da otkrivamo te praktične sheme izolovano. Svakako, pojedinačno telo jeste izvor prakse i to kroz osobeno socio-kulturno znanje koje rabi, ali je ono neposredno upućeno na splet procesa i odnosa s kojima je u vezi. Centralno pitanje otvoreno koncepcijom aranžmana otuda postaje *kako je specifično telo uključeno u jedan aranžman distribucije* i stanovanja, kako ono samo obavlja praktično raspoređivanje, a zatim i kakvu stvarnost ono proizvodi. Prvi od ovih zadataka zahteva opis svake aktivnosti a time i popisivanje društvenih odlika i statusa, dužnosti, obaveza pa čak i prava koja tela stiču u takvim spletovima odnosa: rada, zaposlenja, odmora, dokolice i uopšte, svih obaveza i zadataka koji iskrsavaju na horizontu svakodnevnice. Svakako, tu se posebno bitnim pokazuju socijalno distinktivne putanje, različita umeća i principi praktičnog života, te je upravo taj aranžman i njegove prostornosti potrebno sagledati kroz prizmu specifičnih društvenih uslova koji *učestvuju u njegovom stvaranju* i pretvaraju se neprimetno u jednu samorazumljivu matricu koja definiše šta je pogodno, ispravno i valjano, što za rezultat donosi upravo to da telo samo živi u jednom osobenom rasporedu aktivnosti, znanja i materijala. Stoga, treba razumeti kako je *telo ubačeno* u jedan aranžman koji posebno obuhvata to kako je ono ocenjeno, kategorizovano, prostije, društveno napravljeno – što ukazuje na daleko istančanije polazište koje cilja da se približi *aktivnoj matrici transakcija i razmena*.³³

³³ Reč je o prostom problemu. Statičnost rođena sa pozitivističkim tendencijama da se uz setove opservacija i primenjenih kategorijalnih aparata privezanih za entitete, stvori jedna slika o mehanički ustaljenom poretku pozicija, razmena i s njima privezanih prava (poput vlasništva i sl.), ni u jednom trenutku ne pomisli o tome kako se neko stvara „radnikom“ i uopšte, biva upućen/a na komplikovane procese definisanja ovakvih kategorija sl. To pre svega važi za opis relacija na koje je telo upućeno, poput radnih odnosa čiji supstantivni efekti zbilja oblikuju svakodnevni život, a gde su kategorije kojima se meri „efikasnost“ ili ocenjuje „uspešnost“, proizvod kontinuiranog rada i jedan sasvim kulturni proizvod koji uspeva da definiše određenu razmensku vrednost, verovatno najviše istaknute. Još više, reč je o načinima na koji se prave kolektivi. Dejvid Greber u njegovoj studiji *Ka antropološkoj teoriji vrednosti* (Graeber, 2001), valjano uviđa da je svojstvo teorije vrednosti najčešće bilo razdvojeno između supstancijalističkog ekonomskog učenja o „zadovoljenju potreba“ i onog formalističkog, koje je ciljalo ka tome da se ekonomija i svet rada predstave kao ishod individualnih stremjenja, kakva je recimo trka za profitom, rukovođena interesima i proračunima. Oba učenja, primećuje Greber, napravila su čuvenu konfuziju oko „individualnih“ i „kolektivnih“ ciljeva. Otvoreno se priklanjajući učenju Marsela Mosa, Greber upravo središte vrednosti vidi u jednom podosta virtuelnom principu razmene koji konstituiše sam proces (ibid.). Suprotno tome, stvarnosti i efekti koji se dobijaju plaćenim radom, duboko zadiru u načine kako je konkretno telo, sa privezanim i ocenjenim kapacitetima u jednoj sasvim specifičnoj matrici ocenjeno. Zbog toga, akcenat je neophodno smestiti na *nizovima transakcija*, koje bi se pritom odaljile od standardnog „proizvodnog modela“ (Descola, 2013a) i njemu srodne *statičnosti* ekonomizma koji „redukuje složene društvene odnose između ljudi – razumevanja vlasničkih prava, časti ili društvenog statusa – na objekte kojima individualni akteri streme“ (Graeber, 2001: 46). Tek tada postaje jasno koliko referisanje na „kapitalizam“ ili bilo kakav vid jedinstvenog mehaničkog determinizma rukovođenog samo nekolicinom principa (poput „stremjenja za profitom“ ili

Odatle, otvara se mogućnost da se bliže razume kako se uopšte gradi svakodnevica i preuzimaju određeni pravci, prave socio-kulturni ambijenti i kako se prakse koordinišu kroz osobene moduse prostornosti. Stremljenja i telesna ulaganja, dakle, *tip i kvalitet akcije koji se preduzima i vodi, koji ujedno pokriva i način poimanja sveta i raspoređivanja tela i objekata u njemu po bilo kom osnovu zato i formiraju raznolike stvarnosti a samim time i prostore.* Oblikovanje praktičnog sveta predstavlja nepregledan skup somatizacije društvenih rascepa pretopljenih u karakteristične forme telesnog raspoređivanja naporedo sa umećem manipulacije tela, materijala i opreme. No, ono što je obično vođeno pod klasnom kulturom i životnim stilom, ovde treba da bude daleko više empirijski otvoreno da bi se doprlo upravo do celovitog horizonta međupovezanih praksi, objekata i prostora u koje tela stupaju i otuda formiraju jednu osobenu formu života. U tom smislu, prepoznati lokacije gde se konkretne prakse smeštaju, kakve relacije mešavine one sadrže, od ključne je važnosti. Naime, upravo ta mobilnost i „biti-između“ nekolicine lokacija u svakodnevici, kao sasvim specifičnih pejzaža, upućuje na distinktivnost formi života, načina na koji telo stupa u određene odnose i pravaca koje zauzima u vidu sasvim uobičajenih radnji: izbora mesta kupovine i namirnica, načina na koji se provodi dokolica i sl.

Aranžmani smešteni u prostore stanovanja zato uključuju *multilateralne tokove aktivnosti* - često neusklađene i prepune iznenadnih iskakanja iz uobičajenih obrazaca i prostornih rasporeda, upravo zato što se nalaze između više prostora, ili preciznije, lokacija koje ulaze u opseg praktikanata. Zato generativno shvatanje praksi nije ontologija lokalizma iako se da uočiti da sa regenerativnim pristupima deli pretpostavku o prilagođavanju konkretnim mestima gde se zbiva radnja. Pre svega, aranžmani prekrivaju ono što urbana realnost i građeni prostori oblikuju: skupove heterogenih elemenata u koje se telo upliće, zatim pozicionira i gradi praksom. Pejzaž stanovanja i urbanih realnosti, opet, nije samo materijalni supstrat ili kontekst kom isključivo kultura nameće formu, koliko ni generativni aranžmani nisu prosto struktura pozicija. Daleko bliži jeste pojam *teksture* koji Lefevr (Lefebvre, 1992a) uzgredno koristi za opis činova tela opremljenih kulturnim koordinatama, ali onih koji su organizmi, okupljeni oko i uronjeni u materijale i procese *razmena i transakcija*. Reč je o „kondenzacijama i kristalizacijama aktivnosti unutar relacionog polja“, Ingold nas podseća (Ingold, 2011: 47). Zato naklon ka ovakvom poimanju praksi potiče od

„interesa“), biva sasvim nezgrapno ako ne i ispunjeno krajnjim etnocentrizmom sadržanim unutar diskursa o „ekonomskoj produktivnosti“, „efikasnosti“ ili „fleksibilnosti“ rada, na koje se vrlo lako nadovezuju oni koji moralni profit izvlače kroz suparnički stav o „dominaciji“, „otuđenju“ i sl.

poimanja međupovezane izgradnje sveta putem *življene integracije unutar multisenzornih polja svakodnevice*, procesa uklapanja i definisanja relativno stabilnih pozicija, identiteta i obaveza, odnosno, transakcija i putanja koje se skupa obavljaju telom – tim aparatom koje deluje, radi, pravi izbore, oseća, iskazuje brigu i uopšte, na određen način gradi sopstveno postojanje kroz te smese odnosa. Takođe, takvo gledište sasvim odaljava od jezika „rutina“ i monotonosti reprodukcije struktura, ali jednako izbegava i solipsizam refleksivnosti – koji, jasno je, predstavlja čist rezultat istorijski utemeljenih principa *telesnih tehnika*. Namesto toga, svakodnevica i prakse zahtevaju da budu shvaćeni kao *nizovi preplićućih tokova različitih intervala i ritmova*.

2.3.5. Vremenitost i svakodnevica: događajnost tokova i ritmova

Konačno, praktični aranžmani i stanovanje zahtevaju da se uvaži smisao višestrukih tokova, odnosno da vreme *svakodnevnog* konačno bude oslobođeno manihejski postavljenih alternativa čiji je rezultat niz nevolja stvorenih u teoriji prakse: ili shvatanja u okvirima ponovljivih navika i „perpetuacije“ ili jedinstvenosti varijacija. Na određen način, ovaj potez naizgled ide protiv intuicije, a zapravo se radi o nadasve logičnom pomeranju čim se pogledaju dobrano ustaljene koncepcije vremena. Naime, svakodnevica je i sama stekla značaj smenom političke zamisli o tome šta znanje o društvenom treba da predstavi, i što je još važnije, na koji način. Dobro znana i za društvenjake često samo-razumljiva ontološka deoba vremena na *dugotrajni protok istorije* i *singularnost događaja*, odnosno, dva odatle potekla sloja realnosti, proizvela su ozbiljnu konfuziju prilikom definisanja svakodnevnog. Eho pozitivnih metoda preko kojih je stečena mogućnost da se stvarnost pojmi kao i svaki drugi objekat a istorija ocrta barem u smislu tendencija i regularnosti, deo je šireg sklopa grandioznih težnji koje prate društvene nauke u njihovom emancipatorskom nastojanju da se pronađu izomorfizmi koji bi apstrakcijom zaobišli parohijalne forme.³⁴

³⁴ Svakodnevno je duboko upleteno u političke rekonpozicije vremena koje se zbivaju od kraja XIX stoleća. Na obodima ovih krupnih trvenja koja su stremila da „automatizuju“ vreme shodno taktovima proizvodnje napravljenim uz pomoć standardizacije vremena, kao vreme kratkih intervala svakodnevno je bez obzira na repetitivnost, oslikano kao portret jedinstvenog iskustva koje ne podleže opštim tokovima vremena. Gardiner (2000) nudi iscrpne analize konceptualnog uspostavljanja svakodnevice u društvenim naukama skupa sa otklonom od pozitivnih metoda bilo rukovođeno kritičkim nastojanjima da se suptilni načini nastanjivanja *sveta života* – obeleženi intenzivnom administrativnom kontrolom, komodifikacijom i dominacijom, osvetle. No, kako on primećuje, očito je da senzibilitet za svakodnevicom ne izrasta isključivo iz teorijskog zrenja interpretativnih tradicija i akcentovanja mikro-svetova.

Svakodnevno je na drugoj strani izražavalo jasnu antinomiju navodnoj grandioznosti istorijskog vremena. Najpre akumulirana kao filistinski otpor potonjim stremljenjima koji je deljen među umetnicima (o čemu je prvi detaljno izvestio: Lefebvre (1947), 1992b), vrednost svakodnevice je potom otkrivena u mikrološkom aspektu društvenog života i pojedinostima, što ju je smestilo na tanku liniju među između epistemološke naprave i sredstva za političku borbu. Kao „nusproizvod“, međutim, ostala je ne samo dvojna realnost, već shvatanje svakodnevnog u krajnje protivrečnim okvirima, što je Rita Felski (2000) verovatno najbolje zapazila: ponovljivog, rutinskog i uobičajenog, naporedo sa spontanom, improvizovanim i raznovrsnim. Kada se jednom identifikuje, ova poprilično nezavidna situacija preko koje se često ćutke prelazi, obavezuje istraživača da iskorači iz samo-očiglednosti svakodnevnog i bolje razluči vremenitost. Takav impuls ide naporedo i sa metodologijom stanovanja i aranžmanima praksi i može biti razložen na sledeći način.

Da bi ove zamisli dobile na punoj snazi, neophodno je najpre ukloniti žilavo držane navike *epohalnog poimanja vremena i jedinstvene istorijske kretnje*. Nesporna zavodljivost ideje o postojanju *sile singularnog protoka vremena*, naime, najčešće počiva na krajnjoj mistifikaciji, uprkos tome što poseduje izvesnu pedagošku vrednost. Grandiozne zamisli celovitosti koje se vrlo neoprezno provlače pri upotrebi termina kakvi su kapitalizam, modernost ili recimo informatičko doba - ponekad i nenadano za one koje ih rabe, ispostavljaju sliku o sveprisutnom principu misli i delanja čija snaga jeste upravo u tome što nadilazi svaku od pojedinačnih situacija i „nevidljivom rukom“ organizuje stvarnost. Svođenje vremena i stvarnosti nije samo problematično zbog toga što ispušta šarolikost svakodnevice već najpre po tome što hodi po tankoj ivici između čisto opisne kategorije i supstantivnog uzročnog procesa – kog konzistentnim čini izvestan mehanizam,

Reč je o tome da je svakodnevno naporedo sa ovim pojačanim epistemološkim kapacitetom za rasecanje tekstura moći, ulivalo neverovatan optimizam intelektualcima u navodnom otporu hegemoniji. Regenerativna svojstva svakodnevice, koja se prvo javljaju unutar dadaizma i nadrealizma, kod situacionista a potom i kod Anrija Lefevra išla su naporedo sa rutinizovanom degradacijom, mistifikacijom stvarnosti i otuđenjem. Ova čudna situacija se suštinski odnosila na problematiku vremena. U prvoj od tri *Kritike svakodnevnog života* (Lefebvre (1947), 1992b) i posebno u predgovoru dodatom nekih 10 godina nakon prvog izdanja, Lefevr pored organizovane stvarnosti svakodnevnog i birokratski utvrđenih ritmova, naslučuje da modernost u pozadini ima svojevrstu politiku vremena. Njeno oblikovanje nadilazi čisto vremensko raspoređivanje aktivnosti; ono se tiče doslovce usađivanja i artikulacije koju su posebno srednje klase interpretirale kao korisne (poput sporta), dakle, kvaliteta pripisanog vremenu. Slika neobuzdane svakodnevnosti spontanosti proletera i naročito njihova dokolica, u to vreme je bila kulturno obezvređena i poimana kao rezultat fatalnih navika. Međutim, osoben kvalitet svakodnevice jeste otkriven u svojstvima varijacija. Po postupnom uplivu u rečnik društvenih nauka negde od sredine XX veka, svakodnevica biva povezana sa izvesnom romantizacijom neposrednih susreta, mikroskopskih aspekata brige i vezanosti i neprekidne telesne egzistencije kao protivne formalizaciji društvenog života i idealističkim tendencijama u filozofiji i umetnosti.

„priroda stvari“ ili čak „duh vremena“. Endrju Ebot u njegovim esejima o vremenu (Abbott, 2001) elegantno raseca ovaj temporalni sinhronicitet uzet ćutke za *opštu linearnu realnost* (*general linear reality*) i upravljen svojstvenom verzijom kauzalizma koja je „vernakularna društvena teorija (...), set stvari koje uzmemo zdravo za gotovo kada primenjujemo empirijske metode“ (ibid: 97-98).

Još značajniji problem sa modelom singularnog vremena potiče u tome što ono postaje nešto nalik referentnoj tački ili opštem standardu i to tako što se *vremenski tokovi logički izvode* iz opšte teorije istorije. Jedno od kanonskih mesta jeste Brodelov tripartitni model (Braudel (1967), 1992), sačinjen od istorije sa, kako on kaže, „velikim slovom“ koja nije neposredno pristupačna, zatim sveta svakodnevnog sa čisto repetitivnom strukturom, i sveta događaja kao konjunktura koje iskaču iz „regularnog toka“. Samim time što istorija biva izuzeta od neposrednog pogleda i više bliska kakvom metafizičkom scenariju a njena kretnja kao pravolinijska,³⁵ istraživaču ne preostaje ništa drugo no da u odnosu na ovaj neumoljiv obrazac druge domene vremena *shvati ili kao odstupanje ili kao repliku*. Ta fatalna slika u krajnjim konsekvencama jeste odgovorna za konfuziju dualnog stanja po kom praksa mora da zaduži ili funkciju strukturne reprodukcije ili neprekidne improvizacije, što se sasvim kosi sa empirijskim svetom gde *akterska umešnost pravljenja vremena* ima korene u zbilja življenom i praktičnom snalaženju.

Nijedan od epohalnih režima stvarnosti skriven iza konceptualnih tvorevina poput kapitalizma, orijentalizma, kolonijalizma ili socijalizma, skupa sa *post-* „srođnicima“, stoga ne može opremiti istraživača adekvatnom analitičkom opremom za ispitivanje praktičnih vremena svakodnevice, a ništa manje ni za shvatanje šarolikosti urbanih područja. No, čak i pošto se vreme shvati kao potpuno društveno i plod konstrukcije, zagonetka da se razluči to kako postoje višestruki tokovi vremena i u kakvoj su sprezi sa organizacijom društvenog života. Shvatanje vremena u društvenim okvirima konstrukcije je gotovo nezaobilazno još od Dirkemovog ekskursa u odnosu na dotad važeće kantovsko poimanje u vidu nezavisne kategorije. Za autora *Elementarnih oblika*

³⁵ Stapanje istorije i vremena i to u jedinstvenu, linearnu putanju jeste česta akademska pogreška koju je Lefevr takođe nazreo početkom 1970-ih godina. On primećuje da ova pozicija najpre vodi 1) ka ponovnom uspostavljanju spekulativne filozofije ili čak metafizike, gde bilo kakvo upućivanje na praksu biva izostavljeno, usled toga što su apstraktne konstrukcije navodno elegantnije. Međutim, „ako misao nema čak ni mogućnost da proveri modele kroz neku formu prakse, ko će ih onda proveriti?“ (Lefebvre (1970), 2006: 177). Forma „čistog saznanja“ utoliko postaje 2) nerazumljiva i bezvremena. Stoga, 3) metafizička eliminacija istorije je neizvodiva sve dok razmatranje vremena ostaje uskraćeno za življeno vreme.

religijskog života (Dirkem, 1982), veze između vrsta događaja koje su primetne unutar „primitivnih“ klasifikacija jasno govore o tome da vreme služi kao vezivno tkivo u kolektivnom razumevanju odnosa između različitih bića i da nipošto nije ishod atomizovanog iskustva. Ta kognitivna baza teorije vremena će još bliže biti razrađena od strane Norberta Elijasa u posthumno objavljenom *Eseju o vremenu*. Iako preostaje utisak da je ono sasvim nezavisno od našeg poimanja, Elias naznačava da vreme biva artikulirano sa povećavanjem mreža međuzavisnosti i poimano kao simbol i alatka orijentacije nastala akumulacijom i sintezom prethodnih saznanja. Iz njih stvoren referentni okvir za razmeravanje intervala između događaja, ujedno jeste svojevrsna tehnika upućena na organizaciju društvenog života – jednako u smislu većeg usklađivanja i davanja smislenosti (Elias, 1992). Elias jeste razmišljao takođe o „distorzijama“ načinjenim time što različite društvene grupe slede slabo uklopive zamisli o vremenu, ali će tek Burdije konstruktivističko shvatanje usmeriti ka jednoj osobenoj teoriji *vremenskih dispariteta* gde društvena podloga dobija na punom značenju.

Vreme u Burdijeovoj teoriji, naime, postaje izraz *raskoraka* (*hysteresis*) između inicijalnog formiranja dispozicija unutar specifičnih strukturnih okolnosti i izloženosti trenutnim konfiguracijama. Vreme u ovom slučaju jeste *prisutnost pluralnih strukturnih putanja*, gde se neke dispozicije, kulturni aparati, socijalna priznanja, zajedno sa dobrima pa čak i izgledom i stanjem tela pokazuju i više nego slabašni i takoreći, „neprilagođeni“ trenutnom stanju datih odnosa i naprosto gube vrednost. Socijalni učinak tih strukturnih rascepa je zaista dubok i reflektuje se *psiho-somatski*, tako što određene aktere gura u rezignaciju, apatiju i povlačenje, a kod drugih pobuđuje gotovo ekstatično ulaganje i upravljanje sopstvenih delatnosti shodno određenom cilju. Ranije dati primer seljaka iz Bearna čije odustajanje od ulaska na „bračno tržište“ dobro oslikava prvu krajnost: potiskivanje praktičnih očekivanja da se ikako može stupiti u brak, izvrstan je primer ove dispozicije izrasle na „obodima“ strukturne hijerarhije. Vreme tako postaje življeno shodno putanjama koje određeni akteri žele da preuzmu kroz svojevrsnu ekstazu da se praktični projekti sasvim usmere u pravcu za koji se veruje da će doneti izvestan profit, ili kao gotovo potpuno povlačenje i uronjenost u sadašnjicu (Bourdieu, 2000). Tako kod Burdijea vreme postaje proizvedeno – ali ne kao merna jedinica, već u vidu poretka odnosa gde očigledne razlike između aktera po stepenu umešnosti da se prilagode novim okolnostima izlaze na videlo i žive kroz telesne impulse koji organizuju čitav sklop praksi i intervale radnji. Nema sumnje da je ono što je Burdije imao na umu i empirijski prikazivao relevantno kada se u vidu imaju etablirani pravci životnog

vođenja od kojih započinje čitavo račvanje svakodnevnih aktivnosti, pozicija i obaveza unutar generativnih aranžmana, koji zbilja razdvajaju one koji se, usled relativno stabilne budućnosti osećaju znatno komfornije, nego akteri osuđeni na tuđu pomoć ili fatalizam (upor. Janković, 2017).

No, iako Burdije odlazi korak dalje od vremena poimanog u kompaktnim okvirima, ono ostaje isključivo u vidu *relativno usklađenog značenja*. Ipak, vreme zaista zahteva da bude proizvedeno, obeleženo i upravljeno višestrukim tokovima kakvi se pronalaze u aranžmanima praksi jer upravo oni čine najbitniju razliku između formi života – kao što recimo kod sportista zahteva da interval priprema bude razbijen na treninge i poseban režim ishrane, ili kao što je svakodnevica siromašnih često rezultat niza „fatalnih“ prilagođavanja usled neodgovarajuće gradnje koja izaziva prokišnjavanje, vlagu i sl. (upor. McFarlane, 2011; 2013; Amin, Thrift, 2017). Simbiotska osnova generativnosti i stanovanja zato govori o *načinu ko-produkcije ovih višestrukih tokova*, te ono što obeležavamo vremenom najčešće obuhvata narativ o intervalu unutar kog se mogu okupiti mnogi elementi. Na ovom planu, Šacki (Schatzki, 2010b) zapaža da se upravo vremenom postiže izvesna objektivnost kolektivnog života, odnosno, usklađenost u vidu ustanovljenih rutina, manje ili više eksplicitno definisanih poredaka sukcesija, događaja raspoređenih shodno određenim principima i sl. Nalik onome što Ingold (Ingold, 2007; 2011) ili Ebot (Abbott, 2016) ističu, uobičajene aktivnosti uvek su smeštene unutar lokacija i ekologija koje su za njih definisane kao „adekvatne“. Svakako, niko ne bi mogao da porekne da veći deo našeg svakodnevnog bivstvovanja ne bi bio moguć, kako Hajdeger podučava (Heidegger, 1996), ukoliko ne bismo živeli u zaboravu, odnosno, uz pomoć navika i akumuliranog telesnog iskustva. Međutim, proces stanovanja uvek obuhvata više tokova te je *o čistoj, rutinskoj cikličnosti teško govoriti pošto sama aktivnost počiva na čitavoj mreži drugih aktivnosti, a povrh svega i sama podrazumeva da se aktivnost obavi a time i završi*. Štaviše, neki autori (npr. Shove *et al*, 2012) podvlače da se tvrdoglavo poimanje svakodnevnog u okvirima repetitivnih radnji, zaboravlja na sekvence putem kojih se uspostavljaju veze i prekidi, a otuda vrše i izuzetno komplikovana prespajanja prostora. Takvo shvatanje na videlo iznosi najpre mnoštvo praksi i entiteta koji su uključeni, vrlo različitih impulsa, pobuda i „logika“ kojima se aktivnosti rukovode. Svakodnevno je zato daleko prigodnije poimati *kao poliritmičnost različitih vremena*.

Vreme postoji u odnosima u kojima se pronalaze akteri, ali i naporedo u nizu kretnji entiteta koji se okupljaju i raspoređuju kroz prostore stanovanja, dakle kao protok između događaja kojima

se definiše. Samim time, svakodnevna aktivnost po sebi ima početak i kraj: odlazak u nabavku namirnica, odlazak na posao možda jesu uobičajeni oku posmatrača, ali su i oni, kako rekosmo, samo deo drugih aktivnosti koje imaju drugačiji tok – poput pripreme deteta za upis u srednju školu. *Svakodnevno vreme tako izrasta kao presek događajnosti* a na istraživaču jeste da upravo vidi kako se vreme koristi i samo raspoređuje: počev od toga kako se ono poima i diskurzivno oblikuje, odnosno, kako se vezuje za određene stvari i događaje, kako se tumači, kako nastaje i kako se ono koristi kao kulturni resurs u proceni toga kada je nešto „ispravno“ uraditi, učiniti nešto na vreme, biti sposoban ili efektivan – dakle, voditi jednu čitavu *političku semiozu* pravljenja vremena. U tom smislu, Ebotova teorija se pokazuje dakako uputnom, pošto ide ispod površine sagledavanja vremena kao nezavisnog kartezijanskog objekta, a da pritom ne odlazi u subjektivni solpsizam, upravo zato što vreme ne može da izbegne interakciju. Ipak, to nije samo *tet-a-tet* interakcija, već i kontakt među stvarima i odnosima koji (po)stoje uvezani u okruženju, odnosno, ekologiji. Time ni doslovce uzimanje sveta kao *sveta događaja* nije ni po čemu problematično – jedino ako hoćemo da branimo atomizam pojedinca: drugi prostori i vremena su uvek-već uvučeni i prisutni kroz stanovanje, pa nikada i nikako ne postoje *ex ante*. Regularnosti, obrasci i procesi su tako uliveni u sitne događaje koji ih sastavljaju i stavljaju u (dis)kontinuirane poretke, kroz mnoštvo preplićućih sadašnjosti, ali samim time oni nisu negativni i ekskluzivni, već naprotiv, vrlo *inkluzivni procesi* (Abbott, 2001). Vreme je tako „prigodno za posebno mesto i momenat, sa većim inkluzivnim prisutnostima koje sežu izvan njih, topološki i temporalno“ (ibid: 295).

Svakodnevica tako postaje ne jedan interval koji bi bio „tipičan“ ili „prosečan“, već *skup naporedo postojećih realnosti koje se pojavljuju pred akterima i koje je neophodno na neki način organizovati*. Postupna stabilizacija toga sveta koji aranžmani čine – počev od doma, odnosa afekcije, posla i svih oblika socijalnih veza, jeste neizbežno sačinjena od događaja koji su sami umetnuti u sekvencijalne putanje. *Svakodnevno vreme deluje kao trenutni presek materijala, značenja i praksi okupljenih skupa koji kroz procese omogućavaju lokalizovanu reprodukciju entiteta i njihovu solidnost*. Uostalom, na taj način je moguće uzeti najbolje od društvene strukture, prepuštajući je da čini i da konstantno bude u pravljenju u procesualnom svetu, sastavljenom od linija, događaja i putanja (Ingold, 2011; Abbott, 2016). Stoga, kako Lefevr podseća, „namesto skupa fiksiranih stvari, pratićete svako biće, svako telo tako da ono ima sopstveno vreme iznad celine. Svako ima svoje mesto, ritam, skor prošlost, izvesnu i udaljenu budućnost“ (Lefebvre, 2005: 31). Upravo takva zamisao, iako metafizička po karakteru, upućuje da mi u svakodnevici

obično nemamo posla sa „gigantskim“ prostorima i vremenima; naprotiv, reč o krajnje suptilnim i delikatnim načinima razmeravanja vremena i uvezivanja u nizove odnosa. Konačno, to nas odvodi ka pravljenju *sintetičkog modela* stanovanja, svakodnevice i praksi, odnosno, ka tome da se prethodno izložene teorijske smernice načine „operativnijim“ za konkretnu analizu i pronadu adekvatne tehnike i izvori podataka.

2.3.6. Nacrt modela i metode istraživanja praksi svakodnevice i prostora stanovanja

Argumentacija kojom smo započeli naše razmatranje nazrela je izvestan otpor prema shvatanju dualne stvarnosti i ontološke dvojnosti koja je odvela praksu u problematično kruženje između objektivističkog determinizma kog subjekt potom modifikuje, svesno ili ne, sledeći želje i sopstvene aspiracije. Isti ovaj problem je otvorio put krajnje raspršenom poimanju praksi. U želji da teorijski akcentuju pluralnost situacionih vezivanja i kontinuiranih varijacija, autori koji prihvataju regenerativnost istiskuju organizovanu pozadinsku stvarnost uobičajeno shvatanu u okvirima struktura, kultura ili pravila. Rezultat je ponovo dvosmislen i ispunjen dvojnošću. Praktični horizont stoga postaje sučeljavanje aktera, opremljenih semiotičkom aparaturom, i komplikovane logike situacija koja predstavlja neprekidnu potragu za relativnom ravnotežom između entiteta koji teško da dejstvuju uigrano. Upravo ti aranžmani zaobilaze neke od neoprezno uzimanih topografskih naprava društvenih nauka. Konačno, oni nas upućuju i ka izgradnji jednog *sintetičkog modela* i to s ciljem pravljenja *potencijalne veze između socio-prostorne istorije stanovanja, profilisanja rezidencijalnih zona i formi života, a potom i toga kako praktikanti sa ovakvim zaledem u pozadini grade sopstvenu svakodnevicu*. Kada se ove postavke „prevedu“ na operativni jezik s nastojanjem da nas pripreme za istraživanje, one jednako upućuju na odabir metoda putem kojim bi se došlo do adekvatnih podataka o pitanjima razmatranim do sada, ali i na preuzimanje određenih analitičkih postupaka.

Najpre, shodno teorijskim smernicama datim sekcijama 2.2.5. i 2.2.6., prostornost zahteva primenu svojevrsnog *rekonstruktivnog pristupa* koji bi u slučaju Zemuna jasno prikazao celokupan povoj stanovanja, uzimajući u obzir vidove gradnje, način formiranja i principe stvaranja urbane teksture, zatim ispitivanje potencijalnih socio-morfoloških razlika između rezidencijalnih zona i

različitih vidova distribuiranja stanovanja, ali takođe i semiotičkih procesa koji prate ustrojstvo prostora. Prvi u nizu zadataka koji nalaže prostorna analitika stoga jeste razmatranje (istorijskog) procesa socio-materijalnog „narastanja“ šarolikog pejzaža gradskih prostora i pravljenje „rezervoara“ građevina i infrastrukture iz kojih nastaju osnovni obrisi gradova. Analiza nastanka urbane teksture, naime, želi da razume kako su različite forme i zone okupljene relativno kompaktnom prostornom formacijom kakvu poznajemo pod određenim toponimom, kroz dug istorijski povoj bile distribuirane i kreirane unutar ovih aglomeracijskih procesa pravljenja grada. Suštinski, tom analizom se želi precizno razaznati kako se sedimentacija građevina i osnovne konture urbanih predela odvija jednako i kao diferencijacija prostora kroz morfološko razučivanje zona stanovanja. Nastanak urbanih predela jednako biva praćen i temeljnim principima organizovanja kolektivnog života. Utoliko, bitnim se ukazuje i razaznati fundamentalne principe koji se tiču načina raspodele urbane infrastrukture, planiranja i administriranja prostorima. U tom smislu, kroz iscrpnu analizu istoriografske literature, urbanih planova, sekundarnih podataka, ali i procesa administrativnog upravljanja, nastanak urbane teksture i aglomeracije Zemuna može pružiti primarni uvid u socio-prostorne raspodele i diferencirane morfološke situacije koje su nastale dugim procesima gradnje i „narastanja“ urbanog tkiva.

Upravo ta morfološka raznolikost i *diferencijacija u socio-materijalnim tipovima gradnje* jeste takođe višestruko bitna tačka za ispitati kada je reč o prostornosti stanovanja. Naime, jedna od temeljnih osobenosti Zemuna, zajedno sa raznolikim urbanim pejzažem koji je nastao prateći pravce aglomeracijskih širenja i formiranja rezidencijalnih zona, jeste i raznolikost gradnje rezidencijalnih prostora. Takođe u skladu sa teorijskim smernicama iz izuzetno bitnim se čini najpre opisati tu *morfološku šarolikost*. Ona, naime, na potpun način postaje prikaz socio-materijalnih stvarnosti u koje akteri i grupe bivaju smešteni, upravo zato što su upućeni na određene vidove gradnje i različite tehnike njihove adaptacije. U tom pogledu se izuzetno bitnim čini sagledati kako morfološka šarolikost Zemuna, počev od skromnih kuća proto-ruralnih karakteristika, zatim arhitektonskih „s sofistkacija“ gradskih kuća i palata, potom nastankom masovne stambene gradnje, i konačno, uz pregršt vernakularnih izraza i improvizovanih oblika stanovanja prati ujedno širenje urbane aglomeracije i postaje tesno svezana sa rezidencijalnim zonama. Upravo ovi paralelni tokovi - naročito pri izgradnji stambenih prostora kroz mnoštvo perspektiva, impulsa i prakse aktera realizuju se kao vrsta osobenih rasporeda i mobilizovanih

resursa korišćenih pri gradnji. Ali, oni jednako govore o temeljnim aspektima distribucije prava i privilegija koje prate morfološke izraze i tesno bivaju svezani sa oblicima stanovanja.

Takođe zasnovane na semiotičkom „čitanju“ ranije spomenutih izvora podataka, ove analize će nas direktno uputiti ka socio-morfološkim procesima distribucije stanovanja, odnosno, identifikovanju principa raspodele stanovanja i njegovom profilisanju kao društvene stvarnosti za određene grupe i to kroz niz različitih procesa: kolonizaciju, masovnu stambenu gradnju koja prati industrijalizaciju, kao i „improvizatorske“ tehnike gradnje. Svrha ove analize, gde će se direktno ispitati kako i da li određene forme stanovanja i rezidencijalne zone mogu biti povezane sa određenom kolektivnom istorijom i principima raspodele prostora, jeste upravo da se ukaže kako temeljni društveni preobražaji društvenog života stvaraju *disparatne prostorne situacije* i konačno, određene aktere i grupe upućuju na različite vidove stanovanja i tehnike gradnje. Ovde dolazi i upotreba kvantitativnih odnosno statističkih podataka putem kojih će se raščlaniti „metričke“ odlike, to jest, direktne indikacije socijalnih kategorija, oblika i nastanka stanovanja, koje se posebno tiču populacionih preobražaja i temeljnih principa koji se unose u samu raspodelu stambenog prostora. Dok savremene „objektne“ škole u urbanim studijama često istiskuju ovaj aspekt iz analitičkog fokusa, kvantitativne varijacije nesumnjivo prikazuju duboko materijalne preobražaje sa talasima kolonizacije, industrijskih migracija, a zatim i talas izbeglica i putem njih se daju čitati socio-prostorni modusi oblikovanja prostora kog različiti akteri i grupe preduzimaju. Takve vrste materijalizacije će nam konačno omogućiti da jasno razaznamo kako su određene forme života i samim time društvene kategorije ,u slučaju Zemuna, bile očito duboko vezane sa celinom procesa formiranja naselja i diferencijacije prostora stanovanja i rezidencijalne raspodele.

Empirijski zahvat ovog segmenta istraživanja utoliko cilja ka razvrstavanju ključnih aktera i grupa, ali najpre, principa gradnje, praksi i procedura proizvodnje prostora stanovanja u Zemunu koja se može *empirijski identifikovati* paralelnim razlaganjem morfoloških karakteristika, socio-demografskih odlika, sadržaja administrativno-političkih uredbi, izveštaja, hronika i zapisa. No, rezidencijalne raspodele imaju još jedan bitan aspekt koji smo ranije označili kao semiotiku prostora, odnosno, upotrebu diferenciranih kodova koji se primenjuju ujedno kao teritorijalni markeri, ali i izraz često oprečnih viđenja prostora koje određeni kolektivi imaju. Upravo takva situacija karakteriše zone stanovanja u Zemunu. Naime, u urbanoj teoriji jeste valjano naslućeno da se načini valorizacije i karakterizacije rezidencijalnih zona prvenstveno tiču tržišne cene

stambenog prostora, ali ne i toga kako se upravo kroz semiotičke procese profilišu i definišu karakteristike prostora. Takvi procesi, kada je o Zemunu reč, i više su nego indikativni u smislu privezivanja „kvaliteta“ za određene rezidencijalne zone, te ih je potrebno skupa analizirati, raščlaniti ključne aktere čiji rad takođe pomaže u socio-prostornom odeljivanju.

Ovako postavljen zadatak će biti izveden u celini kroz trostruki oblik analize koja će prekriti ujedno *morfologiju, strukturu i semiotiku*, prateći „operativne lance“ čiji ishod jeste *socio-morfološko ustrojstva prostora stanovanja*. Celokupna analiza kakva je iznad izložena, ima krajnje pragmatičnu svrhu: to je odabir domaćinstava po specifičnim zonama koje bi izrazile, možda ne u potpunosti, „tipične“ forme života, ali barem omogućile stvaranje jedne uporedne situacije gde se kao glavna tehnika prikupljanja podataka javlja (urbana) etnografija. Princip izbora 15 domaćinstava sa diferenciranim socio-prostornim istorijama stanovanja jeste ranije iskazan, a one treba da predstave sponu sa njihovim praktičnim životom i konkretnim aranžmanom koji će potom biti prikazani u odeljcima 3.2. i 3.3.

Prvi zadatak koji se nameće, jeste pravljenje spona između socio-prostornih putanja u stanovanju i progresivnog sastavljanja svakodnevice praktikanata unutar datih aranžmana. U tom smislu, potrebno je iskazati kako socio-morfološka situacija unekoliko korespondira sa ranije podvučenim razlikama u stanovanju, principima gradnje karakterističnim za određene rezidencijalne zone koje se ujedno ogledaju i u organizaciji i rasporedu samih prostora, ali i razumeti kako je dato stanovanje ustrojeno po određenom principu distribucije. Potonja tačka upravo treba da otkrije linije (dis)kontinuiteta koje zahvataju načine raspodele stanovanja. Potom, potrebno je bliže osvetliti u svakom od proučavanih slučajeva, kako je tekla svojevrsna „inkorporacija“ u urbane prostore i uopšte, kako su tela „umetnuta“ u režime društvenih transakcija. Ono što se utoliko postavlja relevantnim za ispitati jeste ujedno i neposrednost svakodnevne materijalizacije društvenih odnosa putem koje sama tela ostvaruju relativno trajan društveni status utoliko što se pronalaze u osobenom režimu transakcije. Najprostije govoreći, jedna od prvih tačaka ispitivanja kojoj treba pristupiti – saglasno postulatima datim u ovom odeljku, tiču se upravo kako su tela uključena u poseban režim distribucije koji izražava njihovu permanentnu stvarnost. Svakako, ovde je reč o „tipičnoj“ temi rada, zaposlenja i transakcija koje se uobičajeno ostvaruju. Ali, ona se mora razmotriti tako što će se prikazati socijalno distinktivne putanje, različita umeća i principi praktičnog života, te je upravo taj aranžman i njegove

prostornosti potrebno sagledati kroz prizmu specifičnih društvenih uslova koji su obrazovali osnovne obrise praktičnog aranžmana datih praktikanata.

Dalje, analiza će svakako biti bliže posvećena prostornosti svakodnevnih praksi i da identifikuju različite moduse korišćenja prostora. U tom pogledu, ontologija stanovanja nalaže da se „rutinizovane“ putanje svakodnevice istaknu, ali i da se u tom izlaganju – shodno preuzetim principima teorije prostora, istakne jasno taj simbiotički momenat: to je direktna upućenost na materijalnost urbanih predela, određene lokacije i svakodnevnu, telesnu mobilnost. No, možda i daleko bitnije od ove svakodnevne „mape“, jeste shvatanje zašto praktikanti u socijalnom smislu bivaju upućeni na različite moduse prostornosti i kako se potencijalno, socijalne razlike „prelivaju“ u vidu distinktivnih putanja, vidova mobilnosti i relacionalnosti kakva je uobičajena za njihovu svakodnevnicu. Razumeli smo, čini se valjano, da prostornost nije puki odraz društvenih stvari, te da je svakodnevni život tesno stopljen sa socio-okolinskim predelima. Međutim, kompaktna prostornost i skupovi relacija u kojima se praktikanti uobičajeno nalaze, govore ujedno o njihovoj formi života, načinu na koji je ostvaruju i samim tim, upućuju na određene lokacije. U tom pogledu, bitno je registrovati kako se svakodnevna prostornost razlaže, kakvi se kodovi koriste pri rabljenju prostora i uopšte, da li postoje kvalitativne diferencijacije između praktikanata (a ove bile povezane sa zonama stanovanja) tako da se kroz njih pravi određeni socio-kulturni ambijent. Ovaj momenat je bitan i zbog analize aktivnog, telesnog principa i aranžmana koji se svakodnevno prave, ali i načina na koji se prostori kodiraju. Potonja tačka takođe zaslužuje da bude istaknuta, ne bi li se, skupa sa prethodnim nalazima koji se tiču prostornosti svakodnevice, razumelo i kako praktikanti kroz afektivni doživljaj prostora (Thrift, 2007; Low, 2017), koncipiraju izvestan poredak materijalnosti i značenja.

Ove analize će u celini biti pružene u odeljku 3.2., da bi u sledećem bliže mogli da ispitamo kako izgledaju svakodnevne prakse. Tu svakako prostorni momenat ne bi trebalo da bude izgubljen te posebnu pažnju treba posvetiti distributivnim procesima svakodnevnog stanovanja, transakcijama u koja tela stupaju, i uopšte, obliku aranžmana kakav se posebno proteže kroz prostornost doma. Po sebi, dom jeste relaciona mreža sa istorijom postanja iz koje je nastao dati poredak organizama i artefakata. Iako čini stvarnost po sebi, dom biva smešten u celovit socio-okolinski sklop u kom se neumitno gradi i održava, posredstvom čitavog skupa veza i odnosa. U tom smislu, bitno je ispitati mikrološke momente raspoređivanja tela i artefakata, i to unutar

celovitog relacionog sklopa i koordinata življenja koji uspostavljaju temeljne razlike, kvalitete i strukture praksi. Na mikrološkom planu, zato se bitnim čini ispitivanje praksi kuvanja, ishrane, čišćenja i higijena, posebno gledano sa strane kako one bivaju organizovane unutar praktičnog aranžmana i kako one uopšte predstavljaju fundamentalno tle svakodnevice i tela – u smislu kako se oni biosocijalno grade kroz ove prakse. Osim prikaza ovih aktivnosti i njihovih rezultata kakvi su recimo, ustaljeni obrasci i mesta određena za stvari, potrebno je naporedo prići bliže specifičnostima koje one uključuju, poput izbora hrane, načina pripreme, intervala obroka i s njima vezane semiotike – dakle, jednog sistema gde učestvuju materijali i to vrlo aktivno, ali i gde se vrši jedna raspodela identiteta i jedan život tela sa određenom, pripisanom ili stečenom obavezom (da se kuva, pere i sl.). S tim u vezi dolazi i upravo šta i kako tela, privezana na određeni način, čine međusobno. Reč je o sledećem: ako se kućni prostor proizvodi na određen način, ovaj istovrsno potiče od složenog spleta akcija sa njihovim intervalima i materijalima koji se preraspodeljuju. Teren akcije u tom *radu održavanja* je duboko biosocijalan, te osim ishrane pokriva i niz srodnih aktivnosti kakve su npr. kupovina, nabavka ogreva ili sređivanje bašte, ali najpre, skup obaveza i materijala kroz koje se unekoliko osvetljava umešnost organizacije.

Etnografsko praćenje takođe treba da osvetli kako se odvija ta uobičajena svakodnevica za praktikante i kako se provlači kroz društvene oblike postojanja i tretmana tela. Tretman tela i definisanje ono što ispada iz domena „obaveze“ na elegantan način prikazuje kako se temeljno razdvajaju navike u kulturnoj potrošnji, konzumiranju određenih proizvoda, vrsti zabave i najbitnije, prostorima gde se takvi režimi prave. Stoga, ovde ćemo upravo ispitati šta su specifičnosti u odnosu spram telesnosti, koje se tiču garderobe, kozmetičkih tretmana i zdravlja i kako one prostorno bivaju raspoređene. U tom ispitivanju, delom se naslućuje ono što smo u obeležili kao gramatike. Isto kao što se, naime, one rukovode povodom oblika urbanih prostora, one postoje za praktikante u vidu „čitanja“ poželjnih oblika tela, ali i aranžmana u koji oni smeštaju sopstveni život. Ovde stoga dolazimo do finalnog, a možda i krucijalnog pitanja: vremenitosti i svakodnevice. Uputili smo ranije da svakodnevicu čini pregršt vremenskih tokova i pokušaji da se isti nekako „obuzdaju“ ili da se barem stave u organizovanu matricu. Bilo da je reč o domaćem zadatku deteta za sutra ili odluci o preseljenju, ti vremenski tokovi su bitni za ispitati. Svakodnevno življenje upravo biva obeleženo događajima koje kao takve treba ispitati, odnosno, razumeti kako praktikanti konačno podređuju i organizuju praktične aranžmane shodno različitim intervalima. Svakako, ovde se ključnim javlja ispitivanje upravo toga kako „upravljaju“ svakodnevicom i

podešavaju sopstveni život shodno određenim životnim putanjama. U svakom slučaju, ovaj kratak pogled jeste samo uvod u te svetove praksi. Pre toga, neophodno je do njih stići kroz jednu obuhvatnu socio-morfološku analizu prostora stanovanja u Zemunu.

3. Svakodnevne prakse i prostori stanovanja u Zemunu

3.1. Uspostavljanje morfologije: konstrukcija prostora stanovanja

3.1.1. Urbana tekstura, stanovanje i proizvodnja prostora: uvodne napomene

Uzimajući u obzir pravac utvrđen u odeljku 2.2. povodom prostorne analitike, naše istraživanje upravo započinje sa namerom da se, pre samog razmatranja svakodnevnog stanovanja i praksi, temeljno ispita kako je došlo uopšte do progresivnog odvajanja formi života i u kakvoj je vezi stanovanje sa njima. Preuzeta ontologija stanovanja ovde nudi drukčiju urbanu topologiju i omogućava da se upravo kroz duge i kontinuirane procese gradnje, profilisanja rezidencijalnih zona, njihovih materijalnih odlika i socio-morfoloških procesa shvati tako heterotopično polje kakvi su urbani prostori. Taj pravac ispitivanja prostornosti jeste unekoliko dijahron i reverzibilan, ali analitika prostora treba da raščlani kako nastaje taj splet *uobičajenog sveta* i to odgovarajući na nekoliko pitanja. Najpre, kako se obavila akumulacija materijalnosti, odnosno, kako postojeći „fond“ objekata poput zgrada i infrastrukture postaje relativno kompozitno urbano područje. Zatim, kako upravo ti procesi gradnje prave heterogenu stvarnost posebno u smislu profilisanja i preraspodele društvenih razlika kroz kolektivnu istoriju vezanu za prostornost stanovanja. Na kraju, jedno od bitnih pitanja jeste kako su urbani prostori takođe sastavljeni i sklapani kroz krajnje divergentne akcije, perspektive i resurse koje različiti akteri mobilisu.

Socio-prostorna tekstura Zemuna predstavlja interesantno opitno tle. Duga povest formiranja urbane teksture, različiti principi gradnje, načini urbanog planiranja i povrh svega, mnogobrojne izmene u administrativnom definisanju teritorije, jesu utrlje unekoliko šarolike putanje stanovanja. Istakli smo u odeljku 2.2. da društveni prostori nisu uniformna matrica niti čist odraz „viših“ ontoloških redova društvenosti, prosto preslikani na fizičke konfiguracije. Takvo gledište bi bilo od male analitičke važnosti, uostalom, zato što bi se zadržalo na krajnje statičnoj predstavi. Istorija proizvodnje prostora svedoči o nizovima raznolikih operacija, materijalnog sklapanja predela stanovanja, različitih značenja koja su im privezana, a time i suprotstavljenih koncepcija društvenog života. Razlike zato nisu samo socijalne ili samo prostorne, već deluju skupa te se upravo te konfiguracije gotovo nerazdvojivo javljaju kao *okolinski sklopovi simbiotički povezanih stvarnosti*, a kroz koje se odvija sam društveni život. Uostalom, postaće jasno kroz ovaj odeljak da upravo ti procesi formiranja prostora nipošto ne mogu biti razdvojeni od principa i oblika koji temeljno formiranju kolektivne stvarnosti – kao što recimo „građanske klase“ i njihova

koncentracija u Starom jezgru hodi naporedo sa specifičnim arhitektonskim izrazom, koliko i masovna stambena gradnja odgovara političkim imperativima industrijalizacije ili kako izrastanje izbegličkih naselja takođe utire nov pravac u morfogenezi stanovanja.

Svaka od ovih distinktivnih morfogenetskih putanja u formiranju rezidencijalnih zona, socio-materijalnih odlika stanovanja i temeljnih kvaliteta društvenog života obrazovanih kroz prostore, iziskuju da se nekolicina epistemoloških postavki još jednom istakne. Prvo, uobičajena predstava o prostorima, a posebno u slučaju ljudskih naseobina u okvirima zaokruženih i konačnih okvira i funkcija, zbrzano prikačenih etiketa kojima se postavlja relativno pedantan i koherentan smer socijetalnog razvoja treba odmah biti napuštena. Tokovi formiranja prostora, načini administriranja i regulacije urbane matrice, zajedno sa mnoštvom aktera koji učestvuju u proizvodnji urbanog prostora i to tako što grade a pre svega projektuju sopstvene vizije i perspektive u vezi uređenja grada, zahtevaju pažljiviji pristup. To posebno važi za fiksirane teritorijalne okvire, koji najčešće obuhvataju ništa više od administrativne definicije i pogađaju samo sićušan aspekt društvenosti: kako su određene društvene odlike koncentrisane u prostoru, gde je dubina prostora, u istinskom smislu gradnje i urbanog života, istorije i značenja, naprosto izgubljena.³⁶ Potrebno je stoga razumeti i analizirati čak i kako se definicija i administrativno uređenje menjaju – što jeste još jedna osobenost Zemuna, ne bi li se bliže shvatilo kako različite simbioze operišu i kako se vrše prespajanja i udaljeni socio-prostorni dohvati – posebno u vezi urbanog planiranja i sl. Jasno je sa ove tačke da se ontologija nivoa mora napustiti a sami procesi

³⁶ Burdije je na ovom planu bio verovatno i najviše kritičan među sociolozima želeći da prikaže kako te naizgled samo-očigledne stvarnosti često ne predstavljaju ništa više do etnocentrizma. Tehnika uzorkovanja naročito počiva na posve nategnutoj definiciji „nacionalno-reprezentativnog“, što po Burdijeovom sudu, predstavlja čist odraz snage kategorija nastalih izvan nauke da se, bez mnogo ispitivanja, uvuku i postave kao referentan okvir realnosti (Bourdieu, 2014). Takav problem upotrebe administrativne definicije se naročito javljao pre nešto više od četvrt veka među američkim urbanim sociolozima u istraživanjima getoiziranih susedstava. Uz mnoštvo kontroverzi koje su inače pratile tzv. *underclass* debatu u kojoj je ova analitička alatka iza navodno deskriptivnih pobuda da se opiše zašto se među Afro-amerikancima beleže veće stope teritorijalno skoncentrisanog siromaštva i visoke stope kriminaliteta skrivala očigledno normativni impuls (videti npr. Bourdieu, Wacquant, 1999, kao i Janković: 2013), Tako Vilijam Džulijus Vilson u studiji *Stvarno u nepovoljnom položaju (Truly Disadvantaged)* (Wilson, 1990) „efekte koncentracije“ siromaštva uzima u okvirima susedstava kako ih definiše američki statistički biro. Njegova pretpostavka jeste da se ovako mogu izolovati efekti „skraćenog“ dometa interakcija iz kojih izrastaju tipični kulturni modeli – maskulinitet, kriminalitet i izbegavanje ulaska na tržište rada. Masej i Dentonova (Massey, Denton, 2001) su u studiji *Američki aparthejd (American Apartheid)* direktno uočili problematičnost ove konstrukcije, ističući da premda koncentracija istovrsnih socijalnih odlika (kakve su recimo rasna i rezidencijalna segregacija) jeste uočljiva, ona jeste rezultat daleko širih strukturnih lanaca. Upravo ova razlika između insistiranja na „unutrašnjem“ principu granica i uplivu „spoljašnjih“ uticaja, prikazuje ova trvenja nastala povodom određenja ekologije i smeštanja teritorijalnosti u precizno definisane okvire. Međutim, ta navika ne uspeva da dovede do dostatnog zahvata koji je potreban u proučavanju prostora, upravo zato što izostaje ispitivanje semiotičkog kodiranja, materijalnog ustrojstva i što je najbitnije, mnoštva praksi kroz koje su ovi procesi provučeni.

proizvodnje prostora analizirani kao heterogeno područje u kome se naporedo odvija više tokova i protivnih operacija preraspodele, razgraničenja i cirkulacije različitih elemenata. Uostalom, upravo to i jeste bitno kada je reč o urbanim prostorima: način njihove ontološke distribucije uvek podrazumeva vođenje posebnih oblika politike koji se tiču „adekvatnih“ elemenata, bića, organizama koji učestvuju u zajedničkom životu. Odatle, sledeći upravo metodsku kombinaciju koja počiva na morfološkoj analizi koja razumeva kako dolazi do formiranja posebnosti urbane matrice, prostornih formi i stanovanja, rečju, socio-materijalne kompozicije urbanog pejzaža, a zatim i na semiotičkoj analizi koja prati kakvi kodovi koegzistiraju sa procesima proizvodnje prostora, pravcima i perspektivama koje različiti akteri pokreću.

U prvoj od sekcija ćemo stoga – prevashodno na osnovu analize sekundarnih izvora, razmotriti kako uopšte dolazi do formiranja onog što je Lefevr (Lefebvre, 1992a) nazivao urbanom teksturom: sklopa građevina, infrastrukture i principa njihovog organizovanja iz kog se teritorijalno formira jedna relativno kompaktna prostorna formacija kakvu poznajemo pod određenim toponimom. U tom smislu će biti neophodno raščlaniti temeljne principe koji su pratili ove duge procese nastanka aglomeracije, obrazovanja različitih zona stanovanja i organizovanja urbanog života, s posebnim akcentom stavljenim na političke impulse i porive aktera uključenih u ove procese. U sekciji potom, razmotrićemo kako je stanovanje u užem smislu formirano kao rezidencijalni prostor. Ovde ćemo analizirati kakve šarolike morfološke obrasce poprima – od različitih vidova gradnje kuća, načina adaptacija, a potom i masovne stambene gradnje, skupa sa zonama koje oni popunjavaju, ali i istaći politiku koja je stajala iza formiranja posebnosti ovih zona. Ove analize, zasnovane takođe na semiotičkom „čitanju“ prostornih oblika i principa proizvodnje će nam potom omogućiti da dublje sagledamo kako se ovo profilisanje stanovanja zbiva kao stvaranje osobenih društvenih stvarnosti za određene grupe. Analizom različitih tipova podataka, među koje spadaju i oni kvantitativni, u trećoj sekciji ćemo raspoznati direktno te kolektive koji se „privezuju“ – usled različitih socio-prostornih putanja, sa određenim rezidencijalnim zonama. U četvrtoj sekciji ćemo dopuniti prethodne nalaze analizom kodova, načina valorizacije i karakterizacije ovih rezidencijalnih zona koji takođe dosta pomažu u socio-prostornom odeljivanju. U zaključku ćemo konačno postaviti temelje za dalju analizu, isticanjem uočenih razlika.

3.1.2. Nastanak i morfogeneza urbane teksture Zemuna: od grada do predgrada

Razumevanje prostornosti i urbanih formi često - primećuje Lefevr u jednom eseju (Lefebvre, 1996), ostaje zarobljeno u gotovo enigmatskom stanju, bez obzira što se u svakodnevicu i perspektivama praktikanata ono javlja kao vezivno tkivo samog društvenog života. Ipak, povoj urbane forme zahteva da ispitivanje upravo započne od praktično-materijalne baze i same morfologije (ibid.), odnosno da se razume kakvi principi i procesi su rukovodili proizvodnjom a time iznedrili oblike i odlike prostora kakve neposredno susrećemo kao konture gradskih predela. Izvan banalnih eruditskih narativa čiji je poriv pretežno učeni prikaz istorije gradnje, ono što ovde izranja kao prvi zadatak jeste otkriti kako je urbana tekstura Zemuna – u smislu celovite socio-okolinske matrice postupno bila uspostavljena u vidu (dis)kontinuiteta u oblicima gradnje, formiranja urbanog tkiva, a najpre, kako su se razdvajali oblici stanovanja i kakva je njihova društvena podloga. Takav analitički poriv takođe zahteva da se konačno napusti i nominalno sjedinjena slika koja bi prostor shvatila ponajviše u praznim terminima nivoa ili konteksta (Brenner, Schmid, 2011; 2015; Swyngedeouw, *et. al.*, 2003). Sasvim suprotno, upravo tu urbanu teksturu jeste potrebno promišljati kao područje koje izranja kroz jednu *simbiozu* i pregršt prostornih veza, što se svakako odnosi i na administrativno definisanje teritorije – koje je ništa drugo do opseg političkog dohvata, ali nipošto stvarnost po sebi (Elden, 2005).

Sama inicijacija proizvodnje urbane teksture Zemuna skreće pažnju pravo na duge lance (dis)kontinuiteta, a najpre na posebno simbiotsko tkanje prostornih veza koje su ustrojile sam grad. Naime, početkom 18. veka, planska kolonizacija je započeta od strane Habsburške monarhije s očitom namerom pravljenja pograničnog i carinskog uporišta, odnosno, Vojnog komuniteta. Simbiotski stapanje u ovakvu političku konfiguraciju, nesumnjivo se ostvarilo i kroz osnovne konture Zemuna, preciznije, građevina i relacija koja se kroz njih protežu. Naime, kako neki istorijski izvori pokazuju (npr. Horel, 2011; Ilić, 2011; Škalamera, 1967), birokratski upravljeno nastanjivanje i proizvodnja rubnog grada su tesno bili podešeni *politici upravljanja prostorom imperije*, te se upravo u Zemunu koncentrisao niz medijativnih prostora i aktivnosti, poput sanitetske provere i carine, odnosno zbivala kontrola protoka ljudi i stvari. Možda još značajnije jeste to da je ovakve novonastajuće prostorne forme i organizacija urbane teksture duboko

reflektovati i na stanovanje – upravo zato što će postaviti fundamente širenja i rasprostiranja urbane teksture i ustanoviti principe gradnje koji će se zadržati u narednih gotovo dva i po veka.

Naime, konture urbanih prostora a posebno oblika stanovanja jesu nesumnjivo bile rezultat krajnje pedantne orkestracije predviđene i ostvarene urbanim planovima, i to sa jasnim parametrima gradnje i parcelizacije zasnovanim na geometrijskoj formi. Arhivska građa daje jasne naznake o krajnje obazrivoj kontroli i upravljanju proizvodnjom prostora u krajnje proračunatom maniru od strane predstavnika komuniteta (od 1741. godine), a zatim i magistrata a docnije i grada (od 1881. godine) (upor. Škalamera, 1967; Dabižić, 2002; Grozdanić, 2010; Lalicki, 2002). No, ovde po sredi nije bila samo oštra implementacija birokratskog diktata, već i čitav skup preobražaja kolektivnog života unetih sa ovom specifičnom koncepcijom gradskih prostora i principa distribucije živih i neživih stvari, kao i uspostavljanja izvesnog lanca urbanog održavanja. Popović-Jovanović (1998) naime, zapaža da je ovakva raspodela prostornih kvaliteta gde je užurbano pa čak i „nasilno“, utiskivanje ovih *ortogonalnih shema* i tako nastala raspodela prostora, oslikavala teoriju idealnih gradova (upor. i: Zirojević, 2015). Usvajanje standardizovanog oblika gradnje sa precizno određenim dimenzijama rezidencijalnih jedinica i razdeljivanja parcela, jeste osim radikalnog preobražaja unetog u samo življenje imalo još nekoliko temeljnih implikacija. U osnovi, ovaj princip proizvodnje prostora počivao je najpre na *umnožavanju jednospratne kuće kao osnovne rezidencijalne forme* (o kojoj će više reči biti u narednoj sekciji), sa modifikacijama i izmenama koje su mahom kvantitativne po karakteru, ali ne i promenama u funkciji. Kontinuitet principa gradnje, započet u prvoj polovini 18. veka, sa ovim prostim principom *ortogonalne shematizacije ulica* uspostavio je konačno i ose urbanog širenja podužno od Starog jezgra i to sa poprečnim sistemom ulica i geometrijski uređenom parcelizacijom (za šire opise, videti posebno: Škalamera, 1967; Lalicki, 2002; Dabižić, 1997). Možda još važnije, on je postavljao temelje i koordinate specifične etike kolektivnog života koju planiranje i artikulacija urbanih pejzaža donose (Zirojević, 2015) – posebno u smislu organizacije prostora u vidu jasnih parametara parcelizacije, kao i uspostavljanja biosocijalnih tokova, posebno u vezi sa poljoprivrednom proizvodnjom.³⁷

³⁷ Nalik mnogim koncepcijama koje od renesanse prodiru u organizaciju prostora, i u slučaju gradova u Habsburškoj monariji, pa samim time i Zemuna, zbivao se fundamentalni preobražaj u organizaciji kolektivnog života, prateći „sintaksu“ društvenih prostora – sada podređenim složenoj organizaciji, posebno u smislu ustrojstva i bića privezanih za kolektivni pejzaž kakvi treba da postanu izvesna autogena mreža uklopljena u imperiju (videti Lefevr, 1974 za tumačenje uspona urbanog planiranja od renesanse). Ovakvo urbano planiranje ima dva lica. Nesumnjivo je najpre da

politički impuls koji stoji u osnovi ovih planova i njihova primena odražavaju nov način vođenja politike prostora, uvođenjem racionalne kalkulacije, premera i stroge kontrole upotrebe zemljišta, koji je bio upravljen upravo ka tome da se imperijalni sklop postavi u međusobnoj koordinaciji elemenata. Upravo neki od zapisa do kojih dolaze istoriografi (npr. Horel, 2011; Ilić, 2011; Škalamera, 1967) svedoče da je Zemun ujedno bio postavljen tipski, te da je celovit plan bio čak i *biomorfan i biopolitički* po karakteru. Naime, ti kalkulativni principi materijalnosti su recimo vidljivi prilikom raspodele zemljišta tokom 18. veka kada (sa izuzetkom plemstva) pučanstvo dobija parcele sličnih veličina. Ova ideja pravljenja garnizonskog grada očigledno je počivala na svojevrsnoj zamisli „usađivanja“ vojnika sa sitnim posedom koji bi pritom pokazivao ekonomsku samodovoljnost. No, takvi planovi i njihova implementacija su ujedno predstavljali i „civilizacijski paket“ kakav je u sociologiji valjano prepoznat kada je reč o istorijskoj konfiguraciji države i umeća da se tehnike upravljanja podese shodno *cikličnim procesima razmene dobara, ljudi i bogatstva*, što posebno provocira da se zdravlje populacije, higijena i bezbednost održe (upor. i: Elias, 2000, kao i Bourdieu, 2014, za „klasičnu“ tezu iz istorijske sociologije o „ciklične kauzalnosti“ poreza). No, dosta detaljno definisanje parametara urbanog života (recimo, povodom trgovine, poljoprivrede i sl.), jeste na drugoj strani donosilo i radikalni preobražaj u poimanju i organizaciji prostora, istinsku urbanu dispoziciju koja počiva na raskidu sa, takoreći spontanim i slabašno organizovanim formama kolektivnog života. Osobenost gradova jeste u tome što njihov socio-prostorni poredak najčešće predstavlja aranžman ontološke distribucije kojim se raspoređuju bića – i to na temeljima prethodnih znanja, medicinskih standarda, kulture i kategorizacija, a samim time i izražavaju život određenih grupa. Sasvim drugačije od „tvrdih“ i pomalo nezgrapnih postavki političke ekonomije prema kojim bi gradovi predstavljali „transfunktionalni“ poredak a prostori, kako smo već zapazili u sekciji 2.2.2.1., samo uzgredni pejzaž, kvalitet i dubina organizacije prostora se često u slučaju gradova odvija sasvim *sui generis* i postaje pitanje integracije i kombinovanja više elemenata. Organizacija gradova uglavnom nastaje kao splet institucija kakve se pojavljuju u toku razvoja, koje pritom, ne idu linearnom putanjom što uostalom neki momenti istorijskog povića Zemuna valjano prikazuju. Bogata arhivska građa koju Ilić (2011) predstavlja, ilustruje nekoliko distinktivnih karakteristika kakve je komunitet još 1780. godine doneo i to posebno u organizaciji i korišćenju prostora, i to u vidu distinktivnih kodova i normativnih aranžmana jedne ekološke raspodele. Već i sama semiotika govori dosta. Kategorija „građana“ jeste ona koja ostvaruje prava uz osobenu antropologiju, kako su oni u novonastalom socio-prostornom aranžmanu identifikovani kao jedini koji recimo ostvaruju pravo korišćenja šuma za ogrev, ali samo u ograničenim količinama (što se zadržalo do duboko u 20. vek, sa definisanim kriterijumima seče i ponovne sadnje) (ibid.). Veber u tom smislu (Weber, 1969) jeste ispravno podvukao da gradovi nastaju kao ritualne zajednice, i to kroz etičku raspodelu obaveza i dužnosti. Ipak, takva neo-kantovska perspektiva malo govori o ključnim pitanjima koja se direktno tiču materijalne raspodele. Poljoprivreda je recimo dugo vremena bila zadržavana kao aktivnost, a komunitet je zahtevao i zasađivanje određenih kultura, kao što je i podsticao određena zanimanja (naročito mesare), a najviše, pažljivu upotrebu zemljišta, o čemu, kako Ilićeva upućuje, jasno svedoče katastarski zapisi gde se međuodnos zemljišta za gradnju i onog za obradu, pažljivo preračunavao kako ne bi došlo do prevage u korist bilo kog od dva (Ilić, 2011). Socio-prostorno ustrojstvo grada kao izvesne cirkularne mreže između nekoliko elemenata i praktičnih svojstava života definisanih kroz relativno stabilne principe trgovine i poljoprivredne proizvodnje su sa druge strane dakako bili u vezi sa linijama kakve gradsko područje postavlja. Definisanja sanitarnog sistema i karantin, odnosno, izvesne higijenske provere koja se uspostavlja prilikom ulaska bilo kakve robe i ljudi na teritoriju tadašnjeg komunitata obavljao je *Kontumac*. Nekoliko zgrada ovog karantina gde se su se putnici zadržavali neko vreme bile su ograđene i nalazile su se na prostoru današnjeg parka i to sve do 1910. godine (ibid.; Dabičić, 2013). Ta svojstva, konačno, vidljiva su i kroz prostorne rekonpozicije kakve se zbivaju tokom 20. veka i eho modernističkog planiranja gde se unosi ne samo jasna („funktionalna“) diferencijacija između bića u „optičaju“, odnosno onih (ne)pogodnih za urbanu koegzistenciju, već se one zbivaju tako što se čitave lokacije, zone i predeli razvijaju kao specijalizovani za određen sklop stvari i praksi. Naše razumevanje prostora često počiva na zanemarivanju istorije svakodnevnih prostornosti, iako je ona samo koju deceniju iza bila šarolika i heterogena. Dobar opis u tom smislu čine efekti kolonizacije i raspodele zemlje neposredno nakon Drugog svetskog rata. Neki zapisi o kolonizaciji (Kosić, 2006) govore o tome kako su novonastanjene porodice uz stambenu jedinicu i pripadajuću okućnicu, odnosno obradivu zemlju male površine (nekoliko ari), dobijali po par grla stoke. Takva kompozicija, međutim, sama je postala predmet osporavanja posebno pred standardima kakvi su se vremenom unosili i davali nove oblike kolektivnom životu – što je naročito indikativno kroz diskurse o uklanjanju „seoskog ambijenta“ u Zemunu (Milinković, 1981) ili recimo o urbanizaciji Batajnice koja podrazumeva istiskivanje autohtonog oblika poljoprivrede (Kanački, 1980).

Etička, materijalna, pa time i socio-politička konstelacija utvrđena ovim principima proizvodnje prostora, ujedno je utiskivala elementarne obrise urbane aglomeracije, a samim time i pravila heterogeni sastav i fundamentalno razučivanje zona. Nastanjivanje i proširivanje urbane teksture je bez većih odstupanja do duboko u 20. vek, pratilo ove koordinate, te je uspostavljen dugotrajni socio-materijalni kontinuitet iz kog će izrasti osnovne konture aglomeracije. No, isti ti principi širenja aglomeracije, zahvata urbane teksture i organizovanja parametara socio-okolinske koegzistencije, jesu zadržali ortogonalnu matricu i smer, ali su principi gradnje nastanjivanja i temeljnih preobražaja postojećeg stambenog fonda, načinile bitne rascepe. Uopšte, jedna od temeljnih karakteristika Zemuna začeta unutar aglomeracijskih procesa će se prikazati kao nadasve istrajna odlika koja će se manifestovati kroz morfologiju prostora stanovanja. Tu svakako važi ono što teoretičari aglomeracije podvlače (Scott, 1980; Storper, Scott, 2016): rast gradskih prostora, gledano u opštem smislu, zbiva uporedo kao proces regulisanja i oblikovanja korišćenja zemljišta, ali i stvaranja ekološki međuuvezanih zona i prostora – odnosno, svih „vitalnih“ lokacija duboko utkanih u savremeni život. Dubina kvalitativnih razlika kakve su naporedo stvarane u Zemuna, izražene su u vidu istaknutih razlika u principima gradnje kakvi su potom postali temelj rezidencijalnog odvajanja.

Gledajući uporedno, urbani planovi i kartografski, odnosno geodetski zapisi izvršno prikazuju kako je ekspanzija urbane teksture pratila ortogonalnu shemu ulica, ali i kako je istovršno postojala *morfološki drukčija upotreba prostora*, oslikavajući ujedno i distinktivnu *valorizaciju zona*, pa time i oblika života svezanih sa stanovanjem (o kome detaljnije izveštavaju: Lalicki, 2002; Ilić, 2011).³⁸ Morfološke odlike ovog prostora u nastajanju, naime, oslikale su se kroz nekolicinu distinktivnih pravaca ili tokova razvoja koji su izgledno pratili socijalne fragmentacije. Oni su ogledana jednako kroz rezidencijalno zoniranje, ali i drugačije socijalne karakteristike sa

³⁸ Dijahrono poređenje morfoloških stanja i rasporeda koja se pronalaze u urbanim planovima, dobro prikazuje ovaj proces stvaranje urbane aglomeracije. Na prvom zabeleženom (ili sačuvanom) geodetskom planu Zemuna iz 1781. godine (nem. *Grund-Ausweis und Oekonomische Charte der Kays: König: befreiten militär Communitaet Semlin*, <http://www.mgb.org.rs/zbirke/istorija/istorija-zemun-1521-1918/1773-katastarski-plan-carsko-kraljevnskog-slobodnog-komuniteta>, pristupljeno 13. novembra 2018.), postoji jasno formirano gradsko jezgro u tzv. Donjem Zemunu. Postupna akumulacija urbanog inventara i socio-materijalno narastanje koje je vidljivo u donjim planovima, međutim, unosi izuzetno bitne distinkcije vidljive kroz konfiguracije prostora, načinu gradnje i upotrebe parcela. Neki autori koji nude detaljnije uporedne analize ovih planova sve do kraja 1930-ih godina (Škalamera, 1967; Dabižić, 1997; Lalicki, 2002; Grozdanić, 2010) gotovo jednoglasno dolaze do zaključka o nastaloj socio-morfološkoj razlici između Donjeg i Gornjeg Zemuna. Naime, Staro jezgro je već s početka 19. veka morfološki bilo kompletirano, a upotreba parcela je „maksimizirana“ te tada započinju i bitni preobražaji koji će postupno istisnuti tzv. seosku gradnju i zameniti je složenijom arhitektonskom formom. Gornji Zemun će nastaviti širenje po ortogonalnoj shemi, ali će parcele i tip gradnje gotovo po pravilu biti podređeni poljoprivredi i ujedno, manjoj gustini naseljenosti.

heterogenim kulturnim konvencijama, tehnikama i formama gradnje koje naročito otpočinju u Starom jezgru grada krajem 19. veka. Tada, socio-prostorna diferencijacija magistrata, odnosno, grada jeste osetno bila podložna različitim vidovima diferencijacije jer postupno širenje aglomeracije donosi ujedno i znatne modifikacije u stanovanju. Dok karakterističan arhitektonski izraz i dalje čini seoska stambena gradnja i čije će umnožavanje potrajati do pred kraj Drugog svetskog rata, građevine složenije forme i prostorne orijentacije će naročito u Starom jezgru zameniti ove „primitivnije“ oblike gradnje. Širenje urbanih struktura se dalje zbiva u pravcu severa i dublje unutar Sremske ravnice. Te prostorne ekstenzije iz kojih izrastaju celine kolokvijalno nazivane Gornji Zemun/varoš (ili tzv. *Josefstadt* i *Francstal* koji se protežu između današnjih ulica Cara Dušana i Prvomajske), unekoliko su zadržale slične urbanističke principe raspodele parcela. Ali, ključna razlika jeste u socio-morfološkim odlikama potonje celine. Vremenom, iako ona postaje osnovni pravac širenja, istovremeno nju karakteriše manja gustina naseljenosti i gradnje, i verovatno još važnije, proto-ruralna samo-dovoljnost kojoj morfološki odgovara i osoben tip gradnje tzv. seoske kuće i korišćenje parcela u svrhe poljoprivredne proizvodnje (Škalamera, 1967; Lalicki, 2002; Dabižić, 1997).

Utvrđivanje ovih kvalitativnih distinkcija u urbanoj teksturi i diferenciranih principa proizvodnje prostora koje različiti kolektivi mobilizuju,³⁹ hodi pod ruku sa organizacijom prostornih mreža, dohvata i raspona koncentrisanih i provučenih kroz zasebne lokacije poput škola i pijaca. Bivajući delom širih simbiotskih sklopova, u Zemunu se postupno zbiva socio-prostorno diferenciranje, uspostavljanjem izvesnih institucija i takoreći, „grananje“ društvenih prostora koje omogućavaju različite institucije gde se zbivaju „tranzitivni“ i medijativni procesi, poput škola, birokratskih i trgovačkih lokacija (Roter-Blagojević, 1997; Najhold, 2010). Pored socio-kulturnih svojstava koji odgovaraju novonastalim načinom vođenja života određenih grupa (za šire analize uspona i nastanka socijalnog diferenciranja u Zemunu videti: Nemanjić, 2004; Najhold, 2010), uspon ovih institucija u urbani život unosi dodatne kvalitativne distinkcije. Ključno je naime, da njihovo koncentrisanje u Starom jezgru donosi specifične socio-prostorne forme koje kolektivi

³⁹ Koliko oblici gradskih prostora, posebno u smislu načina na koji kolektivi obredno i ritualno sopstveni život vezuju za neposrednu materijalnost, jeste izvrsno prikazana kroz dugotrajnu kontroverzu o lokaciji groblja. Ovde postoji izuzetno dobra ilustracija kako se granice između društvenih grupa proizvode i pronalaze u ritualnom odvajanju koje se pretapa u prostornoj raspodeli i organizaciji. Dabižić (1976) detaljno izveštava kako je pravoslavno groblje, pre nego što će se naći na postojećoj lokaciji nekoliko puta tokom 19. veka bilo razmeštano na više lokacija u današnjem Gornjem gradu i zabranama sahranjivanja koje su se protezale po etno-konfesionalnim linijama, sve dok na urgenciju lokalnih trgovaca nije otkupljeno zemljište na Gardošu gde se danas nalazi groblje.

ostvaruju gradnjom i organizacijom urbanog života kroz, kako ćemo videti kasnije, uspostavljanje ove „centralnosti“, koje kvalitativno, uz razlike u arhitektonskom izrazu i morfologiji postavljaju obrise specifične zone. Relevantnim se javlja i definisanje prostornih raspona, obuhvata i same teritorizacije. Dobrim delom, uklanjanje Vojne granice, rast trgovine i dobijanje statusa grada (Roter-Blagojević, 1997; Grozdanić, 2010) jesu podstakli ovakvo „grananje“ i obrazovanje kulturno-specifičnih lokusa u gradskom tkivu. Jednako, oni upućuju na složenu koordinaciju protoka i relacionih mešavina koje se ostvaruju upravo administrativnim radom, distribuiranjem i vođenjem politike prostora.

U tom smislu, kompaktnost teritorijalnih obima koja se provlači kroz model nivoa teško da može pomoći u shvatanju izmena u teritorijalnom rasponu Zemuna koje se prevashodno tiču načina na koji su se *dugi lanci administriranja* i relacione tačke uspostavljali kao protok aktera, resursa i principa i koje proizvode prostore. Jasno je naime da se principi raspoređivanja stvarnosti nipošto ne zaustavljaju na „lokalnom“, već su u tesnoj sprezi sa simbiozama i asimetrijama, a takva matrica je slučaju Zemuna posebno vidljiva upravo kroz „rukovođenje“ urbanom teksturom koja se zbiva po dobijanju statusa grada. Stvarnosti ujedinjene pod teritorijalnim opsegom su ovde dodatno podstakle dalje fragmentacije kada je reč o stanovanju, i to posebno imajući u vidu zbilja heterogeno područje koje je prekrivalo i Surčin i Batajnicu. Neki autori (Grozdanić, 2010; Aćimović, 2010) primećuju da je upravo ovde rukovođenje urbanim planiranjem sa jedne strane donosilo sve veću prostornu diferencijaciju i razvoj specifičnih urbanih institucija (poput izgradnje Pošte i sl.), a da je pritom konstantno proizvođena radikalna asimetrija u raspodeli urbane infrastrukture i ostvarivanju novonastalih urbanih standarda, kakvi su posebno vezani za sanitarnu kontrolu (ibid.). Međutim, dok su se ovi procesi unekoliko nastavljali na urbanu teksturu i ranije utvrđene pravce diferencijacije – te utoliko bili tesno koordinisani kroz administriranje grada, postanje predgrađem usled premežavanja administrativnim upravljanjem i birokratsko utapanje u Veliki Beograd 1934. godine, označiće velikim delom rekompoziciju socio-prostornih odnosa.

Veći deo urbane teksture i samo ustrojstvo prostora Zemuna se naveliko adaptira i uklapa još od početka 1930-ih godina u tzv. „Veliki Beograd“, te se i morfologija – možda ne isprva, podešava tako da se zbije kompaktno stapanje i povežu neke od niti buduće aglomeracije. Urbana tekstura Zemuna u ovom periodu jeste pretrpela tek minorne izmene a sama raspodela prostora u tom periodu jeste bila podložna višestrukim, pa čak i suprotstavljenim principima proizvodnje,

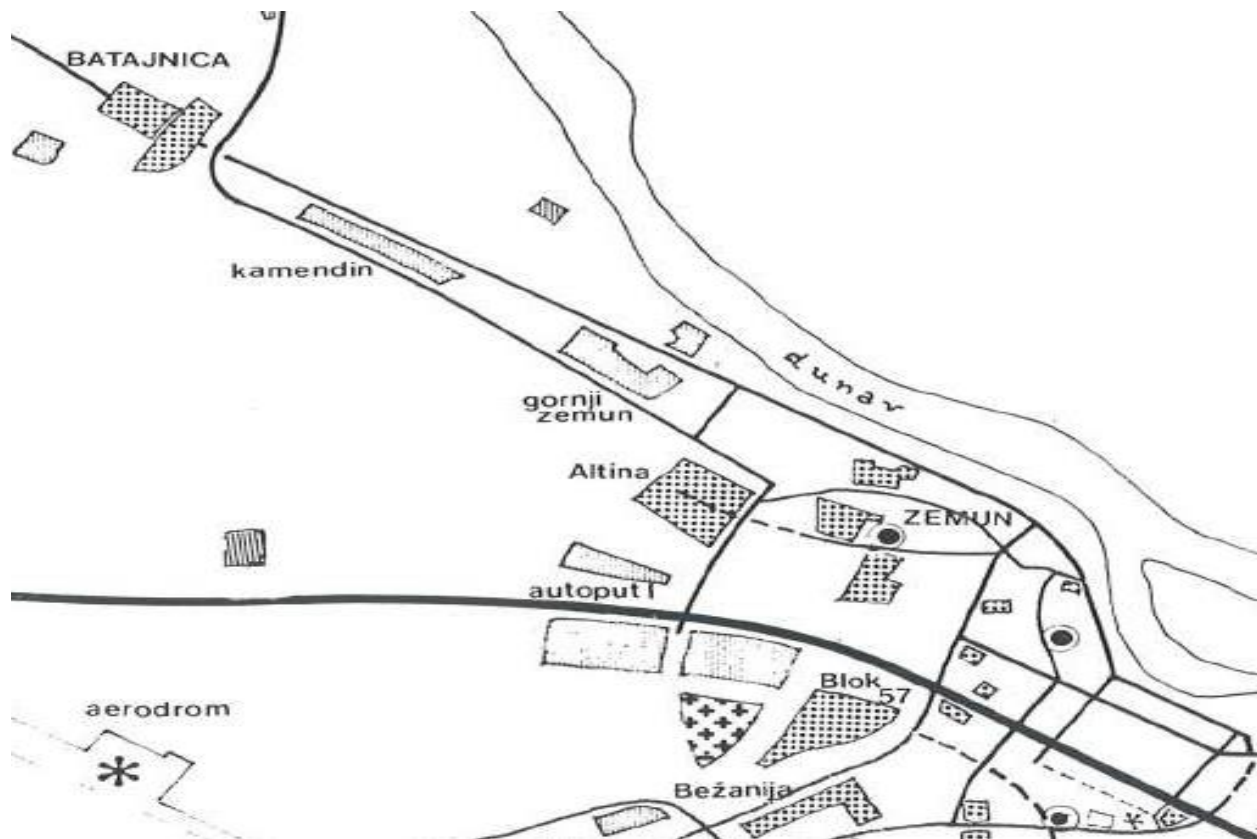
koji su se posebno ticali načina na koji se neke od odlika kolektivnog života prostorno distribuiraju.⁴⁰ No, i dugo nakon završetka Drugog svetskog rata, Zemun tek nominalno biva uključen u urbane planove (naročito onaj iz 1950-ih godina), iako stapanje unutar aglomeracije neprekidno traje razvojem Novog Beograda (Đorđević, Dabović, 2010). U međuvremenu, socio-prostorna raspodela kada je reč o Zemunu jeste bila delimično usklađena sa distribucijom stanovanja i industrije, te (ponovnim) administrativnim uključivanjem Batajnice i Surčina (sada) pod opštinsku jurisdikciju, što ćemo uostalom i videti u narednim sekcijama. Po sebi, definisanje urbane teksture u GUP-u iz 1972. godine je uključilo distinkciju između gradskih i ostalih zona (Bajić, 2002). Sa urbanim planom iz 1972. godine, međutim, kao jedna od linija ekspanzije urbane aglomeracije (sa zahvatom od oko 140.000 stanovnika) se određuje severna osa koja vodi ka Batajnici (Stojanović, Martinović, 1978; Vujnović, 1997; Đorđević, Dabović, 2010)

Urbana tekstura Zemuna je utoliko sa ovim intervencijama i naročito, podređivanjem industrijskoj temporalnosti još više postala razučena u socio-materijalnom smislu, uvodeći ujedno još veću šarolikost u prostore stanovanja. Sami rasponi administrativnog uređenja i stvaranje lanaca transakcija i transmisija u oblikovanju prostora su dobrim delom rezultat uspostavljanja zasebnih tela političkih tela (posebno različitih gradskih komisija za planiranje), kao socijalnih amalgamacija kompetencija, materijalnosti i praktičnog lokusa gde se obavlja prerada postojećih prostornih oblika i stvaranje novih. Takve institucije i njihov rad jesu često presudne u obrazovanju urbane teksture. To je posebno bio slučaj sa proširenjem nadležnosti *Direkcije za izgradnju opštine Novi Beograd* na „gradske delove“ Zemuna 1967. godine i nastajućim obrisima prostora kakvi su pratili načela funkcionalne diferencijacije kroz jasno i kalkulirano utvrđivanje prostornih oblika – počev od stambenih, preko ostale prateće infrastrukture – koji su dotad mahom bili tek provizorno regulisani administrativno od strane Grada Beograda (za nacrt *Regulacionog plana* videti:

⁴⁰ Svakako da socio-prostorne podele kakve administrativna teritorijalizacija unosi, stvaraju izvesnu predstavu o prostornom jedinstvu. Sa druge strane, takvi okviri ništa manje podležu „distorzijama“ kakve se zbivaju upravo kada se pitanja kontrole, materijalnog obuhvata i značenja umetnu između različitih aktera. U tom smislu, prvi od generalnih urbanih planova Beograda koji je zahvatao Zemun, jeste onaj Đorđa Kovaljevskog iz 1923. godine, gde je u posve opštim naznakama utvrđen pravac širenja i povezivanja urbane aglomeracije, koji je iz mnoštva razloga ostao neostvaren i docnije ustupljen sasvim drugačijim principima prostorne distribucije i zamislama urbanog planiranja (upor. Stojanović, Martinović, 1978; Đorđević, Dabović, 2010). Slučaj zahteva Gradskog načelstva grada Zemuna iz 1932. godine upućen Gradu Beogradu za širenje ka levoj obali Save i izrada *Regulacionog plana* (kog prenosi Antonić, 2012, 221), jeste jedan od valjanih primera o tome kako se prostorna aproprijacija zbiva i kolektivno distribuira. Namere zemunskog načelstva nisu bile ostvarene, pošto je sam grad izgubio samostalnost 1934. godine a time su, kako Antonić (2013) drugde izveštava, u vodu pale namere da se tada plavno područje pretvori u industrijsku zonu – na čemu je nekih deceniju i po unazad, lobirali lokalni industrijalci.

Glavički, Svoboda, 1969, kao i: Vujnović, 1997). Prostorne intervencije i oblici raspoređivanja kakve naročito urbano planiranje sadrži, jesu vezane za dakako distributivne procese i davanje određene forme prostorima tako da se oni sasvim podešavaju i određuju. U slučaju Zemuna, tokom 1980-ih godina se iznova identifikuje pravac širenja prema severnoj osi (ka Batajnici), ali se Zemun ovoga puta identifikuje kao jedna od zona sa potencijalnom širenja stanovanja u tzv. Gornjem Zemu, gde se po prvi put izdvajaju i naselja kao što je Altina (za više videti: Tomić, 1981), koja će međutim utrti još jedan specifičan pravac u razvoju stanovanja sa individualnom stambenom gradnjom.

Slika 1. Usporedni prikaz urbanih matrica. Inicijalna inkorporacija Zemuna u širu urbanu aglomeraciju Beograda jeste prevashodno podrazumevala ostvarivanje komunikacije između dveju postojeći urbanih matrica, i tom smislu nije prepoznavala bitnije modifikacije postojeće urbane teksture, kao što je prikazano na Generalnom urbanom planu iz 1923. godine (slika gore; preuzeto iz: Grozdanić, 2010: 153). No, pola veka kasnije, postaju jasni efekti preobražaja perspektive i upravljanja socio-okolinskim konfiguracijama, sada tesno vezanim za imperativne industrijalizacije. Ranih 1980-ih godina urbanisti iz Zavoda za planiranje i razvoj grada Beograda uz pravac širenja ka Batajnici - shodno Generalnom urbanom planu načinjenom deceniju ranije, dodaju nekolicinu socio-prostornih celina za izgradnju stanovanja, poput Galenike, Zemunskog keja, ali najbitnije, Altine (preuzeto iz: Tomić, 1981: 36).

No, ovde se krije tek početak pluranosti kakvu je akumulacija i sedimentacija različitih socio-prostornih formi ujedinila urbanom koegzistencijom. Raznoliki modusi stanovanja, njihova materijalnost i forme gradnje će skupa sa osobenim mestom koje imaju u društvenom životu grupa postati konačno sjedinjena sa predelima autohtone gradnje pred kraj 20. veka i početkom 21. veka. Kako ćemo detaljnije videti u narednim sekcijama, urbana tekstura, sa naseljima poput

Altine, konačno će postaviti šaroliki horizont stanovanja. Doduše, ovaj jeste pratio ranije utvrđen pravac širenja, ali su upravo principi raspodele i „ugrađivanja“ života u urbane pejzaže ovde stvorili osobene prilike. Na određen način, time je dovršen proces izrastanja jedne heterogene opštine, morfologije zona i socijalnih atributa koji su sa njima tesno vezani. No, bliže utvrđivanje potonjih tačaka pred nas postavlja kao dalji zadatak socio-morfološku analizu koja će bliže ispitati materijalne kvalitete i specifičnosti gradnje, karakteristične za određene zone stanovanja, raznaznati ključne aktere i tehnike primenjene pri gradnji, a samim time raspoznati i principe proizvodnje prostora na koje su se oslanjali.

3.1.3. Socio-materijalne forme stanovanja, principi gradnje i oblici urbane matrice

Ključni momenti u ekspanziji urbane teksture i preobražaji aglomeracije, na određen način jesu sjedinili mnoštvo dijahrono formiranih stvarnosti, nastalih uz primenu različitih tehnika gradnje, primenjenih principa regulacije i raspodele urbanog života, a time direktno pružili osnovne prostorne obrise – one koji prave izvesnu simbiotičku smesu i kroz permanentnost materijala kreiraju horizont za praktični život. Ipak, pomeranje od jednodimenzionalnih modela gde se aglomeracija gleda u mehaničkom smislu pozitivnog migratornog salda, koncentracije ekonomskih institucija i finansijske moći, ali i difuznog karaktera širenja socio-kulturne matrice urbanizma na neposrednu okolinu, jeste nužno. Naprosto, ovim modelom razumevanje gradova ostaje utisnuto u shvatanje celine, namesto da se fundamenti urbanog života shvate kao ponekad i haotična „orkestracija“ urbanih predela gde posebno prostornost stanovanja – kako rekosmo ranije (sekcija 2.2.3.), oslikava fundamentalna stremljenja aktera i grupa koja upravo pokreću razvoj aglomeracije i tvore asimetrične prostorne matrice. Ona se zato tiču samog kvaliteta stanovanja, gde oblikovanje prostora najpre podrazumeva mobilizovanje različitih tehnika i principa gradnje, zatim uvezivanje u urbanu matricu, a najpre lik graditelja i specifične principe kojima se rukovode. Unutar ovih procesa utoliko pronalazimo akumulirani stambeni fond.

Pretežan deo stanovanja u Zemunu je, kako već rekosmo, obrazovan širenjem od „jezgra“ i to umnožavanjem proste forme: jednospratne kuće tzv. panonskog tipa i nekolicine njenih varijacija. Tipičan model panonske kuće koji dolazi na mesto vernakularnih arhitektonskih izraza, odlikovanom mnoštvom *ad hoc* rešenja, jeste posve osoben, kako sadrži ne samo zaokret ka daleko više artikulisanom formi stanovanja već i seriju *inverzija prostornih kodova*. Najbitnijim se

verovatno čini uključivanje u urbanu matricu shodno unapred uređenim pravilima gradnje, koje prate koordinate date planovima, čijom primenom će se oformiti pretežan deo urbanog tkiva. Uklanjanje dotad improvizovanih formi gradnje stoga jeste naznačilo jasan raskid sa nepravilnom shematizacijom postojećih struktura a samo stanovanje podesilo krajnje tipskom izrazu. Uvođenje geometrijske osnove sa pravouganom parcelizacijom, naime, direktno je unelo precizne mere pri gradnji. U formalnom smislu, oni donose najpre podužnu organizaciju kuće i parcele, a time i uspostavljanje svojevrsne *etologiju gradnje*: „tipičnog“ socio-materijalnog izraza, i to pretežno vernakularnog, koji će dugo vremena biti fundament stanovanja. koja će u smislu posve planirane. Njihov udeo u urbanom inventaru će biti umanjen tek u drugoj polovini XX veka (Popović-Jovanović, 1998; Lalicki, 2002), što će od njih načiniti primarnim modelom stanovanja. Ipak, od tog perioda, zbivaju se i njihove često parcijalne adaptacije i improvizacije, gde su na one izvorne poput čerpića i zemlje, dodavani čvršći materijali, no često parcijalno. Najhold (2010) pronalazi da su takve adaptacije vršene izuzetno često, a najčešće tamo gde oskudni resursi novih stanovnika, pretežno kolonista nisu dozvoljavali veće intervencije. Takođe, adaptaciju su zahvatale i diferencijaciju unutrašnjih prostora. U slučajevima podužne organizacije, ovakve kuće je nisu poznavale, te su tek vremenom dobijale raznolike prostorije i sasvim uobičajeno bile nadograđivane, što nije slučaj sa tzv. gradskim tipom kuće. Potonji u formalnom smislu nije pratio podužno parcelu te na pročelju koje ide celom dužinom objekta smeštene uglavnom salonske prostorije, a sa unutrašnje, dvorišne strane, kuhinja i ostava (ibid; Dabižić, 1997; 2002) (*Slika 2.*).⁴¹

⁴¹ Iako pri isticanju ovog zaokreta treba očigledno biti oprezan, neki istorijski izvori svedoče valjano o nizu kvalitativnih obrta u prostornoj kompoziciji uobičajenog života koju ovakve tipske, ali po obliku i principima gradnje inovativne forme unose, pošto one postaju izraz uslošnjanja kolektivnog života. Sedentarni život kog su dotad česte najezde i upadi (posebno otomanske vojske) činili vrlo nesigurnim, ogledao se u *ad hoc* gradnji zemunica unutar ukopanih jama sa krovom čija je streha blizu tla i to od materijala poput čerpića koji su posve kratkog daha i podložni brzom trošenju pred klimatskim uslovima. Nebojša Čamprag (2007) detaljno razmatra ovu istoriju gradnje na području Vojvodine i potvrđuje da je mahom priručni karakter materijala za gradnju pretežio u profanoj arhitekturi, čak i pošto je princip gradnje postao utvrđen. Ipak, gradnja obrazovana shodno diktatu posebnih proporcija i ukidanju spontanosti sadržane unutar profane arhitekture, počivala je najpre na potpunoj denaturalizaciji. Popović-Jovanović (1998) govori da se prema dostupnoj tehničkoj dokumentaciji može zaključiti da se gradnja nije više upravljala prema klimatskim uslovima. Nadolazeći principi gradnje su podrazumevali, metaforično govoreći, „savezništvo“ sa određenim tipovima materijala (poput opeke) koji su znatno trajniji, ali najpre upotrebu relativno precizno definisanog razmera položaja, oblika i veličine kuće. Položaj kuće je tako docnije i zakonski definisan najpre u odnosu na regulacionu liniju ulice i to kraćom stranom na koju se naslanja dužinom od 6m, dok dužom stranom - obično 21m zadire u samu parcelu. Docnija širenja su najčešće vršena nadgradnjom postojeće građevine takođe u dubinu parcele ali su mahom počivala na istom srazmeru.

Slika 2. Socio-materijalna svojstva stanovanja. Na ovom kolažu se vide ostaci materijalnih kompozicija. Na prvoj slici je kuća iz Hecegovačke ulice, u blizini Prvomajske čiji je deo originalnog krova urušen. Pored je kuća u ulici Rade Končara, vrlo blizu prethodne i dobar prikaz kontrasta i materijalnih diskontinuiteta, gde njena ogoljena fasada otkriva originalno korišćen čerpić i zemlju. Slično je i na slici dole levo. Napuštena kuća u Ugrinovačkoj ulici, očigledno nije nikada bila adaptirana. Desno od nje se pak nalazi tip gradske kuće iz Starog jezgra, izgrađene 1928. godine.

Socio-materijalni procepi nastali u gradnji će postati duboko vezani sa razlikama u stanovanju. Slično će biti i sa raspoređivanjem gradske infrastrukture. Osnovne konture stanovanja prati i distribucija urbanog „inventara“ koja ih uvezuje u prostor gradova i štaviše, kreira štaviše osobenu kulturu stanovanja gde se ustaljuje aranžman razmene i cirkulacije određenih entiteta – prvenstveno, onih vitalnih poput snabdevanja vodom, a zatim i higijenskih standarda. Infrastrukturno postanje i uspostavljanje gradskog prostora fundamentalno zahvata pravce

rasprostiranja u slučaju Zemuna, ali tako što sama logika utisnuta u proizvodnju grada i raspodela vitalnih gradskih naprava poprima više tokova i neretko, ne odvija se sinhronizovano. To se posebno odnosi na vodovodnu i kanalizacionu mrežu. Do duboko u 20. vek, kako neki autori izveštavaju (Ilić, 1993/1994; Aćimović, 2010), dopremanje vode ne uspeva da budu uvezan u jedinstven sistem, te se dohvat vodovodne mreže događa tek od 1950-ih godina i to krajnje parcijalno, gde veliki delovi Gornjeg Zemuna čak i nakon pola veka ostaju nepriključeni na vodu i kanalizacionu mrežu i utoliko upućeni na bunare i septičke jame (ibid.).⁴² Mnoge od ovih zona su sačekale do 1930-ih godina ne bi li bile ulicama spojene u neprekinutu urbanu matricu, kao što su recimo delovi oko Prvomajske ulice (*Francstal* i docnije Novi grad), Ugrinovačka ulica (Gornja varoš), i to među sobom, koliko i sa ostalim delovima. Videćemo da su ovi dijahroni momenti takođe pratili i povoj drugih zona stanovanja.

Šarolikost politike infrastrukture, svakako prati i preobražaje koji zahvataju Staro jezgro i modifikacije predela stanovanja, diferencijacijom arhitektonskog oblika i stila, a samim time temeljnim razdvajanjem ove rezidencijalne zone koja u *morfološkom, ali i socijalnom smislu uspeva da očuva distinktivnost i kontinuitet*. Staro jezgro jeste već tokom 19. veka počelo najpre da poprima specifične karakteristike sa kombinovanom matricom lokacija koje su odgovarale diferenciranju različitih mesta i njihovim osobenim relacijama (poput administrativnih, religijskih i obrazovnih prostora) (Roter-Blagojević, 1997), modifikacije u arhitekturi su posebno okupirale rezidencijalnu gradnju od kraja 19. veka. Korišćenje solidnih materijala dobrim delom istiskuje jednoličan tip gradnje kuća, te napuštanje ovih vernakularnih arhitektonskih izraza biva praćeno prvenstveno kroz adaptacije ili potpuno novu gradnju kakve prati unošenje stilskih modifikacija u vidu intenzivnog korišćenja plastike na fasadama i upotrebe diferenciranih stilova gradnje koji počinju da prate arhitektonska dostignuća, poput secesije (Dabižić, 2017). Morfološka struktura i urbana matrica u blokovima između Zemunskog keja i Parka ostaje gotovo istovetna kada je reč o

⁴² Štaviše, Ilićev detaljni prikaz po ovom pitanju govori o nizu kontroverzi koje su od kasnog 19. veka pratile distribuciju i uspostavljanje tako bazičnog dobra. Kopanje bunara i crpljenje vode iz njih, prikazuje Ilić, mahom je spontano bivalo organizovano s početka 20. veka, da bi se odatle razvila čitava mreža kopanih bunara, i to posebno nakon (pokušaja) zabrana korišćenja vode iz Dunava za piće, kada tadašnji grad počinje da sprovedi nove sanitarne standarde i vrši aktivnu higijensku politiku, počevši da pravi sistem javnih bunara. Dok su se planovi za vodosnabdevanje i izgradnju kanalizacione mreže više puta odlagali i počeli da se sprovode tek u potpunosti 1950-ih godina (sa izuzetkom uvođenja kanalizacione mreže u Starom jezgru tokom 1930-ih godina i postavljanja elektromotora na bunare u istoj rezidencijalnoj zoni), svakodnevnica je u ovakvoj konstelaciji zahtevala dosta pažnje i delikatnog rada na pribavljanju informacija pre no što se napravi konačan izbor bunara. Često, prenosi Ilić, rezidenti su zato unekoliko bili prinuđeni da se oslanjaju na svojevrstu ekonomiju prestiža i pribavljanje informacija o tome da li konzumiranje vode u nekom od bunara recimo izaziva tegobe, te je ovde trač igrao bitnu ulogu (Ilić, 1993/1994).

uličnom rasteru pa čak i veličini parcela, ali se zbiva temeljna transformacija upotrebe prostora, povećavanjem gustine i izgradnjom višespratnih zgrada, što će sveukupno načiniti jednu relativno kompaktnu zonu (ibid; Dabižić, 1997; Grozdanić, 2002; Škalamera, 1967; Aćimović, 2010; Zeković, 2015).

No, u socio-morfološkom smislu, ti preobražaji oblika stanovanja i stvaranje distinktivnih zona jesu izražavali sasvim drugačija svojstva formi života, posebno ogleđane u „komfortnijoj“ raspodeli unutrašnjih prostora (upor. Nestorović, 1955). Iako profilisanje odlika stanovanja koje se manifestuje kroz razlaz sa „prostom“ formom gradnje i njenim proto-ruralnim karakteristikama nema čvrstu socijalnu podlogu, same tehnike gradnje ipak otkrivaju delikatne postupke realizovane u odnosu između aktera i njihovih ambicija da se status istakne kroz arhitektonski izraz za koji su bili odgovorni nekolicina renomiranih projekatara i arhitekata (za više videti: Dabižić, 2007; 2017). Tu kombinacija distinktivnih kodova i upotreba recentnih arhitektonskih i urbanističkih rešenja kakve su mahom zahvatile jezgro, a posebno širenjem u pravcu juga i sa formiranjem tzv. *Modernističke celine* (u neposrednoj blizini današnjeg Karađorđevog trga), jesu tesno stopljeni sa načinom življenja određenih aktera i grupa, poput trgovaca i industrijalaca, vojnih zvaničnika i profesora. Aspekti takve prostorne rekonstrukcije i oblikovanja zona stanovanja koje se čak i socio-materijalno ističu po snabdevenosti urbanom infrastrukturom poput kaldrmisanih puteva (Aćimović, 2010), ali najpre po tome što uvode dotad slabašno izraženu diferencijaciju prostora i formiraju neke od ključnih materijalnih obrisa „javnih“ prostora.⁴³

⁴³ U kategorijalnom smislu, valjalo bi pri zaključivanju imati na umu da se semantika koju ovi istoriografi uglavnom koriste, odnosi prevashodno na relativno fluidne izraze društvenog statusa, poput „bogatih građana“ i „uglednih trgovaca“ i sl. Pa ipak, takva semantika valjano upućuje na disparatnu prostornost koja umnogome oslikava rivalitete između grupa koje se smeštaju u Starom jezgru (upor. Lalicki, 2002; Grozdanić, 2010), a posebno formiranje urbane koalicije koja se angažuje i posebno iskazuje u vidu kompozicije prostora stanovanja gde estetska „nadgradnja“ i vidovi manipulacije elementima sve više bivaju u rukama specijalizovanih proizvođača i gde se njihovi virtuelni kvaliteti – ili rečeno Burdijeovim jezikom, simbolički kapital, takođe ocenjuju. U tom smislu, nije na odmet spomenuti da se poslovi gradnje među trgovcima i bogatijim Zemuncima od kraja 19. veka pa sve do pred Drugi svetski rat, poveravaju nekolicini graditelja, poput Franje Jenča (koji po naruđbinama kako imućnijih rezidenata adaptira postojeće ili modelira nove kuće gradskog tipa ili pak gradi raskošnije gradske palate kakve su mnoge od sačuvanih u Glavnoj ulici, ili pak gradi administrativne zgrade, poput Pošte), iza kog ostaje bogato secesijsko nasleđe. Prema dokumentaciji do koje dolazi Dabižić (2017), naručiocima su pretežno trgovci, industrijalci i lekari, što će se, uz visoke vojne zvaničnike koji se nastanjuju u Zemunu nakon 1936. godine i izgradnje Vazduhoplovne komande, naročito odraziti na tzv. Modernističku celinu. Mada nevelika po prostornom zahvatu, njen značaj se najpre ogleda u tome što je jezgro po prvi put prošireno i što su primenjeni modernistički principi planiranja (za više videti: Dabižić, 2007; Aćimović, 2010). Samo stanovanje unutar modernističke četvrti jeste stoga pravljeno ne toliko raskošno, ali sasvim komforno za novonastale standarde života urbanih klasa i njihovih oblika prostornosti, kakve recimo Nestorović (1955) pronalazi, govoreći o tome kako se u Beogradu 1937. godine registruju sasvim novi forme života kakve dolaze sa standardizacijom u opremanju stanova i novoizgrađenih zgrada centralnim grejanjem i liftovima. No, distinktivni

Sa ovim procesima, socio-prostorna diferencijacija zona stanovanja počinje da bude izraženija, i to najpre što su socio-materijalni principi gradnje i njima odgovarajući arhitektonski kvaliteti unekoliko pratili sam pravac širenja urbane aglomeracije. Po koncu Drugog svetskog rata, zbiva se bitan presek kako naporedo sa raspodelom izgrađenog stambenog fonda – o kojoj ćemo govoriti u narednoj sekciji, otpočinje masovna stambena gradnja koja se, takoreći, umeće u postojeću urbanu teksturu, ali ne samo usled masovnosti i obima, već i zbog temeljenih socio-materijalnih i arhitektonskih karakteristika, daje osoben izraz stanovanju u Zemunu. Načelno, masovna gradnja unosi u morfologiju jedan planski izraz i utoliko konstituiše poseban vid života koji odgovara industrijskoj temporalnosti i ritmovima proizvodnje, a posebno se ogleda i u načinu na koji se stambeni prostor određuje u funkcionalnim terminima (Tomić, 1981).⁴⁴ Formiranje zona stanovanja u Zemunu se tako odvija u nekoliko ključnih pravaca: najpre, obavlja se preraspodela

pravci u povelju Starog jezgra i stanovanja, manje su linearni no što se to iz prethodnog može zaključiti. Oni se zbivaju i naporedo sa postupnom diferencijacijom prostora kakvi su trgovi i parkovi i uvođenjem javnih radova (Aćimović, 2010).

⁴⁴ Načela modernističkog urbanog planiranja kakva su prodrla u organizaciju i proizvodnju prostora stanovanja u Zemunu ne smeju biti tumačena isključivo u sistemskim, strukturnim ili ideološkim okvirima i zaustavljanja na čisto historicističkom argumentu. Daleko više, prostiranje ovakvog tipa planiranja takođe odgovara prikazima koje savremeni urbani teoretičari (npr. McCann *et al.*, 2011) vezuju za dosta „mobilne“ i prilagodljive standarde ugrađene u sam proces planiranja. „Masovni“ i celovit zahvat organizovanja kolektivnog života kroz stanovanje u posleratnim okolnostima gde jugoslovenski slučaj tzv. funkcionalnog modernizma jeste tesno bio svezan sa imperativima industrijalizacije (Vujović, 1990; Kulić *et al.* 2012), zbivao se kroz šarolike postupke izgradnje stanovanja - ponekad krajnje eksperimentalne, i to u zapetljanoj matrici aktera, njihovih koncepcija prostora i imperativa koje su uneli. Zato, kako Kulić *et al.* (2012: 121) navode, ovde jeste vidljiva „konvergencija političkih i arhitektonskih ciljeva“, posebno zato što je „racionalna“ stanogradnja htela da prodre duboko u način življenja i rodi nove navike. Ali, kako upozoravaju, „šta ako država nije fiksirani entitet, nego rad u toku, koji stalno oscilira i narasta“? Ono što jeste osobeno kod ovakvog načina socio-prostorne raspodele oslikava se kroz načine na koji se ta organizacija uspostavlja. Modernizam u planiranju izbija kao dispozicija proračuna, kako u samom radu projektovanja unosi niz prethodno prikupljenih informacija i odatle postavljenih principa ugrađenih u gradnju, a u slučaju jugoslovenskog oblika stanovanja, osobenost se skriva u direktnoj primeni formule „funkcionalnosti“: efikasne izgradnje sa ograničenim resursima i organizacije tzv. „stambenih zajednica“ u okvirima jasne raspodele lokacija, poput škola, obdaništa i trgovina, na neposrednom dohvat. Kompozicija prostora je takođe imala funkcionalna i „racionalna“ načela u zaglavlju kada je reč i o izgledu stana (za opšti prikaz tehnika gradnji i načela uštede koja su oblikovala arhitektonska rešenja, videti posebno: Alfrević, Simonović Alfrević, 2015). Za razliku od „buržoaskog“ modela luksuza koji je naveliko bio istisnut iz kolektivnog vida života kao mogućnost, stanovanje jeste preoblikovano u jedinicu koja će se efikasno i jeftino proizvoditi. Le Normandova (Le Normand, 2014) daje izvrsne prikaze birokratskih zahteva postavljenih pred arhitekta i urbaniste, ospoljene kroz posebnu semiotiku prostornog oblika stanova. Neki od partijskih zvaničnika su naime, na osnovu oglada došli do proračuna o minimalnim uslovima života, upućujući na to da se uštede pri gradnji mogu ostvariti sa manjom površinom stana i njegovom unutrašnjom reorganizacijom, gde bi jedna spavaća soba bila dovoljna. Za to, potrebno je projektovati i nameštaj tako da se ovaj može lako ukloniti i time prilagoditi prostor – poput rasklopivih kreveta, kauča i stolova i koristiti što je više moguće mobilnih elemenata, kakvi su klizna vrata. Sa njima u vezi jeste bila i efektivna kalkulacija ekoloških parametara, poput pravaca i intenziteta vetra, sunčanih sati i osvetljenosti tokom godine i sl. No, Le Normandova naporedo iznosi jednu opštu ocenu o tome kako je podsticanje upotrebe prefabrikovanih materijala i stremljenje ka ekonomskoj efikasnosti, naporedo bilo promovisano kao izuzetan uspeh i jedinstvena karakteristika jugoslovenskog modela stanovanja (*ibid.*).

postojećeg stambenog fonda – pretežno skromnih kuća u Gornjem Zemunu, relativni kontinuitet u Starom jezgri, ali i spontano izrastanje autogenih oblika gradnje, sa lakim materijalima i na obodima postojećih naseobina. Intenzitet i raspodela takve gradnje kakva se često, u odnosu na preuzetu perspektivu kojom se semiotički razlaže njen karakter naziva „ilegalnom“, „bespravnom“ ili „podstandardnom“, jesu podstakle na gotovo imitativan način razvoj nekih od zona stanovanja (kao što je na primer, romsko naselje Vojni put na kraju Prvomajske ulice).

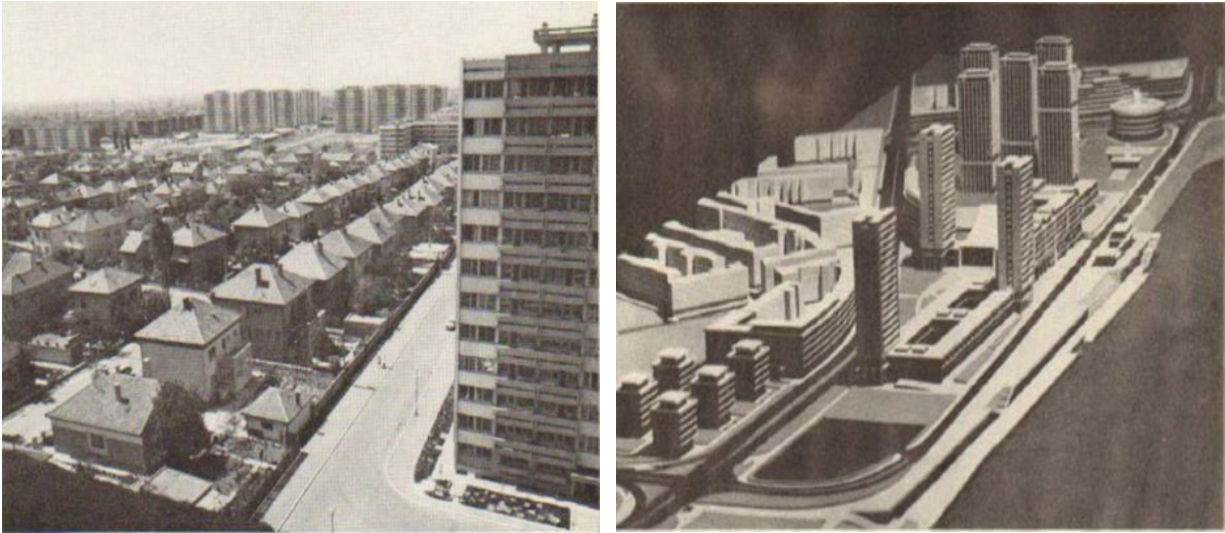
Taj spontani razvoj stanovanja jeste tekao naporedo sa maločas spomenutom masovnom gradnjom koja je pretežno popunjavala "praznine" u postojećoj urbanoj teksturi, odnosno, parcele dotad korišćene kao obradivo zemljište. Nominalni smisao distribucije prostora kakav Zemun zahvata naročito *Generalnim urbanim planom* iz 1972. godine nije podrazumevao dalje intervencije u postojećoj objektosti, već je utvrđujući kao glavni pravac širenja ka Batajnici, direktno odgovarao rapidnoj kompoziciji industrijskih prostora.⁴⁵ Naime, postepeno obrazovanje naselja kakve su u tadašnjoj toponimiji urbanista i planera bila prosto nazivana „Gornji Zemun“, obrazovali su predele stanovanja upravo kako bi se ne samo zbililo što efektivnije rabljenje praznog zemljišta – odnosno, parcela koje su mahom bile korišćene za sitnu poljoprivrednu proizvodnju, već i da bi se ovakvim socio-prostornim konfiguracijama život direktno smestio u predominantno industrijski aranžman. Gradnja je stoga - barem kada je reč o Gornjem Zemunu, podrazumevala

⁴⁵ Mada su industrijski prostori tokom 1930-ih godina predstavljali gotovo integralno svojstvo Zemuna, tek nakon Drugog svetskog rata, oni se namesto njihove stare lokacije – tik uz jezgro ili na obali Dunava gde se nalazila železnička stanica, premeštaju u Gornji Zemun (Aćimović, 2010). Taj pravac socio-prostornog smeštanja industrije jeste najvećim delom bio pokrenut čitavim smerom razvoja aglomeracije, posebno nakon uključivanja Zemuna u Beograd i velikim delom, ovaj čist izraz modernističkog planiranja tesno je bio svezan sa kompozicijom prostora i samim oblicima stanovanja. Načela modernističkog planiranja su ovde imala nekoliko temeljnih efekata. Iako je tek nekolicina fabrika ostajala tesno integrisana unutar naselja (poput industrije optičkih uređaja Teleoptik, Industrije obuće Beograd, industrije satova Insa ili Navipa), veći deo industrije je planski premeštan u tzv. industrijsku zonu u pravcu Batajnice, poput fabrike poljoprivrednih mašina Zmaj, hemijske industrije Grmeč, farmaceutske kompanije Galenika, Instituta za kukuruz Zemun polje, fabrike autobusa Ikarbus, Poljoprivredno-industrijskog kombinata Zemun, i dr. (Furundžić, 1965). Do početka 1980-ih godina, 255 ha zemljišta u Zemunu je bilo industrijsko (Živkov, 1981), a preobražaji prostora i njihovo prilagođavanje nastalo sa funkcionalnim odvajanjem proizvodnih lokacija jeste podrazumevalo čitavu infrastrukturnu mrežu, poput puteva, ali najpre, modifikacije stanovanja posebno u zonama u Gornjem Zemunu (Stojanović, 1970; Đorđević, 1995; LeNormand, 2014). Dok su novoizgrađene stambene zone organizovane u ključu funkcionalne korespondencije i s težnjom da koncentrišu gotovo celinu pretpostavljenih parametara i praksi potrebnih za savremeni život, one su ujedno donosile i temeljne preobražaje u načinu života, temporalnim ritmovima, i to posebno u biosocijalnom smislu. Naime, možda i najbolji prikaz koje je nova forma urbanog života unela, jeste vidljiva u navikama. U jednom vrlo interesantnom istraživanju, Selinić (2002/2003) pronalazi da su od početka 1960-ih godina industrijski radnici u Zemunu, slično onima na Čukarici, najviše oslonjeni na ishranu u radničko-službeničkim restoranima – što posebno važi za one koji su kategorisani kao NKV i PKV radnici, koji su se najčešće i hranili u menzama (i nešto manje ekspres restoranima) koji su pripremali i/ili distribuirali obroke unutar preduzeća, odnosno, radnih jedinica (ibid.).

blokove samostojećih zgrada sa stanovima namenjenim pretežno zaposlenima u lokalnim industrijskim konglomeratima, sa površinom od 30 do 70 m².⁴⁶ Mada naselja kakva su „Sava Kovačević“, „Sutjeska“ i „Marija Bursać“ koja se protežu gotovo čitavom dužinom i kontinuirano između Prvomajske i Ugrinovačke ulice, kao i naselja „Galenika“ i Zemun polje, nisu posedovala grandioznost kakva je bila dodeljena Novom Beogradu, po obimu jesu bila planirana za 50.000 stanovnika (Stojanović, Martinović, 1978; Vujnović, 1997; Le Normand, 2017), od kraja 1960-ih godina u narednih 10 godina, u tim zonama izgrađeno je 29.474 stana a kada se doda i Batajnica, još 7.160 (Stojkov, 1977) (*Slika 3.*).

⁴⁶ Izgradnju kolektivnih zgrada, kakve su soliteri i tzv. lamele, odnosno zgrade kontinuiranog blokovskog oblika niže spratnosti, u Zemunu je neposredno pratila izgradnja i „malih stambenih zgrada“: nevelikih dvospratnih jedinica sa 4 stana (odnosno, dva na svakom spratu). Najčešće, naselja sačinjena od ovih zgrada koje sličje tipskim kućama imaju sopstveni i nezavisan ulični raster i ona su podizana tik uz blokovsku gradnju, što je slučaj sa naseljem Sava Kovačević i Nova Galenika, ali su negde potpuno nezavisna, kakav je dobar deo naselja Novi Grad (nekadašnji *Francstal*) na kraju Prvomajske ulice, zatim Kalvarija na njenom početku, kao i gotovo cela morfologija Ćukovca, koji se nalazi direktno iznad Starog jezgra, paralelno sa Gardošem i između ulica Cara Dušana i Ugrinovačke (Tošić, 1975; Stojanović, 1975).

Slika 3. Urbani planovi i preobražaji stanovanja. Kolaž iznad prikazuje temeljne preobražaje stanovanja koji su zahvatili Zemun od 1960-ih godina, a sa njima i izvesne razlike u načinu gradnje i koncipiranju urbanih predela. Dve slike gore levo (preuzeto iz Stojanović, 1975: 41) prikazuju urbane planove za čitav Gornji Zemun (oivičenog Ugrinovačkom ulicom odozgo, odnosno, Prvomajskom odozdo) – odnosno, naselja Sava Kovačević, Marija Bursać i Sutjeska i za naselje Nova Galenika (dole levo: Spajić, 1974: 21). Oba plana podrazumevaju kombinaciju blokovske gradnje i tipskih lamela i direktan diskontinuitet sa postojećom formom, i utoliko su upućeni na koncept integrisanog urbanog života kroz mesnu zajednicu. S desne strane gore i dole, (preuzeto iz Svoboda, 1969: 3, i Svoboda, 1969: 5), jeste vidljiva transformacija Donjeg Zemuna i blokovi izgrađeni oko Starog jezgra, gde su poštovani slični funkcionalistički principi, s tim da ključna razlika počiva na odsustvu integracije sa industrijom – koja se upravo nalazila na mestu gde su ovi blokovi podignuti.

Iako u opštem smislu oformljeni kao mikoreoni po striktno modernističkim principima (Bjelikov, 1977; Alfirević, Simonović Alfirević, 2015), njihove morfološke karakteristike su unekoliko šarolike (*Slika 4.*). Na jednoj strani, zahvati u Starom jezgru i formiranje nekolicine blokova (na Zemunskom keju i neposredno uz Modernističku celinu), jesu proizveli komfornije stanovanje, sa stanovima veće veličine (Stojanović, 1975; Vujnović, 1997). Pretežan deo novoizgrađenih stanova u Gornjem Zemunu, posebno u naseljima kakva su Sava Kovačević, na drugoj strani su po obimu i brojnosti bili znatno veći, ali su sami stanovi po površini u proseku bili neveliki. Uopšte, shodno podacima koje Vujnović pruža (*ibid.*), Direkcija za izgradnju Novog

Beograda koja je ujedno bila zadužena i za masovnu gradnju u tzv. društvenom vlasništvu u Zemunu je u istom periodu ostvarivala drugačije prosečne vrednosti kada je reč o kvadraturi stanova u dve opštine. Dok na Novom Beogradu prosečna kvadratura stambenog prostora po stanovniku iznosi 11 m², u Zemunu ona ne prelazi prosečno 8 m² po stanovniku, iako je Zemun kao opština po stopi gradnje i broju izgrađenih stambenih jedinica tokom 1960-ih i 1970-ih godina zauzima konstantno drugo mesto među svim beogradskim opštinama (ibid.; Stojkov, 1977; Stojanović, Martinović, 1978).

No, ti „mikroreoni“ ili preciznije, stambene zajednice su građeni tako da učitaju na gotovo utopistički način optimalnu funkcionalnost zajedničkog života – posebno kroz dostupnost urbanih resursa, a da se tesno integrišu i svežu sa prostorima rada, što neka od tih naselja suštinski podržavaju. Zemun Polje koje nastaje kao plansko naselje pravljen za radnike Instituta za kukuruz pretežno kao skup skromnih dvospratnih zgrada, i organizaciju crpi iz zamisli da ono u celini bude prilagođeno i organizovano kao naučno-školski centar za ratarstvo (Tošić, 1975). Slično tome, Nova Galenika koja nastaje uz farmaceutsku industriju istog imena jeste sadržala zamisli funkcionalne blokovske raspodele prostora i na određen način, samodovoljnost organizacije kada je reč o parametrima svakodnevnog života, kakvi su dostupnost obrazovnih i zdravstvenih ustanova (Spajić, 1975). Na kraju, sam pravac širenja aglomeracije ka Batajnici jeste podrazumevao i preobražaje ovog nekadašnjeg sela u integralni kontinuum urbane teksture. Mada je ovaj preobražaj tek delimično značio intervencije u stanovanju (kako je gradnja novih jedinica bila relativno ograničena i vezana mahom za skromne dvospratne zgrade sa po 4 stana), osnov širenja jeste bio sadržan u tesnoj inkorporaciji čitavog naselja u industrijsku zonu, a posebno nekolicinu poljoprivrednih kombinata (Kanački, 1980).

Slika 4. Forme stambene gradnje. Stambena gradnja u Zemunu jeste poprimala više oblika i delimično se upisivala u već postojeću urbanu matricu. No, proizvedeni oblici stanovanja jesu uneli radikalne preobražaje, ali sa znatnim razlikama u pogledu samih materijalnih odlika i neposrednih planova. Dok naselje Sava Kovačević (slika gore levo) jeste kombinacija različitih tipova zgrada, kao i naselje Sutjeska, odnosno tzv. Zmajevе kule (slika gore desno), Nova Galenika (slika dole levo) i Zemun Polje (slika dole desno) jesu skromnije po površini stanova i daleko su više integrisane sa industrijom.

Stanovanje proizvedeno po ovim principima je sa novim shvatanjem urbanog prostora progresivno uključio život novih stanovnika u simbioze kakve industrija donosi. Takva međupovezanost je nastala unutar matrice primarnih aktera, poput donosilaca odluka, političara, urbanista i to u *jasno utvrđenom sledom akcija i transakcija* koji su proizveli ovakve vidove stanovanja. No, koliko gradovi predstavljaju heterogeno područje, otkriva paralelni tok kakve uspostavlja primena autohtone, vernakularne tehnike upotrebljene pri stihijskoj gradnji stanovanja

na obodima postojeće urbane teksture (mada i unutar nje). U morfološkom smislu, ove najpre skromne stambene jedinice, krajnje raznolikih karakteristika, površine i kvaliteta materijala se prilagođavaju „organskom“ rastu gradova (Kulić *et al.*, 2012). Kako ćemo detaljnije razmotriti u narednoj sekciji, one predstavljaju posebnu strategiju aktera koji, mahom ostajući uskraćeni za vidove provizije postojećeg ili novoizgrađenog stambenog fonda, pribegavaju ovakvim tipovima, individualne, improvizovane gradnje. Nominacija ovih morfoloških celina jeste normativna, koristeći kao referentnu tačku pravni poredak što uostalom donosi i njima često pridružen izraz „bespravna“. No, osim „kolizije“ sa socio-prostornim poretkom kakav se birokratski nastoji rasporediti, ona obuhvata širok spektar vidova gradnje i tehnika koji se zbivaju i kao vid praktičnog pregnuća koji je postao naširoko zastupljen, prevazilazeći uske socijalne okvire koje je isprva imao kao tehnika urbane sirotinje i deprivilegovanog proletarijata (Vujović, 1990; Petrović, 2004; Petrović, Vujović, 2007).

Vid stanovanja poput ovog duboko je svezan sa morfološkim formama Zemuna i putem njega je akumuliran zbilja zavidan stambeni fond. Premda šarolik po socio-materijalnim svojstvima, a često i razuđen time što je zahvatao i rezidencijalne jedinice građene pre Drugog svetskog rata, taj vid gradnje jeste oformio neke kompaktne celine u Zemunu. To je posebno slučaj sa pretežno Romima nastanjenim naseljem Vojni put, kao i nekim drugim celinama kakvi su delovi Batajnice, zatim tzv. Železnička kolonija uz nekadašnju industriju poljoprivrednih mašina „Zmaj“ u Novom gradu itd. U tom smislu, adaptacije poput nadograđivanja, kao i individualna stambena gradnja jesu socio-morfološki gledano raznolike. Dok sa jenjavanjem masovne stambene gradnje one izviru kao taktika svojstvena onima koji bivaju deprivilegovani u urbanoj raspodeli, docnije se oni preduzimaju u krajnje šarolikom maniru. Mnoštvo adaptacija i bespravna podignutih objekata tako jesu registrovani u Starom jezgru, unoseći ozbiljne diskontinuitete u odnosu na postojeće strukture – kako u smislu očuvanja nasleđa, tako i u smislu „atomizacije“ ovih akcija koje se realizuju u odsustvu kompatibilnosti sa okolinskom morfologijom. Izuzetak tu ne čine ni modifikacije stambenih prostora nastale takođe i u Gornjem Zemunu, obavljene ili kao nadogradnje ili dogradnje objekata. Skupa, oni su doprineli da više od dve trećine parcela bude iskorišćeno i više od 80% (*Slika 5.*) (videti procene pravljene za *Generalni urbani plan Beograda 2021*: Sl. list Grada Beograda, 27/2003).

Slika 5. Morfološke adaptacije. Raspršenost intervencija u urbanoj teksturi kakve unose modifikacije obično oslovljene kao bespravna gradnja, jesu izražene na mnoštvo načina – od dogradnje postojećih stambenih prostora, sve do izgradnje novih, kao što je to vidljivo u slučaju Starog jezgra. Ovaj prikaz slikan sa naselja Čukovac jasno prikazuje (dis)kontinuitete u gradskoj morfologiji i intenziviranje korišćenja parcela – dogradnjom dodatnih prostorija, nadogradnjom postojećih struktura ili izgradnjom novih jedinica u dvorištu.

Rastuća individualna gradnja jeste bila izraz temeljnih preobražaja u distributivnoj matrici, menjajući ujedno i lik graditelja, upućivanjem na novu vrstu mobilizacije resursa i logistike neophodnih za gradnju. U krajnjem smislu, ona prikazuje i izmenjen *etički sklop* koji uključuje pitanja kome potpada gradnja stanovanja. Kako ćemo do više detalja doći u narednoj sekciji, model provizije postojećeg fonda koji je došao sa nacionalizacijom i kolonizacijom, a potom i modelom sticanja stanarskog prava, jeste počivao na principu distribucije stanovanja najpre uz složen mehanizam i sekvence gradnje koje su urbane prostore načinile *biomorfnim jezgrom* i

međupovezanim proizvodnom tvorevinom – upravo onom koja je bila pravljen za industriju. Stanovanje jeste tu bilo raspodeljivano shodno kvalitetima pripisivanim telima i društvenom statusu. Sa individualnom gradnjom međutim, uvodi se nova etika i oblik transakcije koji počiva na (atomizovanom) korišćenju novca i ostale logistike. Stanovanje je to uputilo najpre ka krajnje šarolikim formama i, slično gradnji jednospratnica nekih dva i po veka unazad, logiku raspodele prostora i zemljišta vezalo za individualno graditeljsko pregnuće.

No, iako su takvi principi proizvodili šarolike oblike stanovanja, jedan njihov izraz jeste stvorio nekolicinu kompaktnih celina – i to posebno u smislu socijalnog „jedinjenja“, ali i tehnika i načina gradnje. Te karakteristike se pronalaze u naseljima kakva su Altina, Busije, Plavi horizonti, Grmovac i dr., naime, jesu osobena po tome što ona izrastaju uz osobene modele političke raspodele prostora. Iako je u njihovom slučaju gradnja takođe stihijska i bez prethodno uređene distribucije urbanih resursa (poput vodovoda i kanalizacije), ona su nastala prodajom parcelisanog poljoprivrednog zemljišta (Sl. list Grada Beograda, 4/2005; 24/2013; 71/2016).⁴⁷ Njihova osobenost kojoj ćemo se vratiti ubrzo, jeste u tome što se gradnja ovde odigravala na parcelama pravilnog oblika i sa uređenim uličnim rasterom, ali najpre u tome što je disproporcionalni porast objekata – gotovo po pravilu dvospratnih kuća različite kvadrature, bio stihijski i često je nadilazio opremanje i razvoj infrastrukturnih mreža (Kovjanić, 2017).

Ovde zapažene tehnike gradnje i načini raspodele urbane infrastrukture otkrivaju obrise fundamentalnih procepa kakvi jasno odeljuju rezidencijalne zone u Zemunu. Stanovanje poprima brojne izraze kako u vidu raznolike socio-materijalne kompozicije gradnje, tako i *kao integralno svojstvo različitih kolektiva* – njihovog načina života, istorije i načina „umetanja“ njihovih života u urbanu matricu. Već iz dosadašnjeg izlaganja se naslućuje koliko su određene zone tvorene kroz različite prostorne intervencije, principe distribucije i tehnike, stvarale oprečne „sudbine“ na koje su akteri upućeni stanovanjem. Upravo to treba detaljnije ispitati. Raznolike putanje koje se

⁴⁷ Interesantno je da su ova naselja delom „naslućena“ ranijim urbanim planovima i da su dobrim delom učitale „paradigmatsku“ promenu u koncepciji stanovanja, gde je masovna stambena gradnja tokom 1980-ih godina, sve više bila ustupana individualnoj inicijativi (upor. Tomić, 1981). Upravo su određene revizije *Generalnog urbanog plana* iz 1972. godine, a posebno one korekcije unete 1985. godine, naslutile sve veće ustupanje individualnoj porodičnoj gradnji čiji je planirani udeo do 40% celokupne stambene gradnje namesto masovne izgradnje u društvenoj svojini, što su decenije potom, sa stihijskim rastom aglomeracije dodatno pospešile (Bajić, 2002). Ova zemunska naselja su prve obrise dobila još 1950-ih godina, kada radnici Instituta za kukuruz Zemun polje podižu provizorne barake uz prugu, odnosno, formiraju naselje neposredno pored železničke stanice Zemun polje, koje se postupno širi u pravcu juga i današnje Altine. Sama područja Altine, Plavih horizonata, Busija i Grmovca jesu nastala na obradivoj zemlji koju su koristili poljoprivredni kombinati (najviše nekadašnji PIK Zemun) koja je potom parcelisana i prodavana javnim oglasom (Kovjanić, 2017; Sl. list Grada Beograda, 4/2005; 24/2013).

zbivaju kroz *stanovanje koje i samo nastaje u zapetljanom režimu društvenih transakcija* gde se kombinuju nasleđivanje, gradnja i stambena provizija, temeljno se tiču načina na koji različiti akteri – i to u odnosu na sasvim specifične zone bivaju „ubačeni“ u taj režim. Jasno, različiti distributivni principi kakvi se ovde prelamaju, nisu prost efekat „koncentracije socijalnih odlika“ nego i krajnje sirove prostorne intervencije. Po koncu Drugog svetskog rata, kombinuju se tri osnovna toka: raspodela postojećeg fonda, zatim preraspodela novoizgrađenih jedinica, mahom u blokovskoj gradnji, a potom i raznolike trajektorije nastale individualnom gradnjom i adaptacijama. Svaka od njih, kako smo uostalom već naslutili, tesno je privezana sa formom života kolektiva i čini osnov temeljnih razlika koje stanovanje nosi.

3.1.4. Socio-materijalne stvarnosti, raspodele i društvene morfologije stanovanja

Radikalne promene u *principima društvene deobe stvari i objekata* (kakve vezujemo za vlasništvo), temeljile su se na posebnom *sklopu privilegija i statusa* koji su se odrazili na samo stanovanje. Nakon Drugog svetskog rata, nacionalizacija i slične intervencije, odražavaju novu politiku socio-prostorne raspodele kakva stupa na scenu i duboko prodire u ravan stanovanja. Kolonizacija i nacionalizacija predstavljaju prvi od takvih poteza. Dok je stanovanje u Starom jezgru i nekim delovima Gornjeg Zemuna očuvalo socio-morfološki kontinuitet - čak i ne toliko kroz „nasledne“ privilegije koliko u vidu trajnog vrednovanja njene „centralnosti“ i načina gradnje, kolonizacija je predstavljala direktnu socio-prostornu intervenciju u raspodeli postojećeg stambenog fonda, posebno u nekadašnjim naseljima *Francstal* i *Josefstadt* (Najhold, 2010).⁴⁸ Kolonizacija je obuhvatala masovnu prostornu intervenciju začetu od strane tadašnje Vlade Demokratske federativne Jugoslavije, prevashodno raspodelom obradive zemlje u Vojvodini gde je bilo konfiskovano 390.000 ha, odnosno, ukupno 68.000 zasebnih poseda sada „rezervisanih“ za nastanjivanje pretežno boračkih porodica. Takav oblik socijalne distribucije se zbivao sa

⁴⁸ Izvestan kontinuitet stanovanja jeste svakako ostao utvrđen u Starom jezgru, uprkos radikalnom zaokretu u distribuciji socijalnih prava, kakav je stupio sa nacionalizacijom. Pri zaključivanju ovde ipak treba biti izuzetno oprezan. Nedostatak ikakvih indikacija o kontinuiranom zadržavanju stanovnika u Starom jezgru kao privilegije određenih kohorti, dakako ugrožava povlačenje bilo kakvog kontinuiteta – iako aktivnosti i perzistentan diskurs produkovan povodom „pravih“ i/ili „starih“ Zemunaca (npr. Najhold, 2010), jeste krajnje žilav. No, kako je kolonizacija mahom zaobišla Staro jezgro, uporedna analiza takođe pospešuje ovakve analize. Naime, pred kraj 20. veka, od korišćenih jedinica koje su izgrađene pre Drugog svetskog rata, tek nekih 30% stanova i jedinica je bilo nacionalizovano, što znači da je 70% stambenog fonda iz tog perioda ili ostajalo u rukama starih vlasnika, ili da se njime pak trgovalo (RZS, 1991a; 1991b).

komplikovanim prostornim zahvatom i posebno, birokratski pokrenutim lancem akcija usmerenih ka prenosu postojećih stambenih jedinica shodno posebnom *etičkom ključu* kojim su trebale biti dodeljene specifičnim društvenim kategorijama. Semantički aparati kakvi su okruživali kolonizaciju su tako jasno razdvajale „bezemljaše“ ili „sirotinju“, zajedno sa onima koji su stekli tzv. „boračka prava“ kao primarne nosioce kolonizacije i njima su raspodeljivani posedi konfiskovani od strane „domaćih izdajnika“ i „saradnika okupatora“ – pretežno etničkih Nemaca, koji su takođe delom iz straha masovno počeli da napuštaju sopstvene posede, što je na određen način „ukрупnilo“ postojeći fond (za više videti: Kosić, 2006; Kršev, 2011).⁴⁹

Kolonizacija kakva je kao i drugde na području Vojvodine po intenzitetu najveća bila u periodu između 1945. i 1948. godine, stoga se obavljala kao uspostavljanje posebnog socijalnog pejzaža i odnosa stvaranog spram stanovanja, i uopšte podešavanja socijalne morfologije grada. U Zemunu, kolonizacija se takođe pretežno koncentriše u dotad pretežno Nemcima nastanjenoj Gornjoj varoši, odnosno, rezidencijalnim zonama oko Ugrinovačke i Prvomajske ulice (Kosić, 2006; Najhold, 2010). No, iako podloga kolonizacije jeste bila duboko etno-nacionalnai rukovođena novonastalim parametrima kolektivnog života gde su se privilegije sticale kroz specifičnu kategorizaciju, njome se ujedno obavljala globalna podela rada koja se, gledano iz birokratske perspektive, valjalo prostorno organizovati. Stoga su samim kolonistima (predominantno seljačkog porekla) distribuirani su posedi sa obradivom zemljom i, kako smo ranije istakli, pripali oni oblici stanovanja sa proto-ruralnim karakteristikama: kuće podužne organizacije sa često slabo diferenciranim unutrašnjim prostorima i pripadajućom okućnicom, građeni od nesolidnih materijala (Najhold, 2010).⁵⁰ Dok će one u velikoj meri pretrpeti

⁴⁹ Podatke i zapise sa sednica ministarskih saveta i skupština koje Kosić (2006) zajedno sa usvojenim uredbama prenosi, valjano ilustruju kako proizvodnja prostora – u smislu raspodele ljudi i stvari, biva uspostavljena kroz birokratske lance i serije transakcija i prerada obavljenih između međupovezanih lokaliteta. Najpre, sami podaci o broju konfiskovanih dobara (gde osim poseda ulazi i stoka i poljoprivredna mehanizacija) jesu polazni osnov iz kog se uspostavlja kvotni kriterijum i veličina zagarantovanog poseda i prioritet u dobijanju kolonizacije najpre bivaju pripisani najmnogobrojnijim porodicama. Sama teritorijalna raspodela je takođe odigravala veliki značaj, pošto je upravo rad na prenosu i evaluaciji potencijalnih kolonista bio delegiran i ospoljen u vidu sreskih komisija koje su davale procenu o veličini poseda koji će biti dodeljen. Masovnost kolonizacije stoga ne bi trebalo izjednačiti sa kakvom mehaničkom slikom. Reč je o nizu mikroloških postupaka gde su potencijalni kolonisti bili ocenjivani i gde je najpre ispitivana sama „podobnost“ prijavljenih, i to u smislu dokazivanja učešća u Narodno oslobodilačkoj borbi i sl.

⁵⁰ Nama nažalost nije poznato postoje li podaci najpre o generacijskim (dis)kontinuitetima kolonista kada je reč o stanovanju, ali ni o direktnim ishodima kolonizacije. Poređenjem popisa iz 1931. godine kada se u zemunskom srezu registruje 28.074 stanovnika, od toga više od 8000 onih kojih se izjašnjavaju kao Nemci i rezultata iz 1948. godine kada se registruje 34.679 stanovnika (bez Batajnice) i sa minornim udelom Nemaca (RZS, 2014a), postoji mogućnost da se uz znatne rezerve i s rizikom spekulacije zaključi da je broj kolonista dosežao barem trećinu u tom periodu.

modifikacije i bivati adaptirane vremenom (ibid.), u slučaju Zemuna postojeći stambeni fond će do 1960-ih godina biti naveliko raspodeljen (Vujnović, 1997).⁵¹

Mnoštvo ovih preobražaja stanovanja se zbiva kroz fundamentalnu reorganizaciju urbanih predela i nove vidove vođenja politike prostora koji, kako smo već istakli, jesu direktno bili izraženi kroz imperativne industrijalizacije i s njima vezane principa planiranja. Ipak, tu je ujedno izgrađen i snažan migratorni podstrek. *Socio-materijalna kompozicija gradova*, i to posebno u demografskom smislu, unela je kao i u slučaju Beograda i drugih urbanih celina uopšte, ozbiljne distorzije kada je reč o postojećem inventaru stanovanja (Petrović, 2004; Le Normand, 2014; 2017) i zbivala se kroz suštinski preobražaj kolektivnog života, nastao *rapidnim rastom broja stanovnika*. Tek delom rezultat mehaničkog priraštaja, takav preobražaj se odigravao na razmeđi migratornih podsticaja i „magnetičke“ privlačnosti zaposlenja u industriji i s njima vezane masovne stambene gradnje. Naselja pridodata na postojeću urbanu matricu su u Zemunu progresivnom stopom rasta učtverostručili broj stanovnika za nešto manje od četiri decenije. Prema popisu iz 1953. godine registruje se populacija od 44.110, da bi samo 8 godina potom ona bila uvećana za gotovo polovinu tog broja i dosegla 64.562 stanovnika. Već tada, među beogradskim opštinama Zemun postaje treći po broju doseljenih u odnosu na 100 zatečenih, što će reći da se doselilo u proseku 90-100 ljudi na ovu brojku. Utoliko, počev od ranih 1960-ih godina pa dve decenije nakon toga će biti najintenzivnije kada je reč o porastu stanovnika, koji se duplira i 1981. godine dostiže broj od 135.424, odnosno, od 141.997 deset godina kasnije (RZS, 2014a).

Sama kompozicija i socijalna morfologija stanovanja izrastala je kroz sled transakcija, ostvarivanja prava i statusa, pa i ovakvu biomorfnu podlogu – povećanjem broja ljudskih tela ubačenih u režim urbane koegzistencije. Generativna formula stambene politike nastojala je da ovaj aranžman unekoliko uredi i podesi shodno industrijskim imperativima (Kulić *et al.*, 2012). Čitav „cirkularni“ sistem izgradnje stanova, gde je izdvajan (samo)doprinos radnika za stanovanje, sa modifikacijama koje su ga istorijski pratile, jeste najviše bio svezan sa stanogradnjom u velikim

Takođe, ne postoje detaljniji prikazi o morfološkim modifikacijama koje se obavljaju unutar dodeljenih stanova u kućama mahom podužne organizacije sa gotovo neizdiferenciranim prostorijama i obradivom zemljom u nastavku placa. Jedino što je indikativno, jeste ono što Najhold (2010) navodi u vezi korišćenja parcela: odricanje korisničkog prava od strane kolonista nad obradivom zemljom u korist poljoprivrednih zadruga, posebno od 1960-ih godina kada je, u vidu svojevrsne naknade za rentu, stican dečiji dodatak i isplaćivan u novcu na mesečnom nivou.

⁵¹ Sve do sredine 1960-ih godina stanovanje u Zemunu jeste ograničeno na prethodno izgrađen stambeni fond i tek nekolicina obuhvatnijih vidova gradnje se zbivaju raštrkano tokom kasnih 1940-ih i 1950-ih godina sa zgradama građenim u Starom jezgru na mestu onih uništenih tokom bombardovanja 1944. godine (Dabižić, 2002; Furundžić, 1965), i nekim razućenim primerima manjeg obima, kakvi su oni u ulici Cara Dušana.

naseljima. Ono što su lokalne vlasti isprva činile jeste rentiranje konfiskovane imovine, da bi se tek nakon 1955. godine osnovan *Fond za izgradnju*. Dok je 4 godine nakon toga bilo omogućeno da se finansira i stan u izgradnji, primarna zamisao jeste bila da se preduzeća obavežu da će izdvajati 4% sopstvenog neto dohotka za stambene investicije i kupovinu stanova, što je opet na drugoj strani, primećuje Petrović (2004), postalo osnov asimetrija u proviziji stanova usled različitog poslovanja preduzeća. Nominalno, osnovne poluge u tom procesu jesu bile u rukama političara, ali je takođe postupna distribucija uloga i birokratskih zaduženja uz određene (kolektivne) aktere takođe privezivala proviziju stanovanja i organizaciju same gradnje ponajviše za preduzeća. Takvi principi su sa jedne strane proizveli raspršenu birokratsku mrežu, a posebno od 1965. godine su uspostavili određen sistem ekonomske cirkulacije sa preduzećima kao ključnim akterima gde je načelno trebalo obaviti politiku raspodeljivanja. Pritom, građevinska preduzeća su po ovom modelu bila ta koja su naporedo bila najveći proizvođači stambenog prostora, diktirajući ujedno i cenu stanova koji su se drugim preduzećima davala u zakup ili prodavala. Od 1974. godine, takva cirkulacija proizvedenih stambenih jedinica, njihova provizija i koordinacija distributivnih tokova su uključili još jednog aktera – opštine, kako bi se obavila izvesna stabilizacija (ibid).

Dobar deo politika stanovanja kakav se uspostavljao i materijalizovao u Jugoslaviji, pak, nije bio samo specifičan po principima definisanja ključnih aktera, nego i po tome što je proizvodnja stanova i stambenog prostora uopšte proticala kroz *komplikanu mrežu odlučivanja* - gde su se neretko zbivale kontroverze i rasprave povodom alokacije materijala, infrastrukture i samog odabira lokacija za gradnju (za više videti: Vujnović, 1997; Le Normand, 2014). Još više, raspodela stanova je pokazivala jasne naznake asimetrija među kolektivima – i to onim koji nisu unapred dati, već upravo *stvarani unutar živih procesa birokratskog pravljenja grupa*, ispunjenog ideologijom i semiotikom koja je, rabeći specifičnu kategorijalnu matricu stvarala osnovne parametre raspodele. Stanovanje po sebi postalo ispresecano socijalnim razlikama. Mnoga istraživanja su prikazala da se dati principi alokacije kroz preduzeća – osim krajnje fragilnog i „pregovaračkog“ aspekta prelamaju najpre kroz osu nepristupačnosti određenim društvenim kategorijama. Pre svih, takve nejednakosti u raspodeli stanova su zahvatale radnike (i delom privatnike) koji su znatno teže postajali nosioci stanarskog prava od rukovodilaca, a zatim i

stručnjaka, što je ujedno prikazivalo temeljne efekte „filtracije“ socijalnih razlika i stanovanja.⁵² Iako Le Normand (2017) kao i Višić (2019) zaključuju, ovde nije reč o čisto klasnom karakteru sticanja benefita u raspodeli stanova, već *ulančanom dejstvu relacija* koji je privilegiju raspodele stanova u društvenom vlasništvu umnogome uskratio radnicima. Izuzetost iz programa masovne gradnje i maglovita perspektiva da se dobije stan iz „društvene“ produkcije, stoga jeste za ishod imao daleko veći udeo rentiranja među radnicima, tako i njihovo okretanje ka privatnoj gradnji i drugim tehnikama improvizacije, kao što su nadogradnja i sl. (Vujović, 1990; Petrović, 2004; 2005).

Posebno kada je reč o proviziji stanarskog prava, u slučaju Zemuna se uviđaju neke specifičnosti. Iako konkretni podaci povodom raspodele stambenog fonda ne postoje kada je reč o posebnim rezidencijalnim zonama Zemuna, vremenski paralelizam stambene gradnje, skupa sa preobražajima socijalne morfologije ipak jasno govori koje kategorije jesu pretežno uspevale da se nastane u masovnoj stambenoj gradnji. Vujović (1997) prenosi izvrsne detalje o tome kako je upravo masovna stambena gradnja – mada često kaskajući za planovima i projekcijama, u Zemunu direktno bila vezana za rastuću industriju. Niz direktnih intervencija od kojih se po masovnosti isticao „Program izgradnje 10.000 stanova“, gde je Zemun konkretno prednjačio među svim

⁵² Već postoji dovoljno uvida o disparatnim prostornostima kakve su nastale u raspodeli stanovanja, a posebno u vidu stvaranja jasnih efekata koji čak i rezidencijalno odvajaju određene kategorije (za neke rane uvide, videti npr. Čaldarević, 1975), čija je socio-prostorna stvarnost usled slabšaše „uklopivosti“ u aranžman stambenih transakcija ili naprosto, raskoraka sa dostupnim fondom, oformila takvu matricu. Najčešće, kategorije koje su bivale nisu uspevale da dobiju benefite unutar ovakvog distributivnog lanca, jesu one koje se očigledno po socijalnoj putanji skupu relacija nedovoljno adaptirane na zahteve urbane ekonomije, te se među njima najčešće susreću „novoformirana urbana domaćinstva, zaposleni u niskoproduktivnim granama, neobrazovni i oni koji nisu mogli da se oslone na intergeneracijski protok resursa (pomoć porodice u novcu, nasleđivanje stana uključujući i stanove u društvenoj svojini, deoba stanova)“ (Petrović, 2004: 91). Stoga ono što je često registrovano u istraživanjima jeste raspodela stanarskog prava koja je u krajnjem efektu favorizovala, pa samim time i privilegovala one kategorije obeležene kao rukovodioci i stručnjaci, dok je kategorije poput radnika – i to naročito nekvalifikovane i polukvalifikovane potpuno ostavljala izvan distributivnog lanca. Jedino su viskokvalifikovani radnici, gotovo slično po udelu kao stručnjaci, uspevali da ostvare stanarsko pravo, dok su preostale kohorte bile prinuđene da ili započnu podstanarski staž – što je krajem 1980-ih godina u Beogradu činila gotovo trećina radnika (ibid; Vujović, 1990), ili da preuzmu inicijativu i otpočnu gradnju sopstvene stambene jedinice, što je kako primećuje Petrović (2004) podrazumevalo upotrebu sopstvenih sredstava i materijala, a često i ispomoć srodnika, ali ujedno bilo i krajnje stihijska akcija koja je po utrošenim finansijama bila skuplja. Poreklo tzv. „bespravne gradnje“ i *ad hoc* građenih stambenih jedinica leži ovde i udeo ovakve individualne gradnje je do kraja 1980-ih godina postao jednak ako ne i dominantan po učešću a time po broju često i nadilazio stanove izgrađene u društvenom sektoru (ibid). Procepi u kvalitetu i strukturi stanovanja su osim na osi očigledne statusne (ne)dostupnosti stanovanja, takođe bile ostvareni i kroz samo socio-prostorno ustrojstvo stanova. Često neveliki po kvadraturi, čak i kada je ostvareno stanarsko pravo, sami stanovi su naprosto bili tesni ili neadekvatni za veći broj osoba, a time i manje komforna. Osim toga, socio-materijalne stvarnosti, kakve su nedostatak toaleta, daleko su intenzivnije bile deo svakodnevice radništva i seljaštva na obodima gradova, koji osim toga što su bivali daleko češće osuđeni na gradnju sopstvenim sredstvima, često nisu mogli da budu uključeni u sistem kreditiranja za izgradnju kuća (ibid.; Višić, 2019).

beogradskim opštinama, sa planiranih 1.750 stanova na ukupno 90.247 m², takođe je bio podržan posebnom semantikom gde su se isticale kategorije poput „radnika iz niskoakumulativnih preduzeća“ i sl. (ibid.). Upravo na uporednoj ravni gledano, intenziviranje stambene gradnje počev od 1960-ih godina sa gotovo udvostručenom populacijom u naredne dve decenije (upor. RZS, 2014a), najviše privlači specifične populacione kohorte koje se integrišu u industrijske predele.

Podaci dati u *Tabeli 1.* na više načina ilustruju ove nalaze. Početkom 1980-ih godina naime, postaju vidljivi efekti migratornih talasa gde pretežan populacioni sastav nakon 1960-ih i 1970-ih godina počinju da čine mahom niskoobrazovani i niskokvalifikovani radnici sa mestom zaposlenja za 89,5% njih u samoj opštini. Štaviše, tada se registruje da čak 49,5% starijih od 15 godina ima samo osnovnu školu ili manje, a među 40,5% onih sa srednjom školom, 9 od njih 10 jeste završio srednju školu za radnička zanimanja (RZS, 1982). U tom pogledu, populacioni rast se poklapa sa rastom stambene gradnje, mada to svakako ne znači nužno da su privilegije glatko prenošene ili da su upravo novoizgrađeni stambeni prostori odmah distribuirani, pošto porast broja izgrađenih jedinica u ovom periodu zasigurno delom potpada i pod različite vidove improvizacija, odnosno, individualne gradnje, iako se sama konfiguracija stana, kako se da videti iz tabele, ostaje skromnija. Bitniji preobražaji, međutim se zbivaju ne toliko u socijalnoj morfologiji koliko u račvanju stanovanja. Naime, dok se kategorije kakve su radnici i tehničari u pretežnom delu sada smeštaju u često skromne stambene prostore u naseljima Sava Kovačević, Sutjeska, Marija Bursać, Nova Galenika, Zemun polje i nekim manjim celinama, deo njih preduzima raznolike akcije kada je reč o stanovanju, počev od individualne gradnje sve do adaptacija.

Tabela 1. Uporedni pregled godina gradnje stambenih jedinica i konfiguracija stanova u Zemunu po popisnim godinama.

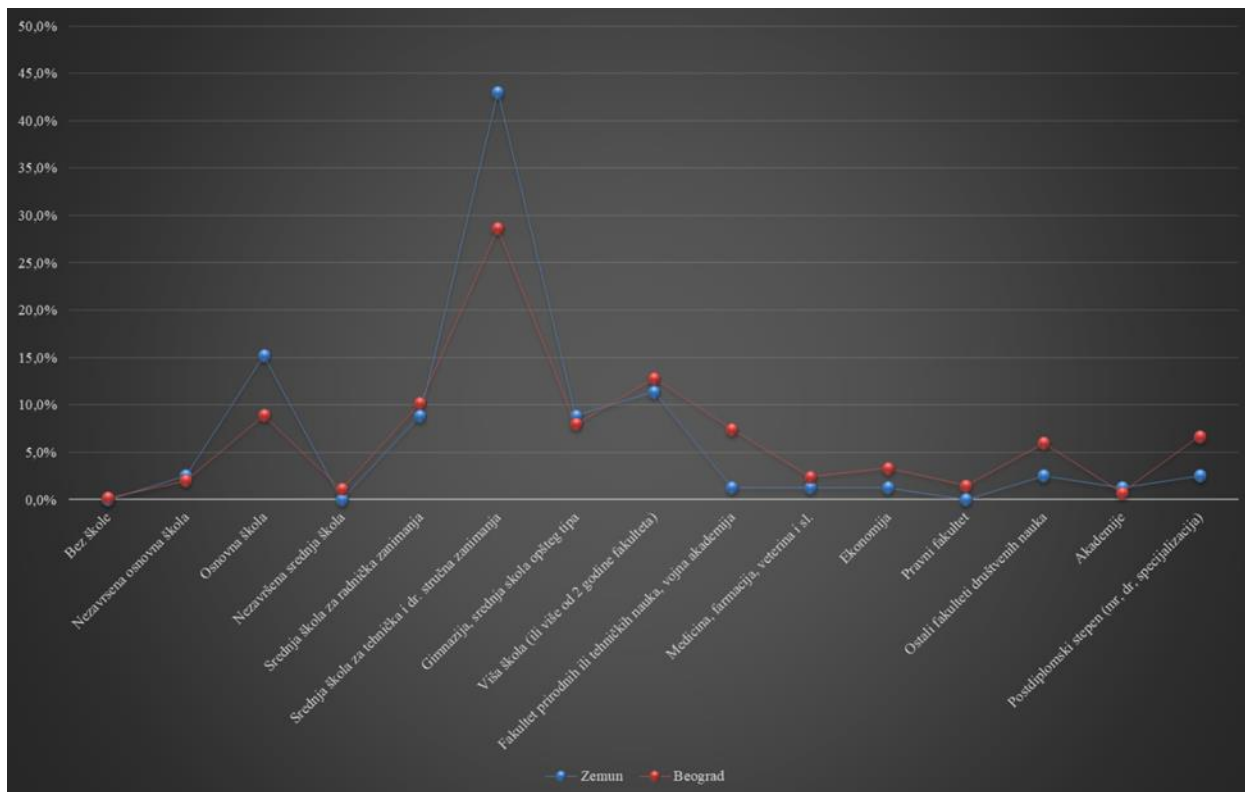
Popisna godina / Godina gradnje	-1918	1919- 1945	1946- 1960	1961- 1970	1971- 1980	1981- 1990	1991- 2000	2000-	Broj opservacija
1981	6537	5924	6497	13619	14188				46765
1991	3855 -41,0%	5407 -8,7%	5719 -11,9%	13163 -3,3%	15021 +5,9%	10477			53642
2002	3752 -2,7%	4827 -10,7%	5893 +3,0%	13555 +2,9%	15904 +5,9%	10127 -3,3%	8374		62432
2011	2499 -33,4%	3893 -19,3%	5135 -12,7%	10625 -21,6%	13620 -14,4%	7768 -23,3%	6747 -19,4%	10811	61098
Popisna godina / Konfiguracija stana	Posebne sobe	Garsonjere	1-sobni	2- sobni	3- sobni	4- sobni	5 i više soba		
1981	1296	13018		18864	10277	2432	1239		47126
1991	550 -57,6%	12023		23367 -7,6%	12035 +23,9%	3849 +19,1%	2536 +58,3%		54360 +104,7%
2002	321 -41,6%	4292	10127	26126 +19,9%	15767 +11,8%	5105 +29,1%	2733 +32,6%		64381 +7,8%
2011		2495		11517 -55,19%	24631 +55,9	15436 +202,4%	7705 +181,9%		61784

Izvori podataka: RZS, 1982; 1991a; 1991b; 2004 2013a; 2013b; kalkulacije autorove.

Gledajući nekoliko decenija unazad, u Zemunu se nakon migratornih talasa i udvostručenja stanovništva, takoreći stabilizovala „proletarizacija“ i učinila da pretežan sastav sasvim odgovara ranijim planovima da se obavi potpuna industrijalizacija. Iako 1971. godine jeste bila primenjena drugačija i krajnje prosta klasifikacija koja je uključivala samo kategoriju radnika, ali je barem prepoznavala sektore, te se među nešto više od 52.000 radno aktivnih u Zemunu, više od polovine njih bilo zaposleno u industriji, građevinarstvu i saobraćaju, sa tek 20% njih koji rade u trgovini i zanatstvu (RZS, 1974). U deceniji potom, sektorska raspodela se ne menja bitnije i pretežno se koncentriše oko niskokvalifikovanih radnika zaposlenih u industriji (RZS, 1982). Međutim, 1991. godine dolazi do osetnih preobražaja kada je reč o obrazovanju kako se rapidno smanjuje udeo onih sa osnovnom školom ili manje, odnosno nekvalifikovanih, mada se među sektorima ne zbiva veće „pretumbavanje“ (RZS, 1991c). Tek 2002. godine počinje postepeno da se menja raspodela sektora i udeo industrijskih i građevinskih delatnosti pada na približno trećinu, sa sve većim udelom uslužnih delatnosti (RZS, 2005). Zajedno sa socio-morfološkim preobražajima na čije razmatranje ćemo ujedno doći, takvo ustrojstvo jeste načinilo trenutni sastav gde se među

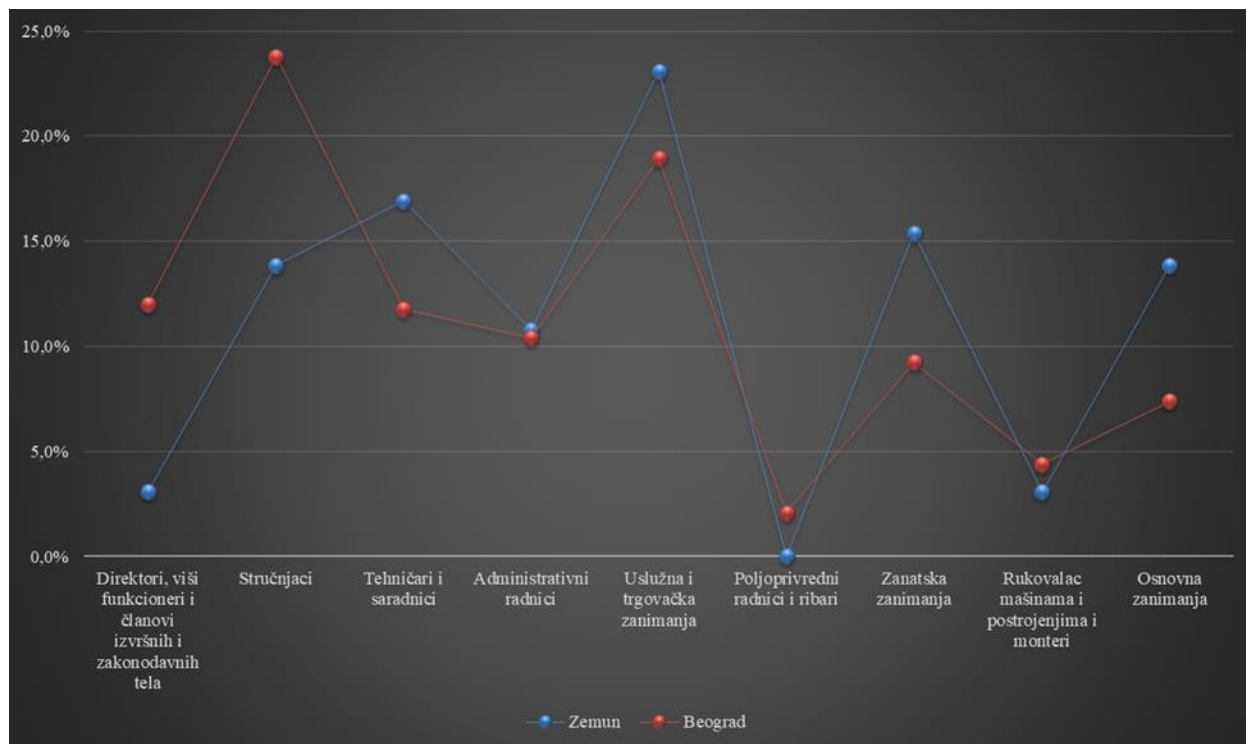
indikativnim svojstvima ističe najpre visoko učešće onih sa navršenom srednjom školom za tehnička zanimanja (*Grafik 1.*), zatim srazmerno visoko učešće tehničara, zanatlija ali najpre, dvostruko veći broj onih na tzv. osnovnim zanimanjima gde nisu potrebne posebne kvalifikacije u odnosu na prosek u Beogradu (*Grafikon 2.*), te utoliko i izraženije učešće onih kategorizovanih kao radnici, koliko i veće učešće službenika i tehničara (*Grafikon 3.*).

Grafik 1. Populaciona raspodela prema najvišem stepenu završene škole.

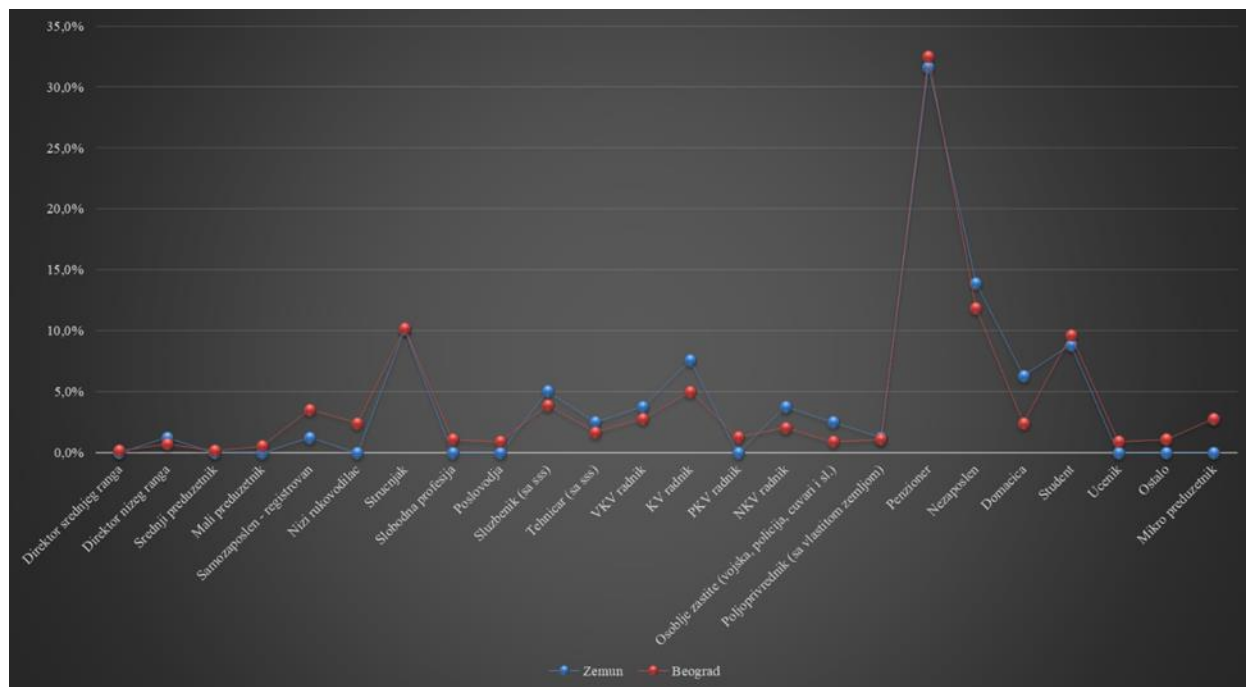
Izvori podataka: Istraživanje o svakodnevnom životu pojedinaca i domaćinstava u uslovima sadašnjih društvenih promena u Srbiji (2018), ISI FF.

Grafik 2. Populaciona raspodela prema vrsti zanimanja.

Izvori podataka: Istraživanje o svakodnevnom životu pojedinaca i domaćinstava u uslovima sadašnjih društvenih promena u Srbiji (2018), ISI FF.

Grafik 3. Populaciona raspodela prema radnom statusu.

Izvori podataka: Istraživanje o svakodnevnom životu pojedinaca i domaćinstava u uslovima sadašnjih društvenih promena u Srbiji (2018), ISI FF.

Takvo ustrojstvo jeste dobrim delom rezultat nekolicine daljih socio-morfoloških preobražaja. Jenjavanje masovne stambene gradnje i provizije stanovanja obavljene prevashodno kroz preduzeća tokom 1980-ih godina, kako je ranije uočeno, analogno su tvorili kontinuiran rast individualne gradnje pojedinačnih stambenih jedinica, često obeleženih terminom „bespravni“, utoliko što su predstavljali stihijsku improvizaciju, nadogradnju ili uopšte, gradnju izvan formalno-pravnih normativa (upor. Đurović, 1969 i Lončar-Butić, 1975).⁵³ Stihijski podignuta naselja ali i duga povest onih koja se obeležavaju kao „podstandardna“, odnosno, ona sačinjena od građevina lakog materijala, daleko više odgovaraju improvizacijama karakterističnim za urbano deprivilegovane. Učestalost bespravne gradnje je kontinuirano pratila preobražaje u stanovanju i upravo je u decenijama kada je masovna stambena gradnja bila najintenzivnija, te je Zemun više puta registrovan kao opština sa najvećim brojem bespravno podignutih objekata od svih beogradskih.⁵⁴ Najčešće morfološki raspršena i heterogena po svojstvima, kontinuiranom

⁵³ Gledajući uporedno rezultate popisa iz 1981. odnosno, 1991. godine kada se javljaju precizniji indikatori stanovanja, postaje uočljivo da je u stambenom fondu Zemuna najveći udeo stanova u društvenoj svojini, odnosno, onih izgrađenih nakon Drugog svetskog rata, a onih u privatnoj (više od 70%) jeste bio izgrađen pre 1945. godine. Istini za volju, individualna gradnja izvan one u državnoj svojini se i u Zemunu kreće na nekih 30% od ukupnog broja nastanjenih stanova od početka 1970-ih godina, što će reći da se individualna stambena gradnja takođe javlja kao podosta frekventna – što naročito donose 1980-te godine (RZS, 1982; 1991a; 1991b).

⁵⁴ Intenzitet i kontinuirana prisutnost tzv. bespravne gradnje direktno odražava sva biosocijalna pomeranja u konfiguraciji gradskog života kakva dolaze sa rapidnim porastom broja stanovnika, gde Zemun još jednom pokazuje niz specifičnosti. Dok je učestalost u gradnji - koja je već tokom 1980-ih godina dostigla nivo da je na svaki peti objekat državne stanogradnje dolazio jedan bespravno podignut u Srbiji da bi se se u narednoj deceniji najpre broj bespravno podignutih objekata izjednačio sa onim legalnim (Petrović, 2004; Petrović, Vujović, 2007), kontroverze njome pokrenute su takođe dobar pokazatelj rastrzanih principa i „kolizija“ između formi života nastalih tokom sklapanja grada. Na jednoj strani, angažman gradskih vlasti je još od inicijalnih susreta sa bespravnom gradnjom bio ocenjivan kao „abercija“ urbanističkih napora koja utoliko disfunkcionalne celine koje nisu stopljene valjano sa gradskim tkivom, što je posebno slučaj sa podstandardnom gradnjom. Le Normand (Le Normand, 2014) detaljno prikazuje odlike ove spontane morfologije kroz tehničke definicije i merenja koje su se sredinom 1960-ih godina pronašli u dokumentima Opštinskih odbora o ilegalno izgrađenim stambenim jedinicama. Naime, pred delegatima se po prvi put pronalazi brojnost ovih građevina, i to 9.467 registrovanih slučajeva između 1963. i 1965. godine. Od toga, najveći udeo čine upravo gradnja predviđena za stanovanje i izgradnja pomoćnih ili drugih objekata (kao što su garaže, verande ili kupatila), dok nešto manji udeo čine nadogradnje postojećih stambenih prostora ili nadogradnja pomoćnih. Premda se prve dve kategorije sasvim jasno prikazuju kao najučestalije i premda njihov broj opada, isti izveštaji upućuju na osoben proces pretvaranja pomoćnih zgrada u stambene. Samim time, intenzitet ilegalne gradnje jeste možda i veći nego što je to kategorijalni aparat gradskih većnika u to vreme pruža. No, ključne indikacije se pronalaze u socijalnoj geografiji. Minorni udeo ilegalne gradnje u centralnim gradskim opštinama, stoji naporedo sa visokim udelom na onim „periferim“: Zvezdari, Čukarici i Zemunu, gde ovakva „akumulacija“ improvizovane stambene gradnje sasvim odgovara principu pripijanja uz postojeće gradsko tkivo. U slučaju Zemuna, gradske vlasti tokom 1960-ih godina registruju 2,008 slučajeva „podstandardne gradnje“, što će se nastaviti sve do kasnih 1980-ih godina. Stručnjaci *Zavoda za planiranje i razvoja grada Beograda* (Milinković 1981), tada prepoznaju „polarizaciju“ kakvu stvara „slaba fizička veza“ odvođeci ne samo ka tome da se ne ispunjavaju valjano „društveni standardi življenja“, već i „pravilan razvoj fizičkog i psihičkog zdravlja stanovništva“ (ibid: 51). Sve do kraja 1980-ih godina, među

bespravnom gradnjom ipak jeste formirano nekoliko tzv. „podstandardnih“ naselja, pretežno romskih poput onih kakvi su Vojni put i susedni Bački Ilovik, kao i Mala pruga uz železničku stanicu Zemun polje koji izgledno imaju sasvim *homogena socijalna svojstva* i prikazuju istinski *oblik rezidencijalne segregacije* i prezistentne attribute nastale odvajanjem po etničkim osnovama (Vuksanović Macura, Macura, 2016). Iako ih je isprva po nastanku u drugoj polovini 20. veka odlikovala slabašna uključenost u infrastrukturne sklopove koja je u međuvremenu uklonjena, njihovo socio-prostorno ustrojstvo takođe čini šarolika gradnja koje iako ne manjka za obim i površinu stambenih jedinica, često prikazuje manju trajnost usled korišćenih materijala (Urbanistički zavod Beograda, 2017; Daje – OSCE, 2017).

Dok će se bespravna gradnja prikazivati kao sasvim šarolika i socijalno heterogena matrica, nastanak naselja na obodima urbane kore formirane do početka 1990-ih godina, kao i intenziviranje individualne stambene gradnje, predstavljaju distinktivni modus morfogeneze stanovanja kakav će stvoriti štaviše podosta specifične stvarnosti. Iako se homologno ranijim migratornim talasima i ovde može primetiti da je distribuiranje samog stanovanja bilo takođe podstaknuto jednim vidom prostorne intervencije – koje, kako ćemo videti u narednoj sekciji, i same jesu kontroverzne, postoje izuzetno bitne razlike. Osim individualne gradnje, ova naselja odlikuje izvesna kompaktnost, posebno u poređenju s drugim oblicima gradnje i principima distribucije stanovanja. Kada se sagleda bliže socio-morfološka slika. unutar njih pretežno smešta izbeglička populacija prebegla iz Hrvatske i BiH nakon ratova u bivšoj Jugoslaviji, što između ostalog jeste jedno od bitnih socio-morfoloških svojstava Zemuna, koji se među beogradskim opštinama se (iznova) ističe po broju izbeglih i interno-raseljenih. Iako brojnost i populacioni udeo izbeglica nije lako utvrditi, način podizanja ovih naselja i njihove karakteristike jesu – slobodno se može reći, posebna tačka u socio-morfoloških preobražajima prostora stanovanja u Zemunu. Naime, dve trećine svih izbeglica (64,6%) pristiglih u Beograd u periodu od 1991. do 2002. godine biva nastanjeno u Zemunu (Rašević, Penev, 2006) i to pretežno na Altini, Busijama, Grmovcu i delovima Batajnice (Lukić, 2015).⁵⁵ Kompaktnost se tu prikazuje ne samo u principima gradnje

beogradskim opštinama u Zemunu se koncentriše 18,8% bespravno podignutih stambenih zgrada i četvrtina svih bespravno podignutih pomoćnih i drugih objekata (Vujović, 1990).

⁵⁵ Kada se uporede nama dostupni podaci Instituta za sociološka istraživanja prikupljeni 2018. godine u okviru *Istraživanja o svakodnevnom životu pojedinaca i domaćinstava u uslovima sadašnjih društvenih promena u Srbiji*, postaje jasno da u Zemunu, kao zasebnoj gradskoj opštini među svim beogradskim, postoji najveći udeo lica rođenih izvan trenutnog mesta stanovanja. Ovi podaci, prikupljeni anketom na nacionalno-reprezentativnom uzorku od 2211 ispitanika od kojih 24,29% čine oni iz Beograda (N=537), pokazuju da je svaki deseti među njima rođen u nekoj od

koja se dakako odrazila na samu konfiguraciju stambenih jedinica – što se uostalom može uočiti u *Tabeli 1.*, nego i u podosta homogenoj populaciji. Premda bitna razlika među onima prebeglim iz BiH, primećuje Lukićeva (Lukić, 2005; 2015) jeste viši obrazovni stupanj i pretežno veći udeo kategorija bližih urbanoj ekonomiji spram pretežno seljačkog korpusa izbeglica iz Hrvatske i sa KiM, ona nije drastična i štaviše, ne odvođi u heterogenu situaciju kada je upravo o stanovanju reč.

3.1.5. Socio-prostorne razlike i predeli stanovanja

Celoviti procesi oblikovanja stanovanja kakve smo do sad uočili, jesu stvorili dakako vidljive i istaknute socio-prostorne razlike u stanovanju, istovremeno upućujući na divergentne „sudbine“ aktera i grupa u urbanom životu. Svakako, oprez pri zaključivanju jeste i više nego dobrodošao, pošto takve razlike nisu grube. Štaviše, heterogene konfiguracije samih zona stanovanja ne postoje kao fiksirana kartezijanska geometrija. Nju bi u celini valjalo odbaciti usled krajnje prostodušne toponimije urbanih predela koje bi se zadržale na često fiksiranim kategorijama poput „radničkih susedstava“ i sl., zaboravljajući na mobilne i protivne operacije koje se *protežu preko prostora* i, kako smo već nekoliko puta istakli, temeljno oblikuju stvarnosti koje se nalaze pred praktikantima. Umesto da se iznova pruži primat društvenim nad prostornim stvarima, samo društveno biće se utoliko mora shvatiti kao rezultat mnogobrojnih operacija i nipošto u fiksiranim okvirima koji bi, sledeći logiku makrobića podrazumevali da postoji jedinstvo

bivših jugoslovenskih republika (izuzimajući teritoriju R. Srbije). Među potonjima, blizu trećine njih (27,59%) stanuje na teritoriji opštine Zemun, što je među svim beogradskim opštinama ističe kao prvu po njihovom broju. Indikativno može biti i to da polovina od svih onih koji ovde prijavljuju kao mesto rođenja neku od bivših jugoslovenskih republika, stanuje u zonama kategorizovanim kao „prigradsko urbanizovano“ i „prigradsko seosko“. Sam broj izbeglica nije lako proceniti. Lukić (2015) popisuje niz izmena u kategorijalnom aparatu kakve su se zbivale i zaključuje da se njihov udeo, posebno usled uključivanja tzv. interno-raseljenih lica u popis i promena pravnog statusa izbeglih (ili, kako ih ona naziva, „prisilno izbeglih“) menja. Ipak, neke trajektorije su vidljive i podržavaju maločas rečeno. Iako u prvim godinama izbeglištva najčešća destinacija jesu opštine Mladenovac i Lazarevac, već se popisom iz 2002. godine beleži da je najveći broj lica (21.417) nastanjen u Zemunu. Lukićeva takođe ispituje kako se relacioni sklop izbeglica gradi, zaključujući da je njihova destinacija najčešće bila srodnička po karakteru, te da su se oni nastanjivali upravo tamo gde su dolazili nekadašnji kolonisti – dakle, pretežno u Vojvodini, kao i u Zemunu. Po popisnim podacima iz 2011. godine, najveći broj njih koji zadržavaju status izbeglice jeste takođe u Zemunu – 4.690 (ibid.). Međutim, udeo tzv. interno-raseljenih lica (sa Kosova i Metohije) nije uključen u ove kalkulacije, te precizni brojevi izbeglica ovde izostaju. Na drugoj strani, u *Lokalnom akcionom planu* (2014) Opštine Zemun za integraciju interno raseljenih se takođe obavlja prebrojavanje i dolazi do broja od 6.212 interno raseljenih, ali uz zaključak da „ta brojka nikada nije precizna iz razloga što je ta populacija stanovništva sklona čestim migracijama, deo nije evidentiran u statusu IRL, tako da ih je fizički znatno više, naročito u neformalnim naseljima“ (ibid: 25). Takođe, beleži se i da je ukupno 32.400 lica „integrisano“, odnosno, nekada posedovalo izbeglički status, što sveukupno čini približno 40.000 lica sa izbegličkim iskustvom, ili gotovo četvrtinu trenutne populacije Zemuna (ibid.).

socijalne situacije i identiteta. Istorija stanovanja baštini mnogo toga, počev od principa nasleđivanja, kulturnih atributa i načina koncipiranja stambenih prostora, njihovih materijalnih oblika, ali i *progresivne kategorizacije tih zona stanovanja kakva se zatiče u raznolikim postupcima koji na različite načine tretiraju njihove oblike i odlike, pretpostavljajući izvestan normativni aranžman*. Upravo tu dolazimo do finalne tačke našeg ispitivanja koja će nas konačno uputiti ka selekciji domaćinstava koja adekvatno mogu prikazati ove duge linije uspostavljanja stanovanja. Naime, do sada je jasno postalo da Staro jezgro sa nekim delovima Gornje varoši jeste distinktivno po kontinuitetu i socio-morfološkim svojstvima, koje na drugoj strani kolonizacija odvodi u drugom smeru. Još više, naselja sa kolektivnim stanovanjem takođe poseduju niz specifičnosti, kao i ona koja su socijalno izolovana, ali i ona izbeglička. Na kraju, tu su i sasvim heterogene zone kakva je Batajnica. Ono što jeste važno ovde sagledati jeste upravo to da one nisu odraz koncentracije socijalnih odlika, već *urbani predeli u kontinuiranom procesu pravljenja*.

Već smo mogli da naslutimo da distinktivnosti zona i socio-prostorne razlike – posebno u smislu u kom čitava istorija stanovanja i njeni trenutni oblici unekoliko bivaju svezani sa formama života kog kolektivi žive, nepobitno bivaju okruženi i specifičnim *kodovima* kakvi ističu izvestan normativni aranžman prostora. Shodno rečenom u sekciji 2.2.5., ta *semioza* koja prati procese prostorne distribucije, *postavlja markere i izražava normativne kategorizacije* povodom prostora i to ne samo u smislu diktata razmenske vrednosti stambene jedinice. Teoretičari aglomeracije kao i politički ekonomisti tek u fragmentima uspevaju da objasne zašto su određene zone takođe, pored ekonomske vrednosti (Sassen, 2000; Harvey, 2005; Gottdiener, 1994; Gottdiener, Hutchinson, 2010), poput cene zemljišta ili rente *valorizovane* i putem svojevrsne moralne gramatike kakva se proteže kroz predstavljanje prostora, unoseći različite kategorije u poimanje prostora i posebno, ocrtavanje „limita“ valjanog urbanog života, kakvi često zahvataju *estetske kriterijume i erudiciju*. Koreni urbane fragmentacije zato ne leže u geometriji centra i periferije, nego upravo u proizvedenom i pripisanom kvalitetu i čitavom nizu predrasuda koji su ugrađeni u te narative i operacije.

Novoformirana zemunska naselja koje grade i nastanjuju pretežno izbeglice, pružaju valjanu ilustraciju procesa gde socio-prostornu diferencijaciju prati snažna *semiotička prerada*. Ona se posebno preuzima povodom raznovrsnih karakteristika kakve su neretko viđene kao izrazi „aberacije“ pretpostavljenih urbanih standarda, ali najpre, princip distribucije stanovanja. Izvesna moralna arhitektura kakva je direktno i neposredno pratila gradnju upućivala je ne toliko na

distorziju normativnih okvira, koliko na „skrivenne motive“ u parcelizaciji nekadašnjeg poljoprivrednog zemljišta, koji se potom stavlja na prodaju (Kovjanić, 2017). Nalik trajnom diskursu koji je direktno identifikovao aktere kakve su oni „novopridošli“ u grad koji skupa prekidaju „ko-evolutivni“ tok urbanog planiranja i uspona „građanskog društva“ (Petovar, 2005; Vujošević, Petovar, 2006), ovde je istovrsno manifestovana perspektiva povodom aktera koji unose „distorziju“ u urbane predele. Kako Grujić (2005) pronalazi, karakterizacija ovih naselja jeste služila kao sinonim za manipulaciju obavljenju od strane Srpske radikalne stranke koja tada upravlja Opštinom Zemun i upravo prodajom parcela stvara sopstveno političko jezgro. Karakterizacije nalik ovima, utoliko vezuju direktno političke podele sa prostornom raspodelom, i to naročito usled kulturne topologije kakva se proteže kroz ta naselja - dodeljivanjem naziva ulica, posebno na Altini, po licima poput Justina Popovića ili Nikolaja Velimirovića, koji se vezuju za ekscesivne izraze nacionalizma sa snažnim desničarskim predznakom (za takve ocene videti: Radović, 2008; Stojković, 2008). Gledano iz obrnute perspektive, međutim, takve negativne karakterizacije manifestuju po oceni Grujićeve (2005) na krajnje suptilan način, nimalo neutralnu poziciju kakva kroz krajnje elitistički narativ koji je rasprostranjen u medijima spram izbeglica i ponekad sažaljiv stav prema njima – kao „politički manipulisanim“, obavlja i definisanje „kredibilnog“ učešća u kolektivnim stvarima.⁵⁶

Ustrojstvo naselja gde su oblici stanovanja nastajali kao rezultat spontane i stihijske gradnje, svakako jeste predmet osporavanja – što na maločas uočenom diskurzivnom području gde se protežu diskvalifikacije o navodnoj supstanci tih naselja, što u smislu zadovoljenja elementarnih urbanih kriterijuma – pre svega, oskudna opremljenost urbanim standardima (upor. Sl. list Grada Beograda, 4/2005; 24/2013; 71/2016). Među morfološkim karakteristikama koje su posebno bile istaknute, jesu one u vezi masovnosti i intenziteta bespravne gradnje. One su naročito među

⁵⁶ Grujić (2005) u analizi medijskih napisa o izbegličkim naseljima dolazi do zaključka o istrajnom pravljenju stereotipa o izbeglicama kakav se ustalio posebno zbog njihovih političkih afiniteta. Kako ona pronalazi, istrajan diskurs poput ovoga, odnosio se prevashodno na stvaranje gotovo mitološke slike o „nedovoljno obrazovanim“ glasačima prvenstveno Srpske radikalne stranke (upor. i <http://www.politika.rs/scc/clanak/21514/Да-ли-су-избеглице-радикалне> (pristupljeno 24. novembra 2018) i <https://www.vreme.com/arhiva.html/517/10.html> (pristupljeno 24. novembra 2018)). Obe perspektive govore pritom o načinu distribuiranja parametara kolektivnog života, ali i o različitim i oprečnim načinima pravljenja grupa kao što su ovi – gde se kroz niz kontroverzi nastalih u radu formacije grupa koje nikada nisu unapred date (upor. Bourdieu, 1991; Latour, 2005), dobijaju posebnu dimenziju, a njihovo biće i čitavi pejzaži bivaju sastavljeni i sklopljeni kao smernice koje govore o kolektivnim „neprijateljima“. No, dosta retki događaji se zbivaju onda koji su na različite načine predmet tih kategorizacija takođe uzmu učešće u tom procesu, gde se posebno otvara problematika integracije u urbano tkivo (videti: <http://www.politika.rs/scc/clanak/10257/Алтина-Крајина-у-малом> (pristupljeno 24. novembra 2018)).

stručnjacima kakvi su arhitekta i urbanisti, ali i među birokratama, izazivale izuzetnu podozrivost. No, postkolonijalni urbani teoretičari (Robinson, 2006) valjano upućuju da ni akademske ocene nikada nisu razrešene od same *politike prostora* i po sebi one predstavljaju određen vid intervencije, umetanje u tok distribucije, barem time što na videlo izbacuju određenu kompoziciju stvarnosti ili nastoje da naprave izmenjen poredak stvari. U slučaju ovih zemunskih naselja, takva politizacija jeste pratila niz akcija preduzetih mahom od strane stručnjaka kakvi su arhitekta i urbanisti, posebno u ranoj fazi njihove gradnje (materijali, dokumenti i zapisi sa rasprava se mogu pronaći u: Stojković, 2008). Shodno tome, kategorije koje se upotrebljavaju posebno prilikom obiluju jednako normativnim karakterizacijama gde se kao gotove stvari uzimaju izvesne zamisli poretka prostorne cirkulacije, poput „obaveza“ između struktura, agenasa i institucija (Petovar, 2005; Nedovic-Budic, Tsenkova, 2006), a jedan oblik urbane forme (recimo, stanovanja okruženog parkovima i sl.) postavi kao standard.

Morfološka svojstva izbegličkih naselja, posebno sagledana iz ove perspektive, jesu izvrstan prikaz kako profilisanje zona stanovanja teče kroz procese *kategorizacija* primenjenih u vezi socio-materijalne stvarnosti, kakve prave jedan „kompozitni aranžman“ (Amin, Thrift, 2017) – prepun predrasuda ugrađenih u algoritme, kalkulacije i standarde, kojima se sami sistemi rukovode. Ali ovo profilisanje stanovanja, oslikava i vidove strategija aktera, odnosno, načina vođenja socio-prostorne politike koja se duboko tiče svih aspekata života. Izbeglička naselja u tom pogledu i njihovim socijalnim svojstvima, jesu jedinstvena upravo po tome što učitavaju krajnje oprečne perspektive povodom njihovog vernakularnog izraza. Stanovanje u masovnoj stambenoj gradnji, kao i u nekim od ranije formiranih zona, takođe delom predstavlja ove preobražaje u socio-prostornim oblicima. Heterogeni sastav koji pretežno čine službenici, tehničari i radnici, zajedno sa krajnje fragilnim teritorijalnim markerima, daleko da uspostavlja kompaktnu celinu, ali kontinuitet obrazovan osobenim principima gradnje i konfiguracijama se izdvaja relativno celovita zona stanovanja, posebno uporedno gledajući u odnosu na ona naselja formirana skorije. Ono što ovde izranja takođe jesu adaptacije i nadogradnje koje, kako smo istakli ranije, jesu pratile nejednakosti u raspodeli stambenog prostora, a potom i po devastaciji industrije i promeni vektora prostorne politike koja je, slično prethodnim slučajevima, donela prostorne forme kakve su drugde obeležene kao „bespravna“ gradnja. Formiranje okolinskih karakteristika ovde takođe prati brojne modifikacije unete u postojeće urbane konfiguracije, što je posebno slučaj sa usponom privremenih trgovačkih objekata (upor. Zeković, 1999). Nizovi „privremeno“ podignutih trgovina u

Prvomajskoj ulici, ali dobrim delom i u Ugrinovačkoj, Zemun polju kao i neposredno uz Novu Galeniku verovatno najbolje ilustruju upravo ta svojstva koja se skupa svezuju sa jednom rezidencijalnom zonom: načini organizovanja prostora i frekvencija određenih aktivnosti, entiteta i bića, neposredno vezanih sa stanovanjem i formom života koja joj odgovara.⁵⁷

U tom pogledu, (dis)kontinuiteti u urbanoj teksturi možda i najviše dolaze do izražaja kada se prethodno razmatrane zone uporede sa Starim jezgrom i to usled istrajnog pravljenja svojevrstne kulturne mape: izdvajanjem arhitektonskih izraza, posebnosti i „istorijskog nasleđa“, i štaviše, romantizacijom kulturnih svojstava. Staro jezgro i delovi koji su u morfološkom smislu zadržali kontinuitet jesu dakako osobeni predeo i po socijalnom ustrojstvu. Direktna veza između tih karakteristika se svakako ne može povlačiti kao nužno višegeneracijska i nužno permanentna u smislu održavanja života „građanske klase“ – iako su kontinuiteti „elite“ dakako vidljivi (upor. Nemanjić, 2004) sama kodifikacija i valorizacija prostora ovde ispostavlja podosta distinktivnu notu koja se upravo služi svojstvima kakva su estetika, istorija i nasleđe. Nalik onome što su urbani teoretičari (npr. Zukin, 2009) prepoznali kod procesa džentrifikacije kao socio-kulturni rad u kome određeni akteri stvaraju jedinstvenu perspektivu u odnosu na postojeću urbanu formu kroz procese tumačenja i kategorizacije, oslikavaju se i kolektivni principi svezivanja sa prostorima. Premda razučene i stratifikovane, te akcije se samorazumljivo uzimaju ovu zonu čak i u vidu izvesne romantizacije nekih socijalnih svojstava: tradicije multietičnosti, bogatog građevinskog fonda i prosvetnog dejstva inteligencije (Najhold, 2010). Takve kvalifikacije jesu često direktno izražene kroz samu evaluaciju prostora i kritički stav koji se iznosi prevashodno prema „distorzijama“

⁵⁷ Mnoge od karakteristika morfologije koja se od 1990-ih godina zatiče u Zemunu, a pre svega u izbegličkim naseljima, to dobro prikazuju. Kontinuirane nizove stambenih jedinica, mahom kuća veće površine, u naseljima poput Altine tako presecaju izuzetno često magacini i stovarišta, uglavnom građevinskog materijala ili ogreva, dok okućnice često uključuju domaće životinje i omanje bašte u kojima se uzgaja povrće i nešto ređe, voće. Batajnica možda i najizraženije zadržava tesnu vezu sa poljoprivrednim aktivnostima, posebno u smislu konfiguracije samih stambenih prostora, koje uz kuće često uključuju pomoćne objekte za čuvanje poljoprivrednih mašina, zatim silose za žito i kukuruz, ali i ništa manje često, obore za svinje. Paralelno, Batajnica predstavlja i nešto više heterogeno središte gde socio-prostorni rasporedi prikazuju izvesnu urbanu diferencijaciju, sa daleko razućenijim spektrom lokusa, poput usluga, pijace i specijalizovanih trgovina (mesara, apoteka). Na određen način, „oskudnost“ tih lokacija u slučaju izbegličkih naselja zasigurno barem delom izražava karakteristične forme života, afinitete i prakse ostvarene kroz ovakve konfiguracije. Sa druge strane, ovakvo rukovođenje socio-prostorne politike, a posebno princip „preduzetničkog“ pregnuća jeste takođe bitan aspekt koji je omogućio preobražaje u stanovanju. Diskurs koji se pronalazi u 1000-tom broju *Velike Srbije* – glasilu Srpske radikalne stranke koje je ujedno služilo i kao opštinsko, gde se povećani broj trafika u Prvomajskoj ulici i obrazovanje malog trgovačkog centra koji je sastavljen od niza samostojecih, privremenih objekata, opravdava podsticanjem „individualne privredne inicijative“ i neuspeha implementacije ranijih urbanih planova da se na mesto podignutih objekata izgradi jedinstven mesni tržni centar (https://www.srpskaradikalnastranka.org.rs/files/izdavastvo/velika_srbija/Vs1000.pdf (pristupljeno 24. novembra 2018.)).

kakve unosi bespravna gradnja. U takvoj matrici, isticanje posebnih kolektivnih kvaliteta, prilagođavanje i usvajanje istrajne urbane kulture hode takođe naporedo sa samim prostornim oblicima, socio-prostorno biće koje se praktičnom shematizacijom nastoji da održi pretpostavljenu jedinstvenost (za mnoštvo praksi određenih aktera, poput arhitekata, istoričara i pravnika, debate i pravne procese koji su se odvijali povodom zaštite Starog jezgra, videti: Stojković, 2008).

3.1.6. Zaključak

Analiza izložena u ovom odeljku je ukazala na supstantivne razlike i procese kakvi su pomogli u profilisanju rezidencijalnih zona i stanovanja u Zemunu. Ono na šta je analiza ovih socio-materijalnih, morfoloških i semiotičkih odlika prostora prikazala, jesu efekti dugih procesa formiranja urbane teksture i definisanja pejzaža urbane aglomeracije, kakvi se izražavaju naročito gradnjom i kvalitativnim distinkcijama unetim u stanovanje, a povrh svega, etikom, „funkcijama“ i načinima na koje se ono suštinski uvezivano u kolektivni život. Unutar tih procesa koji prikazuju istinski komplikovano ustrojstvo prostora oblikovanih nizom protivnih intervencija, razmeštaju se i tvore krajnje oprečne društvene stvarnosti. Naše razumevanje ovih razlika pritom, svakako nije počivalo na pretpostavci o „utiskivanju“ društvenih procepa u prostor i slične socio-centrične modele, gde bi najviše što bi analiza postigla, bilo uviđanje projekcija društvenih stvari na prostorne konfiguracije i eho klasifikatornih borbi. Kada se prostorna analitika istinski shvati, postaje jasno da recimo imperativi industrijalizacije jednako predstavljaju čitavu amalgamaciju koja nipošto ne može biti uspostavljena bez *simbiotski uvezane teksture* koja preobražava urbane prostore – isto koliko i kolektivi upravo kroz specifičnu perspektivizaciju, kao u slučaju Starog jezgra, prave, kodiraju i ujedno sopstveni život neraskidivo svezuju s prostorima. Upravo takve postavke i ovaj vid razumevanja jeste relevantan za naše istraživanje koje stremi ka tome da prikaz društvene prostornosti i svakodnevice, tesno sveže sa stanovanjem.

Uzimajući u obzir analizirano, naš planirani uzorak od 15 domaćinstava upravo stremi da oslika ove nalaze i da se utoliko odabirom jedinica opservacije što preciznije uhvate divergentne socio-prostorne putanje, ne bi li se shvatilo kakve stvarnosti sada ovladavaju u tim slučajevima, kroz procesualnost stanovanja. Odsustvo jasnih kvantitativnih podataka i fluidnost ovih zona ne pružaju preciznu matematičku podlogu pri ovom izboru, ali neki socio-demografski podaci kao i prethodno razmatrani procesi upućuju na sledeći raspored. Najpre, u Starom jezgru je usled

(mogućih) kontinuiteta i distinktivnosti formi života, potrebno obuhvatiti sa 3 domaćinstva, i to imati na umu socio-prostorne putanje i istoriju gradnje. Potom, u zonama formiranim tokom 19. veka koje potpadaju pod opšti toponim Gornji Zemun, nužno je odabrati dva domaćinstva, od toga jedno u tzv. Gornjoj varoši sa relativnim kontinuitetom u stanovanju i takođe jedno iz naselja gde se zbivala kolonizacija (nekadašnji *Franzstal* i *Josefstadt*). Potrebno je isto tako odabrati jedno domaćinstvo iz naselja Novi grad, kao i jedno iz naselja Vojni put. Svakako, kada je reč o naseljima formiranim masovnom stambenom gradnjom, biće potrebno odabrati barem 4, i to po jedno iz naselja Sava Kovačević, Sutjeska, Marija Bursać i Zemun polje. Konačno, u izbegličke socio-prostorne putanje jeste potrebno obuhvatiti na sledeći način. Po jedno domaćinstvo treba biti odabrano iz naselja poput Altine i Busija, kao i jedno sa sličnom putanjom u Batajnici, gde je takođe potrebno odabrati još jedno sa nešto dužom istorijom.

3.2. Prostori svakodnevnih praksi i prostorne diferencijacije

3.2.1. Prostornost i prakse stanovanja: metodološke refleksije

Prethodni odeljak je pružilo indikacije temeljnih procesa razdvajanja u stanovanju, a time i direktnu mapu za odabir 15 domaćinstava koja su bila podvrgnuta detaljnom ispitivanju socio-prostornih putanja, načina urbanog života i praksi svakodnevice. Utoliko, ovaj odeljak se upravo koncentriše na razmatranje prostornosti proučavanih slučajeva, s nastojanjem da se ispitaju veze, relacije i principi koji rukovode praktičnim shemama, zatim razlike u formama života i povrhu svega, kako se one distribuiraju u urbanoj svakodnevici, i to u posebnoj vezi sa stanovanjem. Već i prvi pogled unutar tih aranžmana, videćemo vrlo uskoro, ilustruje zbilja bliske veze sa socio-prostornim putanjama i rezidencijalnim razlikama utkanim u urbanu teksturu Zemuna. Radi se o prevashodno o *kontinuitetu bivanja urbanim habitantom* i očitim efektima raspodela formi života kakve su pratile ranije uočene pravce širenja i organizovanja urbane teksture. Klasičan jezik političkih ili ekonomskih sila - posebno kapitala shvaćenog u okvirima primarne organizacione jedinice urbanih predela (Smith, 2005; Harvey, 2005), pritom, ovde može biti od male koristi da se shvate zapetljani, *performativni* vidovi sklapanja urbanih predela (Farías, Blok, 2016a). Reč je naime o posve suptilnim procesima razdvajanja kolektiva kroz stanovanje i raspoređivanja specifičnih društvenih kategorija, koji su se ujedno odrazili i na sklapanje osnovnih parametara urbanog života u ovim slučajevima.

Iako svesni da su nalazi prikupljeni uz pomoć intenzivne urbane etnografije koje ćemo u naredna dva odeljka predstavljati *apsolutno ograničeni* na 15 proučavanih slučajeva, čak i taj limitiran broj opservacija na videlo direktno iznosi kako se kolektivne „sudbine“ provlače kroz urbanu situaciju i stanovanje. Staro jezgro, ali i zone formirane ranije tokom 19. veka poput Gornje varoši, dobijaju srednjeklasni „pedigre“ najpre usled međugeneracijskog prenosa i stabilnog nasleđivanja stambenih jedinica ili njihove kupovine, ali i niza drugih osobnosti – obrazovanja pre svega, koje se prikazuju kao izuzetno važne i smeštaju ih u podosta povoljnu poziciju u mnogobrojnim transakcijama. Utoliko, ovde društveni život dobija distinktivnu notu, te su i sami

praktični aranžmani jesu podešeni formama života gde se usmerenost ka karijeri i razne srodne aspiracije dolaze u prvi plan. U naseljima gde je stanovanje nastajalo masovnom stambenom gradnjom i/ili raspodelom kakva je kolonizacija, međutim, postoji unekoliko disparatna situacija. Mahom tehničari, službenici i radnici kao generacija koja je nasledila ove stambene jedinice, svoje skromno življenje i materijalnost koja ih okružuje, pretežno preusmeravaju ka deci kojoj odlazi dobar deo prihoda i ostalih resursa. Novoformirana naselja, mahom nastanjena izbeglicama, prikazuju međutim dakako zapetljane procese inkorporacije u urbani život i sticanje nešto privilegija. Ovde, zajedno sa skromnim socijalnim poreklom na videlo isplivavaju brojne teškoće da se uopšte uputi u urbane tokove, što na kraju proizvodi često rezignaciju i fatalizam.

Ključni momenat u obrazovanju ovih aranžmana zato čini sedimentacija mnogobrojnih odnosa koji se protežu kroz konstituisanje uobičajenog sveta. Grad, kako smo rekli u odeljku 2.2., nije zavisna varijabla nego upravo područje gde se kroz *integralnu svezanost sa stanovanjem zbiva profilisanje identiteta, pozicija i obavlja probiranje kompetencija* koja tela upućuju posebno na određene ekonomske stvarnosti, a potom i na naročitu materijalnost koja se oslikava kroz ustrojstvo stambenih prostora. Isticanje tog pretežno *socio-kulturnog momenta i performativnosti* koju akteri preduzimaju utoliko se prikazuje kao znatno življa i delikatnija životna situacija od standardnih scenarija političke ekonomije vezanih za „socio-ekonomski položaj“ i slične topografije društvenog sveta. Povrh svega, reč je i o dispozicijama, oblicima praktičnih shema koje su nastale u takvim sklopovima. Kao što ćemo imati prilike da vidimo u celini ovog odeljka, one proizvode posve oprečne modele življenja, načine razumevanja društvenog sveta, i to posebno kako i čemu se sopstveni život usmerava i gradi prostorno. Upravo na taj način, ova urbana pozicionalnost, istorija stanovanja, osnovni vidova transakcija i ključni obrisi svakodnevice i praktičnih aranžmana jesu naša polazna tačka u ovom odeljku kojoj ćemo pažnju posvetiti u drugoj sekciji.

Sledeći zadatak podrazumeva otključavanje urbane svakodnevice, uobičajenih ritmova i intervala praktičnog života koji se smeštaju u urbanim predelima. Već smo rekli da prostorna analitika i shvatanje osnovnih kontura aranžmana, dalje nalažu da se razmotri *kako se zbiva svakodnevno stanovanje* i šta čini tu uobičajenu prostornost, što će reći, da se direktno odgovori na pitanje postavljeno u sekciji 2.2.6. u vezi telesnosti: kakvi *kodovi* se rabe u prostornom biću i zašto se prakse uopšte smeštaju u određene lokacije, i s tim u vezi, kako praktikanti upravo kroz

distinktivnu prostornost prave osobene socio-kulturne ambijente i normativne aranžmane. Delom, istraživački zadatak jeste iziskivao da se pomire vernakularni model uobičajene prostornosti kakvu praktikanti razumeju i kategorijalne matrice izgrađene od strane istraživača, kako bi se naporedo obavile semiotička i morfološka analiza praktičnog života i potom što valjanije integrisala sa izvesnim strukturnim sklopovima. U metodološkom smislu, ispitivanje prostornosti na ovakav način naprosto znači da istraživač primeni ranije spomenutu „recepturu“ (Wacquant, 2014; Latur, 2015), ali i da pored direktnog ispitivanja *ko, kako, kada i gde*, razazna bliže ono što je naslućeno čistim posmatranjem - naprosto strpljivo „otkrivajući“ kakvi režimi prostornosti jesu „ugrađeni“ u različite vidove stanovanja. Često, odsustvo jasnog verbalnog izraza znači da prostornost dobija pun oblik pred istraživačem tek pošto neko vreme hodi naporedo sa praktikantima ne bi li se uočilo kako se pristupi prostoru odvijaju i grade u odnosu na uočene razlike.

Načelno, mi ćemo identifikovati *tri osnovna koda* da bismo opisali kako se kroz praktične sheme „čitaju“ urbani predeli a ujedno i sasvim *telesno* organizuje svakodnevni život, smeštanjem različitih radnji na određene lokacije. Reč je dakle, o *familijarnosti, selektivnosti i performativnosti*. Prvi od ovih kodova upućuje na posve opšte rutine, elementarno urbano bivanje i poznate lokacije, ali utoliko što se one shvataju kao krajnje „odomaćene“, poput lokalnih radnji i komšiluka. Dok se ovaj kod javlja u svim slučajevima, on ostaje gotovo isključiva forma prostornosti u novoformiranim naseljima, gde svakodnevica ostaje pretežno vezana za domaći život i nešto neposredne ekologije. Selektivnost na drugoj strani, upućuje na pažljivo smeštanje određenih praksi u urbane predele. Ova matrica se javlja mahom kod onih iz naselja sa masovnom stambenom gradnjom i njihovog „ekonomičnog“ načina života, ali i kod onih iz Starog jezgra koji na „sofisticiran“ način biraju mesta kupovine i sl. Konačno, među njima se gotovo isključivo javlja kod performativnosti koji upućuje na specifične prakse poput sporta ili kulturne „potrošnje“. Ova ispitivanja koja će u celini biti smeštena u trećoj sekciji imaju upravo cilj da otkriju ono što neki teoretičari bliski Lefevru (Zieleniec, 2007; Shields, 2013) prave sasvim uputnu razliku između *mesta kao ograničenog poretka* više međupovezanih elemenata koje pronalazimo unutar lokacija, i *prostora sačinjenog od odnosa, pokreta i krajnje mobilnih operacija*, kakve su smer, vreme i intenzitet. Upravo prostornost svakodnevnog života u proučavanim slučajevima i ove razlike jesu bitne da bi shvatili kako one prave specifične ambijente življenja i kakve prakse se u njima pronalaze. Stoga ćemo u četvrtoj sekciji sagledati kako je svakodnevna prostornost zapravo *tranzitivna* – odnosno, kako praktikanti upravo orijentišu, upravljaju i uspostavljaju praktični život

u odnosu na događaje i putanje kakvi se drugde javljaju i kako podešavaju sopstvene aranžmane shodno tim „odabranim“ ciljevima socio-kulturne kretnje. U poslednjoj, petoj sekciji, produbićemo analizu kodova i afekata koje pokreću pri evaluiranju i koncipiranju prostora, konkretno, neposrednih urbanih predela. Tu ćemo iznova uočiti bitne razlike između zahteva za „pravičnom“ raspodelom urbane infrastrukture koja je u fokusu praktikanta iz novoformiranih naselja i Batajnice, zatim, poretka čistoće na kom insistiraju oni iz naselja sa masovnom stambenom gradnjom i estetskih evaluacija kojima pribegavaju oni iz Starog jezgra.

3.2.2. Socio-prostorna istorija stanovanja, društveni rasporedi i oblici praktičnih aranžmana

3.2.2.1. Staro jezgro i urbani kontinuiteti

Uspostavljanje praktičnih aranžmana umnogome prikazuje kako stanovanje i konfiguracije urbanih predela duboko i trajno zadiru u organizovanje svakodnevice. Staro jezgro i zone poput Gornje varoši možda u tom pogledu oslikavaju najbolje na koji način se progresivno prave dugi lanci „prenosa“ privilegija i ulivaju u trenutnu stvarnost. Takva matrica pored rezidencijalne situacije gde je morfologija odavno „odstupila“ od vernakularne gradnje i poprimila „s sofisticiran“ arhitektonski izraz dakako je praćena i osobenim socijalnim profilom rezidenata - prevashodno visokoobrazovanih i zaposlenih kao stručnjaci ili komercijalisti. Iako ti urbani, pa samim time i socijalni kvaliteti koji okružuju njihovo življenje nisu prosto dati, prilike koje se ovde sreću - ponajpre na toj ravni transakcija ostvarenih unutar urbane ekonomije, na drugoj strani koegzistiraju sa uočljivim oblicima afiniteta i uopšte, poimanjem društvenog sveta. Sa znatnom dozom aspiracija, ovi praktikanti utoliko sopstvene aranžmane i svakodnevicu grade kroz posebne oblike kulturnih topologija u kojima se pojavljuju karijerno napredovanje i obrazovanje, a sa njima i osobeni socio-kulturni vidovi života i praksi.

Izrazi takvih stremljenja, posebno u smislu karijernog uspona i aspiracija koje uz njihov status prave dosta kompaktnu stvarnost - posebno ogledanu kroz finansije, jasno su vidljivi kod Jelisavete Antonijević, 41-godišnje direktorke marketinga u regionalnom predstavništvu jedne švajcarske farmaceutske kompanije i njenog supruga, 47-godišnjeg Miloša, stručnjaka u Ministarstvu inostranih poslova. Životnu putanju Miloša Antonijevića je inače obeležila predanost karijeri i to posebno u smislu obrazovanja i sticanja master diplome iz bezbednosti, čestih kurseva u inostranstvu i sl. Njegov posao u Ministarstvu inostranih poslova je takođe doživeo dosta preobražaja, te su Miloševa zaduženja takva da prati neke od segmenata pregovaračkog procesa za pristupanje Srbije Evropskoj uniji. Upravo takav karijerni povoj jeste nešto što Miloš vidi kao uspeh: „*Posle 20 i nešto godina konačno mogu, onako, da se opustim sad, da ne moram da se dokazujem bilo kome više*“. Slično jeste i kod njegove supruge Jelisavete koja je pre zaposlenja u korporaciji u kojoj trenutno radi, radila kao novinarka i kao predstavnik za medije u više organizacija i to po povratku sa školovanja u SAD, gde je stekla master diplomu. Jelisavetin posao direktorke podrazumeva osmišljavanje i vođenje marketinških kampanja, ali i nadzor nad nekolicinom regionalnih predstavništava kakva su ona u Hrvatskoj, BiH i Bugarskoj. Utoliko, kao i Miloš i ona često odlazi na poslovna putovanja a pored toga njihovi mesečni prihodi od više hiljada evra im svakako pružaju mogućnost da svakodnevni život oblikuju i ispune raznolikim aktivnostima, ali pre svega, da preurede njihov stan koji se nalazi u takozvanoj Modernističkoj četvrti Zemuna.

U ovaj stan od nešto više od 80 kvadratnih metara na drugom spratu zgrade izgrađene tokom 1930-ih godina, koja je zadržala raskošan izgled sa mermernim elementima enterijera, Antonijevići se smeštaju 2015. godine kada otpočinje njegovo temeljno preuređivanje. Dvostrano orijentisan i izuzetno prostran, ovaj trosobni stan je tzv. „salonac“ čiji je inicijalni oblik po zamislima arhitekta bio takav da se u nj, pored ukućana, smesti i služavka kojoj su namenjeni i zasebna vrata i spoljni prolaz u vidu balkona koji su je vodili do njene male sobe, tik uz kuhinju. Antonijevići međutim, tokom renoviranja tu sobu pretvaraju u kuhinju i čitav stan, uz pomoć arhitekta, opremaju novim nameštajem (od kojih su neki komadi ručno pravljeni), ali neke originalne elemente, poput kaljeve peći u spavaćoj sobi zadržavaju (*Slika 6.*). Antonijevići, pritom, na neki način nastavljaju kontinuitet stanovanja u starom jezgru Zemuna i to s Jelisavetine strane. Ona naime potiče iz porodice koja je tri generacije nastanjena u Zemunu – dede sa očeve strane koji je od međuratnog perioda bio sudija tadašnjeg sreskog suda i roditelja stomatologa koji žive

na ne više od 150 metara udaljenosti, u jednom secesijskom zdanju na Avijatičarskom trgu, gde je Jelisaveta odrasla i provela veći deo života. Ovaj stan konkretno, Jelisaveta dobija nasleđstvom od tetke sa očeve strane.

Slika 6. Modernistička celina i stanovanje. Stan Antonijevića delom zadržava karakteristike modernističke gradnje iz 1930-ih godina, uprkos tome što je u potpunosti renoviran. Nešto više od 80 kvadratnih metara čine dve spavaće sobe i dnevna, odmah do ulaza, a iza kojih se prostire dugačak hodnik sa kupatilom i toaletom, a završava u trpezariji i kuhinji u drugom delu stana.

Nedaleko od Antonijevića, uz Zemunski kej i vrlo blizu pijace i Mažuranićevog trga, u porodičnoj kući građenoj 1906. godine, živi 52-godišnja Nevena Grubin. Nalik Antonijevićima, fokus na profesionalnom životu, čini veći deo Nevenine svakodnevice. Kao doktor muzeologije i kustos u jednom muzeju u centru Beograda, njena zaduženja osim uređivanja izložbi podrazumevaju mnogo arhivskog rada, pretraživanja istorijskih izvora, njihovo tumačenje i

organizovanje u tematske celine. Približno 20 godina unazad, Nevena Grubin je predavala kao profesor u srednjoj školi, ali je paralelno bila izuzetno aktivna u jednom muzeološkom udruženju, te je više kao njen „hobi“ bilo studiozno proučavanje istorije. „*Baš je čudno to... Kad ti se u 44 godine ostvari san*“, ističe ona, upućujući na ponudu koja joj je stigla iz muzeja nakon njenog predanog rada u ovom udruženju. No, njena socio-prostorna trajektorija jeste unekoliko razlomljena. Nevena, naime, takođe potiče iz porodice koja se u Zemunu nastanila u međuratnom periodu, a u istoj ovoj kući, odnosno u drugom delu stanuju njen otac i maćeha. Po udaji ranih 1990-ih, ona se seli na opštinu Voždovac, ali pošto se rastala od muža, ona se 2013. godine vraća upravo u kuću u kojoj je odrasla. Sama kuća je u odnosu na inicijalno stanje podeljena na dva dela, od kog onaj u kom Nevena stanuje nevelik, sa nešto više od 50 kvadratnih metara. Ipak, tim skorim modifikacijama ona je ujedno proširena na drugi sprat, te je osposobljavanjem potkrovlja dobijena spavaća soba, a prizemlje je, u kom se nalazi i kupatilo, reorganizovano kao dnevni boravak. Nevenina stvarnost stanovanja u proteklih nekoliko godina se izmenila kada se njena 27-godišnja ćerka pre nekoliko meseci odselila. Na određen način, takav sled je omogućio da Nevena preuredi dnevni prostor i organizuje jednu bogatu biblioteku i manji radni sto – gde provodi i najveći deo vremena dok je kod kuće, čitajući i pišući naučne radove i pripremajući kataloge za izložbe u muzeju u kom radi.

Sličan tip gradnje, ali i oblik praktičnog aranžmana gde se gde smer i vrednovanje socio-kulturnih kretnji kakve su obrazovanje biva istaknut, takođe se prikazuje nešto dalje, na severnom obodu Zemuskog parka između Glavne i Vrtlarske ulice i u blizini bolnice, u bloku gradskih kuća, uglavnom građenih početkom XX veka, gde stanuju Butulije. Njihova kuća jeste panonskog tipa i podužno prati parcelu, tako da prednjim delom izlazi u potpunosti na ulicu. Supružnici, Nikola, 48-godišnji komercijalista u jednoj građevinskoj firmi i njegova supruga Tanja iste starosti, pedagog i vlasnica privatnog vrtića, u tu kuću se useljavaju 2006. godine, u kojoj žive sa njihove dve ćerke - 19-godišnjom Milom i 13-godišnjom Minom, dok se njihov 23-godišnji sin Marko, pre nekoliko meseci preselio u Kinu, gde radi kao košarkaški trener, Pre toga, Butulije su stanovale sa Nikolinim ocem u stanu u naselju Sutjeska u Gornjem Zemunu, u stanu od 60 kvadratnih metara koji je dobijen iz stambenog fonda preduzeća. Kako sami tumače, njima se „*baš posrećilo*“: kako su neko vreme bili u potrazi za novim životnim prostorom po rođenju najmlađeg deteta, ova zaista prostrana kuća od 130 kvadratnih metara, kupljena je za 115.000 EUR - uz nešto ušteđevine, manji kredit i novac dobijen prodajom prethodnog stana. No, prethodni vlasnik je bio

slikar i potkrovlje je služilo kao atelje, te je takođe usled slabog održavanja kuće podignute 1912. godine i građene u stilu secesije, bilo potrebno sanirati vlagu, promeniti stolariju i podove. Butulije su postepeno opremale dom kombinujući nameštaj iz starog stana i kupujući nov, i sveukupno organizujući prostor doma tako da prizemni deo, sa spavaćom i dnevnom sobom, koje gledaju na ulicu (Slika 7.), uz prostranu kuhinju i kupatilo budu „rezervisani“ za supružnike, a potkrovlje u potpunosti za decu.

Slika 7. Secesija i stanovanje. Dnevni boravak Butulija kao i čitavo prizemlje njihove kuće odlikuju prostrane sobe i visoki plafoni, doduše, potpuno renovirani po useljenju. Iza ovog frontalnog dela kuće koji gleda na mirnu ulicu u blizini Zemunskog parka, nalaze se prostrana trpezarija sa kuhinjom i kupatilom, a u potkrovlju, čitavom površinom osnove kuće se prostire dečija spavaća soba.

Iako su posebno u poslednje vreme njihovi prihodi umanjeni, socio-kulturni stav kakav se podstiče kod Butulija posve deluje afirmativno na aktivnosti koje njihove dve ćerke preuzimaju, i to posebno kao lična inicijativa. Tako 19-godišnja Mila kao maturant volontira u nevladinoj organizaciji koja se bavi ekološkim pitanjima, a pritom nekoliko puta nedeljno radi i u jednom obližnjem kafiću „za džeparac“. Kod Butulija, to jeste najpre stvar „da se nauče da budu odgovorni“, kako to Tanja postavlja, premda u poslednje vreme ona i Nikola prihoduju oko 1000 EUR. Mahom, taj novac dolazi od Nikoline plate komercijaliste u firmi koja trguje građevinskom opremom i alatima. Nekih 20 godina unazad Nikola se bavi sličnim poslovima, dok je Tanja - iako sa diplomom nemačkog jezika sa Filološkog fakulteta u istom periodu bila direktorka internacionalnog vrtića. No, od skora ona je pokrenula sopstveni vrtić u kom je suvlasnica. „*Oduševljava me kombinovani program kad imaš više generacija jer se mlađi uče od starijih a ovi se, znaš, uče strpljenju*“, objašnjava pedagoški program kakav primenjuje. Ipak, lokacija vrtića u jednom od novijih zemunskih naselja je bila nužnost usled niske rente. Istovremeno, to je donelo i manje potencijalnih korisnika, te Tanja zarad uštede sebi uplaćuje tek minimalnu zaradu, a takođe drži i časove engleskog i nemačkog jezika.

Forme života gde se uočava se relativna postojanost, posvećenost ka raznolikim vidovima unapređivanja telesnih znanja i veština i uopšte, jedna kompaktna socio-kulturna putanja, nastavlja se na izvesni kontinuitet stanovanja i kod Lazića u Gornjoj varoši. Njihov dom koji se nalazi između ulica Cara Dušana i Ugrinovačke i neposrednoj blizini stadiona FK Zemun, koja se istorijski formira pretežno tokom XIX veka i dobrim delom zadržava morfološku strukturu kuća panonskog tipa. Po mnogo čemu, njihov dom je osoben – najpre po tome što u njihovoj porodičnoj kući od preko 200 kvadratnih metara stanuje njih 11. Naime, Lazići takođe održavaju jedan kontinuitet socio-prostorne trajektorije, pošto se iz jednog sela pored Rume doseljavaju u Zemun početkom XX veka. Kuća u kojoj stanuju je kupljena 1966. godine i to od strane najstarije članice porodice Lazić 92-godišnje Mirke. U inicijalnom obliku, to je bila kuća sa samo dve prostorije i koja se podužno širi u dubinu parcele od nekih 3 ara. Na samom kraju su se nalazile pomoćne prostorije (poput štale), te Lazići postupno počinju najpre te delove da modifikuju i pretvaraju u stambeni prostor, da bi konačni oblik kuća dobila 1995. godine izgradnjom drugog sprata. Takvo, gotovo pa organsko „narastanje“ kućnog prostora je pratilo nove članove i njihove životne

prekretnice, poput stupanja u brak. Najpre, to čini Mirkin sin Kosta, penzionisani 72-godišnji tehničar telekomunikacija i njegova 69-godišnja supruga, Divna, penzionisana administrativna radnica sa rođenjem njihovo dvoje dece – Ivana, komercijaliste starog 41 godinu i ćerke Ivane, bankarske službenice, stare 39 godina. Upravo Ivan sa svojom suprugom Milenom, takođe komercijalistom i njihova dva sina Nemanjom i Aleksandrom, starim 5 odnosno 7 godina zauzimaju drugi sprat. Ivanin 39-godišnji suprug Goran, pomoćnik notara i njihovo dvoje dece, Luka i Žana, stari 8 i 11 godina zajedno sa roditeljima i bakom žive u prizemlju.

Ovaj aranžman jeste po mnogo čemu osoben, ne samo usled ove autohtone tehnike gradnje, već i kompleksne organizacije njihovog svakodnevnog prostora. Čak četiri generacije među njima svakako da na jednoj strani donose krajnje šarolik pejzaž svakodnevice, ali isto tako obitavaju u jednom reciprocitetu. Sa tri penzije – najstarije Mirke, njenog sina Koste i snaje Divne, i četiri plate, „distorzije“ su minorne i zajednički troškovi, poput računa ili namirnica se gotovo u hodu i tokovima svakodnevice preraspodeljuju, bez unapred određenih „uloga“. Protičući bez preteranih „distorzija“ uz izgledan komfor, njihova svakodnevica ne poznaje ekonomizaciju kakve su štedljivost, iako se mahom zahvaljujući Divni, ozbiljno vodi računa o održanju domaćeg života. Ivana kao bankarska službenica sa višom školom i njen suprug Goran kao pomoćnik notara prihoduju nešto više od 1000 EUR mesečno, a njen brat Ivan i supruga Milena, oboje zaposleni kao komercijalisti sa višom školom imaju 1800 EUR mesečno. Podosta „relaksiran“ stav kakav se ovde susreće omogućava da se praktični život i svakodnevica upute na, kako ćemo videti raznolike aktivnosti i razvoju naročitih afiniteta kakve oni podstiču kod svoje dece.

3.2.2.2. Masovna stambena gradnja i aranžmani socio-kulturnih preobražaja

Dok potonji slučajevi, čak i u ovako grubim crtama, dobro ilustruju kako čitavi aranžmani poprimaju osnovni oblik kroz prenos privilegija u stanovanju, vezuju za određene zone ali i to kakve relacije – a pre svih one izražene u novcu, ustanovljuju njihove stvarnosti, i drugde gde društvene raspodele integralno prate rezidencijalnu istoriju, donose specifične oblike stvarnosti. Upravo nedaleko od Lazića i urbanih područja formiranih pre više od jednog veka, pronalaze se

drugačije morfološke situacije nastale masovnom stambenom gradnjom, ali i drugačiji oblici praktičnih aranžmana. Mahom, situacija kakva se zatiče unutar naselja „Sava Kovačević“, „Sutjeska“ i „Marija Bursać“ građenih oko Prvomajske ulice jeste ona koja stoji pred generacijom tehničara, službenika i radnika koji su stanove raspodeljivane kolonizacijom ili kroz stambene fondove dobili u nasleđe, i njihovim stremljenjima kao prve generacije koja se bespogovorno koncentrišu oko socio-kulturne putanje dece. Za praktikante iz ovih naselja perspektive „preskakanja“ rangova i uopšte, svekolika društvena mutacija tela kakva se dobija različitim veštinama, temeljno prožimaju njihov dnevni život i to najpre kroz izuzetno obazrivu kalkulaciju i srodne prakse koje upravo čine da se sopstvene navike, količina, skup i kvalitet svakodnevnih artefakata, te vremenske i prostorne raspodele dobrim delom podese shodno ovom cilju.

Iako teško potpadaju pod čisto mehaničko ili „idealno-tipsko“ rukovođenje, mnoštvo ovih oblika transakcija i režima raspodele, sa osnovnim htenjem i namerom da se resursi pruže deci, čine integralni deo praktičnih shema i svakodnevice. To naročito važi za Milinkoviće iz naselja Sava Kovačević, odnosno, 59-godišnju pravnicu Biljanu i njenog supruga, Dragoslava, penzionisanog mašinskog tehničara istih godina. Sa skoro 30 godina radnog staža pravnice u jednoj medicinskoj instituciji, Biljana od skora dobar deo sopstvenih prihoda sada raspodeljuje sinu i ćerki nakon što su oni započeli samostalne živote. „*Sigurno za njih dam i više od 30.000 mesečno, znači, i više od njegove penzije*“, upućuje Biljana na iznos koji se daje deci, uglavnom da bi oni pokrili račune, koji je ekvivalentan invalidskoj penziji Dragoslava. Gotovo dve decenije je prošlo od kako je Dragoslav izgubio posao tehničara u *Teleoptiku* početkom 2000-ih kada je proglašen „tehnološkim viškom“, posle čega nije ni tražio dalje posao, zaključujući „*ko bi mene uopšte i hteo...*“ Usled deformacije kičme njegov radni status je ionako postao upitan, te je on posle nekoliko godina dobio invalidsku penziju. Život Milinkovića jeste utoliko prošao nekoliko faza, od kojih poslednju čini odseljavanje sina Bojana i ćerke Mirjane i dobijanje unučadi. Biljana i Dragoslav su stoga sada upućeni dobrim delom na čuvanje unuka i pomaganje sinu koji živi u Kotežu i ćerki koja stanuje u Kumodražu. Unutar takvog aranžmana, njihov stan dodeljen 1976. godine Dragoslavovom ocu kao takođe zaposlenom u preduzeću *Teleoptik*, umnogome je zadržao originalne materijale iz perioda gradnje, poput parketa, kuhinjskih i pločica u kupatilu, pa i starijih delova nameštaja. No, Milinkovići su se trudili da, shodno mogućnostima, obnavljaju inventar i unekoliko „oplemene“ izgled ovog dvostrano orijentisanog, dvoiposobnog stana koji se rasprostire

na 67 m² i nalazi se u petospratnoj zgradi blokovskog tipa gradnje sa, s jedne strane pogledom na vrtić, a sa druge na mali park.

Relativno prostran i komforan stan Milinkovića, organizovan sa glavnim podelom na dnevni boravak, trpezariju i kuhinju kojima se pristupa odmah sa ulaza, i dve spavaće sobe i kupatilom u drugom delu, nije poprilično česta pojava u ovim naseljima. Stvarnosti stvorene oblicima državne provizije stambenog prostora koje se daju pronaci i u naselju „Marija Bursać“ i soliterima od 20 spratova izgrađenim 1986. godine gde stanuju Radivojevići, prikazuje drukčiju socio-morfološku situaciju. Upravo taj stan, na četvrtom spratu zgrade koja direktno gleda na nekolicinu ilegalno podignutih kafića i radnji tokom 1990-ih godina u Prvomajskoj ulici, dobio je odmah po gradnji Zoranov otac kao nekadašnji radnik građevinskog preduzeća *Trudbenik*. Do tada, Zoran, njegovi roditelji i brat žive u kući sa samo jednom sobom i kupatilom, izgrađenoj iznad Tošinog bunara tokom 1960-ih sa minimalnim sredstvima koje su imali. Ubrzo po preseljenju u ovaj stan, Zoran se kasnih 1980-ih godina ženi i tada dolazi i njegova 52-godišnja supruga Senka, čistačica u lokalnoj osnovnoj školi, ali se i rađaju dve ćerke. Starija, Snežana se skoro udala i odselila, te sada u ovom nevelikom stanu od 52 kvadrata sa Zoranom i Senkom, živi i njihova mlađa ćerka Ana, 30-godišnji *freelance* grafički dizajner.

Nekoliko godina nakon sticanja diplome grafičkog dizajnera, Ana radi tzv. *freelance* poslove od kuće, kakvi se danas mogu pronaći na raznim veb-sajtovima. Naime, njena svakodnevica jeste bazirana na brzini i umešnosti da se, u krajnje kompetitivnoj atmosferi, isporuči izvesno grafičko rešenje za naručioce kakve su uglavnom korporacije. Otuda, njena zarada dakako oscilira i ona je pretežno tretira kao „džeparac“ – što je ne toliko drugačije od situacije kada je radila u lokalnom kafiću kako bi plaćala školarinu, pošto je mesečnih 56.000 RSD koliki je zbir Senkine i Zoranove zarade, dovoljno tek da se plate mesečni računi i pažljivo kalkuliše oko kupovine namirnica za ishranu. Posao čistačice u osnovnoj školi za koji zarađuje minimalac, Senka je prihvatila nakon što su Radivojevići pre gotovo 15 godina bili prinuđeni da zbog gubitaka zatvore porodičnu trgovinu auto-delovima. Dok je Senka pre radila kao prodavačica u radnji sportske opreme, Zoran je pak, kao školovani mehaničar bio konstantno upućen na automobilske delove te je i njegov trenutni posao u istoj branši, kao vozač dostavnog vozila, gde zaradu prihvata pomirljivo, ali osnovnu satisfakciju pronalazi u vaspitanju ćerke: „*Mnogo, ali znači, mnogo mi je drago što je ona tako uporna i što znam da će sutra imati dobru platu.*“ U takvim prilikama, njihov stan je

takođe pretrpeo malo izmena od perioda kada je useljen. Nameštaj je delom obnavljan, ali je sama organizacija ostala nepromenjena, sa trpezarijom i kuhinjom u centralnom delu (Slika 8.), malom dečijom sobu i kupatilom sa leve strane od ulaza i dnevnim boravkom sa desne, koji je pregrađen prozirnim staklenim panelima. Radivojevići su pritom, podelili tu dnevnu sobu sa masivnim ormarom i tako uspeali da provizorno formiraju još jednu spavaću sobu.

Slika 8. Masovna stambena gradnja i mobilnost elemenata 1. Stan Radivojevića, veličine nešto više od 50 kvadratnih metara, dobrim delom je zadržao originalni oblik, te se uz trpezariju na ulazu, direktno prolazi ka kuhinji a sa desne strane kupatilu i dečijoj sobi. Nalik onome što smo zaključili u prethodnom odeljku, funkcionalna organizacija ovde prevladava i prostor je

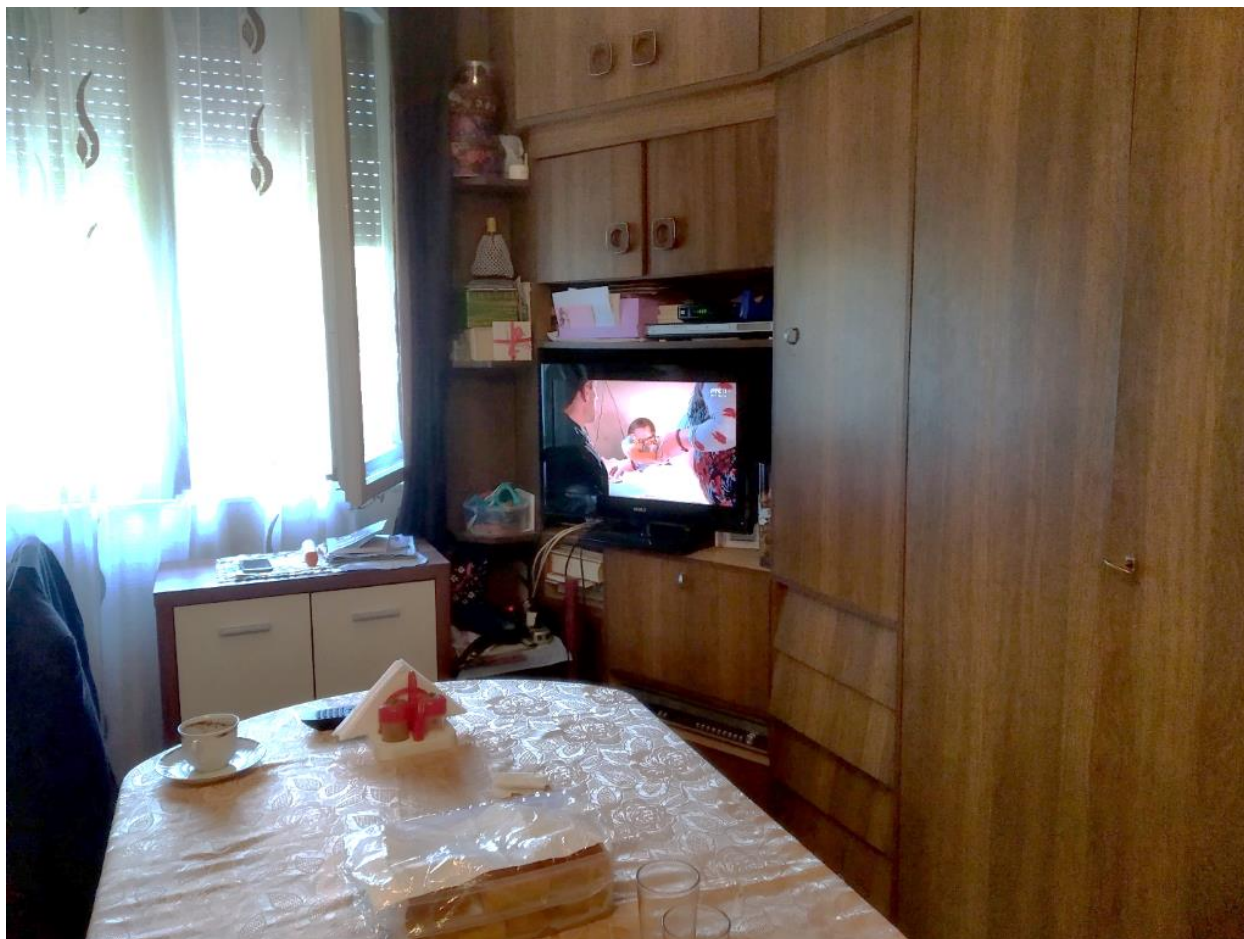
organizovan tako što je pregrađen mobilnim elementima, te trpezarija je odvojena od dnevnog boravka staklenim panelima.

Niz Prvomajsku ulicu se takođe pronalazi i naselje „Sutjeska“, građeno počev od kasnih 1970-ih godina, sa pretežno šestospratnim zgradama horizontalne orijentacije koje kontinuirano formiraju blok. Slično kao i u prethodnom slučaju i kod Tadića koji žive na petom spratu jedne od tih „lamela“, socio-prostorna putanja stanovanja jeste rezultat državne provizije. Naime, majka Danila, 42-godišnjeg vozača *Gradskog saobraćajnog preduzeća* dobija ovaj jednoiposobni stan od 58 kvadratnih metara 1981. godine kao radnica preduzeća *Galenika*, u koji se porodica doselila iz male, provizorno izgrađene kuće u Rakovici. Danilo stanuje u ovom stanu od svoje 4. godine. U međuvremenu, njegov stariji brat i majka su se odselili, tako da Danilo sada živi sa 38-godišnjom suprugom Sanjom koja primarno jeste domaćica, ali se bavi i *on-line* savetovanjem u vezi ishrane, i njihove dve ćerke, Evom i Verom, starim 8, odnosno 2 godine. Stan Tadića gleda na mali park, fudbalsko igralište i niz drugih zgrada u ovom naselju. U prethodnih nekoliko godina, Tadići su se ozbiljno bavili preuređivanjem stana. Iako nisu pravili nikakve veće modifikacije u samoj organizaciji stana u kome se uz dugačak hodnik sa desne strane nalaze dnevna soba, trpezarija i balkon i kuhinja, a na samom kraju dečija soba i kupatilo, Danilo i Sanja su svaku od prostorija potpuno preuredili sa novim, kupljenim nameštajem.

Svakodnevnica Tadića jeste doživela dosta preobražaja sa Danilovim novim zaposlenjem. Gotovo 20 godina unazad, od završetka Saobraćajne škole, Danilo Tadić iz naselja Sutjeska je radio kao vozač dostavnih vozila za različite firme, od kojih su mnoge odlazile u bankrot, na preporuku rođaka početkom 2017. godine, poslao prijavu na konkurs u *Gradskom saobraćajnom preduzeću*. Šest dana u nedelji Danilov dan započinje u stvari u toku noći, kada se oko 2.30 h budi da bi se pripremio za posao i stigao na autobus koji iz Ugrinovačke ulice vozi vozače ka depou na Novom Beogradu, gde on svakog jutra u 4.15 h preuzima autobus. U odnosu na pređašnja iskustva, ovakav aranžman njemu izuzetno pogoduje: „*Znaš, kad razmislim, ono... Radiš za 35.000 i ono... Redovno kasni plata, pa ti ne da pare za gorivo, iz svog džepa daješ...*“ Na mesečnom nivou Danilo prihoduje oko 70.000 RSD, dok je njegova supruga Sanja na drugoj strani posvećena potpuno domaćem radu, iako je do pre par godina radila kao trgovac u porodičnoj radnji. Sanju je međutim

upravo iskustvo u trgovini povuklo da počne da istražuje zdravu hranu i vegansku ishranu, te je posle nekoliko godina intenzivnih kurseva i seminara odlučila da putem *Facebook* stranice izrađuje recepte i režime ishrane po narudžbini, gde uprkos različitom obimu posla, uspeva da na mesečnom nivou zaradi približno 300 EUR.

Sličan tok, barem kada je reč o promeni zaposlenja koja dovodi do unekoliko „relaksiranijeg“ stava se zatiče i kod Stankovića u Zemun polju – naselju koje prati pravac urbanog širenja i aglomeracije, i koje je najvećim delom formirano na nekadašnjem poljoprivrednom zemljištu uz *Put za Novi Sad*. Od skora, 51-godišnji Vladimir je postao poslovođa u jednom poljoprivrednom kombinatu. Njegova svakodnevica sada jeste upućena na organizaciju i koordinaciju delatnosti opštih službi, te se on brine o odgovarajućem toku procesa koji teku naporedo sa proizvodnjom - kao što su čišćenje, menza za radnike, tehničko održavanje i sl. Zajedno sa zaradom njegove 49-godišnje supruge Dragane, koja radi kao prehrambeni tehničar u jednom trgovinskom lancu, gde kontroliše prvenstveno kvalitet mesnih proizvoda, svakodnevica koja žive sa ovim primanjima jeste daleko „relaksiranija“, na šta upućuje i njihova perspektiva: „*Nije sad ono, da mi tu, znaš živimo bog zna kako dobro, ali da je bolje, bolje je*“. Ipak, red prioriteta je i ovde jasno postavljen i najvećim delom vezan za obrazovanje 19-godišnjeg sina Mihajla, studenta Elektrotehničkog fakulteta i ćerke Isidore, učenice stare 14 godina. Umnogome, to je učinilo i da sama materijalnost stana Stankovića zadrži prvobitni izgled, posebno što se nameštaja tiče. Kao takva, ona jednako nalaže i mnoštvo modifikacija u svakodnevici, pomeranja i razmeštanja unutar skromnih 34 m². Kao i mnogi drugi stanovi građeni tokom 1970-ih u Zemun Polju, i ovaj je bio osmišljen upravo za radnike narastajuće industrije, i posebno, obližnjeg *Instituta za kukuruz*. Stan je konkretno bio kupljen od strane majke Vladimira 1973. godine, koja je bila službenica u jednom građevinskom preduzeću, ali su izmene u tom pogledu bile minorne. Vladimir i Dragana su skoro renovirali nekadašnji podrum i napravili još jednu zasebnu sobu koju Mihajlo koristi, te je ona kao takva razdvojena od njihovog stana, koji je jedan od 6 istih takvih u tipskoj dvospratnoj zgradi, i to sačinjen od kupatila koje se nalazi desno od ulaznih vrata, hodnika, jedne sobe i kuhinje (*Slika 9.*).

Slika 9. Masovna stambena gradnja i mobilnost elemenata 2. Stankovići stanuju u 34 kvadratna metra i stanu koji se nalazi u tipskim zgradama građenim u Zemun polju sa unutrašnjim prostorom koji je sačinjen od sobe i kuhinje koje su postavljene paralelno te imaju istu površinu, hodnika koji ih poprečno spaja, ali skraćenog toliko za površinu malog kupatila koje se nalazi do ulaza u sobu.

Većih modifikacija još od adaptacije kuće tokom 1990-ih godina, nije bilo ni kod Nedeljkovića. Njihova kuća se nalazi u jednom od starijih naselja u Gornjoj varoši, u neposrednoj blizini Ugrinovačke ulice. Kao dete kolonista, kuću u kojoj Nedeljkovići stanuju je od oca nasledila 60-godišnja Svetlana, pravica zaposlena u jednom pozorištu, da bi je zajedno sa suprugom Milošem, 60-godišnjim opštinskim činovnikom nalik mnogima u Zemunu, adaptirali i nadogradili. Miloš je u šali naziva „jedan mastodont“: ona je najpre izdvojena na dva dela tako da u drugom živi porodica Svetlaninog rođenog brata, a Nedeljkovići u drugom delu koji u osnovi

ima oko 30 kvadratnih metara. Miloš, rođeni Vračarac se tu doselio i zajedno sa Svetlanom tokom 1990-ih godina, po rođenju dece i uz kreditno zaduživanje, podigao potkrovlje u kom se nalaze Olgina i Oliverova soba. Još uvek vidljiva stara stolarija, a u samom prizemlju se nalaze dnevna soba koja se pretvara u spavaću sobu dvoje supružnika, trpezarija, mala kuhinja i kupatilo mahom oslikavaju posebnu konstelaciju odnosa. Kako Miloš objašnjava, „zna se šta su prioriteti i na šta se troši“, upućujući prevashodno na troškove studija 26-godišnje Olge i 23-godišnjeg Olivera, studenata Defektološkog, odnosno, Fakulteta primenjene umetnosti. Sa nešto više od 80.000 RSD ukupne mesečne zarade stoga se pažljivo i smerano rukovodi. Kao činovnik u jednoj državnoj instituciji, gde Miloš radi dobar deo životnog veka, isto kao i njegova supruga Svetlana, zaposlena kao pravica u jednoj kulturnoj instituciji, nastoje da „isprave“ njihove greške – prvenstveno kritikujući sopstveni manjak ambicija i aspiracija. Sa dosta afekcije, kurs svakodnevce Nedeljkovića zato jeste uperen ka ovom vidu socio-kulturnog pregnuća koji sa druge strane uključuje takođe pažljivo rukovođenje elementarnim parametrima svakodnevnog života. „Ne pamtim kad ja nisam bila u minusu“, upućuje Svetlana na česta zaduživanja u banci kakva obično nastaju kada se, nakon odvajanja za ove tokove koji po temporalnosti organizuju spletove mnogobrojnih praksi u domaćem životu, na horizontu svakodnevce pojave uobičajeni troškovi, poput nabavki hrane i sl.

Razmeravanje tih „alatki“ koje učestvuju u proizvodnji svakodnevce i distribuiranju uobičajenog života u ovim slučajevima, dovodi do posebnih oblika materijalnosti koja se potpuno posvećuje ovim tokovima, ali pre svega do temeljnih telesnih osećanja, kao što 49-godišnja Ivanka Arsenović iz naselja Novi grad želi za svoje dve ćerke, „da urade nešto više u životu“. Kod Arsenovića u Novom gradu, mnogo toga jeste bilo određeno Ivankinom odlukom da sa Danijelom i Ksenijom napusti supruga. Jedini posao koji je u tom trenutku mogla pronaći jeste bio u lokalnom supermarketu u Prvomajskoj ulici gde konkretno radi na delikatesu. Ivankine smene variraju i ona često pregovara sa poslovođom da radi u popodnevnoj ili noćnoj smeni, kako bi u jutarnjim časovima dodatno zarađivala. Naime, njen drugi angažman nekih 10 godina unazad jeste stalno čišćenje i održavanje doma bogate porodice „tajkuna“ na Bežanijskoj kosi gde mesečno uspeva da zaradi iznos približan njenoj plati u supermarketu od 35.000 RSD. Relacioni splet i prostornost u kom Ivanka uspeva da prikupi na mesečnom nivou dovoljnu količinu novca za plaćanje kirije, računa i hrane, izgledno funkcioniše sa osobenim principom razmene i reciprociteta. Ona na određen način jeste ponosna na stalne pohvale koje od gazda dobija usled pedantnog i detaljnog

čišćenja i velikog stepena poverenja koje je godinama kod njih sticala – toliko, da oni ponekad njoj poklanjaju hranu, poput uvoznih sireva, a neretko i komade odeće za ćerke. Ksenija je 26-godišnja medicinska sestra, ali i ona takođe „radi privatno“ kako to definiše. U prvim godinama kada njihov stanarski „staž“ započinje, Ksenija takođe zajedno sa Ivankom počinje da čisti stanove i to po preporuci rođaka sa Novog Beograda. Ona iz tih razloga istovrsno bira noćne smene na svom osnovnom poslu, u jednoj gradskoj bolnici gde od pre dve godine radi kao medicinska sestra. Danijela stara 25 godina, student komunikologije na jednom privatnom univerzitetu, koja radi kao konobarica u lokalnoj kafe-piceriji za oko 40.000 RSD. No, ona ovaj posao shvata kao prelazno stanje i to prevashodno da bi plaćala studije.

Trajektorija stanovanja kod Arsenovića je po mnogo čemu osobena. Ivanka koja u Beograd dolazi ranih 1990-ih godina iz malog sela u opštini Lučani se udaje i sa Danijelom, Ksenijom i tadašnjim suprugom živi u kući u Surčinu, koja je u vlasništvu vojske, a koju je njen suprug, kako objašnjava, „*dobio na čuvanje*“. Pošto se rastala sa suprugom 2007. godine, njih tri najpre neko vreme žive kod rođaka na Novom Beogradu, da bi posle godinu dana iznajmile mali suteran par ulica dalje od kuće u kojoj trenutno žive od oktobra 2009. godine. Kuća od 60 m² se nalazi neposredno uz Vojni put, pretežno naseljen Romima. U prvo vreme, zajedno sa njima živela je još jedna žena kao cimerka, da bi potom ostale samo njih tri. Ono što je presudno uticalo da ostanu ovde jeste cena mesečne rente od 150 evra, uprkos mnoštvu problema koje one vide sa ovom kućom, poput loše stolarije, vlage i utoliko, povećanih troškova za grejanje na struju. Samu kuću njen vlasnik *ad hoc* uređuje i postupno nadograđuje isprva skroman prostor sa samo jednom prostorijom koja služi kao kuhinja, trpezarija i dnevni boravak ali i prostor gde Ivanka spava, sa još dve manje, dozidane sobe – jedne, koju Ksenija i Danijela dele, i druge koju ne koriste usled previše vlage (*Slika 10.*).

Slika 10. Vernakularna individualna gradnja. Kuća koju Arsenovići iznajmljuju predstavlja uobičajen vernakularni izraz i njena proširenja su posebno vidljiva spolja. Iz dvorišta se ulazi u centralnu prostoriju koja kontinuirano sadrži kuhinju, trpezariju i dnevnu/spavaću sobu koja na dnu ima samo mali prozor, dok je sa desne strane od ulaza smeštena jedna spavaća soba. Druga se nalazi levo od ulaza i ona je naknadno dodata od strane vlasnika.

3.2.2.3. Novoformirana naselja i „distorzije“ uklapanja u gradske mreže

Prethodni slučajevi valjano opisuju ustrojstvo svakodnevice i aranžmana koji mahom nastaju u naseljima sa masovnom stambenom gradnjom, ukazujući ujedno na principe transakcija, raspodele i utoliko, elementarni oblik praktičnog života na koji su upućeni ovi praktikanti kao

službenici, tehničari i radnici. Ipak, ono što se ovde jasno prikazuje jeste komplikovan vid distribucije, koji naporedo sa rezidencijalnim procepima, stvara izvesnu pozicionalnost za aktere. Već smo istakli da se ovakve kolektivne sudbine i suštinska celovitost „mreže života“ (Harvey, 2005) odnosno *Lebenswelt*, uspostavljaju ne uz pomoć sistemskih premisa, nego upravo kroz procese uklapanja u gradske mreže i socijalne konfiguracije, a putem kojih se postupno za konkretna tela privezuju izvesne privilegije i postavljaju osnovne spone tih aranžmana. Ono što se upravo kroz ovaj uporedni prikaz, gde urbani kontinuitet, posebno u onim slučajevima iz Starog jezgra, prikazuje upravo kakve se kvalitativne distinkcije protežu kroz rasporede i socio-prostorne putanje stanovanja i iskazuju upravo povodom uključivanja u urbane tokove „produktivnosti“ i same selekcije kakva nastaje povodom „adekvatnih“ kompetencija. Takva situacija možda i najgrublji izraz dobija među onima sa izbegličkom putanjom, što smo uostalom i naslutili u sekciji 3.1.4. govoreći o socio-morfološkim odlikama rezidencijalnih zona Zemuna.

Jedan od tih posebnih slučajeva jeste etnizacija koja zahvata celinu naselja Vojni put (neplanski) građenog približno od sredine 1960-ih godina i nastanjenog pretežno romskom populacijom. U tim, često neuslovnim građevinama koje su sastavljene od različitih vrsta materijala i krajnje spontano, stanuje i Šaban Ramadani, 50-godišnjak, njegova supruga Almira stara 47 godina i njihova tri sina – Arben, Bekir i Seid, stari 27, 21, odnosno, 13 godina. Ramadani su izbeglice iz Kosovske Mitrovice i na Vojni put dolaze 1999. godine, gde u prvo vreme stanuju kod Almirinog brata, a potom, uz nešto novca koji su dobili prodajom imovine kupuju plac manji od jednog ara. Tu najpre stanuju u jednom objektu napravljenom od lakih metala, poput lima, da bi tek 2011. godine uz pomoć *Komesarijata za izbeglice*, dobili građevinski materijal u vrednosti od 500.000 RSD i postupno, uz pomoć komšija i rođaka, sami sazidali kuću sa po 30 m² na oba sprata (*Slika 11.*). Ramadani ipak žive samo u prizemlju, koje je uređeno i podeljeno na trpezariju i kuhinju kao jednu prostoriju, zatim kupatilo i dve sobe, pošto je drugi sprat ostao nedovršen usled manjka sredstava. Sa manjkom sredstava i samo uređivanje kuće je ovde postalo sporije, te je njihova materijalnost, posebno u smislu nabavke nameštaja i pokućstva, donekle improvizacija zasnovana na kupovini polovnih, korišćenih stvari.

Slika 11. Materijalnost „divljih“ naselja. Kao i mnoštvo građevina u naselju Vojni put koje i dalje zadržavaju takvu materijalnu strukturu, kuća Ramadanija je takođe otpočeta kao skromno sklonište građeno od lakih materijala, da bi potom bilo oziđivano čvršćim materijalima. Pritom, morfološki slojevi više poteza gradnje su vidljivi ne samo na strukturama građevina, već najpre na krajnje spontanoj aproprijaciji prostora, odnosno, parcelizaciji koja je često usputno vršena, kao i na infrastrukturnoj materijalnosti koja je dodavana dugo nakon što je naselje formirano.

Kod Ramadanija se jasno prikazuju akumulirana svojstva potekla od *rangiranja kvalifikovanosti* i izvesne „nekompatibilnosti“ sa ekonomijom čiste valorizacije koja je na određen način recipročno kod njih izazvala neumoljivi fatalizam i rezignaciju gde ključni stav čini „*ne mo'š ništa bez veze*“. Ta svojstva dobrim delom potiču od režima ontološke distribucije kakva je upravo savremena ekonomija sa definicijama „prethodnog radnog iskustva“ i „kvalifikacija“, direktno

svezanih za konkretno telo, koje Ramadani – uostalom, kao i mnogi maločas spomenuti sa izbegličkim iskustvom, ne uspevaju da ostvare ili zadovolje. Iako Šabanovim sinovima i njemu samom, obrazovne kvalifikacije ne manjkaju pošto su sva trojica obučeni za pekare, odnosno, rudare, Ramadani utoliko ne uspevaju „pretoče“, usled čega ostaju u vidu *etnizirane ekonomije*, gde razmena rada za novac i radni angažman uopšte dolazi i gradi se u nadasve uskim socio-prostornim okvirima. Šaban je nekada radio kao rudar u Trepči, ali u Beogradu/Zemunu on je kao i njegova dva starija sina, mogao samo da obavlja povremene fizičke poslove kakvi su utovar/istovar voća ili rad na gradilištima. Ramadani stoga često ne uspevaju da generišu dovoljno novca da bi se sve vitalne infuzije ugrađene u domaći život. Tek nešto više od 40.000 RSD koje mesečno zarade, ponekad nisu dovoljni da se plate svi računi, hrana i nabave lekovi za Šabana. Kako on sam na to gleda, „*naš život ti je k'o na ringišpil!*“ Povremeni poslovi Arbena i Bekira, dva starija Šabanova sina, i to uglavnom kao pred-radnika na gradilištu *Beograda na vodi* u noćnoj smeni koja otpočinje od 10 časova naveče, gde je njihov glavni zadatak da džakove cementa i ostale materijale naprosto donesu i rasporede na spratu koji se trenutno gradi, nisu ni dovoljni ali ni mnogo sigurni. Po povratku sa gradilišta, oni često ne znaju da li će i sutra naveče raditi, te su česti dani kada se do kasnog popodneva nestrpljivo gleda u telefon u iščekivanju poziva lokalnih „medijatora“ koji u njihovom komšiluku angažuju radnike za takve poslove. Kada se to ne desi, Ramadani sami odlaze na pijacu Kvantaš gde nude svoje usluge. Naime, kao i mnoštvo njihovih komšija na Vojnom putu, odnosi razmena počivaju na *intenzivnoj geografiji* stvorenoj ličnim poznanstvima i krhkim semiotičkim procesima čiji osnovna svrha jeste upravo „uplivati“ u režim *asimetrične razmene* i to pridobijanjem poverenja kod onih koji se javljaju kao akteri medijacije, ili bolje reći mikro-preduzetnici koji za potrebe urbane ekonomije angažuju radnu snagu.

Ovakve stvarnosti, rekosmo već u prethodnom odeljku u vezi narastanja izbegličke populacije i socio-materijalnih modifikacija time stvorenih, dakako su vidljive i u novoizgrađenim celinama kakve su Altina, Plavi Horizonti i ali i delovima Batajnice. Upravo na Altini živi 66-godišnji Aco Štrbac, penzionisani mehaničar, njegova 60-godišnja supruga Vesna, čistačica u jednoj poslovnoj zgradi na Novom Beogradu i njegova majka Jovanka od 84 godine. Prebegavši iz Slavenskog broda 1992. godine usled rata, Aco i Vesna, sa ćerkom koja se u međuvremenu preselila u SAD, najpre žive kao podstanari u Umci, pa zatim i u naselju Novi Grad, da bi iz sopstvenih sredstava, pošto su pročitali oglas u magazinu *Velika Srbija* koji je tokom 1990-ih služio kao glasilo opštine Zemun, videli oglas za plac. Aco je u međuvremenu otišao da radi u

Kuvajt na održavanju tenkova M-84 koje je njegovo preduzeće iz Slavenskog broda, *Duro Daković* proizvodilo, i sa zarađenih 75.000 USD je kupio 4 ara zemlje 1997. godine i tipski projekat kuće. Samostalno je zidajući sa ocem, kuću je završio 1999. godine. Površina kuće je 180 m², od čega polovinu čini suteran gde živi Acova majka, a na prvom spratu iste površine on i supruga. Potkrovlje je, kada su se sredstva iscrpela, ostalo nedovršeno, a uređivanje kuće je teklo takođe dosta sporo, te je veći deo nameštaja Štrbaca kupovan od Roma preprodavaca, i to mahom prethodno korišćen, ili je stican kao poklon od prijatelja i rođaka.

Iako sa navršenom srednjom medicinskom školom, Vesna je bila prinuđena da prihvati posao čistačice u poslovnoj zgradi na Novom Beogradu. Po povratku nje i njenog supruga iz Kuvajta, oni su takođe posle izvesnog perioda nezaposlenosti prihvatili posao radnika u jednoj manjoj fabrici u naselju Grmeč u Zemunu ranih 2000-ih, koja je potom ugašena. Aco je ipak kao obučeni mehaničar uspeo da pronađe posao u jednoj od kompanija koja servisira opremu vojske i da tamo provede poslednjih 5 godina svog radnog veka. „*Život ti je... kako ono kažu... K'o na onom rolerkosteru*“, opisuje Aco doživljaj sopstvenog životnog toka, migrantskog iskustva u Nemačkoj i uštedevine stečene u Kuvajtu koja je iscrpljena da bi se dovršila kuća u kojoj žive. Sa Acovom penzijom od približno 40.000 RSD i Vesninom zaradom koja je tzv. minimalac sada se pažljivo raspolaže, pošto dobar deo novca odlazi na lekove za ostarelu Acovu majku Dušanku koja za života nije stekla penziju. Kako to Vesna opisuje, „*meni i one 3 'ljade za prevoz znače... ne kucam se u autobusu*“. Kao i mnogi u ovim naseljima, na njihovom placu se nalazi i mala bašta, koju uglavnom Vesna održava, te oni nešto namirnica, poput luka, paradajza i šargarepe dobijaju odatle. Uz baštu, gde Aco uredno slaže drva za ogrev, nalazi se i bunar iz kog crpu vodu – što je dosta često u mnogim delovima Zemuna.

Izuzetno sličan oblik praktičnog aranžmana se pronalazi nešto dalje, gde se tokom 1990-ih godina se formira naselje Busije, kao takođe pretežno izbegličko. Među prvima, tamo kuću grade Zrnići koji su izbegli iz Donjeg Vakufa u Bosni i Hercegovini. Njihova putanja jeste dobrim delom bila uređena time što je njihov sin Goran, koji sada živi u Kanadi studirao u Beogradu, te su sada 80-godišnji Jovan, penzionisani seoski učitelj, njegova 78-godišnja supruga Dušanka i 55-godišnja ćerka Željka, trgovac, boravili neko vreme kod njega u malom stanu na Novom Beogradu, koji je Goran tada iznajmljivao. Slično, oni nalaze oglas o prodaji placa u *Velikoj Srbiji* i, kako kažu, sa „*drugim zemljacima*“ se odlučuju da kupe 10 ari u neposrednoj blizini crkve. Goran je kao vlasnik

male radnje uspeo da prikupi sredstva i završi 2000. godine dvospratnu kuću i mali pomoćni objekat. U kući se ipak koristi samo 90 m² u prizemlju. Zrnići su kuću opremali sa skromnim sredstvima i najvećim delom kupovali polovni nameštaj. Sam prostor je pritom organizovan u dve spavaće sobe, velikim dnevnim boravkom, kuhinjom i kupatilom.

Dobar deo svoje svakodnevice, Zrnići koncentrišu oko obrade zemlje, odgoja 7 koza i nekoliko kokošaka. Ujedno, to je pretežan izvor njihovih namirnica. Sa Željkinom zaradom trgovca se delom pokrivaju neki od bazičnih troškova, mada se to čini vrlo pažljivo, posebno zato što glavne uštede dolaze zbog nabavke ogreva. „*Nije bilo ničeg boljeg*“, kratko opisuje Željka sa Busija posao u trgovini u Batajnici gde zarađuje mesečno oko 35.000 RSD, čiji je vlasnik takođe izbeglica, kao i uopšte u slučaju mnogih koji u Batajnici i ostalim naseljima vode slične delatnosti. Njeni, već ostareli roditelji Jovan i Dušanka po dolasku na Busije, neprestano obrađuju nekih 10 ari placa i još nešto zemlje koju im je ustupila Jovanova mlađa sestra, čiji je plac neposredno uz njihov. Dušanka nikada nije stekla pravo na penziju i veći deo života je bila svezana sa zemljom, ali je neko vreme na maloj pijaci u Batajnici prodavala sir i surutku koje sama pravi. Danas ona to isto čini, ali samo od kuće i time uspeva da donekle dopuni Jovanovu učiteljsku penziju od 180 EUR iz Republike Srpske.

Pravac urbanog širenja Zemuna jeste dobrim delom bio uperen ka spajanju sa Batajnicom, čija socio-morfološka struktura predstavlja sklop panonskog tipa gradnje, tipskih kuća i ekspanzivnog širenja vernakularne gradnje iz prethodnih 25 godina. Jedan od potonjih slučajeva se pronalazi kod Egića, čija kuća se nalazi blizu pruge u Batajnici. Simo Egić, 48-godišnji trgovac u Beograd dolazi radi školovanja iz Okučana u Slavoniji tokom 1980-ih godina. Radnja koju njen otac Simo drži, za njih jeste ključni izvor novca u kući kom utoliko i 25-godišnja ćerka Marijana, nezaposlena hemičarka i njen mlađi brat, 18-godišnji sin Milutin, učenik, takođe posvećuju pažnju, „*ali može samo jednu platu da napravi*“, kako sam Simo objašnjava. Mali obim i spektar namirnica koju nudi, odgovara profilu i navikama njegovih uobičajenih mušterija – komšija, koji mahom pazare nešto namirnica potrebnih za ručak tog dana, ili starijih muškaraca od kojih mnogi dolaze posle rada na obližnjim njivama da ispred Simove radnje popiju pivo. Simova 46-godišnja supruga Danka je tako od pre koju godinu počela da radi kao pomoćna kuhinjska radnica u lokalnoj pečenjari takođe za minimalac, pošto su oni 2010. godine zbog gubitaka, bili prinuđeni da zatvore mesaru koju su prethodno posedovali u blizini naselja Sava Kovačević još od ranih 1990-ih godina.

Simov osećaj rezignacije pritom jeste očigledan. „*Da ti kažem, Žuti (članovi Demokratske stranke, prim. aut.) su sve sjebali! Sve je otišlo tajkunima!*“, objašnjava on raspodelu moralnog tereta, za koju pronalazi političke krivce.

Pre toga, Egići su 72-godišnjom Simovom majkom Bosiljkom koja i danas živi sa njima, bili podstanari i živeli u iznajmljenom stanu u kući u Novogradskoj ulici, blizu naselja Sava Kovačević. Tada kao vlasnici mesare u istoj ulici, Egići su se odlučili da kupe 6 ari zemlje 2009. godine i samostalno izgrade kuću od 110 kvadratnih metara i unutar nje otvore malu radnju. Sam unutrašnji prostor kuće je pretežno organizovan oko velikog dnevnog boravka sa kuhinjom i trpezarijom, i dve spavaće sobe, koje su dobrim delom opremljene nameštajem kupovanim mahom tokom njihovog podstanarskog života. Takođe, kuća Egića je velikim delom ostala nedovršena, bez fasade i uređenog potkrovlja, ali sa uočljivom ciradom koja natkriva nekoliko frižidera u njihovoj radnji. No, iza njihove kuće se takođe nalazi mala bašta o kojoj mahom paze Milutin i Simo, i kao i u drugim slučajevima, ona donosi nešto namirnica, kako je kod Egića bitno da se novac koristi najpre kada je potrebno za nabavke za radnju. „*Nakrpimo se tako do kraja meseca za ostalo*“, objašnjava Simo.

Na samom kraju Batajnice u neposrednoj blizini vojnog aerodroma, na sličan način nastalo je još jedno od novoizgrađenih naselja i to prodajom i parcelizacijom nekadašnjih njiva. Tu stanuju Došeni, koji su iz Hrvatske - konkretno okoline Vrginmosta, prebegli 1995. godine. Neko vreme, oni stanuju u Kragujevcu u iznajmljenoj kući, da bi se 2003. odlučili da kupe 6 ari placa za 4.000 EUR i krenu sa gradnjom mahom sredstvima dobijenim prodajom imovine u Hrvatskoj. Domaćinstvo Došena čini više generacija. Najpre, tu su 54-godišnji Milorad, koji je povremeno radio kao fizički radnik i njegova 52 godine stara, nezaposlena supruga Duška. S njima stanuju takođe nezaposlena, 26-godišnja ćerka Jelena, master ekonomije, zatim svekrva Dara stara 78-godina, ali i Miloradov sin, snaja i njihova šestomesečna ćerka. Sin Dejan, star 32 godine radi kao sopstvenik i kombijem razvozi novine, a njegova 30-godišnja supruga Marija radi kao fabrička radnica kod proizvođača auto-delova u okolini Indije. Njihova kuća je postupno građena, te su prostorije onda kada se prikupe sredstva, bile završavane i opremane. Sada, prostor je raspoređen tako da Dejan i Marija žive u prizemlju, gde se nalazi njihova spavaća soba, zajedno sa velikim kupatilom, dnevnim boravkom i kuhinjom, a ostali mahom u četiri sobe koje se nalaze na spratu kuće. Došeni su pritom pažljivo opremali kuću nameštajem i uređajima, a uz dosta prostrane

prostorije, oni takođe koriste i veliku letnju kuhinju i ostavu koja postoji kao nezavisan objekat iza same kuće, gde oni provode veliki deo vremena, ali i proizvode sopstvenu hranu, poput suhomesnatih proizvoda i sl. (Slika 12.).

Slika 12. Novoformirana naselja. Plac Došena je gotovo potpuno popunjen tako da kuća izlazi na ulični front, dok se iza nje nalazi mala bašta i nemala letnja kuhinja, a pored nje i natkrivena garaža. Došeni su pritom smerano gradili i tako organizovali prostor kuće po spratovima sa donekle jasno odvojenim celinama i dovoljnim brojem soba za sve.

Došeni pretežno dele i koriste skupa deviznu penziju koju je 78-godišnja Dara stekla radeći mahom kao pomoćna radnica u restoranu u Nemačkoj i nešto prehrambenih namirnica dopunjuju

time što Milorad i Duška takođe obrađuju neveliku baštu. Njih dvoje su bili zaposleni kao kelner i pomoćna kuvarica, a po dolasku iz Hrvatske su mahom na „crno“ radili u lokalnim trgovinama, da bi Milorad sa bratom i sinom kad god se ukazivala prilika, radio na građevini. Radni dan njihovog sina Dejana sada započinje negde oko 3 sata izjutra i zahteva mnogo ekspeditivnosti kako bi u nekih u 60 radnji jednog distributivnog lanca po centru Beograda dostavio novine za taj dan. Kao sopstvenik sa vlastitim kombijem kupljenim uz pomoć porodice, njegov prihod često ne prelazi tzv. minimalac, utoliko što varira i zavisi od odložene naplate koja od njega često zahteva da pregovara. Takva krajnje kompetitivna stvarnost, oblikovana principom ličnog pregnuća i zasnovana ponajviše na valorizaciji rada koji se odmerava najčešće fizičkim postignućem, njegova supruga Marija još intenzivnije oseća. Po obrazovanju, ona je pravni birotehničar, ali već gotovo 10 godina radi u okolini Indije u fabrici koja proizvodi grejače za automobile gde je njen učinak vrednovan svakodnevnom trkom da se dostigne normom planiran broj završenih elemenata. Njena zarada utoliko varira i retko kada prelazi mesečnih 45.000 RSD, jer ima dana kada se norma ne uspeva postići i kada proizvedene komponente, nakon ocene kontrolora, bivaju odbačeni kao „škart“ a Mariji utoliko bude umanjena zarada za oko 5%. U istoj fabrici gde Marija radi, zaposlila se i Dejanova sestra Jelena. Iako sa master diplomom iz ekonomije sa jednog privatnog univerziteta u koju je zbog školarine ulagano dosta novca, Jelena s uverenjem da će brzo napredovati i „naći posao u struci“, prihvatila takođe manuelni posao. Posle par meseci rada od po 6 dana nedeljno, Jelena je odlučila da „ponudi“ direktoru da volontira na poziciji računovođe. „Znaš kako me je pogledao? Onako, s nipoštašavanjem...“, razočarano opisuje događaj nakon kog je dala otkaz.

3.2.3. Urbana svakodnevica, prakse i prostorni kodovi

Već iz ovih sirovih prikaza postaje jasna dubina društvenih prostora i složenost svakodnevnog života. Sedimenti stvarnosti koji dolaze sa stanovanjem – pre svega oni koji prave socijalno distinktivne putanje, sastavljaju živu matricu i praktikante ubacuju u čitav poredak razmena i transakcija, koji je opet čvrsto svezan sa urbanim predelima. Principi distribuiranja društvenog života, naime, ostvaruju se utoliko kroz *pozicionalnosti* na koje su praktikanti upućeni,

ali pre svega kroz njihovo praktično odvijanje i komplikovana ustrojstva materijalne stvarnosti, načine na koji se ove akcije i stvarnosti razlažu preko urbanih predela, i vezuju sa osobenim lokacijama. Svaki od ovih aranžmana, kao i zasebnih tela, zato postaje dobro vezan za jedan, podosta rutinizovan sklop lokacija i praksi. Kada istraživač uz pomoć ovakve urbane etnografije i *in actu* praćenja praktičnog života pristupi bliže urbanoj svakodnevici praktikanata, prvi stečeni utisak zaista jeste da se stanovanje odvija kroz sasvim jednostavnu topografiju. Tek nekolicina lokacija i samorazumljivo „odigravanje“ čini da prostornost stanovanja najvećim delom bude obrazovana i postavljena u *horizontalnu cirkularnost lokacija* i sasvim *rutinizovanu vremenitost*. S jedne strane, to čini i da se konfiguracije urbanog života praktikanata razlažu *intervalno*, shodno aktivnostima i stvarima okupljenim u sasvim poznatim i uobičajenim lokacijama, kakvi su škola, posao, trgovine, a pre svega, njihov stambeni prostor. S druge, takvo ustrojstvo znači da se urbani pejzaž unekoliko koristi kao „mapa“ gde se kroz materijalni raspored stvari i događaja uopšte uspostavljaju kako je Lefevr (1974) to definisao, „vitalne infuzije“ života i da se, upravo kroz tu „mrežu života“ obavljaju ključne praktične operacije i uopšte, povezuju niti svakodnevica.

Svaki od aranžmana jeste postavljen kao *raspodela zaduženja, lokacija i entiteta*. No, one nipošto nisu fiksirane, nego su izuzetno mobilni predeli i aktivnosti koje stalno treba ostvariti na način koji ponajpre odgovara mogućnostima i relacijama stvorenim unutar praktičnog aranžmana. Štaviše, svakodnevica je sačinjena kao jedna matrica zbivanja koje treba povezati i dobro uskladiti, što je jednog ponedeljka Danijela Arsenović iz Novog grada valjano naslutila, opazajući umeće njene majke da uspešno poveže i rasporedi više aktivnosti, intervala i lokacija:

„Ja stvarno ne znam kako ti ponekad sve to postižeš... Moraš i da skuvaš i da dva posla radiš...“

„E moj sine“, prekinula ju je Ivanka, „nije kad to „moraš“, nego kad trebaš“ dok je iz rerne vadila na brzinu spremljenu proju koje je uspela da pripremi odmah nakon povratka sa „privatnog“ posla čistačice na Bežanijskoj kosi i pre odlaska na popodnevnu smenu u supermarket koja je počinjala u 15 h.

Njen primer nije preteran izuzetak – barem ne u smislu tog praktičnog života koji se odvija naporedo uz pregršt drugih lokacija i zbivanja. Svakodnevica stanovanja jeste zato prepuna ovih tek naizgled nepovezanih praksi koje se smeštaju u kontinuum, održavan samorazumljivim

poimanjem. Praktične sheme tu na krajnje *preddiskurzivan način* uspevaju da održe semantičku i logičku koherentnost i uspostave standardne scenarije svakodnevice koji odgovaraju specifičnoj pozicionalnosti i biosocijalnim tokovima: zaposlenima i njihovom svakodnevnom odlasku, odnosno, povratku sa posla, učenicima i studentima u školu ili na fakultetu, uobičajenim mestima gde se obavlja kupovina namirnica. Zbilja, veći deo radne nedelje u svim proučavanim aranžmanima jeste podešen ustaljenim tokovima koji se razmeštaju posebno na toj liniji „kućaposa“ i jednoj „uigranoj“ distribuciji praksi. „*Ja se toliko iscrpim na poslu, da ono...Nemam reči... Samo legnem kad se vratim*“, opisuje taj uobičajeni splet svakodnevice Vladimir Stanković iz Zemun polja, nastavljajući u pohvalnom tonu da opisuje zaduženja njegove supruge Dragane: „*A Gagi svaka čast... Mislim, uvek je i ručak, svaki dan spremljen i kad radi i prvu i kad radi drugu smenu*“.

Intervali praktičnog života čine da svakodnevica najvećim delom protiče bez preteranog preispitivanja i to u svim od proučavanih slučajeva. Ipak, daleko više od čisto rutinizovane topografije. Čak i ova sasvim familijarna matrica koja se susreće u svakom od aranžmana, predstavlja podosta mobilnu konfiguraciju i ključna umeštnost utoliko jeste da se, unutar specifičnog načina postojanja bića i njegovih identiteta, unekoliko održi. Dok se ovde jasno očitavaju vitalni kapaciteti aktera da delaju, njihova svakodnevica opet protiče u neprekidnoj vezi i interakcijama sa bezbroj drugih entiteta. Ekologija praksi *zato postoji u stalnom pokretu*, čineći ne samo da se naprave ustaljen poredak pozicija gde se prakse razlažu shodno podeli zaduženja i obaveza, nego tim neprekidnim „transmisijama“ koje simbiotski stopljeno življenje unutar urbanih predela donosi. Bazična topografija praktikanata unutar urbanih predela, s kojima su *aranžmani njihovih praksi* (kojima ćemo više pažnje posvetiti u narednom odeljku), stoga su suštinski svezani sa materijalizacijom na kojoj smo insistirali od početka našeg izlaganja i zaista tesnim vezivanjem sa urbanom infrastrukturom. Svakodnevica stoga teče sasvim glatko i uglavnom po dobro „utabanom“ repertoaru *telesne mobilnosti* unutar socio-okolinskog predela i urbanih konfiguracija. Stoga se *praktična prostornost* zaista pretapa u ono što Ingold (2000; 2007; 2011) naziva predelom zadatka - nešto nalik „listi zaduženja“ koje je potrebno obaviti u odnosu na preuzete socio-kulturne standarde i relacije. Gledano iz *perspektive* praktikanata, urbani prostori ponajpre bivaju uzeti kao

materijalni pejzaži gde valja najpre postići *procesualni kontinuum* - obaviti svakodnevne zadatke i uvezati ključne niti života (*Okvir 1.*).⁵⁸

Okvir 1. Kontinuumi praksi i pejzaži urbane svakodnevne.

Urbana teorija često ostaje nema kada treba prikazati krajnje bazični Dasein kakvog oblikuje gradski život i konfiguracije urbanih prostora, poput odlaska na posao svakog jutra javnim prevozom, obavljanja kupovine u povratku sa posla i sl. Ma koliko delovale efemerno da bi privukle pažnju društvenjaka, te operacije na paradoksalan način imaju znatnu težinu pošto svakodnevna prostornost, nije preterano to kazati, jeste utisnuta i obavlja se kroz sedimente

⁵⁸ Neposredno ostvarivanje praksi stanovanja teče kroz integralni kontinuum koji se postiže nikako drugačije no „utapanjem“ u neposrednu okolinu i utoliko oduzima na „subjektivnosti“, uvodeći praktikante u tesnu kooptaciju sa elementima socio-prostornog života: javnim prevozom, infrastrukturom, a ponajpre, kvalitetom kakavog određene lokacije imaju za samo urbano življenje. Uobičajene prostorne operacije kakve su odlazak na posao ili u školu, same nastaju u kontinuumu sa urbanim prostorom tako što naporedo uključuju korišćenje prethodnih iskustva koje prostorne sheme čuvaju. Štaviše, etnografija koju smo primenili, zbilja je prikazala da se ogroman deo urbane svakodnevne ne tiče onih stvari koje intelektualna učenost pokreće u akademskog diskursu, već da ona biva ispunjena naizgled krajnje banalnim pitanjima koje stoje pred praktikantima, a koje su izuzetno važne da bi se spojile sve komponente njihove svakodnevne – pre svega sačinjene kroz događaje i interakcije sa materijalima. Manjak autobusa na liniji 81 kojom se služi Vesna Štrbac sa Altine u odlasku na posao, čini da često ona mora da kreće dosta ranije na posao ili pak da je suprug Aco poveze do Glavne ulice u Zemunu da bi „uhvatila“ neku od frekventnijih autobuskih linija. Upravo ti elementi urbane svakodnevne koji stoji pred praktikantima iz novoizgrađenih naselja prikazuju koliko svakodnevica biva oblikovana tim interaktivnim mapa, i to često *in actu*. Vrlo bitan kolokvijum kog je Mihajlo Stanković iz Zemun polja morao položiti na Elektrotehničkom fakultetu mogao je doći u pitanje jednog jutra jer se voz koji ga je trebao odvesti do Vukovog spomenika nije pojavio na stanici u Zemun polju. „...*Samo što sam ušao u kancelariju, on me zove, kaže: „Moraš da me voziš!“ (...)* Mislim, od toga mu zavisi da li će preći na budžet iduće godine“, objasnio je njegov otac Vladimir čitavu situaciju. Ipak, teorija prakse umnogome ostaje nema kada je reč o tome kako se ove socijalne matrice drže u životu, dok neki teoretičari prostora (npr. Sen, Silverman, 2014; Low, 2017) razumeju te prakse mahom u funkcionalnim okvirima gde postoji odgovarajuće mesto za odgovarajuću radnju. To nije preterano drugačije od, inače dosta negativnog shvatanja svakodnevne prostornosti u urbanoj teoriji: kao što smo već istakli u sekciji 2.2.4., ono se mahom odnosi na „reprodukciju“ i tezu o oplodnji kapitala. Harvi (Harvey, 1989), inspirisan Lefevrom jeste priznavao da kodovi i interpretativne tehnike korišćene u urbanoj svakodnevici imaju i drugu stranu, krajnje pragmatičnu za praktikante, kakva je recimo ušteda vremena pri odlasku u nabavku ili prilikom snalaženja u saobraćajnoj gužvi. Ipak, primarna zamisao barem kada je o marksizmu reč, jeste bila da pospeši tezu o funkciji urbanih prostora nastaloj zarad podražavanja političko-ekonomskog poretka. Nju je iz mnoštva razloga teško podržati. Rezervoar kulturnih koncepcija neposrednog okruženja donosi jednu osobenu fenomenologiju u korišćenju prostora i direktno se koristi kao orijentir za tumačenje, ali zato neprekinuta interakcija koja se obavlja kroz urbane prostore - javni prevoz, planiranje aktivnosti između lokacija, jeste onaj praktični, svakodnevni *know-how*, ali koji se ostvaruje uz tesnu vezu sa materijalnošću grada.

društvenog života, akumulirane u morfologiji gradskih prostora. Takve „rutinske“ mape suštinski su utkane u urbanu teksturu i duboko određene materijanošću prostora ali i nepreglednim nizovima akcija i entiteta umetnutih kroz topografije svakodnevice. Nekoliko kratkih opisa svakodnevnih ritmova praktikanata dobro može ilustrovati kako urbano iskustvo nastaje kao svojevrsna međa ili čvorište između rutine i stečenih navika s jedne, i stalnog pokreta između lokacija i „upletenosti“ u materijalnost, s druge strane.

Nekoliko godina unazad, Miloš na posao u Ministarstvo spoljnih poslova kreće pre 7 časova izjutra automobilom, da bi stigao na vreme nekih pola časa kasnije kada mu počinje radni dan. „Moram, uvek negde neko ludilo, juče je bio čep kod SIV-a“, osvrće se Miloš na saobraćajne gužve. Jelisaveta takođe putuje na posao automobilom ali najpre ujutru vozi svoju mlađu sestru koja takođe radi na Novom Beogradu. Jelisaveta često ostaje duže na poslu, posebno kada su u toku pripreme nekih od promotivnih i marketinških kampanja kompanije za koju radi. Stoga Miloš koji u povratku sa posla u popodnevnom satima, obično navraća do supermarketa na Karađorđevom trgu gde uglavnom kupuje mlečne proizvode i suhomesnato za doručak i večeru, dok takođe često sebi tu kupuje i gotova jela za ručak.

Kod Butulija, Nikola prvi odlazi na posao komercijaliste u preduzeće koje se bavi trgovinom građevinskim mašinama. Svaki dan u 8.45h, on se nalazi sa kolegom koji dolazi sa Novog Beograda na samom početku Ugrinovačke ulice. Tanja međutim, na posao kreće kasnije. Vrtić čiji je ona suvlasnica se nalazi u jednom od novoizgrađenih naselja u Zemunu i svakog jutra oko 10h, Tanja kreće polako pešice na posao. „To je 4,2 km, to je ništa... Jedino vreme kad sam sama sa sobom i kada mogu malo da razmišljam.“ Ona isto pri povratku izbegava da koristi javni prevoz, a Nikolu ponovo vraća kolega do iste tačke, odakle on produžava peške kroz Zemunski park do supermarketa u suterenu robne kuće u Glavnoj ulici, gde obavlja dnevnu nabavku.

Svako jutro pre odlaska na posao pomoćnika izvršitelja Goran, suprug Ivane Lazić, odvozi 8-godišnjeg Luku i 11-godišnju Žanu do njihove osnovne škole na Zemunskom keju. Žana se u popodnevним časovima vraća sama autobusom, dok po Luku najčešće odlazi Ivanin otac Kosta – što isto čini i u slučaju uzimanja iz vrtića dvoje mlađih unuka, Nemanje i Aleksandra, sinova Ivaninog brata Ivana i snaje Milene. Njih dvoje na posao na Novi Beograd idu zajedno automobilom. Ivana kao službenica u banci putuje u Takovsku ulicu i na posao odlazi autobusom, a posebno u povratku gleda da što pre stigne kući pošto je čeka rad na domaćim zadacima sa Lukom i Žanom, a često i vožnja Luke na trening. „Ja lepo u patikicama, otpičim kroz centar, odmah na Zelenjak, šta ima da se šetam, gledam odma' da u'vatim 84 ili 706 da bežim kući“, opisuje Ivana sopstveni odnos spram urbanih prostora.

Miloš Nedeljković kao činovnik u jednoj državnoj instituciji odlazi autobusom. Isto čini i njegova supruga Svetlana, s tim da je kulturna institucija u kojoj radi kao pravica smeštena na opštini Vračar. Svaki dan ona iz Gornje Varoši putuje linijom 83 na posao i zaključuje da je „sreća što nema fiksno radno vreme“. Ona kreće s okretnice u Bačkoj ulici i uspeva da stigne na posao tek posle nekih sat vremena pošto po pravilu uleti u saobraćajnu gužvu u Nemanjinoj ulici. „Juče sam putovala 2 sata na posao, 78-om... Skoro dva sata! Danas sam rešila da idem vozom, do Vuka. Kasnio je 30 minuta... Mislim... (...) Ostalo mi je samo još da probam rečnim putem da stignem do posla.“

U zavisnosti od smene, kod Arsenovića svakodnevna putovanja se razlikuju. Kafe-picerija u Prvomajskoj kojoj radi kao konobarica, Danijeli je na nekih 600-700 metara od kuće u naselju Novi Grad. „Znaš kol'ko mi je to super! Ponekad bukvalno ne izlazim iz Prvomajske po dve, tri nedelje, ako ne planiram neke izlaske. Nije loše“,

govori ona. Njena sestra Ksenija ipak do bolnice u kojoj radi, putuje gotovo sat vremena autobusom na liniji 78 i često upada u saobraćajnu gužvu ukoliko radi jutarnju smenu. Njihova majka Ivanka, pak, najpre odlazi autobusom na „honorarni“ posao na Bežanijsku kosu. Posle toga, ona se vraća autobusom na liniji 45 a zatim otpešači par stotina metara od stanice do supermarketa u Prvomajskoj ulici – njenog osnovnog posla.

Svakodnevicu zato čini mali broj diskontinuiranih i koncentričnih operacija koje se izvode *sinhrono* kroz lokacije. Ali, *dijahronost* relacija koje su u njih smeštene, oblici i forme društvene stvarnosti, prikazuje na krajnje suptilan način kako se svakodnevica – posebno u odnosu na rezidencijalnu situaciju račva. Upravo tu svakodnevica i maločas uočeni aranžmani dobijaju distinktivne forme. Pitanje kako, gde i šta čine praktikanti i *kakve se prostorne konfiguracije* protežu kroz njihov svakodnevni život, utoliko je bitan ne samo da bi se ocrkala izvesna mapa uobičajenih mesta i uočile rutinske prakse. Uostalom, upravo takav pojednostavljeni model društvenih prostora jeste bio predmet naših ranijih kritika. Verovatno se Šildsovo „uputstvo“ pojavljuje ovde kao prigodno. Upravo *topološki način mišljenja* dolazi na mesto geometrijskog modela, oslikavajući svakodnevni urbani život u vidu međupovezanih stvarnosti kroz koje se prakse orijentišu i poprimaju ključne obrise. Kako on ističe, najpre je potrebno napustiti „podelu sfera života – rada, porodice, javnog života, koja je odlikovala modernost“. Umesto toga, nužno je shvatiti kako „topološke kulture operišu kao promenljivo polje entiteta gde se povratno i *u vidu prstenova*, pružaju kontinuirani „življeni podaci“ koji su ujedno i medijatori u odnosima“ (Shields, 2013: 159, *kurziv dodat*). Rečju, takvo gledište nas ponovo upućuje na više tokova urbanog života i dubinu prostora, odnosno, na to kako se svakodnevica odvija kroz lokacije - prepune *dogadaja, stanja i relacija* koji se pojavljuju kao ključne za praktikante. Neki od autora su u skorije vreme kroz pojam *atmosfera* koji vuče poreklo u Sloterdajkovoj filozofiji (Borch, Kornberger, 2015; Löw, 2016), upućujući na specifičan *ambijent* koji se prostorno gradi. U tom pogledu, gore prepoznati aranžmani tako imaju svojstvenu prostornost i tesno su vezani sa posebnim kodovima

prikačenim za određene lokacije i načinima na koje praktikanti telesno, pa samim time afektivno i kognitivno bivaju upućeni na njih, jer se kroz njih smeštaju ključni pravci svakodnevnog života.

3.2.3.1. Kodovi familijarnosti i osnovne konture urbanog života

Ambijenti koje praktikanti grade kroz njihove aranžmane i uspostavljaju osnove praksi, a time i smerove sopstvenog života, utoliko prikazuju daleko složenije principe prostornosti kada se vidi kako se prostori, ili bolje reći, lokacije, događaji i entiteti povezuju i razmeštaju u njihovim stvarnostima. U tom smislu, čak i primarni *kod* posredstvom kog praktikanti organizuju svakodnevicu koji može biti označen kao *kod familijarnosti*, prepun je delikatnih razdvajanja i to posebno onih koje smo u prethodnoj sekciji uočili u vezi stanovanja i formi života. Na prvom mestu, kod familijarnosti predstavlja osnovnu matricu prostornosti koja se svakodnevno koristi. Ma koliko isprva delovala efemerno, ona jeste čak i po intenzitetu najviše zastupljena, pošto na okupu drži veći deo svakodnevice time što dobro zna gde, kada i kako treba obaviti izvesne aktivnosti. Osim toga, ovaj deluje i kao osnovna baza snalaženja u urbanim predelima. Ali, kod familijarnosti pre svega upućuje na „domaćinski“ ambijent - *dobro znane odnose i predele*. U pojedinim slučajevima, familijarnost naprosto čini osnovnu bazu svakodnevne prostornosti.

Prevashodno, reč je o lokacijama koje se kontinualno drže sa onim prostorom koji se smatra „privatnim“ dakle, sa prostorom doma, čak i u meri koja je izuzetno bliska i lična. Najčešće, radi se o prostorima gde potpadaju male trgovine i slična mesta koja koncentrišu vitalne infuzije svakodnevice. Pored toga što su praktikantima neposredno dostupna i dobro znana, ona su ujedno i shvaćena pa time i održavana uz *konvencionalnu učtivost i izvestan reciprocitet stečen tim prećutnim pravilima*. Dobra ilustracija jeste recimo čitava topografija pijačne subote kod Nikole Butulije iz Starog jezgra i njegovo poznavanje prodavaca. Uz niz konverzacija koje pokreće sa prodavcima na Zemunskoj pijaci (poput, „*Kako ste mi stara majka? Nisam Vas dugo video!*“), praktična prostornost se tu prikazuje kroz niz dobro znanih mikro-prostora, lokacija koje su dobro utkane u moduse kolektivnog života – prethodnim iskustvom i interpretativnim tehnikama koje se koriste („*Uf, tamo je odlična slaninica!*“). Na drugoj strani, same lokacije jesu često

definisane krajnje prostim principima, poput blizine i u tom smislu, kod familijarnosti nije strogo rezervisan niti ograničen na određen tip društvenog bića, te on biva rabljen gotovo od strane svih praktikanata bez razlike. To posebno važi kada je reč o malim trgovinama i usputnoj nabavci. Nevena Grubin u povratku sa posla kupuje recimo u maloj radnji blizu Zemunskog keja, dok na primer Kosta Lazić u Gornjoj varoši svako jutro odlazi do male radnje u Ugrinovačkoj ulici po hleb. Ova, mikro-ekološka svezanost sa neposrednim konfiguracijama stanovanja, najčešće se iz krajnje konvencionalnih razloga održava i gradi upravo kroz poverenje, međusobnu prepoznatljivost, a povrh svega, dostupnost. „*Kum mi dođe, ja odma' tu skoknem dole po pivo, znaju me sve prodavačice, kad treba nešto da se dokupi za ručak pošalje me Gaga* (supruga Dragana, *prim. aut.*)“, opisuje Vladimir Stanković iz Zemun polja lokalni „Aman“ do kog često odlazi.

Iako gotovo sveprisutan, ovaj kod familijarnost putem kog operišu svakodnevne prakse, dobija distinktivnu crtu pretežno unutar novoformiranih naselja, gde taj domaćinski ambijent postaje bez previše izuzetaka *primarni*, pa čak i jedini vid prostornosti. Familijarnost ove praktikante stoga upućuje gotovo potpuno na njima prepoznatljive trgovine i butike gde pazare, ali i na komšijske i srodničke veze koje su izuzetno bitne za održavanje njihovog doma. Kodovi koji organizuju ove prakse i usmeravaju ih ka familijarnosti prate one moduse stanovanja koji se prikazuju kao slabašno uklopljeni u urbane predele i stoga računaju na *etičku ravan* – susedstva, poznanstava i drugih oblika socijalnih veza koje ne poznaju bitniju distancu. Najpre, mnogi među onima sa izbegličkim iskustvom su, kako smo ranije kazali, ne samo da su birali plac tako što je najčešće neko od rodbine ili prosto poznanika isto to činio, nego su prilikom gradnje mobilizovani principi mobe. „*To ti je svi ovde k'o jedno!*“, upućuje Aco Štrbac na deo Altine u kom stanuje od samih početaka gradnje. „*Čaleta mog su svi znali, mene kad sam radio kuću (...) sve ti to bilo normalno: kad nemaš struje, ovaj ti da (...) Isto i vodu... Samo je jedan bunar ovde bio iskopan.*“ Slična iskustva imaju i Zrnići na Busijama, Došeni u Batajnici, ali i Ramadani na Vojnom putu, te njihova svakodnevna prostornost (osim kod putovanja na posao), gotovo potpuno ostaje vezana za taj domaćinski ambijent. Unekoliko, ovakav svakodnevni, urbani život odgovara profilima stanovanja kakvi su ranije identifikovani, pošto stoje u integralnom kontinuumu sa neposrednim predelima – malim i skromnim trgovinama kakve ispunjavaju nova naselja, kafanama-pečenjarama gde mahom sede muškarci, sekvencama interakcija sa komšijama od kojih su mnogi i rođaci sa takođe izbegličkim iskustvom i sl. Ambijent nalik ovome gotovo u potpunosti je

posvećen intervalima i ritmovima domaćeg života, što ove praktikante svezuje za nekolicinu krajnje „familijarnih“ lokacija - čak i u toj meri da se neke od vitalnih elemenata grade kao međusobna ispomoć i poverenje.

Svezanost ovakvih aranžmana se međutim prikazuje kako kroz deljenu sudbinu, ispomoć pri gradnji, ali pre svega reciprocitet kakav se nipošto ne ugrožava i izuzetno poštuje, te je neophodno zaći u neposredan aranžman transakcije i itekako uvažavati „pravila“. Reč je prevashodno o (brojčano) malom broju odnosa, ali koji se održavaju kroz međusobno poštovanje koje se stiče upravo sa osobama uz čiju pomoć se uopšte ostvaruju neke bazične transakcije. Šaban Ramadani ih tako svakodnevno koristi pri kupovini nekih osnovnih namirnica. U slučajevima kada „nije pri novcu“, on na „veresiju“ dobija hleb i nešto potrepština u maloj radnji gde kupuje. „*On ti je mnogo dobar čovek... Isto je s Kosova doš'o, iz Peći*“, objašnjava Šaban dok nosi tri hleba u ruci koje će platiti tek na kraju meseca, zajedno sa ostalim namirnicama koje uzima. Ali, perzistentnost reciprociteta kakav je izgrađen i gotovo „organski“ ugrađen sa samim predelom stanovanja, za ove praktikante jeste bitan u sastavljanju svakodnevice. Opet, ovde je malo šta „lokalno“, već se tiče samo ograničene i izuzetno poverljive prostornosti koja se direktno upućuje na poznata „lica“. Na Busijama recimo, često komšije koje odlaze automobilom „do grada“ najpre se raspitaju da li je potrebno „nešto uzeti“. Naročito u romskom naselju kakav je Vojni put, postoji prećutno oformljena mreža sa definisanim *akterima medijacije*, s kojima se stupa u kontakt kada je potrebno obaviti ikakve socijalne prelaze – primera radi, pronaći „vezu“ za lekara. Štaviše, tokovi svakodnevnog života se grade kroz ove aranžmane, posebno kada je reč o pribavljanju ogreva gde se *neposrednost, ispitivanje i saznavanje informacija* dobija ispitivanjem o ceni i ponudi i to u ovom uskom krugu. Sve ovo stoga pokazuje da se metabolička slika grada javlja kao slabašan prikaz urbanih pejzaža. Oni se, ništa manje integrišu i preslažu kroz tokove i praktično ostvarene veze, a time i temeljne razlike kakve se protežu među zonama i formama života kakve se kroz njih obrazuju.

3.2.3.2. Kodovi selektivnosti: kvalitativna račvanja svakodnevne prostornosti

Dok familijarnost, kako rekosmo sa jedne strane oslikava praktičnu shematizaciju putem koje urbani predeli bivaju spoznati kroz „adekvatnu“ i pogodnu lokaciju za ostvarivanje posebnih aktivnosti, mreža prostornosti koju familijarnost gradi posebno u potonjim slučajevima ostaje svezana sa tom *mikro-ekološkom* matricom. Posebno u ovim novoizgrađenim naseljima, ona upućuje praktikante na ova neposredna mesta i njihovu distinktivnost, ali suprotno onome što Zukin (2011) postavlja - ne zbog interesa, nego usled toga što unutar njih cirkuliše moralna gramatika prirasla uz formu života koju vode. Najčešće, njena familijarnost zato postavlja domaći život ne kao zasebnu sferu, već kao neprekinuto područje gde je izuzetno teško postaviti čak i ozbiljniju granicu, pošto međusobno poznavanje među ovim praktikantima – koji su, kako rekosmo, često i srodnici, podrazumeva konstantnu interakciju i stalnu pozornost o tokovima koji se zbivaju među njima poznatim licima.⁵⁹ No, ovome ćemo se vratiti u sekciji 3.3.4. Iako nipošto protivnik familijarnosti, *kod selektivnosti* na drugoj strani „proširuje“ ovu prostornost i uvodi drugačiju gramatiku u čitanju urbanih predela, pa time i unekoliko drugačije „sastojke“ i orijentacije u praktičnom životu. Jednostavno govoreći, selektivnost se odigrava tako što se određene prakse i aranžmani preusmeravaju i grade često *pažljivim odabirom lokacija*, te pored ove familijarnosti, ona dodaje mesta, odnosno, elemente i tokove koje ona sadrže, i spram njih koordiniše praktični život.

Selektivnost deluje tako kao drugi „prsten“ koji se pridodaje na familijarni kod, i to posebno kada su pravci svakodnevnog života počinju smerano graditi. To najpre važi za one koji se

⁵⁹ Štaviše, ta granica deluje toliko porozno u nekim slučajevima, i vrlo brzo se prepušta ponekad i naglim prekidima komšija i srodnika. „*Samo da vidim šta mi radite*“, prekinula je jednog jutra prva komšinica Štrbaca na Altini Acovu pripremu ručka. „*Kad je Vesna jutros otišla?*“, upitivala je poprilično neposredno a Aco je sasvim relaksirano davao kratke odgovore i uzvraćao pitanjima, ali i nezadovoljstvom sa time što je kiša koja je nekoliko dana padala, oborila paradajz u njegovo bašti. Komšinica je pažljivo slušala i ubrzo zaključila čitav razgovor time što je uputila na njen sledeći zadatak - buđenje ćerki: „*Odo' da budim ove moje... Još se nisu digle... Vidimo se posle kad se Vesna vrati.*“ Takve diskusije koje su vrlo intenzivne i česte u ovim slučajevima, omogućavaju ne samo da tuđe „lične“ brige budu konstantno uključene u svakodnevni život, već su one izuzetno važne i za sastavljanje svakodnevnog sveta, posebno kada je reč o nabavkama i praktičnoj orijentaciji koja često smerano ispituje cene namirnica i sl. Takođe, ona je bitna posebno na ravni na kojoj se tokovi transakcija ponekad odlažu, a ključnu sponu čini poverenje. Gledano iz druge perspektive, trgovina Sima Egića u Batajnici jeste unekoliko podešena ovakvom režimu. Komšije koje pazare kod njega često „ostaju dužni“ a sam Simo ove transakcije odobrava: „*A dobro, donećeš mi krajem meseca... Sve ti ja pantim,*“ upozorio je u šaljivom tonu komšinicu staru približno 60 godina na njenu molbu da se plaćanje pazara za taj dan – hleba i nešto povrća, odgodi.

zadržavaju na krajnje stereotipnoj predstavi „kuća-posao“, pošto se kod njih ključni životni elementi distribuiraju tako da unutar domaćinstva prioritet biva pružen mlađima. Kako rekosmo, to je pretežno slučaj sa roditeljima unutar naselja građenih masovnom stambenom gradnjom, gde se upravo iz ovih razloga vodi svojevrсна „kalkulativna politika“ i obazriva ekonomizacija, usled čega se i prostornost i svakodnevna mobilnost pažljivo grade i održavaju, te oni bivaju upućeni na dosta skroman set lokacija. Gledajući uporedno, ritmičnost svakodnevice se ovde prikazuje se kroz podosta redukovane moduse kretanja koji ne poznaju *topološki diverzitet* kakav određeni socio-kulturni „paketi“ nude: letovanja i putovanja, posete restoranima ili diferencirane vidove „kulturne potrošnje“, poput pozorišta, koncerata i sl.

Kako nemaju mnogo prilike da prakse razlažu kroz „sophisticiranije“ vidove prostornosti, te ovde osim onih familijarnih modusa koji se svode na polje interakcija koje se ostvaruje na poslu i komšiluku, eventualno dolazi „konzumacija“ javnih prostora, kao što su šetališta i sl. „*Možda samo sa sestrom tu do Zemunskog keja odem... Inače... Šta, tu po kući i to mi je*“, ukratko prikazuje Biljana Milinković iz naselja Sava Kovačević sopstvene prakse. Iako naši nalazi ne pružaju mogućnost da se napravi kompaktan prikaz ovih razlika, on se ipak jasno proteže kroz daleko aktivniju i više razgranatu matricu prostora praksi kakva se posebno izdvaja u odnosu na one iz novih zemunskih naselja, Batajnice i delom, ali i nekih iz naselja sa masovnom gradnjom. Diktat relacionalnosti očigledno čini svoje, te očito pažljivo rukovođenje finansijama svakodnevnu prostornost svodi na najpre na prostornost doma, a potom i na tek nekolicinu lokacija. Afiniteti, naime, naprosto čine da praktikanti razumeju urbane predele kroz vizuru kakva se uzima naprosto kao *odgovarajuća*, što kod recimo Radivojevića, Milinkovića i Arsenovića donosi krajnje skromno življenje. Slično kao i u potonjim slučajevima, kada se posao završi i probije kroz saobraćajne gužve i javni prevoz, preostaje nešto kućnog rada poput kuvanja, gledanje televizije ili sedenje na istrošenim klupama među zgradama sa komšijama kada je lepo vreme. Ali, ključ ove shematizacija gde selektivnost najjasnije deluje – kako ćemo naročito u narednom odeljku videti posebno, jeste pri kupovini i nabavci namirnica.

„*Znaš, kako da ti kažem... Meni to (u) Tempo da idem... Ma ne idem ni za slavu tamo... Upališ auto, razumeš, to gorivo što sipam me isto dođe što kao uštedim*“, jasnu granicu Zoran Radivojević postavlja kada je reč o nabavci, koju on obično obavlja u Prvomajskoj ulici. U tom pogledu, i ovaj „ograničeni“ opseg prostornosti i lokacije kroz koje se ostvaruje društveni život u

ovim slučajevima takođe su upućene na vidove semiotičkog čitanja i razbiranja, te su, kako Stiven Tarner (Turner, 1994) valjano upućuje povodom samog „skeleta“ prakse, nesvodive na naviku, nego na naučeni set kodova koji je dakako operativan. Ono što ove prakse izvode na videlo tiče se prvenstveno razbiranja koje se uči, rafinira, utiskuje u praktične sheme, ali najpre aktivno razmerava i gradi u odnosu na socio-okolinsku matricu i to kako se život uspostavlja kroz same materijale i objekte – kakvi su hrana ili garderoba. No, ovde je iz epistemoloških razloga zaista bitno najpre ne misliti o „racionalnom izboru“ ili kalkultativnosti uopšte što, Burdije primećuje (Bourdieu, 2000) čini da ovaj model bude samo nominalno deskriptivan, a zapravo sadrži ozbiljnu normativnost. Stoga je bitno ostaviti praktikantima tumačenje ovih akcija i suzdržati se ujedno od manipulativnog tumačenja gde bi recimo one bile shvaćene kao izraz „nužnosti“, što je tek početak eksplikativnog lanaca. Praktične metafizike kojima se praktikanti rukovode naime, nisu monolitne skupine navika ili čistog izbora, nego su izuzetno zapetljane matrice gde se u odnosu na pregršt stvari recimo premerava „ono jeftinije“, kako to Biljana Milinković recimo čini što se hrane tiče. U ovim slučajevima, kupovina se stoga odvija ili u malim trgovinama, ili se premešta u veće trgovačke lance sa pristupačnijim cenama koje ujedno omogućavaju nešto veće nabavke. Svakako, selektivnost ne deluje kruto ali prati ovu ekonomizaciju, te se prakse usmerava direktno na određene „kvalitete“ kakvi se koncentrišu unutar određenih lokacija. To naročito važi za nabavku garderobe gde u taj „opseg“ kod recimo Egića ili Arsenovića ulaze tzv. *shopping parkovi*, kakvi su *Zemun park* u blizini Zemun polja ili *Zmaj Shopping Park* u Novom gradu gde se garderoba može pronaći po povoljnijim cenama.

Dok se ovde zbilja dešava ozbiljna prerada sadržaja kakvi su dati u ponudi, vrši interpretacija a time i profiliše izbor stvari, sam čin kupovine jeste takav da se zbiva neumitno sa jednom objektivacijom koja vezuje „potrošača“ u čitavu mrežu međuzavisnosti. Zato zadržavanje na prenominalnoj dijalektici sopstva i drugosti – podsetimo se ranije zaključenog, jeste ograničen sociocentrični model (izuzetno blizak političkoj ekonomiji), koji se malo brine o samim socio-okolinskim svojstvima, konfiguracijama urbane ekonomije koja sama donosi asimetrije u raspodeli i lokacijama. Na određen način, život na obodu grada, tačnije u Batajnici, biva isključen iz cirkulacije određenih proizvoda i uopšte, prisustva određenih usluga. Ali, ni drugde u Zemunu, barem iz perspektive onih koji poput Tadića ili Stankovića izuzetno brinu o namirnicama, takve zadovoljavajuće ponude nema. „*Ne znam da li si primetio*“, govori Sanja Tadić u povratku iz veće nabavke u hipermarketu *Tempo* koji se nalazi tik uz *Gradsku veletržnicu* ili popularni *Kvantaš*,

„kako je loš kvalitet i usluga u Zemunu... Mislim... Sve se oseti... A kad odeš na Novi Beograd, znaš, u onu Ideu tamo kod Airport City-ja, znači sve je svežije, ponuda je bolja, sve se vidi po voću i povrću koje njima tamo dolazi“. Vladimir Stanković zato obavlja veće nabavke u Lidl-u na Novom Beogradu. „Nije sad nešto ovde bog zna kako spektakularno, ali je ovo meso bolje, imaju nemačke ove proizvode, tipa ovi mlečni su mnogo bolji nego naši...“

Koliko deluje reduktivno, toliko selektivnost odvodi i k specifičnom *diferenciranju* i usmeravanju praktičnog života gde se kroz lokacije pronalaze izvesni kvaliteti, kvantiteti, stvari i događaji. Utoliko, ovde malo mesta ima za pretpostavke koje naginju ka *funkcionalnom urbanizmu* – posebno bliskom tzv. *sociologiji naseobina* (Gans, 2002; 2009; Gottdiener, Hutchinson, 2010), gde bi razumevanje svakodnevnih prostora u najbolju ruku prikazivalo isključivo „mapu“ koja bi se odigravala shodno ritmovima rada i zaposlenosti, nego dakako istančane postupke koji svakodnevni život u urbanim predelima odvođe u sasvim drugačijim smerovima. Račvanja koja selektivnost proizvodi, utoliko oslikavaju *kvalitativne diferencijacije* koje se preuzimaju u svakodnevici i uprkos njihovoj šarolikosti, one su bitne jer ishode u čitanju urbanih predela kroz često prefinjen normativni aranžman i distance na koje ovaj upućuje - i to ne samo u slučaju odabira lokacija gde se namirnice kupuju, već i nekih lokacija poput vrtića ili škola koje roditelji takođe pažljivo prate. Tako je recimo Nebojša Lazić iz Gornje varoši, upravo zbog iskustava njegove sestre Ivane sa vrtićem u naselju Sava Kovačević odlučio da dvojicu svojih sinova – Nemanju i Aleksandra, upiše u privatni vrtić: „*To da vaspitačice ne brinu o njima, da im idu slinavi okolo, to je mislim...*“ Kod Lazića uopšte, lokalna osnovna škola „Gornja varoš“ nije bila opcija za Ivaninu decu, već OŠ Lazar Savatić na Zemunskom keju: „Direktor im je super!“, zadovoljno ona objašnjava, „*ima neki specifičan program, to ti maltene k'o privatna škola*“ - što se posebno odnosi čak i na intervju koji su roditelji i deca, kao u njenom slučaju, prošli pri upisu. U svakodnevnoj perspektivi, prostornost zato pri primeni selektivnosti uvek sadrži daleko više delikatna svojstva nego što bi to model fiksiranih geometrijskih distanci ili blizina mogao da pojasni. Selektivnost upravo zato postaje naznaka posebne kulturne topologije koja se preuzima, razvrstavanjem događaja i kvaliteta koji se crpe u ovakvim ambijentima, a potom i same aranžmane tesno vezuju sa ritmovima, materijalnostima i događajima koje se u njima protežu. Rečju, ona sadrži i naznake performativnosti.

3.2.3.3. Kodovi performativnosti: kvalitativno razdvajanje praksi i lokacija

Oba od do sad identifikovanih kodova prostora koji se pojavljuju u svakodnevici u izučavanim slučajevima, imaju posebnu vremenitost koja se određuje ritmovima i intervalima praktičnih aranžmana. Uopšte, ta veza između više događaja i sklopa stvari koji su bitni za svakodnevni život jeste i presudna za korišćenje prostora. Nabavke se utoliko često vrše *ad hoc*, što recimo čini Ivanka Arsenović koja pre povratka s posla pozove Danijelu i/ili Kseniju da vidi da li je potrebno šta kupiti u povratku. Takva praktična orijentacija u urbanim predelima ujedno rabi familijarnost ali se i razmerava u odnosu na događaje, stanja i sekvence koje je druge potrebno načiniti. Uopšte, aranžmani upravo funkcionišu po ovom principu međusobne koordinacije. Tu selektivnost svakako učestvuje tako što se kroz praktične sheme provlače *klasifikatorne radnje*. One svakako jesu bliske načinima življenja i svakako, kolektivnim procepima koji se prikazuju kroz rezidencijalne zone. Iako po intenzitetu jesu frekventne, familijarnost i selektivnost koje praktični život i svakodnevicu upućuju na poznate i odabrane prostore, one su u određenim slučajevima komplementarne ili barem, koegzistiraju naporedo sa ovim *kodovima performativnosti* koji se mogu uzeti kao izraz posebnog *socio-kulturnog „rafiniranja“* koje dodaje dodatni sloj prostornosti. Namesto uzimanja čiste geometrije, reč je, kako smo ranije uputili (sekcija 2.2.6.) o *kulturnom (samo)razumevanju pozicionalnosti* koja upućuje na distinktivan *protok i transformacije* uključene u svakodnevno biće.

Svakako da bi sasvim normativno, etnocentrično i krajnje protivno anti-holističkom stavu od kog smo pošli, bilo izuzeti specifične vidove života koji vode praktikanti iz novoformiranih naselja ili kako tehničari, službenici i radnici iz naselja građenih masovnom stambenom gradnjom, i uzeti ih kao protivne „legitimnoj kulturi“ (Bourdieu, 1984; 2000). No, ovde nije reč ni o uporedivim stvarnostima, nego najpre o *performativnosti* koja se gradi kroz selekciju i povratni smisao kakvi se pronalaze u izvesnim sadržajima, zasigurno čine da se ono što se uzima kao komforno, vredno pregnuća i divljenja, uključi u sopstveno življenje. Dok familijarnost i selektivnost mahom bivaju zadržane na domaćem ambijentu u slučaju potonjih, praktikanti mahom iz Starog jezgra, ali svakako i mnogi među mlađima na koje se dobar deo prihoda domaćinstava upućuje, znatno se intenzivnije uključuju u moduse prostornosti koji se po kvalitetima i sadržajima

pokazuju kao izrazi jedinstvenih *kulturnih topologija* i lokusi gde se posebno obavlja „prerada“ i socio-kulturno „sostificiranje“ sopstvenog tela. Zato, konačan oblik praktične prostornosti među praktikantima postaje vidljiv kada se na horizontu svakodnevice pojave prakse poput treninga ili široko shvaćeni vidovi kulturne „potrošnje“.

Kulturna zbivanja kakva su pozorišne predstave ili recimo, tematska i stručna predavanja jesu primera radi bitan deo praktičnog života za Nevenu Grubin ili Nedeljkoviće, i to tek delom iz profesionalnih razloga. „*Obavezno, ali obavezno! Uvek se ima za pozorište, i to prvenstveno zahvaljujući tome što Svetlana nabavlja karte, ali i za koncerte (...) Mi smo ti jedini matorci na rok koncertima*“, objašnjava kroz smeh Miloš Nedeljković kako on i njegova supruga, dosta često posećuju ovakva zbivanja. Nije retko u tom pogledu prilikom etnografskog praćenja u ovim slučajevima naići takođe na kontinuiranu perspektivizaciju koja uključuje naknadne evaluacije i dalje se proteže kroz diskusije o kvalitetu tih performansa, ali i jedinstvenu perspektivu koja se gradi kroz ovakve prakse. Kao i Nedeljkovići, i Antonijevići iz Starog jezgra posete pozorištima gledaju u vidu distinktivnog koda koji unekoliko predstavlja vid kulturne „higijene“. Jelisavetinim rečima: „*Ono, istrulili smo pored onog televizora... Vratiš se s posla i bleneš u ekran (...) Sad smo odlučili barem svake druge srede pozorište*“. Ovakvi izrazi afiniteta ne manjkaju ni kada je reč o distinktivnom odnosu prema telu koji se takođe lokacijski „razlaže“ i upućuje na višestruke „modifikacije“, ali samim time počiva na čitavoj mreži prostornosti, odnosno, specifičnih lokacija koje je neophodno – upravo primenjujući *kod selektivnosti*, unutar koje se koordinišu takve aktivnosti. Diferencirano razvrstavanje gde se koriste hipermarketi i radnje zdrave hrane – i to ne zbog uštede, već kvaliteta i svojstva namirnica što recimo čine Tadići i Stankovići, bliski u afinitetima prema sportu kakvi se susreću kod Butulija i Lazića, gde se posete teretanama i trening centrima zbivaju više puta nedeljno.

Sve ove prakse koje se tiču vođenja računa o telu, izgledu i muskulaturi, istovrsno, odabiru garderobe gde u lokacijski spektar ulaze veći tržni centri, butici u centru Beograda i specijalizovane sportske radnje, jesu takođe sadržane u ovim oblicima topologije svakodnevnog života i načina na koji se ostvaruje kroz urbane predele. U tom pogledu, ova daleko više „rastegnuta“ matrica prostornosti usmerava tokove svakodnevnog života ka svojstvenim aktivnostima i rabi jedinstvenu prostornu topologiju koja počiva na osobenom socio-kulturnom smeru i materijalnosti koju pravi. Naime, korak više od familijarnosti, ali i dosta suptilnije od

selektivnosti, ona povrh svega donosi posve duži interval koji se, posebno u slučajevima praktikanata iz Starog jezgra i drugih starijih delova, mahom oblikuje upravo što se ti *pretpostavljeni* kvaliteti i događaji sadržani unutar datih lokacija unekoliko „sostificiraju“ sam život. Samorazumevanje praktikanta zbilja upućuje na ovakvo shvatanje. Bilo da se radi o mestima gde se obavlja kupovina ili gde se ide u večernji izlazak pošto se tu jasno vidi i moralni kvalitet pripisan određenom sklopu distribucije, ali i ono stanje kakvo se ostvaruje i doživljava više kao „trebanje“ nego kao „moranje“. „Čovek treba da ima što više iskustva, da se susreće sa što više ljudi“, opisuje Jelisaveta Antonijević večeru na kojoj su ona i Miloš sinoć bili u restoranu, sa detaljnom semantikom njihovih socijalnih profila: „to su sve milionske porodice, znači ono, situirani... Ali dolazim u kontakt sa najrazličitijim ljudima, znaš, meni je to najvažnije na svetu“. Svaki od ova tri koda i za njih specifične lokacije ujedno prikazuju i socio-kulturne ambijente. Upravo zbog toga lokacije su više od „tipičnog“ izraza i uobičajene društvene topografije jer, iako zasigurno odgovaraju sasvim oprečnim formama društvenog života, one takođe poseduju itekakvu dubinu, kako se kroz njih protežu mnogobrojni odnosi, zbivaju prostorni dohvati i najvažnije, obavlja distribucija stvari, događaja i situacija koji su bitne za praktikante. No, ključ svakodnevnosti čini upravo to kako se jedna matrica organizuje između lokacija, kako oni „prodiru“ jednu u druge i kakvoj je vezi sa socio-kulturnim kretnjama.

3.2.4. Tranzitivnost društvenih prostora: relacije, ritmovi i ambijenti svakodnevice

Ono što smo ranije, u teorijskom delu, obeležili kao *tranzitivnost*, upućuje na ovu dobro utegnutu matricu lokacija, pa time i relacija kroz koju praktikanti distribuiraju život, ali i o jednom krajnje dinamičnom okruženju. Spram intelektualne distance i scijentističkih navika koje prikaz praksi vezuju za *prostor kao okvir*, topološki način mišljenja i sama telesnost zahtevaju da se upravo svaki od ovih vidova prostornosti kog praktikanti preduzimaju shvati kao *neprekidan protok* koji se zbiva u međuzavisnosti sa drugim lokacijama. Ritmovi svakodnevice se zato ostvaruju kroz ove relacione mešavine i svojevrsno umeće da se obavi *koordinacija* između više lokacija, relacionih pejzaža i praksi unekoliko načini kompaktnom – što uostalom, čini i srž okolinskog bića, posebno svake od profesija, njene ekologije, materijalnosti i lokalizovanih

interakcija (Ingold; 2000; Abbott, 2016).⁶⁰ *Kontinuumi, međusobna povezanost i koordinacija* specifičnih elemenata sa kojima praktikanti uobičajeno stupaju u kontakt, jasno je, zavise od posebne forme života i utoliko upućuju na *kvalitativno drugačije* stvarnosti koje se međusobno skupa vezuju i samim time odigravaju. Uopšte, svaka lokacija predstavlja sinhrono zbivanje dijahrono ukrštenih relacija i komplikovane moduse koji imaju i „plebiscitarni“ vidovi zabave kojoj se muškarci predaju recimo kroz kladionice ili kafane, kao i oni koji se shvataju kao „kulturno uzdizanje“ (*Slika 13.*). Stanovanje zato konačno znači ovaj način na koji se pravi jedan ambijent kog praktikanti ugrađuju u sopstveno življenje sa određenim bićima i entitetima. Stoga, ovde je reč o istinskom pravljenu svetova. Takođe, kako smo istakli u sekciji 2.2.6., tranzitivnost upućuje i na postupke pravljenja *pragova* i događaja *socio-kulturne kretnje* koja se nikako drugačije ostvaruje nego prostorima.

⁶⁰ Kvalitativne razlike koje donosi polje radnih odnosa zahvataju daleko više od proste matrice položaja ili zanimanja. Praktikanti u svakodnevici – samim time što su uključeni u jednu profesiju i njoj specifičan set odnosa i zaduženja (upor. Abbott, 2016 za bliže razumevanje ovih lokalnih kontingencija u kojima se profesije „stanuju“), istovremeno bivaju podređeni osobenim ekološkim uslovima: materijalnosti, događajima i tokovima koji se protežu svakodnevno kroz interakcije ostvarene unutar kancelarija i radnih prostora. U našem terenskom radu smo u nekoliko slučajeva takođe bili upućeni sasvim na direktno u svakodnevne predele zadataka – poput kancelarije i zaduženja u poljoprivrednom kombinatu u kome radi Vladimir Stanković iz Zemun polja, muzeja u kome radi Nevena Grubin ili vrtića čija je vlasnica Tanja Butulija. Svaka od tih lokacija upućuje na ispravnost ranije spomenutog Ingoldovog insistiranja u vezi predela zadatka, koje je zbilja smislenije od manihejskih slika kakve su skrivene iza geometrija pozicionalnosti posebno skrivena iza konceptata poput „društvenog položaja“ i sl. Jasno je da se tu svojstva tela društveno diferenciraju i „upadaju“ u jedan osoben pejzaž ontološke distribucije kakvi su imperativi postavljeni savremenom ekonomijom, logika i etika rada, odnose koji se protežu u organizaciji tih aktivnosti i žive materijalnosti kakva je suštinski uključena ovde. U tom pogledu, poredak razmena sa kojim se recimo susreće Ivanka Arsenović kao čistačica u raskošnoj vili na Bežanijskoj kosi ili Danka Egić kao pomoćna kuvarica u lokalnoj pečenjari u Batajnici, sasvim se kosi sa lokacijskim ustrojstvom i prostornim relacijama koje se protežu kroz muzej u kome radi Nevena Grubin, ili recimo, kroz kancelarije predstavništva kompanije za koju Jelisaveta Antonijević radi kao direktorka marketinga. Ali, upravo je reč o nagomilanim skupinama odnosa koji imaju poseban dohvat stvari i događaja – dakle, jedan lanac cirkulacije elemenata koji proizvodi određen ishod. Kada bivaju sagledani iz perspektive praktikanta, oni se pokazuju stoga kao živo polje interakcije kom je neophodno pristupiti nikako drukčije no praktično.

Slika 13. Socio-kulturni ambijenti i tranzitivnost. Specifični kvaliteti kakvi se koncentrišu i odigravaju unutar lokacija koje praktikanti selektuju kroz matrice afiniteta, ujedno su ogledalo formi života i reciprociteta događaja, interakcija i aranžmana koji se kroz njih protežu. Zoran Radivojević na slici levo, pregleda rezultate utakmica i to u maloj, neregistrovanoj kafani u koju svake subote navraća. Vladimir Stanković igra bilijar sa nekolicinom prijatelja svakog četvrtka već 12 godina unazad, i to u vrlo kompetitivnom smislu, gde oni beleže rezultate i igraju malo prvenstvo. Predavanje u Biblioteci Sv. Sava u Zemunu jeste izbor Nedeljkovića koji često posećuju slična kulturna zbivanja.

Tamo gde primarno kodovi familijarnosti i selektivnosti organizuju prostornost, imperativi svakodnevice mahom se tiču domaćeg života. Sama tranzitivnost je tu uglavnom intervalno „podešena“ praksama koje treba organizovati na dnevnom nivou – prvenstveno, pripremi obroka, te ovakav ambijent uopšte čini da se akcije drže u tesnoj korespondenciji sa dobro znanim lokacijama, gde se obavlja nabavka namirnica i sličnih potrepština. Takav ambijent, opet, nije jednostavniji zato što je „manji“ po obimu; naprosto, reč o je drugačijem vidu materijalnosti i pozicijama tela koji se pojavljuje u ovom vidu života na kog su pretežno usmereni praktikanti iz novoformiranih naselja, a zatim i stariji iz naselja građenih masovnom stambenom gradnjom. U slučaju prvih, reč je o često živoj interakciji koja se odvija uz kultivaciju malih bašti, što jeste vid življenja koji posebno okupira Zrniće na Busijama, Štrbce na Altini i Došene u Batajnici. U takvim okvirima, čak i ustaljeni ritmovi svakodnevice koji su posvećeni domaćem životu i kratkim intervalima, kakvi su nabavka namirnica i kuvanje, tranzitivnost prostora takođe zahteva da se načini niz orijentacija koje treba obaviti drugde i otuda, načiniti „pravi potez“. Upravo tu selektivnost deluje tako se „podesne“ lokacije stalno čitaju, ne bi li se desilo pravo povezivanje i održavanje posebno domaćeg poretka. Kao što smo videli, ona posebno zahvata selektivnost koja se neretko *ad hoc* čita. Dobra ilustracija jesu akcije koje se odmah zbivaju i upere k drugde, kao što je to jednom prilikom Šaban Ramadani, pošto je čuo od komšije da je paradajz znatno pojeftinio na Zemunskoj pijaci, te je odmah krenuo tamo: „*Neke 3, 4 kile da uzem...*“ Opet, intervalizacija i tranzitivnost koja je posvećena domaćem životu, sadrži i nešto duže tokove, poput nabavke ogreva. „*Samo ova drva da rešim... Bio tu ovaj Valjevac jedan, loša, sirova*“, brine se Aco Štrbac sa Altine.

No, intervali, materijalnosti i tokovi koji se susreću u ovim aranžmanima, prvenstveno se rukovode tim radom održavanja domaćeg života.

Sa više selektivnosti, pak, naporedo dolazi do reorganizacije vremenskih intervala (što ćemo posebno videti u vezi nabavke namirnica u sekciji 3.3.2.3.) i takoreći, „odmicanja“ od skupova praksi svezanih prvenstveno za domaći život. Svakako, ambijent ujedno postaje drugačiji i upućen na osobitu prostornost i materijale. Osim onih aspekata koji se tiču uređenja doma, ovde tranzitivnost deluje tako što se kroz aranžmane pojavljuju sve intenzivnije elementi kulturnih topologija poput planiranja nešto više vremenski udaljenih događaja kao što je odmor, nabavke nameštaja i nove garderobe, pa često, i kreditnog zaduživanja. Bitnu stavku međutim, čini i „koordinatni sistem“ kog posebno mlađi preduzimaju, gde se večernji izlasci i ono što se konvencionalno shvata pod „druženjem“ postavljaju kao izuzetno važan deo svakodnevice. Dok selektivnost tu deluje tako što „probira“ urbane predele na određen način i usmerava čak i samo telo na brojna kozmetička i estetska „podešavanja“ (više u sekcijama 3.3.3. i 3.3.4.), osoben normativni aranžman dolazi uz performativnost. U odnosu na prethodne, ovde se zbiva osoben „nadzor“ koji se posebno tiče tela i distinktivnih socijalnih kapaciteta (upor. Featherstone *et al.*, 1995; Bourdieu, 2000; Thrift, 2007), te takve gramatike donose svojstven oblik svakodnevice gde se vodi računa o hrani ili o izgledu, što ćemo uostalom detaljno analizirati u narednom odeljku. Upravo to svakodnevnu prostornost postavlja u jedinstven socio-kulturni ambijent a samim time i *normativni aranžman prostora* – onaj koji ih direktno uređuje, i to ne samo u smislu afiniteta koji odabiraju lokacije, već to kako se kroz njih povezuju stvarnosti i utvrđuju „kretnje“ društvenog bića.

Tranzitivnost se zato prikazuje kao ona koja stoji u tesnoj vezi sa socio-kulturnim kretnjama gde upravo „pragovi“ čine da se sklopovi praksi i sopstvenog tela podese shodno intervalima i događajima koji se drugde zbivaju. Izuzetno često, takav prodor drugih lokacija i čitava anticipacija događaja, praktična stremljenja i sam oblik svakodnevice koja se usmerava ka određenim ciljevima – ili onome što Šacki naziva *teleo-afektivnim strukturama* (Schatzki, 2010a) unosi ozbiljne modifikacije unutar aranžmana. Kako smo već naslutili iz sekcije 3.2.2., postoje zbilja uočljive razlike u „čitanju“ ovih pragova, te se i kvalitativno javljaju drugačije praktične shematizacije društvenog sveta, taktike koje se primenjuju, pa samim time i prostorne konfiguracije. Svaki socijalni status utoliko sadrži jedinstvenu cirkularnost u vidu prostora i

relacija koje se protežu kroz određene lokacije, ali i različite smerove i vektore sopstvenog socio-prostornog bića, direktno stupaju. Upravo pokušaji unutar novoformiranih naselja da se unekoliko odgovori na zahteve urbane ekonomije i uspostave ključni pravci kretnje, ilustruju kako se tranzitivnost zbiva sa podosta oscilacija. Među nezaposlenima one bivaju možda i najviše istaknute i stavljene u gotovo ritualno promovisanje tela.

„Kažu da je njih petoro posle nekih godinu dana dobilo posao (...) Al' moraš stalno da se cimaš kad te pozovu... A bio je jedan dečko juče, kaže da je on dve godine tu i da su mu ponudili samo ono, znaš, da bude onaj... kako s' to zove... Referent u Nacionalnoj službi za zapošljavanje... I on budala odbio! Mo'š da misliš?! Pa meni tako nešto da ponude ja bi sad odma' prihvatila...“

Ovaj opis Jelene Došen iz Batajnice je nastao dan nakon stranačkog skupa u kome je učestvovala. Od davanja otkaza, ona je odlučila da se angažuje u stranačkim aktivnostima kao i niz njenih nezaposlenih vršnjaka iz Batajnice, s nadom da će joj biti ponuđen posao ukoliko zaradi „dovoljno bodova“: intenzivnim posećivanjem stranačkih skupova širom zemlje. „Još samo ovo da probam... Ne znam više... Još par meseci... Ako ne, lepo imam hrvatski pasoš i šta znam, negde ću da odem“. Takve praktične shematizacije manifestovane zahvataju s jedne strane složene afekte i neretko osećaj rezignacije, a sa druge dobro shvataju kako se „kretati“ kroz prostore, odnosno kako se čak i u ovim situacijama sklapa sam *status*. Izuzetno slično je počeo da čini i Šaban Ramadani sa Vojnog puta koji je na savet g-đe Ristivojević koja vodi njegov izbeglički slučaj u *Komesarijatu za izbeglice* podneo zahtev za zaposlenje dva starija sina u *Gradskoj čistoći*, čime konačno želi da prekine nestabilnost koju njihovi povremeni poslovi imaju. Na određen način, ova perceptivna shema deluje s jedne strane krajnje „kalkulativno“ ali kada se bolje sagleda, ona je suštinski počiva na jednom etičkom sklopu oformljenom kroz reciprocitet putem kog se želi napraviti što je bliže moguće jedna simetrična situacija, gde bi i njegovi sinovi dobili zasluženu nagradu, pošto „čitaju Kuran, dobri su u Džemat, nikada ne bi ukrali ili tražili tuđe (...) ne prose, ne idu u kante“. Posebno u mikrološkom smislu akcija i praksi koje Ramadani preduzimaju, jeste posvećivanje vremena tome da se neposrednom interakcijom sa komšilukom i da se bude viđen u lokalnom Džematu, stekne po koja informacija da li nekom od tih aktera medijacije jeste potrebno još „ruku“ za poslove u narednim danima – iako je njemu ključna nada da će sinovi biti zaposleni u „državnoj firmi“. Kako zaključuje, „posle mesec dana, dva, oni te prime za stalno... Opet kad si

na državni budžet, drukčije je, ti znaš, imaš možda neki kredit, nešto, imaš poverenja, znaš, imaš bolovanja, a ne kod privatnika da te šutira (smeh)...

Distributivne matrice kroz koje se provlače ovi tranzitivni postupci, nipošto nisu stabilizovane ili date – iako često imaju u pozadini upravo ovako razvijene diskurzivne formule koje računaju na etiku ili prosto koriste date kulturne pravce. One pre svega podešavaju prostore i aranžmane shodno pretpostavljenom cilju i utoliko zahtevaju aktivan telesni angažman. Šaban to čini za svoje sinove u toku kasnog popodneva ili u predvečernjim satima, često i po nekoliko puta nedeljno, obilazeći komšiluk da se raspita da li kod „medijatora“ u narednim danima ima slobodnih mesta. „*Je 'l imaš nešto?*“ Čest odgovor drugih jeste „*Nema ništa...*“ No, i u drugim slučajevima gde se preduzimaju, kako bi Burdije rekao pravci i alati „legitimne kulture“ (Bourdieu, 1984; Bourdieu, Wacquant, 1992; Burdije, 2003), događaju se temljeni, materijalni preobražaji praktičnih aranžmana i takoreći, počinje da se *stanuje* naporedo sa tokovima koji se ulivaju u svakodnevicu.

Praktični aranžmani otuda u mnogim slučajevima gde se tranzitivnost recimo usmerava ka ciljevima kakvi su obrazovanje, počinju da budu ne samo nastanjeni drugim prostorima i otuda intenzivno uključeni u događaje koji se drugde smeštaju, poput školovanja dece. Oni naime poprimaju bitnu sekvencijalnost koji se razlaže praksama. Izrada domaćeg zadatka i priprema za sutrašnji dan u školi možda i jeste najbolji prikaz kako se takvi tokovi umeću unutar svakodnevice, ali i kako se kvalitativne diferencijacije oblikuju kroz sasvim mikrološke procese koji se – slično onome što je Lair primetio (Lahire, 2003; 2008), ostvaruju jednako kroz zamršene i ponajpre materijalne procese koji prave često pluralne profile. Sa njima pod ruku zato ide jednako skup artefakata kojima se manipuliše, uspostavljanje veza sa drugim, srodnim aktivnostima, ali najpre načini na koji se pristupa takvim postupcima putem kojih se pravi socio-kulturna kretnja. Kod Tadića, ali i kod Lazića taj intenzivni splet relacija koji se organizuje kroz dečije sobe i obuhvata žive procese ocenjivanja i pedagoškog rada kog roditelji ulažu, savladavanja lekcija ponavljanjem, jeste istovrsno odraz toga kakav se kvalitet ovim postupcima pripisuje. „*Jesam crknuta, ali moram sad da je preslišam biologiju*“, upućuje Ivana Lazić na jedan od popodnevni zadataka sa njenom ćerkom, 11-godišnjom Žanom. Kao drugde, ove tranzitivne delatnosti se često uklapaju u čitav skup preobražaja tela, što se upravo najjasnije vidi kod dece školskog uzrasta, te upravo Žana svake subote pohađa časove slikanja i u toku nedelje ide na odbojkaške treninge, dok recimo starija

ćerka Tadića, Eva pohađa privatne časove engleskog jezika. Trazitivne delatnosti svakako predstavljaju kombinaciju naučenih i otuda željenih smerova kretnje socijalnog bića, te utoliko deluju diskriminativno i, kako ćemo posebno videti u sekciji 3.3.5. prilikom analize vremenskih tokova, „razlivaju“ preko svakodnevnih aranžmana. Sklopovi i praktična orijentacija koji često i celokupnu svakodnevicu usmerava postupno ka ovim ciljevima, čine da domaći prostori i aranžmani dobiju svojevrsna hijazmička svojstva preusmere kroz dosta udaljene događaje usled naročitog oblika „čitanja“ socio-kulturnih kretnji. Tu se konačno oslikava bitna razlika među njima.

Horizont svakodnevice koji se stvara upravo kroz vidove „utiranja“ pravaca radnji i njihovom kvalitativnom izdvajanju postaje vrhunski izraz formi života koje se vode, i to posebno u vidu čitavog ambijenta koji se stvara sa njima i samih *kodova* koji se pripisuju tim radnjama. Posebno tamo gde se ova tranzitivnost, kao u naseljima masovne stambene gradnje vidi kroz naročitu optiku gde se obrazovanje dece uzima za vrhunsko pregnuće, zbiva se preuzimanje niza radnji koje su ogledalo tih procesa. Recimo, Mihajlo Stanković iz Zemun polja je pored studiranja uključen i u specijalne programerske radionice, isto koliko i Olga Nedeljković volontira u školama za decu sa posebnim potrebama. No, njihov ključ jeste u neupitnoj validnosti. Takvi pravci socio-kulturne kretnje, koji se najjasnije iskazuju kod praktikanata iz Starog jezgra, obitavaju u jedinstvenom lancu praksi i relacija unutar kog se takođe javljaju znaci karijernog uspona, poput recimo Nevene Grubin i njenog „projekta“ koji obuhvata nekoliko izložbi i objavljivanje bar jedne knjige „*do penzije*“. Stoga se svaka od ovih kretnji utire u jednom ambijentu oformljenom kroz radikalno podešavanje konfiguracija svakodnevnog života, i to ne samo u smislu ekonomizacije i preusmeravanja novca, već i samog „izgleda“ uobičajenih svetova koji se ispunjavaju artefaktima kao što su knjige i počinju da budu prepuni normativnog aranžiranja koje jasno postavlja „nadzor“ nad praktičnim životom. Slično, i gotovo u neprekidnoj komunikaciji s prethodno rečenim konačno dolazi kako se upravo urbani predeli i svojevrsne okolinske interakcije gledaju iz ovih naročitih vizura.

3.2.5. Prostori i normativni aranžmani: afekti i kodovi u svakodnevnom životu

Prethodno uočene razlike u socio-prostornim modusima govore dosta o tome kako se kroz uobičajene lokacije i urbane predele grade društveni životi, iskazujući pritom specifične vidove afiniteta. Tu se otkriva još jedna bitna dimenzija a koja dakako prati razlike u stanovanju. Koliko su tranzitivne zone svakodnevice i specifičnih oblika života sa prećutno shvaćenim granicama i pragovima, toliko prostore ujedno prate i osobeni *prostorni senzibiliteti* kakve praktikanti gaje, koji sami govore o tome kakav je oblik prostora njima blizak, s čime se identifikuju, kakva značenja pripisuju i kako uopšte urbana ekologija za njih izgleda. Kako se *prostori obeležavaju, doživljavaju i organizuju* konačno, predstavlja bitan segment stanovanja – kako u smislu koji je Lefevr svezao za operacije kodiranja tako i sa one *perspektivističke* strane - *semiologije* koju praktikanti koriste u direktnom kontaktu sa okolinom i time pokreću svojevrsne politike koje se tiču *prostornih aranžmana* i to u krajnje normativnom smislu. Jasno je svakako da naša pozicija ne govori toliko o domenu predstava subjekata. Naprotiv, ona zahvata svojevrsnu *ekonomiju afekta* koja se proteže kroz tanane i sasvim suptilne operacije praktikanata, iz kojih se, barem potencijalno javlja naznaka o tome kakav režim ontološke distribucije za njih jeste valjan i kako isti posložiti kroz prostor. Pošto ove semiotičke operacije – kako smo uostalom naglasili u odeljku 2.2. imaju zaista pregršt mogućih izraza - kroz sećanje, moral i estetiku pripisanu prostoru, one daleko nadilaze modele urbanista ili arhitekata i vraćaju natrag ka Lefevrovim idejama: izučavanju proizvodnje značenja nastalih po direktnom kontaktu sa okruženjem. Zato izrazi prostornosti kakvi su *sasvim spontane reakcije* i *oblici organizovanja* sopstvenih prostora, iskazuju možda i na najbolji mogući način kakva politika se vodi na mikrološkoj ravni: počev od organizacije i ustrojstva kuće/stana, poimanja susedstva i odnosa sa komšijama, ali najpre onoga što oni ističu u vezi življenja u gradu.

Kako smo istakli govoreći ranije o problematici gradova i kulturne integracije u sekciji 2.2.2.3., urbani život jeste ispunjen pitanjima *opštosti* i konfiguracija zajedničkog življenja (Borch, Kornberger, 2015), posebno u slučajevima kada se na videlo direktno stavlja problematika koja obuhvata raspodelu sasvim bazičnih urbanih resursa. Svakodnevice u Batajnici, protiče dobrim delom izvan dohvata nekih od komponenti urbanog „inventara“ – naročito kada je reč o

dostupnosti javnog prevoza i infrastrukturnim mrežama, poput kanalizacije ili vodovoda. Tako konfigurisana okolinska stvarnost svakako provocira pitanje raspodela socio-materijalnih svojstava, organizaciju i oblike urbane teksture. Uz refleksiju i poređenja, svakodnevnica Došena protiče kroz izvestan stepen iritacije izazvane manjkom adekvatne infrastrukture:

„... I danas smo pešačile po ovom suncu...“, objašnjava Jelena iskustvo jednog od uobičajenih jutara kada se ona i Duška zapute ka pijaci koja se nalazi nekih 4 km od njihove kuće. „Mama i ja smo jutros čekale 706-icu da idemo do centra, nije je bilo pa smo peške otišle do crkve samo do ove mesare i posle u povratku je opet nije bilo, pa smo se i peške vratile... I tako stalno... Piše red vožnje ali nema autobusa uopšte (...) Batajnica je jedna selendra za razliku od Stare Pazove, Nove Pazove... Vidiš njihove centre, vidiš naš centar?“

Afekti i kodovi kakve ovo socio-prostorno ustrojstvo rađa, naročito u smislu odsustva „adekvatnih“ elemenata urbanog života, jeste duboko vezan za materijalnost. Takve prilike često međutim, mogu tek biti izrazi rezignacije. Česti „ekscesi“ kakve improvizovane alternative urbanoj infrastrukturi prave poput septičkih jama, same guraju sled akcija i urbanog života: *„malo, malo pa ih zovemo... ove, da otpuše septičku jamu“*, govori Milorad Došen povodom problema nastalog nakon obilnih padavina. Nedostatak kanalizacije i vodovoda pravi kolektivnu stvarnost gde „vitalne infuzije“ stanovanja izostaju a njihovo odsustvo takođe osećaju i Štrbci na Altini kao i Zrnići na Busijama. Ništa preterano drugačije nije ni kod Sima Egića, koji je po kupovini placa na kom će izgraditi kuću bio svestan da priključak na vodovodnu i kanalizacionu mrežu u tom delu Batajnice nije moguć, isto kao što je sam priključak na strujnu mrežu čekao 4 godine od useljenja u kuću, pozajmljujući električnu energiju za to vreme od komšije. No, Simo je posebno u nekoliko zadnjih meseci dakako angažovan po pitanju priključaka u njegovoj i nekoliko okolnih ulica gde njegova radnja služi kao *improvizovani politički centar* gde on ujedno prikuplja novac i potpise od komšija kako bi skupa predali dokumentaciju za izvođenje radova i posreduje u čitavom procesu (*Slika 14.*)

„Eto vidiš“, govori on o komšiji koji je maločas iskoračio iz njegove radnje, „ako sad to ne rešimo, kad ćemo?! Razumem sve ja to i kriza i sve, ali rešavaš problem koji traje 20 godina i više... ma i više, to je problem koji je tu od početka, a da li ćeš čekati još

mesec ili dva to je... Ja mu objašnjavam da ljudi treba svi da daju pare, da ja to sve moram, da, da skupim papire, pa da nosim u opštinu“, pojašnjavao je Simo, njemu uobičajene događaje, kako naporedo mora da ubedi jedne koji još nisu dali 30 EUR za prijavu da to što pre urade, a druge koji su taj novac odavno doneli, da obavesti da bageri i cevi neće stići uskoro ukoliko svi ne postupe jedinstveno, odnosno daju novac i potpise. Ipak, Simo jeste optimističan, posebno po pitanju prostornog preuređenja koje Batajnica u zadnje vreme dobija.

„Nećemo reći kako je SNS došao na vlast da se to malo sređuje, da ja sad nešto hvalim SNS... ali ipak ipak je činjenica da uvode red bar, koliko-toliko... Znači, nije to samo po pitanju ulica, već i po pitanju struje, vode i svega toga, znači da se ipak da se uvodi red u... ovaj... u ceo taj jedan sistem koji treba da bude... što jedna država treba da ima normalan sistem... Ipak to sad ulazi u te zakonske, normalne redove...“

Simov posrednički angažman između opštine i nekolicine njegovih komšija je stoga rukovođen jednim normativnim aranžmanom gde izgled prostora i oblik infrastrukturne konfiguracije jeste ostvaren na međi transakcija obavljenih uskim političkim linijama koje je on mobilizuje preko stranačkih poznanstava u mesnoj kancelariji Opštine Zemun u Batajnici. No, tu se kriju i zamisli prostora kao jednake raspodele kad je reč o dostupnosti gradske infrastrukture. Štaviše, življenje prigradskih prostora kako Simo to izražava jeste direktno sučeljeno sa jednom neadekvatnom merom opremljenosti urbanim pa čak i putem jedne moralne gramatike koja direktno uključuje *politizaciju vremena*, odnosno, svojevrsnu dijahronost urbanog života.

„Evo vidiš... Batajnica ima 60.000 stanovnika, to je mnogo, a nigde nijedne srednje škole, park ima jedan tamo kod onih zgrada malih, nema nijednu sportsku halu niti igralište na 60.000 stanovnika! Tek sad u zadnje vreme nešto se radi, al' ako je bilo državi potrebno 40, 50 godina da počne, kad će se stići? Svaki taj projekat, taj kolektor što ti pričam (kanalizacioni kolektor koji je u planu za naselja Zemun polje, Batajnicu i Ugrinovce, prim. aut.), to treba prvo plan da se napravi, pa javna nabavka, pa da sve... pa i da ide dobro, par godina treba da se to izgradi... Prođe život u čekanju...“

Slika 14. Distribucija urbanih resursa. Uvođenje urbane infrastrukture u Batajnici tek započinje. Na slici levo u Mesnoj kancelariji Opštine Zemun u Batajnici jesu istaknuti planovi za uvođenje kanalizacije kroz centralnu ulicu i plan uređenja groblja, a na slici desno se nalazi tabla sa obaveštenjem o radovima koje tek što su započeli i usled kojih Simo i komšije žele što pre da podnesu zahtev za uvođenje kanalizacije i vode.

Dok ovi kodovi i neposredne intervencije jesu pokrenute sa mnogo afekata nastalih upoređivanjem i osećanjem izuzetosti iz urbanih mreža, krajnje suptilne distinkcije pretvorene u kodove i afekte kojima se recimo stremi ka čistoći, podražava izvesna ekskluzivnost i izuzetnost, ali i direktno upliće u organizaciju neposrednih prostora, javljaju se drugde. U mnogo slučajeva kolektivni život podražava jednako ono što u smislu konfiguracije susedstava pronalaze Petrović i Milojević (2014) – a to je izvesna gradacija „privatnosti“ i „javnosti“ oslikana kroz organizacione režime neposrednih prostora, ali i čitavog relacionog ustrojstva kakve „komšijski“ odnosi imaju. Sa jedne strane, procesualni karakter neposrednih interakcija se održava jednim prećutnim *kodom poštovanja i proste etike učtivosti*, koja se nadasve spontano i bez previše opterećenja održava uzgrednim razgovorom. Jednim delom, takav režim je valjano naslutio de Serto (de Certeau, 2002) kroz semiotičke operacije nastale *in actu*, direktnim hodom kojim se prostorne konfiguracije prave i socio-kulturno preslažu. Nije retko stoga zabeležiti tokom etnografskog praćenja praktikanata kako sasvim uzgredni i kratak razgovor započet pitanjem „kako ste?“, postaje „tačkasti“ postupak koji iznova uvezuje geografske niti susedstva. Isto tako, posebno u slučajevima kolektivnog života u zgradama, postoji gotovo automatizovan i ustanovljen režim koji se tiče održavanja, gde i ono

ima već ustaljene tokove i obavlja se kao izvestan kontinuum zajedničkog življenja. Sa njima pod ruku svakako se odvija i jedan proces održavanja pravila koja oblikuju stanovanje kroz ovakvu etiku učtivosti, ali sa krajnje poroznim materijalnim granicama. Organizacija dakako podleže distorzijama te je granica između „javnog“ i „privatnog“ sasvim porozna i podložna pregovaranju – pa je samim time i teritorijalizacija susedstva i komšijskih odnosa uvek-iznova predmet reizgradnje nastale usled materijalizacije stanovanja, koja obuhvata procese kakvi su recimo stvaranje buke a najpre prljavštine.

Normativni aranžman koji se proteže kroz neposredne, ali dakako teritorijalno krhke odnose kakve poznajemo pod terminom susedstva ili komšiluka gde je – kako smo u prošlom odeljku spomenuli, izuzetno teško spoznati jasnu (fizičku) granicu, postoji kroz jedan sasvim *virtuelni sistem prostornosti*. Upravo zato je vrlo teško utvrditi gde započinje i gde se zaustavlja susedstvo, pošto čak i formalna organizacija kakvu upravljanje zgradama donosi može ostati isključivo vezana za materijalno ustrojstvo i elementarni sklop zajedničke infrastrukture u zgradi (poput lifta, interfona, osvetljenja, održavanja ulaza i higijene u hodnicima), ali i upitna kada se pokrene kao pitanje. Antonijevići recimo su, shativši da se zakonski rok za uvođenje upravnika zgrada bliži, sami organizovali jedan komšijski sastanak. „*Ovde niko nikog ne zna, to je sve na „dobar dan“ i tu se završi*“, opisuje te odnose Jelisaveta. Štaviše, tu je otvoreno polje konfrontacije oko poretka i pristupa. Kako njen suprug Miloš to opisuje, „*došao je tu batica, znam ga, sprat iznad nas ima dvoje klinaca, sav u nekoj priči „ja sam advokat, sve ja to znam, ne može niko da nas natera da mi uzmemo upravnika kog nećemo... „Alo baticе“*“, prepričava detaljno Miloš raspravu, „*pa ko će da dovede upravnika onda?!*“ Tek posle nekog vremena, problem upravnika u njihovoj zgradi u modernističkoj četvrti Zemuna je rešen angažovanjem profesionalne agencije, ali, kako Jelisaveta nezadovoljno zaključuju „*stavili smo senzor dole na vrata i tada su ambicije splasnule (...)* Nije taj tip zgrade, za taj tip odnosa“.

Dok Antonijevići osećaju direktan ishod demografske „restauracije“ njihovog susedstva, tamo gde postoji kontinuitet poput naselja Sava Kovačević, Marija Bursać, Sutjeska pa i Zemun Polje, organizacija zajedničkih poslova je rešena vrlo jednostavno i po principu međusobnog komšijskog prepoznavanja i utvrđivanja nekolicine zajedničkih „imenitelja“. No, normativni aranžman kakav se javlja kolektivnim životom jeste duboko okolinski i podrazumeva nužnu materijalnost, te je granica „javnog“ i „privatnog“ često podložna distorzijama kakve nastaju kada

se objektivnosti sučelje. Na elementarnoj ravni, urbana etnografija najpre registruje sasvim prilagođene, takoreći, „učtivre“ postupke praktikanata, da bi tek posle određenog vremena na videlo izašle distorzije tih normativnih aranžmana a afekti i kodovi se jasno prikazali. U takvim situacijama na videlo isplivava čitava materijalnost stanovanja i dobro prikazuje ono što je Zimmel (Simmel, 1969) a za njim i deo Čikaških sociologa (npr. Wirth, 1956) identifikovali u vezi života u metropoli: izvesnu mentalnu napetost nastalu okolinskim vezivanjem i neprekidnu čulnu uvezanost. Sa jedne strane, okolinski događaji, kada neposredno „uplivaju“ u zonu stanovanja, izazivaju reakcije pošto najčešće ruše ustanovljeni poredak. „*Je 'l se to ovi opet deru dole?*“, pita Senka Radivojević svog supruga Zorana povodom buke koja stiže iz pravca kafića u Prvomajskoj ulici koji se nalazi neposredno ispod njihovog balkona. Radivojevići su ipak navikli na buku koja dolazi iz Prvomajske ulice, posebno u toku noći. „*Ma tu bude svašta, dođe vikend, klinici se napiju pa se deru, pesma neka stalno, ovi iz pekare puštaju muziku (...)* *Ja za ove 33 godine ovde sam oguglao prosto... Kad odem kod sestre u Rašku, jedino tad shvatim koliko buke ima ovde*“. Čulni aspekt urbanog života gotovo nezaobilazno konstituše i biva priključen zamišljenom prostornom aranžmanu i normativima koje praktikanti utiskuju, ili barem nastoje da utisnu u neposredno okruženje. Nevena Grubin tako objašnjava da ima „problem“ sa komšijom u zgradi u blizini njene kuće na Zemunskom keju: „*...na klimu se greje i onda sve leđi dole a ja se plašim za tatu i za maćehu da se ne okliznu, šta će oni stari tako da slome kosti*“. Pošto je nekoliko puta ušla u otvoren sukob, Nevena je odlučila da pozove Komunalnu policiju i napiše prijavu.

Utoliko, slično prikazima iz prethodnog odeljka gde smo mogli da raspoznamo kako se krajnje suptilne politike raspoređivanja elemenata protežu kroz urbane prostore, urbana svakodnevnica je takođe prepuna tih istančanih postupaka distribucije koje praktikanti preduzimaju. To posebno zahvata način raspoređivanja čistoće. Osnovna razlika kakvu ova osobena kultura stanovanja proizvodi, naime, iskazuje se posebno kroz senzibilitet kakav se rađa na međi zona koje podležu direktnom uređenju i ulaze u normativni aranžman praktikanata kakvi su unutrašnji prostori zgrada, i područja s kojima se premda stoji u neposrednoj interakciji, ali često pravi distanca (*Slika 15.*). Praktične operacije i svojstva svakodnevnog života koji se protežu kroz pitanje čistoće (o kojoj ćemo detaljnije govoriti u narednom odeljku), dobro oslikavaju normativne aranžmane „projektovane“ kroz prostore. Naime, verovatno najizraženija kvalifikacija kada je reč o urbanim predelima kakve smo registrovali kroz naše opservacije, obuhvataju sam poredak supstanci i načina njihovog raspoređivanja, gde prljavština i smeće u bilo kom vidu predstavlja

teritorijalni marker. Govoreći bliže, posebno tamo gde je potrebno uspostaviti „pragove“ kolektivnog života kakav je onaj u zgradama, prljavština, nečistote i otpatci jesu gotovo jedinstveno shvaćeni kao obeležja kolektivnog prostora kakve treba ukloniti. Biljana Milinković to recimo direktno čini. Ona skuplja otpatke koji se nalaze uz njen ulaz, najčešće dok šeta psa, iskazujući pritom veliko nezadovoljstvo zašto se drugde ne oblikuje jasno ustanovljen režim čistoće, posebno kada je reč o parkovima koji se nalaze uz zgrade.

„Misle sigurno okolo: „vidi, ova je neki psiho““, govori kroz smeh Biljana Milinković dok povlači povodac sa psom i skida plastičnu kesu sa niskog rastinja tik uz ulaz u zgradu u naselju Sava Kovačević. „Ali ja ne mogu da verujem da neko može da baca smeće tu, pa vidite Vi na šta sve ovo liči! To se sve zavuče ispod automobila, ovi kad nose smeće ne čiste oko kontejnera pa se tamo skupljaju lutalice...“. No, Biljana ponajviše problema prepoznaje u slabom održavanju vrtića na kog njen stan gleda. *„Ej, da oni ne kose travu a tu je vrtić, tu su deca, a trava im je preko glave, pa vidite sami“*, uzrujano opisuje celu tu konfiguraciju dodajući da je ranije bilo drugačije dok su njena deca išla u vrtić.

Slika 15. Pravila stanovanja i poredak čistoće. Diskurzivni izraz pravila stanovanja prikazan kroz „Kućni red“ na dve slike iznad, definiše ritam, tempo i prostorne intervale stanovanja, gde se osim jednog materijalizovanog poretka sa definisanim parametrima „adekvatnosti“ vremena za recimo izvođenje građevinskih radova, odnošenje smeća i sl., zbiva i raspodela uloga i obaveza. Život u zgradama, barem sudeći po našim opservacijama, teče dosta uhodano i minimum aktivnosti održavanja zajedničke infrastrukture (poput liftova, osvetljenja, interfona, ulaza i čistoće hodnika) jeste u rukama upravnika zgrada. No, ključna međa se stvara kada poredak čistoće izgubi jasno utvrđene koordinate distribucije – kako je to recimo u neposrednoj blizini zgrade u naselju Marije Bursać gde stanuju Radivojevići, odnosno, naselju Sava Kovačević gde stanuju Milinkovići.

Pitanje čistoće i normativnih aranžmana prostora koji se direktno naslanjaju na stambene jedinice tako da i njihove konfiguracije „prodiru“ direktno u sam proces stanovanja. Dok poredak doma – kako ćemo videti u narednom odeljku, predstavlja čvorište gde se zbiva specifično higijensko „prečišćavanje“ i utoliko gradi jedan osoben prostorni poredak, prljavština kakva se „akumulira“ neposredno uz zgrade, poput parkova ili naprosto ulica i trotoara, jeste sagledana kao direktan upliv u prostor stanovanja. Improvizovana pijaca (ili shodno vernakularnoj semantici „buvljak“) koja se nedeljom organizuje na samom kraju Prvomajske ulice i doslovce se rasprostire duboko unutar naselja Vojni put, za Arsenoviće, ona najmanje predstavlja izraz kulturnog

egzotizma.⁶¹ Njihova kuća se direktno naslanja na ulični front gde se svake nedelje, rano izjutra, počinje formiranje „divlje“ pijace sa velikim brojem prodavaca koji svoju krajnje raznoliku i mahom već upotrebljavanu robu - poput polovnih auto delova, računarskih komponenti, ali i korišćene garderobe, nameštaja i pokućstva, slažu uglavnom po prostirkama i ćebadi na samoj ulici. Naravno, taj pijačni dan donosi niz materijalnih konfiguracija, od kojih se mnoge pokazuju kao ponajmanje adekvatne.

„'El vidiš taj zid tu?“, pita Ksenija Arsenović pokazujući na zid kuće koji izlazi na ulicu, „'el osećaš kako bazdi? E, to oni nedeljom koriste kao javni toalet (...) a kad izađeš, bukvalno ne možeš da prođeš. Al' najgore je što kad odu, ostave tonu smeća sa sobom! Mislim, nekad njih jure ova Komunalna policija i to, pa kao razbeže se do nekih 9 sati, 10, a nekad to bre... Znači bukvalno ti je ispred kapije... Nedeljom se zato spava do 1...“

Spontano ustrojstvo prostora poput ovog, međutim, nije samo direktno pitanje čistoće po sebi, nego i svojevrsne *moralne arhitekture* sa daleko delikatnijom pozadinom, gde se manifestuje jedna *etno-geografija*. Kroz povezivanje smeća i komunalnog nereda se provlače i pitanja kakva su kulturne distinkcije među grupama i pronalaženje „zagađivača“. Mada ona teško da skrivaju ikakav rasijalistički motiv, uočljiva socio-prostorna distanca se zaista rađa tamo gde postoji osetno prisustvo Roma i krhke konfiguracije uobičajenih svetova u naseljima koja se poput Sutjeske ili Zemun polja direktno naslanjaju na ona romska kao što su Vojni put ili Mala pruga i Kamendin. „*Ne znam kako da kažem... Mislim, nemam ja ništa protiv Roma, nego što dođu tu u parkić i onda ih ostave roditelji, odu oni tako, da l' tu u Ideu... Kao da mi moramo sad i njih da pazimo, da l' će da padnu i to*“, govori Sanja Tadić o parku ispred njene zgrade gde obično izlazi sa svojim ćerkama, Evom i Verom. Takva iskustva koja se ostvaruju kroz suptilne operacije razdvajanja i toga što neki prostori zbilja bivaju anticipirani tako da odmah pobuđuju nelagodu i uspostavljaju

⁶¹ Nedeljni buvljak koji se rasprostire od kraja Prvomajske ulice i uliva duboko u naselje Vojni put jeste izvrstan primer kako se procesi oprostora kulturnih topologija kakve se provlače kroz načine evaluacije mesta grade kroz distinktivne procese tumačenja, evaluacije i sl. U konkretnom slučaju, jedan svojevrsan sudar stvarnosti postoji između direktne iskustvenosti kakvu osećaju Arsenovići, nepreglednog haosa poslagane ćebadi spuštene na prašnjavu ulicu gde je izložena uglavnom već korišćena roba i njeni prodavci, a zatim i oblici kulturne reprezentacije kakvi su stvoreni žurnalističkim diskursom. Upor. npr: <http://plezirmagazin.net/vodic-za-kupovinu-i-snalazenje-na-zemunskom-buvljaku/> (pristupljeno 21. februara 2019); <https://www.vice.com/rs/article/bmng5v/sta-sve-mozes-da-kupis-na-buvljaku-za-hiljadu-dinara> (pristupljeno 21. februara 2019); <http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:450648-Sirotinjo-i-buvljaku-si-teska> (pristupljeno 21. februara 2019).

markere koji se izvode kao zone življenja. Za Stankoviće kao i mnoge druge u Zemun polju, stambene zgrade gde su Romima dodeljivani socijalni stanovi, predstavljaju područje koje upravo biva poimano u vidu distinktivnih markera poput zaraze i različitih vidova društvenih „aberacija“ koje se teško mogu uklopiti u normativni aranžman. Distinkcije poput ovih su duboko somatski utkane i izražavaju se kroz praktične sheme, kao što upravo 14-godišnja Isidora Stanković i njen brat Mihajlo, nikada „*ne idu na tu stranu*“, posebno kada je reč o kupovini:

„mama i ja se plašimo da idemo tamo... Sećam se da me vodila kad sam bila mala, to je bio lep parkić i onda su sve počupali one sprave, to je sad sve razlupano (...) To kad odeš tamo, to ti je haos, vidiš one rasturene automobile, neki su čak povadili i prozore, pa znaš koje scene, šišaju se tu napolju ispred zgrade...“ „na šta njen pet godina stariji brat Mihajlo dodaje „*izgledaju kao neke Latino bande...“*

Kao i u slučaju komunalnog nereda na Vojnom putu (*Slika 16.*) intenzivne semiotičke borbe i s njima vezane distributivne matrice, gde se uz pomoć socio-kulturnih markera kakvi su narativi o čistoći ili bezbednosti, raspoređuje čitav poredak stvari, određuje moralni teret, naglašavaju ili umanjuju određeni aspekti realnosti a time i kodiraju prostori, prikazuju dubinu društvenog života.⁶² Čitava *ekonomija afekta* koja učestvuje u proizvodnji konkretnih lokacija ujedno reflektuje osobeno socio-prostorno iskustvo kakve određene stambene zone sadrže, ali govori i o *in situ* lokacijskoj kompoziciji politike koja se ukršta i prepliće kao čvorište višestrukih operacija i praksi. Kodovi koji se koriste za oblikovanje konkretnih lokacija dobrano se oslanjaju na socio-kulturne resurse kakvi su znanje, ali i moral, te ove operacije i afektivnost kojom se razvrstava ono što je više poželjeno i shvaćeno kao dobro što se tiče prostornih stvari, dakako oslikavaju socijalno poreklo praktikanata koji ih koriste. Ako pak nije nužno ni moguće prihvatiti klasičnu marksističku tezu o „*klasnoj borbi*“ koja se odigrava kroz svekoliku politiku prostora pokrenutu afektima, onda

⁶² Iznova, semiološka prerada koja okružuje prostore jeste često puna dvosmislenosti i krajnje oprečnih stanovišta koja se zauzimaju. Upravo kontroverze koje se pojavljuju pri pokušajima da se iznova proizvede prostor i u sasvim konkretnom smislu uspostavi izvestan normativni aranžman koji bi uklonio distorzije nastale u kolektivnom životu jesu očite primer konstantnih konfiguracija prostora. Tako recimo protesti rezidenata Zemun polja protiv Roma iz naselja Kamendin jesu bili pokrenuti uz narativ o „širenju šuge“, stalnim pljačkama i krađama. Spram ovakvo slabašno izražene politike, drugačiji semiotički aparati kakavi su merljivi indikatori i razmeravanje prostornog života kroz dostupnost i raspoređenost urbane infrastrukture, govori o sasvim protivnom vidu pravljenja grupa, ocrtavanja njihovih granica i karakteristika (upor: <http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:462515-Zemun-Polje-Problem-su-Romi-suga-i-kradje> (pristupljeno 21. februara 2019); <http://www.mc.rs/procena-bezbednosne-situacije-u-podstandardnim-naseljima-gradske-opstine-zemun.4.html?eventId=11079> (pristupljeno 21. februara 2019); <http://romadaje.org/vesti/detaljnije/215> (pristupljeno 21. februara 2019).)

je barem potrebno imati na umu kako se ove „kontroverze“ koje okružuju prostorne oblike, formiraju uz pomoć kulturne aparature i nalik onome što sociolozi pragmatizma upućuju, govori o tome kako praktikanti mobilizuju socio-kulturno znanje primenjeno u evaluaciji prostora.

Slika 16. Komunalni nered i semiotičke borbe. Osim smeća koje se formira mahom od neprodane robe, na Vojnom, odnosno, Pazovačkom putu ostaje i razgaženo blato nakon nedeljnog „buvljaka“. Često, potrebno je i do tri dana da se preostalo đubre odnese. Sa druge strane, „umrlicu“ Komunalnom redu i zakonu sastavila je nekolicina ljudi iz susedstava, kao svojevrstan lament nad haotičnom materijalizacijom koja iznova nastaje nedeljom.

Socio-kulturna „sofistikacija“ koja zasigurno proizvodi osobene senzibilitete i utoliko stvara *perceptivne mape* za obeležavanje prostora, istovrsno gradi i normativni aranžman gde kodovi koji okružuju prostore postaju ponajpre stvar estetskog suđenja. Namesto izraza kakve nejednako učešće u deobi infrastrukturnog inventara ili raspodela čistoće direktno pobuđuju, senzibilitet građen spram urbanih prostora kao socio-materijalnih konfiguracija, njihovih oblika i stanja, manifestuje se kao kontemplativni doživljaj prostornosti. Često, on je podržan svojevršnim sentimentom o nestanku kontinuiteta, koji odražava ono što je prostornost obuhvata sećanjem i mnemoničkim aparatom koji stavlja naporedo nekadašnje i sadašnje stanje (Shields, 2013; Low, 2017). „Zemun više nije što je bio“, prisećaju se Nedeljkovići, koji su i sami „pasionirani“ Zemunci sa istančanim istorijskim znanjem o lokalnom arhitektonskom nasleđu. „*To što su uradili, sa ovim popločavanjem*“, osvrće se Svetlana na nove, asimetrično postavljene mermerne ploče u Gospodskoj ulici, „*to je kriminal!*“ Tako ti kodovi i afekti mogu sa lakoćom biti svezani sa srednjeklasnim poreklom ovih praktikanata, reč je o jednom osobenom senzibilitetu koji nastaje integralnom vezom iskustva koje je prisutno u trenutnoj evaluaciji. Estetsko privezivanje kvaliteta prostorima, ili konkretnije, lokacijama nije socijalni resurs kog određene grupe ekskluzivno drže. Štaviše, naše opservacije pokazuju da se ovakva ratifikacija prostora zbiva i širi kao jedan dati kulturni kod i time pronalazi uopšte među praktikantima. No, bitna distinkcija potiče tamo kada se izvan ove „estetske“ pozornice pojavi akumulirano znanje, kao recimo studiozno poznavanje Nevene Grubin o arhitektonskom nasleđu. „*Ja ovako kad se šetam*“, objašnjava Nevena prilikom njene uobičajene šetnje koja je na određeni način i studiozno ispitivanje prostora, „*ja obično i ulazim u dvorišta i u napuštene kuće, pa posle tražim da vidim kada je sagrađena, ko je bio vlasnik... Mali je Zemun, sada već sve skoro znam* (smeh)!“ Morfološke transformacije kakve su se dogodile u Glavnoj ulici, jeste ključ neprijatnog i neadekvatnog diskontinuiteta kakav Jelisaveta Antonijević doživljava:

„Ti kada prođeš kroz Glavnu ulicu i vidiš ono što je dominantno, ti skapiraš šta nam se desilo u državi: banke, menjačnice, kladionice. (...) Znači, ja sam odrasla ovde, odrastala sam i ja se sećam da je nama to bio glavni provod da odemo u – tad se to zvalo Maršala Tita, u Robnu kuću. Tamo je na neki način formirana moja ličnost (...) To je bio svet u malom. Imao si tri bioskopa, a danas šta imaš? Dobro, 'ajde imaš Maxi umesto Bazara nesretnog... Ali bioskop „Jedinstvo“ je uništen tako što je tamo bio prvi studio televizije Pink. „Jedinstvo“ je ubijeno tako što je tamo bio prvi studio Željka Mitrovića! (...) Bila je poslatičarnica, a sada pogledaj... Kada vidim preko puta Robne kuće, meni nije dobro kad to vidim! One kladionice! Onaj Kenotaur tamo! (...) Znači, tebi je slika promene Glavne ulice, slika promene Zemuna...“

Dok njen suprug Miloš takve preobražaje vidi kao direktan ishod pridošlica koje su se slabašno adaptirale i „pokvarile onu kulturu Zemuna“, Jelisaveta naprosto vidi osnov „distorzija“ u devastaciji oblika i urbane forme.

„Mene bukvalno do izbezumljenja dovode nadogradnje (...) Ovo što je niklo između zgrada“ pokazuje Jelisaveta nekolicinu improvizovanih garaža pravljenih od lakog materijala na koje njihov balkon gleda u unutrašnjem dvorištu, „znaš, na šta smo se mi navikli, na šta smo se mi saživeli?! Ja ne mislim da je normalno da se ikada s tim saživimo! To je strašno na šta to liči! To me boli na nivou celog Zemuna: to što je niklo, to što se na taj način to ruži.“

Poredak stvari i odnosa kakav se ovde izražava, delom naslućuje upravo koncepcije koje iskazuje izvesna socio-kulturna svojstva prostora kakve smo upravo u slučaju Starog jezgra i jedinstvenosti arhitektonskih izraza i pretpostavljenih kvaliteta pronašli u sekciji 3.1.5. Naglašavanje tih specifičnosti i u ovim slučajevima zasigurno potiče od stava kakav je građen ujedno kontinuitetom iskustva, ali i određenom dozom afekcije, neposrednog osećaja kakav budi sentiment i njemu srodne evaluacije. U slučaju ovih praktikanata, procesi kakvi zahvataju urbanu teksturu i naročito neke od centralnih zona, postaju upravo metafora „distorzija“. „Ono što su uradili oko Šarana (restoran na Zemunskom keju, prim. aut.), pa ono pristanište... Odvratno! I sad to više nikada neće biti isto...“, jasnog je stava Nevena Grubin kada je reč o preobražajima koji postupno zahvataju Zemunski kej. No, ovde nastupa ne samo kodiranje prostora kakvo se stvara

kroz diskontinuitete kulturnih i istorijskih oblika. Reč je, u krajnjem slučaju, o direktnoj vezi i afekciji koja se u stvarnim ili zamišljenim oblicima pojavljuje kao obrazac i interpretativni okvir.

3.2.6. Zaključak

U ovom odeljku smo imali prilike najpre da kroz opise spoznamo 15 proučavanih domaćinstava, (dis)kontinuitete kakve prate njihovu socio-prostornu istoriju i tokove uključivanja u urbane predele, kao i osnovne obrise njihovih praktičnih života. Takav prikaz jeste pružio mogućnost da se direktno uvidi kako se upravo duge linije socio-prostornih razdvajanja u stanovanju „ugrađuju“ u svojstva praktičnog života, organizaciju i ponajpre, formu života kog praktikanti žive, imajući u vidu transakcije i plaćeni rad u koje njihova tela stupaju, a s tim u vezi, „motive“ kakvi ispunjavaju njihovu svakodnevicu. U tom pogledu, bilo je moguće uslovno razdvojiti praktikante iz novoformiranih naselja, spram onih koji su nastanjeni u masovnoj stambenoj gradnji ili zonama kakve su uopšte nastanjivane nakon Drugog svetskog rata, kao i jedinstvenost Starog jezgra. Otuda, prepoznato je kako urbana svakodnevica, grubo govoreći, poseduje „jezgrovit“ karakter koji se odnosi na skup više međupovezanih lokacija. Tu smo jasno podvukli da praktične sheme koje rukovode akcijama nisu mehanički odigravane i da su praktikanti neposredno upućeni na šarolike amalgame odnosa i relacija – počev od urbane infrastrukture i materijalnosti, pa sve do krajnje heterogenih matrica urbane mobilnosti, i niza simbiotski utkanih sklopova kakvi se protežu unutar lokacija u kojima se uobičajeno nalaze.

Ipak, u odnosu na rezidencijalne zone, ta praktična prostornost jeste prikazala da se račvanja zbivaju upravo kroz ambijente i vidove na koji se ostvaruje urbani život. Tu se istakao niz kvaliteta sadržanih unutar lokacija, različiti afiniteti i tranzitivnost prostora, odnosno, ključne razlike koje kodovi umeću – počev od domaćinskog ambijenta familijarnosti, karakterističnog za novoformirana naselja, selektivnosti koja mahom biva umetnuta u življenje u masovnoj stambenoj gradnji, i povrh svega, performativnosti koja se, uslovno govoreći, najviše vezuje za rezidente Starog jezgra. Drukčije, ono što smo prepoznali jeste da praktikanti jesu tesno stopljeni u socio-okolinski pejzaž i to načinom življenja, ali da se njihova prostornost takođe i svakodnevno

orijentiše prema drugim predelima i prostorima – što u neposrednim lokacijama za njih unosi i poseban normativni aranžman. Upravo to smo podvukli u zadnjoj sekciji, ističući razlike u kodovima i poimanjima uobičajenih prostora koje prate slične podele. No, upravo ovi kodovi, diferencijacije i različiti oblici tranzitivnosti jesu izvrstan povod da se prakse konačno sagledaju mikrološki i da se što približnije sagleda svakodnevni život koji se odvija u ovim aranžmanima, i to ravni telesnosti, materijalnosti i semiotike kakve organizuju svetove praktikanata.

3.3. Društvene prakse *in extensione*: potraga za aranžmanima praksi

3.3.1. Svakodnevice i praktični aranžmani: uvodne napomene

U prethodnom odeljku, dakle, mogli smo da vidimo kako se stvarnosti praktikanta, stanovnika različitih područja Zemuna oblikuju kroz distinktivne socio-prostorne matrice – sa njihovom istorijom i različitim relacionalnim spletovima. Međutim, takav prikaz po sebi ne bi bio dostatan ukoliko se analizom ne bi prikazale kako se praktični aspekti svakodnevnog života organizuju i integrišu sa prostornošću stanovanja. Ako smo ranije utvrdili da *stanovanje kao proces nema konačnu zonu, područje ili nivo*, nego da predstavlja nepregledan i često iznenađujuć simbiotički sklop socio-okolinskog bića, na ovom mestu treba upravo pokazati kako praktični život svakodnevce, biva razložen, povezan i uopšte, distribuiran kroz nizove odnosa ljudskih tela i okolinskog pejzaža. Misliti na takav način, znači odreći se zamišljanja prakse u okvirima manipulativnosti – bilo one gde postoji izvestan skup pravila koja održavaju život ili kojima se manipuliše, bilo u okvirima kontemplativnosti gde se kognitivno prerađuju sadržaji, bilo u okvirima regenerativnosti, gde bi naprosto ljudska akcija više bila reakcija na okolinske podražaje. Smislenost smeštanja praksi svakodnevce u generativni aranžman, po mnogo čemu jeste alternativa, jer pruža mogućnost da se one vide u smislu lanaca i sedimentacija a time i toga kako se društveni životi ontološki distribuiraju.

Praktičan, svakodnevni život, predstavlja svojstveno operativno polje aktivnosti, posebno kada se zađe unutar doma i ispita kakvi aranžmani bivaju uspostavljeni kroz to osobeno područje. Iako na um često pri spomenu svakodnevnih praksi najčešće pada „zbirka“ uobičajenih aktivnosti (što svakako nije pogrešno) poput kuvanja ili čišćenja, istraživač ovde jeste sučeljen sa jednom ozbiljnom dilemom: poslovi kakvi su čišćenje, briga o deci i pre svega kuvanje, obitavaju kroz *tranzitivnost* – što će reći, da se odvija kroz mobilizaciju čitavog niza pretpostavki koje drugde treba izvršiti. Samo pripremanje obroka recimo ima čitav splet preduslova, te je najpre potrebno popuniti frižider, otići u nabavku i ponekad kalkulirati što se namirnica tiče, a najpre, napraviti jedan plan. Aranžmani praksi utoliko pre operišu kroz jedan *simbiotski princip dijahronih aktivnosti* i njihovog procesualnog odvijanja: upravo time što su duboko stopljeni u prostornost

stanovanja i osobene forme života koje se vode, prakse *sinhronizuju elemente* i povezuje u sasvim konkretne forme, kakvi su gotovo jelo, ispeglana košulja ili usisana kuća. Namesto opisa zasebnih praksi, kao svojstvenih umeća koje se tačkasto javljaju unutar lokacija svakodnevnog života, svaka od praksi ima izuzetnu složenost pošto uključuje mobilizaciju celovitog rezervoara socio-kulturne umešnosti, socijalnu podlogu kroz koju se očitavaju jasne razlike u načinu života, mobilizaciju raznolikih materijala i artefakata, a najpre lanaca drugih aktivnosti. Procesualno mišljenje zato nalaže da se pri analizi optika podese drugačije i upusti direktno u razlučivanje *lokalne prisutnosti* i *zamršenih kontingencija* (upor. Abbott, 2016; Desmond, 2014) koje se organizuju i raspoređuju kroz *domaći univerzum* u izgradnji svakodnevnog života.

Upravo zato se nužnim javlja redefinisanje onoga što se inače uzima kao *oikos* ili domaćinstvo, da bi se ranije uočena *tranzitivnost* i oblici *transakcija* što je bolje pojasnili, a samo razumevanje stanovanja i svakodnevice upotpunilo. Prostor doma se uspostavlja kroz serije diskontinuuama i krajnje zadivljujuću geografiju sa ponekad i enigmatičnim kvalitetima kakvi prožimaju celine poput soba ili kuhinja, koji su i sami zbirke artefakata, ali time i sasvim konvergentne zone na koje se svakodnevni život upućuje i na određen način ulazi u neprekidnu komunikaciju (Jacobs, Smith, 2008). Posebno su geografi – prateći inače opštu tendenciju da se prostori sagledavaju kao procesualne matrice koje obuhvataju više nivoa istakli i da praktična prostornost doma treba biti shvaćena kao vid slabašno integrisane geografije i pejzaža koji se odupire lokacijskoj fiksiranosti a singularnost identiteta i mesta bude razvezana (ibid.; Massey, 1992; Smith, 2008; Jacobs, 2003; Shove *et al*, 2012). Utkano u često zamršene sklopove i ritmove koji se praktično ostvaruju urbanim životom, prostornost stanovanja je poput klatna koje teško da ima čistu spoljašnjosti i konačan oblik unutrašnjosti. Da bismo stoga bolje razumeli svakodnevne prakse i njihov smisao u društvenom životu kakvog smo raspoznali u prethodnom odeljku, moramo najpre poći od jednog *ekološkog shvatanja domaćeg univerzuma*. Nesumnjivo je da odnosi stvoreni između međusobno upućenih i povezanih tela upućuju na jedinstvenu društvenu situaciju. Pošto svojevrsna etika kakvu srodstvo sadrži čini da postoji „rezervoar“ deljenih stvari ali i to da se neke od vitalnih praksi smeštenih u domaći univerzum i njihovi proizvodi – jelo, čista garderoba, briga i vaspitanje, shvate krajnje bespogovorno. Odatle, domaći univerzum postaje gotovo ključno područje za (pre)usmeravanje i distribuciju socio-kulturnih tokova praktikanata. Delom, tu se kriju i naznake našeg argumenta: svakodnevne prakse su deo distributivnih procesa

društvenog života, a prostornost doma čini čvorište kroz koje obavljaju sasvim bazične transakcije među bićima, utvrđuju njihovi rangovi, obavlja preslaganje entiteta i sl.

Mnogo toga što se pronalazi u ovim aranžmanima, u opštem smislu se poklapa sa onim što Rekvic izdvaja kao „*pozadinski*“ *skelet praksi* – telesne aktivnosti, mentalni sadržaji sa tzv. *znati-kako*, prećutno znanje i razumevanje, ali i stvari, sasvim konkretne alatke upotrebljene u praktičnim delatnostima (Reckwitz, 2012). Komponente koje prakse drže na okupu, kako smo ranije rekli, ipak teško da se mogu uglaviti naprosto u repertoar reproduktivnog odigravanja ili kulturne mape. Kompleksne konfiguracije svakodnevice koje ispunjavaju prostorne predele zbivaju se kroz *route* u kojima cirkuliše ceo jedan splet događajnosti. Njega utoliko nije lako čak ni popisati niti izvesti kakav dijagram ili model, primećuje Šacki (Schatzki, 2010b), koji bi prekrio vitalna svojstva tela da, uz pomoć čitavog rezervoara socio-kulturnih kompetencija, materijalnosti koja se proteže i cirkuliše kroz prostornost stanovanja i najpre, značenjske formacije koje naporedo idu sa sasvim perceptivnim i senzornim operacijama tela, kakva su čulna iskustva. Biosocijalni tokovi tela se žive, ali upravo kroz dejstvo i korišćenje gramatika, putem kojih se tumači i vrši selekcija onih objekata i materijala s kakvima se ulazi – voljno ili ne, u oblik *kooptacije*. Takvi aranžmani ne zaobilaze gotovo ni jednu od komponenti svakodnevice praktikanata. Iako ponajmanje deluju „ujednačeno“, oni ipak proizvode koliko-toliko kompaktne matrice gde se umeću specifični oblici svakodnevnih transakcija koji ujedno imaju i posebne prostorne kodove, a sa njima u vezi i socio-kulturne kretnje. Upravo tu zamisao ontološke distribucije dobija na punom značenju. Principi kakvi se izražavaju afinitetima, „čitanjima“ socio-okolinskih sklopova i ali i tehnikama raspoređivanja elemenata svakodnevnog života, ilustruju istrajne vidove formi života.

Sa prilikom da se one vide, popišu, iznova sagledaju, istraživač kao u našem slučaju, postaje upravo naveden da razmišlja o nekolicini aspekata praktičnog života. U skladu sa nalazima iz dva prethodna odeljka, u ovom ćemo utoliko pažnju posvetiti sledećem. Na prvom mestu, razmotrićemo kako i zašto domaći univerzum ima veze sa prostorom doma i kako ovaj čini čvorište praktičnog života. Pažnja će biti potom posvećena telesnim radnjama, a naročito praksama čišćenja i praksama kuvanja i nabavke namirnica. U drugoj sekciji ćemo se bliže pozabaviti rukovođenjem telom. Ono svakako jeste vezano sa higijenom i ishranom, ali ćemo u ovoj sekciji pokušati da razumemo kako praktikanti tretiraju telo u vidu odevanja, kozmetičkog preuređivanja i koncipiranja zdravlja i to sa posebnim naglaskom na prostorne pragove oko kojih se ove prakse

koncentrišu u svakodnevici. Ovde će već biti jasno da se *ranije uočene razlike u formama života* suptilno provlače upravo kroz ove krajnje biosocijalne prakse, te da se kolektivne razlike u formi života oslikavaju takođe i putem principa kakvi razdvajaju objekte i artefakte s kojima oni grade život, koliko i celokupne socio-kulturne ambijente u kojima vode uobičajeni život. Poslednje jeste delom naslućeno u sekcijama 3.2.4. i 3.2.5., ali u trećoj po redu sekciji u ovom odeljku, uputićemo bliže kako ti ambijenti u svakodnevici funkcionišu u vidu sasvim uobičajene svakodnevice, poput gledanja televizije ali i čitavih sklopova afiniteta koji izražavaju upravo i preuzete pravce socio-kulturne kretnje. Na koncu, ova razmatranja će nas uputiti na višestrukost tokova i to kakvi vremenski vektori presecaju područje svakodnevice i praksi. Razumećemo u toku celog ovog odeljka da se svakodnevica odvija kroz raznolike sekvence praksi, da one bivaju odvojene događajima, ali i da po sebi one imaju različita trajanja i intervale. U tom smislu, shvatićemo konačno kako se zbiva ovo vremensko razlaganje života u svakodnevici i kako praktikanti upravljaju sopstvene živote shodno različitim intervalima i putanjama. Pre svega ipak, potrebno je razumeti kako se uspostavljaju niti te tranzitivnosti i tokova kroz domaći univerzum.

3.3.2. Mikrologija svakodnevice: prostornost i materijalnost praktičnog života

3.3.2.1. Prostornost stanovanja i tranzitivna svakodnevica domaćeg univerzuma

Jedan od fundamenata okcidentalnog sveta zasigurno se pronalazi u temeljnoj zamisli i ustrojstvu *zajedničkog življenja* kog konceptualno oslikava *oikos*: u vidu aranžmana, stopljenog skupa odnosima neposrednosti među ljudima i artefaktima koji ih okružuju, a kakvi se neposredno organizuju kroz dom. Stavljanje znaka jednakosti između „domaćeg sveta“ i domaćinstva kao relativno kompaktne socijalne i ekonomske jedinice gde se zbiva jednako deoba osnovnih životnih resursa i to zato što među samim habitantima postoji jedna vrsta veze – najčešće krvne, a otuda i oblici međuzavisnosti, ipak mora biti uzeta s dosta obazrivosti. Konceptualni koren *oikos*-a jeste baziran na jednoj, navodno, samorazumljivoj opoziciji. Naime, u izvornom smislu *oikos* prekriva aranžmane koji se protežu i uspostavljaju tako da, kako je Veber zapazio, suštinski počivaju na etici *poverenja* i *lojalnosti* kakvu „spoljašnji“ svet tržišta ne poznaje (Weber, 1978, I). Boltanski i

Teveno međutim, uočavaju da je oblik „domaćeg sveta“ kakvog poznajemo relikat političke filozofije, definisan kao hijerarhijski lanac veza između entiteta, najčešće krajnje bliskih i uspostavljenih srodstvom (Boltanski, Thévenot, 2006). Etika stapanja „bliskih“ entiteta - na neki način i srođenih međusobno zajedničkim životom se ipak se čini problematičnom ne zbog zajedničkog života, već izostanka sasvim distributivnog shvatanja domaćeg univerzuma. Živ i tranzitivni karakter svakodnevice i stanovanja se odvija upravo tako što se praksama nešto *preslaže, preuređuje, raspodeljuje*, a te radnje sam domaći univerzum čine *cirkularnim područjem*.

Pre svega, domaći univerzum satkan je od materijalnosti kakva zahvata najednom samo socio-morfološko ustrojstvo gradnje, ali i akumulaciju artefakata koji se prikazuju kao ključni za organizovanje svakodnevice. Uopšte, paradoks političke ekonomije počiva upravo na indikaciji posedovanja stvari – podrazumevajući ćutke da oni imaju „upotrebnu vrednost“, ali ne i da artefakti kakvi su frižider ili veš mašina, koliko i „zoger“ kojim se briše pod, pribor uz pomoć kog se obeduje ili naprosto, dušek na kome se spava bivaju konstitutivni element praksi. Na određen način, stambeni prostor predstavlja kolekciju artefakata, te i razumevanje svakodnevnih rasporeda ne bi bilo ni moguće bez takve objektnosti. Artefakti i materijalnost domaćeg univerzuma utoliko ne čine statični pejzaž. Kada se etnografski zađe u ove svakodnevne predele, postaje jasno da se za telesno ustrojstvo praksi ima sopstveni nastavak u artefaktima, koliko se i niz praksi koncentriše upravo povodom ničeg drugog do samorazumljivog vraćanja na mesto i distribuiranja artefakata uključenih manje ili više direktno u „proizvodnju“ svakodnevice. Dok krajnje efemernim može delovati slaganje posuđa posle pranja u viseće kuhinjske elemente, odeće nakon pranja u plakar ili namirnica u frižider nakon kupovine, za arhitekturu svakodnevice ovi artefakti i to u neposrednom dohvatu tela dragoceni su za praktični život, a posebno za to kako i gde se telo smešta. Stoga, *aktivno učešće artefakata na horizontu svakodnevnih aktivnosti* predstavlja ujedno odraz specifične forme života kakva se vodi (*Slika 17.*), ali i odraz krajnje mobilnih svojstava samog stambenog prostora.

a)

b)

c)

d)

e)

f)

Slika 17. Mobilne konfiguracije domaćeg univerzuma i artefakti. Koliko je svakodnevica tesno uvezana sa stalnom komunikacijom koja se obavlja uz pomoć artefakata, i koliko ovi igraju izuzetno važnu ulogu u formi života koja se vodi, kolaž iznad izvrsno prikazuje. Tranzitivnost prostora stanovanja ogleda se upravo u tome što aktivnosti ne samo da bivaju koncentrisane unutar posebnih zona, nego i putem telesne komunikacije sa artefaktima. Biblioteka i radni sto u dnevnom boravku za Nevenu Grubin predstavljaju produžetak njene svakodnevice gde se ona trudi da po povratku sa posla sredi zapise koje je prikupila u istorijskim arhivama (a). Aco Štrbac poseduje radionicu na tavanu kuće. Kao penzionisani mehaničar, on tu čuva prethodno kupovan alat ali ga i koristi povremeno kada vrši popravke komšijama (b). Kod Zrnića, komoda u trpezariji povezanoj sa kuhinjom jeste mesto gde se Dušanka i Željka drže i slažu dobar deo posuđa. Ipak, ono se stalno koristi u svakodnevici (c). Na policama kod Nedeljkovića u dnevnoj sobi se uz knjige nalaze i neka kozmetička sredstva – mahom Svetlanina, koje ona koristi svakodnevno (d). Na pisaćem stolu u sobi koju dele Luka i Žana, deca Ivane Lazić se odvija živ proces pripreme za sledeći Lukin školski dan, uz udžbenik iz engleskog jezika i svesku gde je izvučeno nekoliko reči koje je potrebno naučiti (e). Na kraju, kasno večer kod Antonijevića i to u sobi koju je Jelisaveta ispunila mnoštvom fotografija, donosi i pripremu za sutrašnji radni dan kada se osim garderobe, pakuju i papiri i druge stvari neophodne za rad (f).

Mikrološki vidovi prostorne koegzistencije – naročito gledani iz ove perspektive stanovanja i domaćeg univerzuma kao svojevrsnog „distributivnog centra“, osvetljavaju valjano kako je ovaj stambeni prostor utisnut u nizove komunikacija sa urbanom teksturom. Mnoštvo tih „vitalnih infuzija“ – kakve su grejanje, struja, voda, internet i kablovska televizija jesu nepobitno ključni segment aranžmana u kojima određeni praktikanti stanuju i primarna obaveza na kraju meseca. Jasno je iz našeg dosadašnjeg izlaganja da su prakse skoncentrisane unutar prostora doma unekoliko *transfunktionalne* i njihov raspon se ne zaustavlja unutar zidova stana, iako ovaj po sebi biva održavan. No, veze sa urbanim predelima i konfiguracijama, kakve se protežu u svakodnevnim oblicima prostornosti doma, prikazuju se na još jedan način. Kao što prakse čišćenja, pranja i pospremanja na određen način uklanjaju prljavštinu izvan doma, prostornost tih praksi ima izvesnu *kapilarnost*. Ona se naime distribuira kroz „protočnost“ omogućenu jednom objektnom simbiozom s kojima je prostornost stanovanja uvezana. Ti mali „kolektori“ poput kanti

za smeće, mašina za veš ili sudova kakve su mnogi autori izučavali upravo na ravni njihove svakodnevne, praktične upotrebe (upor. Shove *et al.*, 2012; Pink, 2012) ili slivnici i cevi koje povezuju na „vitalne aparate“ urbanog života, samu prostornost stanovanja čine sasvim *biosocijalnom zonom* koja se *dijahrono utapa u prostorne konglomeracije*.

Dijahronost, međutim, jeste takođe izražena i na ravni te geografije, odnosno, konkretnih morfoloških svojstava prostora stanovanja u koji se svakodnevni život ne samo smešta, već praktično i telesno razlaže, ali i njemu adaptira. Istorija stanovanja u Zemunu – već smo videli u sekciji 3.1.3., ovde igra posebno značajnu ulogu, pošto često ta organizacija prostora prodire i organizuje svakodnevicu u maniru koji se fundamentalno vezuje za raspored stvari, događaja i praksi. Razlike uočene u stanovanju se zato pojavljuju kao izuzetno važne u konfiguraciji svakodnevice, te *dijahroni efekat* gradnje, socio-morfološka svojstva, poimanje kućnog prostora, način njegovog uređenja kao što je razmeštanje nameštaja neposredno se vezuju sa praktičnim radnjama. Kod mnogih, prostorne konfiguracije u svakodnevici često iziskuju niz sitnih „adaptacija“ ne bi li se recimo, prostor prilagodio za spavanje ili obrnuto za obedovanje. No, u svakom pogledu, čak i kada ne zahteva pomeranje nameštaja, svakodnevna geografija je utoliko višestruko sekvencijalna. Prostor stanovanja zato jeste krajnje biomorfno područje kakvo se podešava telesnim tokovima i ritmovima a time i umeće u aranžman praksi, poput jela, spavanja, ali i drugih aktivnosti, kao što su izrada domaćeg zadatka ili gledanje televizije. Svaka od ovih praksi ima svoje mesto, ali čini da se konkretnost podredi jednoj mobilnoj i rastegljivoj relacionalnosti što svakodnevicu unutar doma čini takođe *tranzitivnom* lokacijom kroz koju se protežu smerovi i prostorni intenziteti. No, ovo „mutiranje“ u svakodnevnim tokovima, donosi i izmenjenu perspektivu kada je reč o svakodnevnim praksama (*Okvir 2.*).

Okvir 2. Svakodnevica i praktično raspoređivanje.

Izuzetno mobilna i rastegljiva geografija kakve se zatiče unutar stambenih prostora, konačno eliminiše ontologiju nivoa, pošto čak i mikrološke aktivnosti i objekti okupljeni kroz dom jesu u

određenom smislu ishod prespajanja različitih „meridijana“, ali najpre područje koje je neumitno svezano sa socio-prostornom istorijom stanovanja. U tom smislu, ove geografije u domu ponajpre reflektuju čitavu istoriju i principe gradnje, koje kao objektne i simbiotske konfiguracije učestvuju u tkanju svakodnevice. Etnografija tu pritom nudi izvrsnu priliku da se ono što su sociolozi primetili u vezi distribucije stanovanja u ovdašnjim prilikama, posebno u vezi dostupnosti i raspoređivanja prostora doma dodatno ispita (Vujović, 1990; Petrović, 2004). Svakodnevni prostori su predmet gotovo kontinuiranih mutacija i utoliko su svezani sa biosocijalnim procesima tela, koliko i sa vidovima gradnje i socio-materijalnim ustrojstvom stanova.

Prostorno razlaganje aktivnosti i mesta mogu delovati krajnje samorazumljivo. No, izvesna „pretumbavanja“ koja nastaju u tokovima svakodnevice, dakako prikazuju te biosocijalne ritmove. Kod nekih, kao recimo Ramadanija, Egića ili Nedeljковиća, diktat kvadrature i načina gradnje često odvodi u ovakve transformacije. Kod njih, prostor za spavanje jeste i dnevna soba i ona se deli generacijama, te je potrebno stalno jutarnje „preuređivanje“ jedne sobe u dnevnu, a uveče u spavaću. Kod Stankovića u 34 m² to možda i jeste najizraženije sa deljenom dnevnom sobom, što podrazumeva da se kreveti rasklapaju a sto za obedovanje naveče sklanja sa strane.

Čak i drugde gde se ove transformacije i pomeranja nameštaja nisu potrebni, jasno se odvajaju prostori. Prostornost tela, posebno u onim uobičajenim situacijama, govori o kulturi stanovanja, ali jednako i o zonama gde se praktikanti uobičajeno smeštaju. Ono što razumemo kao privatnost, ima sopstveno prostorno-vremensko utemeljenje, i zaista duboku kulturnu podlogu koja još jednom prikazuje tranzitivnost. Najčešće, sa određenom starošću dece, pravljenje „intime“ podrazumeva sve intenzivnije povlačenje roditelja iz određenih delova stambenog prostora. Tanja Butulija je dala dobar prikaz po odrastanju sina i starije ćerke:

„Od kad su njih dvoje krenuli u srednju školu, ali kao da su se dogovorili da mi tamo ne smemo da idemo uopšte.“

Neretko, čak i tamo gde prostorije nisu multi-funkcionalne, postoji jasna podela, ali se ova pozicionalnost u domu – poput dečijih soba i uopšte toga šta je čiji prostor, nikada ne završava definitivno. Ona je štaviše, stvar pregovora i mikro-istorije utkane u prostor doma. Afiniteti koji razdvajaju televizijski sadržaj jesu verovatno najbolji izraz toga kako ove konfiguracije doma postaju fragilne posebno pri ovoj praksi koja okupira veći deo vremena po povratku sa posla.

U nekim slučajevima, slabo uskladivi afiniteti povodom televizijskog sadržaja jesu često izvor rasprave, kao recimo između Antonijevića iz Starog jezgra, uprkos svem trudu da se „napravi kompromis“ oko toga šta će se uveče gledati. „Dobro, sad vrati na kanal na kome je bilo“, u blago povišenom tonu govori Miloš Jelisaveti, koja je promenila kanal „A dokle više zeleni ekran Miloše!?!“, misliviši na sportski sadržaj koji je on pratio. „A šta drugo da gledamo?“, upitao je on. „Ma nije problem u tome bre, nego što smo se dogovarali da zajedno provodimo vreme a ne da se blene samo u taj ekran.“

Butulije su zato odustale od pravljenja kompromisa. Dok Tanja u dnevnoj sobi na novom televizoru široke dijagonale uglavnom gleda dokumentarce iz produkcija poput National Geographic, Nikola u susednoj spavaćoj sobi prati uglavnom košarkaške mečeve na Sport klubu. Ipak, tamo gde su i prostor i ovakve tehničke naprave retki, potrebni su drugačiji telesni razmeštaji. Takođe ljubitelj košarke, Miloš Nedeljković ipak često mora da ide u sinovljevu sobu i na njegovom računaru potraži tzv. livestream na internetu, pošto u njihovoj domu ima jedan televizor, smešten u sobi u prizemlju koja se koristi i kao dnevna i kao spavaća za njega i suprugu Svetlanu. Nije mnogo drugačije ni kod Radivojevića, kada započnu Senkine serije, Zoran se obično premešta u sobu ćerke Ane i tamo traži takođe livestream na računaru.

Procesi poput ovih deluju dosta ustaljeno, ali se kroz njih odigravaju igre kroz koje se takođe uspostavljaju i određeni normativni aranžman koji se skupa sa intimom i zonama tela, obavezama prikačenim uz njih i posve delikatnim postupcima koji se

odnose na razmeštanje stvari. Osim, kako ćemo uskoro videti, čistoće u domu, ovaj upućuje na to kako se reguliše raspored sasvim uobičajenih stvari. Miloš Nedeljković ima mnogo toga protiv nemarnog odnosa svoje dece. „Mrzim da gore svetla! Idem za njima i gasim k'o ludak, ne zato što štedim struju – mada je i to važno, nego zato što me nervira...“ Ivanka Arsenović iz Novog grada slično iritira posebno ostavljanje obuće u hodniku. „A šta im znači ovo, da mi je znati? Samo dođe i izuje se unutra i ni o čemu ne misli (...) A ne daj bože da uđem u njihovu sobu da vidim taj haos.“

Postupci poput ovih ipak čine više od prostog distribuiranja artefakata i tela kroz domaći univerzum, pošto su izuzetno često didaktički po karakteru i odnose se upravo na tranzitivne procese koji se trenutno smeštaju kroz dom i kvalitet stvari koji im se pripisuje. Izrada domaćih zadataka kod Lazića u Gornjoj varoši jeste dobar primer ovog normativnog aranžmana koji se gradi in situ. „Ti još nisi sastav završio, Luka? Pa neće se sam napisati“, rekla je Ivana pre nego što je otišla u dečiju sobu i videla da se njen sin umesto rada na pisaćem stolu igra sa loptom. „Odmah da si to ostavio! Igrao si se celo jutro!“, blago povišenog tona je rekla Ivana. Sličnog stava je i Vladimir Stanković iz Zemun polja povodom „stalnog gledanja u mobilni“ njegove ćerke Isidore tokom učenja, poredeći je sa „marljivošću“ i motivacijom njenog brata. „E, ali Mihajlu ne bi na pamet palo takve stvari da radi... Pa vidiš bre da je on fokusiran, da zna šta hoće“

Nema sumnje da se u svakodnevnom životu i domaćem univerzumu – kako ćemo uostalom videti u nastavku ovog odeljka, registruje posve uređena raspodela zaduženja, gde je većina praksi rezervisana za žene i jednu krajnje samorazumljivu geografiju. Čak i vernakularno shvatanje to podržava: „Moja je kuhinja, ostali su tamo“, kako Dragana opisuje podelu u nevelikom stanu Stankovića u Zemun Polju. Ali, tranzitivnost prostora doma, mobilne geografije i cirkulacija elemenata kroz sam dom (kakvi su voda, struja, hrana i sl.) na određen način i menja klasičnu perspektivu koja se tiče podele rada i podele među bićima - pre svih onu koju je Burdije imao u etnografiji Kabilske kuće (Burdije, 1999). Feministički geografi su istakli da upravo zato što se

prostor doma unekoliko nadilazi nizom veza i objekata, pa čak i sećanja kakvo je sadržano unutar fotografija (upor. Rose, 2003), podela svakodnevnog praktičnog rada posebno proteže kroz daleko složenije mikro-regione, usled čega domaći prostori relaciono sežu izvan neposrednosti. Sekvencijalnost generativnih aranžmana naime, na određen način „uzdrma“ prostu geometriju pozicionalnosti. Najčešće, u pitanju nije „um“ koji je manipulisan strukturom kakvog ga ekspert prepoznaje, nego intenzivna praktična shematizacija koja se zbilja proživljava telesno, upućuje na raspored stvari i tako na jednu intenzivnu okolinsku kooptaciju.

Istinsko etnografsko praćenje svakodnevnih praksi stoga ukazuje da zbrzani intelektualni zaključci malo šta imaju da traže u tim zamršenim sklopovima raspoređivanja, te utoliko, svakodnevne prakse niti su „repetitivne“ i „reproduktivne“, niti stvar rutine, nego ozbiljnog umeća distribuiranja, vezivanja i prerade unutar kojih svaka od prostorija u domu postaje krajnje tranzitivna. Tek delom, prakse svakodnevice se mogu objasniti kao jedna od pratećih funkcija društvene podele rada koja je reprodukuje ili time da pravila stanovanja uneta kulturnim standardima kakvo je održavanje higijene obavlja izvesnu socijalnu integraciju. Kada se uoči svakodnevno raspoređivanje i to načini na koji tela zaista žive prostore naporedo sa artefaktima, prikazuje se da upravo organizacija prostornosti doma – razmeštaj stvari i njihovo slaganje postaje uopšte osnovna karakteristika svakodnevice. Na određen način, prostori doma nastaju kao čvorište događaja koji se zbivaju unutar posebnih formi života, odnosno, aranžmana i čitavog socijalnog bića praktikanata. U tom smislu, prakse svakodnevice koje se odvijaju kroz dom, čine međupovezan sklop aktivnosti koje su upravljene i koordinisane svime što je potrebno učiniti da bi se održao život. Upravo tu se otvara niz izuzetno važnih tačaka za dalje razmatranje – a prva među njima se *praksi čišćenja, kao svojstvene aktivnosti kojom se između ostalog direktno održava poredak doma.*

3.3.2.2. Čišćenje, pranje i pospremanje: sekvencijalnost praksi

Prakse čišćenja, pranja i pospremanja i održavanja higijene u širokom smislu, čine jednu od fundamentalnih osa *kroz* koje svakodnevni život biva raspoređen i to u posebnoj vezi sa ustrojstvom života koji se proteže i ugrađuje u pejzaž stanovanja. Takav *distributivni karakter* ovih praksi ih sasvim dobro opisuje, pošto operacije kakve su uklanjanje prašine, pranje sudova i veša, ni po čemu nisu izolovane; štaviše, kroz njih se upravo prikazuju sasvim *tranzitivni stadijumi života* i čitave materijalne konfiguracije stanovanja, gde čišćenje -iako skoncentrisano u kućne prostore koji su i sami predmet takvih transformacija *iz prljavog u čisto*– od doma pravi svojevrsni privremeni „kolektor“ prljavštine. „*To je Andrić predivno opisivao dvorišta, to je kultura stanovanja*“, ilustrirao je jednom prilikom Miloš Nedeljković i sopstveno shvatanje kulturnih tehnika higijene i gotovo ritualne postupke „prečišćenja“ kućnih prostora - konkretno na prag koji postavlja granicu posebno spram dvorišta. Međutim, upravo ta kultura stanovanja koju je Miloš Nedeljković izdvojio, razvijena je unutar dugih referentnih lanaca konvencija i standarda, industrije artefakata poput sredstava za čišćenje, a potom i prevedena u praktične sheme. Kombinacija uvezane materijalnosti doma, telesnih senzibiliteta nastalih pri recimo čišćenju kuhinje i pranju veša (Pink, 2012), zatim i medijativnog aspekta ovih praksi za formiranje bračnih odnosa (Kaufmann, 2004), ali i čitavog sklopa socio-tehničkih inovacija, konvencija i znanja posredstvom kojih uopšte poimanje higijene stoji na preseku estetike i materijalnosti (Shove, 2003), valjano je izučena. No, taj generalni aspekt evropske kulture, koji je Meri Daglas davno izdvojila u vezi ideje čistoće i prljavštine i medicinskog otkrića patogenih elemenata (Douglas (1966), 2001), postaje daleko složeniji kada se dobrano zagazi u praktično polje a tako prikažu i njegova *ekološka* svojstva: povratnog dejstva ljudskih tela i neposrednog uređenja tokova objekata i stvari.

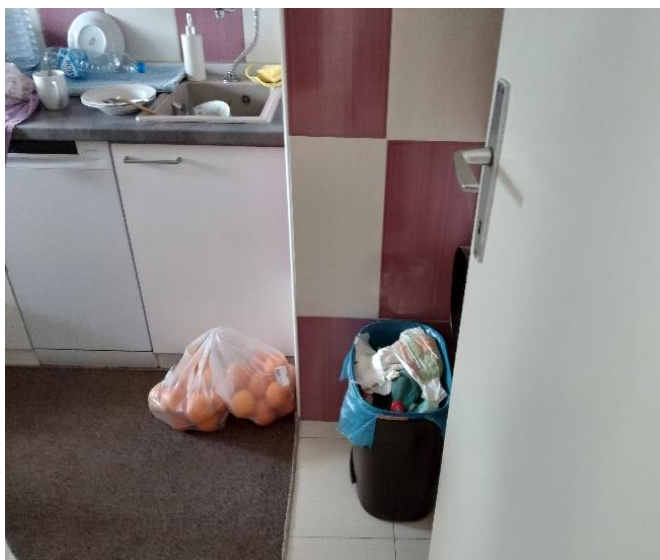
U svakom od proučavanih slučajeva, usvojeni socio-kulturni stav o čistoći bez većih razlika krajnje samorazumljivo nagoni praktikante da „isteraju“ entitete, često teško vidljive golom oku. Značenje čistoće i prljavštine ipak često nije lako za naslutiti i pronaći verbalni izraz iako praktikanti gotovo neprekidno nešto preraspodeljuju i preslažu – poput bacanja otpadaka u smeće ili pranja sudova, ali krajnje uzgredno. Delom, neke od tih procedura gde se telo odmah angažuje i uputi sa sunđerom, krpom ili četkom u predele podlegle „distorziji“ jeste rezultat upliva takvih

materijalnosti u „vidno polje“ – kao prilikom spremanja hrane kada se neupotrebljivi delovi odlaze u kantu za smeće, zatim sudovi koji se peru redovno, ali i drugi oblici prljavštine kakvi nastaju iza kućnih ljubimaca.⁶³ Ipak, diskriminativni postupci kog prakse čišćenja unose, „obnavljajući“ pritom higijenski poredak, karakteriše *složenost sekvencijalnih operacija i diskretnih aktivnosti nastalih u direktnoj interakciji sa elementima i stvarima koje treba oprati ili pospremiti*. Sekvence čišćenja, pranja i pospremanja naime, stoga imaju malo šta automatskog u sebi. Istina je da pitanje *kome ovi zadaci pripadaju* u podeli kućnog rada ne biva pokrenuto i da su žene te koje brinu o higijeni. No, ista ta feminizacija naporedo stvara i dobro „podešene“ praktične sheme, rađajući osoben senzibilitet među ženama, te rezon dobro utvrđenih pravila i navika objašnjava tek deo ovih distributivnih praksi. One po sebi jesu pospešene *istančanim senzibilitetom* kog je potrebno steći iskustvom, ali najpre materijalnim tokovima gde je, direktnom upotrebom *čulnosti*, neophodno ispitati i kako neki fenomenolozi to gledaju (npr.: Dreyfus, Taylor, 2015), *prikupiti i preraditi informacije u jednom osobenom ključu*.

Naprosto, odvijajući se u više tokova, performativnost praksi čišćenja prevashodno jeste stvar mobilnih konfiguracija nastalih u preseku podele zaduženja i obaveza, ali i samih *dogadaja* putem kojih čistoća izvire u prvi plan. Interakcija tela sa entitetima koji imaju sopstvenu vremenitost a nekad i *punu agensnost*, svakako se koordinišu kroz čitav aranžman kuće i splet aktivnosti kojima se, uglavnom bez mnogo razmišljanja, pruža prioritet – poput uklanjanja uprljanih tanjira posle obroka ili dečijeg nereda, ili pak uliva sekvencijalno u takoreći, duže ili „odgođene“ tokove (*Slika 18.*). Relativno spontane intervencije zbivaju se gotovo neprekidno na horizontu svakodnevice. Kod njih postoji izvesno prvenstvo unutar prostorno-vremenskih raspona predela zadatka i same *sekvencijalnosti* kakvu neposredna interakcija s materijom zahteva. Suprotnost između kraćih operacija i onih koje se vremenski ređe zbivaju zbilja može delovati

⁶³ Odnos spram ne-ljudi kakvi su kućni ljubimci jeste možda i najviše očit primer kako se higijena gradi u interakciji, ali i krajnje heteronomne kombinatorike i reciprociteta nastalog pošto oni postanu deo doma. „Nusproizvodi“ životinja kakve su dlake, svakako se redovno uklanjaju kao elementi strani kućnom prostoru. Pa ipak, „povinovanje“ kućnih ljubimaca poretku doma je neretko sasvim krhko i provocira u izvesnom smislu, obrtanje smera akcije. Reč je naprosto o tome da mačke i psi sami diktiraju taj sled akcija i zahtevaju izvesno čitanje „signala“ koje proizvode. Tako Nevena Grubin iz Starog jezgra odmah pored kreveta u dnevnoj sobi drži jednu četku i svake večeri u povratku s posla, skuplja dlake koje njena mačka ostavlja – slično onome što Radivojević iz naselja Marija Bursać čine sa svojim mačkom, čisteći kauč u spavaćoj sobi na kom ovaj često spava. Na drugoj strani, reciprocitet koji pobuđuje poseban vid afekcije često sasvim odvođa ka tome da se prljavštine nečistote brze zaborave. Kako Zoran Radivojević, koji mu kupuje posebnu hranu na koju izdvaja 1500 RSD mesečno ističe, „*nemaš pojma koliko nam je radosti u život uneo od kada ga je Ana dovela!*“ Sa svoje strane, diktat ljubimaca posebno u higijenskom smislu isto tako zahteva da se pažnja ili izvođenje u šetnju, kao kod Butulija ili kod Milinkovića, doda na niz svakodnevnih zadataka.

oštro. Tako Senka Radivojević i Dragana Stanković iz naselja Marija Bursać, odnosno Zemun polja, na primer, mašinu uključuju petkom naveče, da bi veš raširile u subotu izjutra kada započinje i spremanje kuće, što kao i kod mnogih drugih, razlaže čistoću na vremenske tokove usled kojih recimo čišćenje prašine, pranje veša i usisavanje uglavnom dolazi vikendom. Ipak, svojstva mnogih od tih praksi, kao i to kada i kako su one pokrenute, zavise najpre od čitavog lanca međuuvezanih aktivnosti uspostavljenih *kontinuumom stanovanja*, te su one plod višestrukih presecanja.

Slika 18. Sekvence praksi čišćenja. Temporalnost čistoće čini da ona bude aranžman u neprestanom pravljenju i uključi sukcesivne korake i raspodeli materijala – u čemu hemijsko sredstvo pomaže Tanji Butuliji u njenom subotnjem pospremanju i brisanju prašine i podova (slika gore levo), ili kraćoj „pauzi“ koju je Sanja Tadić napravila posle kupovine, pre nego što će oprati sudove i izbaciti smeće (slika gore desno). Kasno popodne kod Došena je krajnje mirno, pošto su Jelena i njena snaja Marija, posle ručka pospremile sve što je bilo potrebno a zatim i prebrisale prašinu u dnevnoj sobi gde se inače kod njih ručava (slika dole).

Samo cinični intelektualizam može da eliminiše empirijsko bogatstvo pravljenjem zbrzanih zaključaka o „idealnim-tipovima“, iako praktični svet govori o nizu *interakcija* koje je potrebno ostvariti, a iza kojih ne stoji ikakva druga realnost nego čista koordinacija između događaja i prostora koja nastaje prosto tom „bačenošću skupa“ (Massey, 2005; Ingold, 2007) kako smo ranije podvukli. Prakse čišćenja ponajmanje teku glatko. Osnovno pitanje jeste naime kako se uklapaju sa drugim tokovima i sukcesivnim stupnjevima praktičnog života, odnosno, kako odgovaraju na izazov stalne tranzitivnosti i uklapanja tela u druge lokacije i prostore praktičnog života. Jednog kasnog nedeljnog popodneva, kod Antonijevića iz Starog jezgra je upravo taj poredak

tranzitivnosti između prljavog i čistog na određen način postao ogoljen kroz raspored sekvenci i dužnosti privezanih za konkretna tela, i to kroz raspravu između supružnika. Jelisaveta se naime spremala za poslovni put u Zagreb jer predstavništvo njene kompanije tamo takođe ima filijalu kojom ona rukovodi. Zbog čestih putovanja, Jelisaveta ima uvek spremnu torbu sa stvarima za kraći, trodnevni put. Ranije tog dana, ona je navratila do majke, potom otišla da se vidi sa drugaricom na kafi a po dolasku kući je, žaleći se na iscrpljenost, zaključila: „*znaš koliko me mrzi da bilo šta radim, a mislila sam da danas spremam stan...*“ Miloševo pitanje, međutim, odvelo je drugde:

„*Jelisaveta!*“ Dozivao ju je iz dnevne sobe dok ona bila u kuhinji.

„*Molim?*“

„*Hoćemo da uključujemo mašinu?*“

Odgovor se nije čuo, ali se posle par sekundi Jelisaveta pojavila u dnevnoj sobi, postavljajući kontra-pitanje:

„*A šta ima tvoje da ti se pere?*“

„*Pa nemam šta da obučem za sledeću nedelju! Zašto nisi bila uključila mašinu kada sam ostavio tamo prljave stvari?! Sad se to neće osušiti do srede...*“

„*Pa imaš tamo čistu košulju na ofingeru!*“, odgovorila je Jelisaveta, prekidajući ga u pola rečenice i pokazujući u pravcu sobe gde je uredna ispeglana bela košulja bila pripremljena za prvi radni dan u nadolazećoj nedelji.

Posle kraćeg vremena, Jelisaveta je odmah otišla do kupatila i videla mahom Miloševe stvari koje je bilo potrebno oprati, posebno zato što njegova poslovna odeća ne trpi mnogo varijacija i uglavnom se svodi na klasična odela. Negde oko 20h te večeri, Jelisaveta je probrala nešto belog i svetlijeg veša, sipala prašak, omekšivač i uključila mašinu, objašnjavajući mu da bi bilo dobro da on odmah izjutra raširi veš da bi se brže osušio. Čistoća dakle, vremenski se „sedinjuje“ unutar prostora doma ali te iste prakse koje je prave, ponekad ne uspevaju da se protegnu kroz ceo dom. Sami prostori doma su naime takođe razloženi u tim praksama, te čistoća živi kroz različite tokove tela i zone koje praktikanti zauzimaju, pa su i same modulacije između čistoće i prljavog, neretko krhke i moraju se pregovarati. Ponekad, to odvodi i do komičnih situacija, kao jedne subote u

domu Nedeljkovića pokraj Ugrinovačke ulice. Svetlana koja uglavnom preko nedelje ne uključuje veš mašinu, čeka subotu da to učini, kada ponekad i opere i tri ture veša. Iz prizemlja, ona doziva svoje dvoje dece, Olgu i Olivera da barem pripreme prljav veš.

„Ako nećete da vidim taj kaos gore, barem mi bacite dole sve što imate prljavo“, da bi nastavila, upućujući na izvesne prostorne rascepe koji su slabašno integrisani i ostaju izvan intenzivnijeg čišćenja: „Ja se dalje od ovog stepenika godinama nisam popela, plašim se da vidim šta tamo ima (smeh)... Zaklela sam se posle par prilika, šokova i ostalog, da nema poente da se ja nerviram pre svega“.

Pošto je Oliver spustio jednu veću količinu majica, farmerki i pantalona, Svetlana je ipak odmah reagovala:

„A on kad mi spusti tako tri tone veša... Sve šareno.“

Oliver je na to rekao samo „Aman“, da bi Snežana brzo odgovorila: „Šta aman?! Mogao si sve lepo kad ti je prljavo u korpu da staviš, a ne gore da razvlačiš pa da baciš samo!“

Dok zaista bez mnogo odstupanja, podela zaduženja u kući uglavnom dolazi u (ili bolje reći, ne biva ispuštena iz) ruke žena kao glavnih „distributera“ čistoće, te sitne operacije u osnovi sadrže čitav lanac slabašno integrisanih i krajnje mobilnih kretnji iz kojih je – kako vidimo iz prethodnih primera, tek potrebno uspostaviti jasnu liniju i prljavo preraditi u čisto.⁶⁴ Iako su neki teoretičari, kako smo ranije već istakli (Pink, 2012; 2014), povodom praksi čišćenja takođe uputili na ovu suptilnu selektivnost koje telo obavlja, ono što tu izostaje jeste upravo sekvencijalnost koja se smešta u distributivni niz sa neposrednim okruženjem. Vremenski i prostorni pejzaži čišćenja i pranja, stoga su izgrađeni i sastavljeni tek pošto se zađe u čitav predeo zadatka, međuzavisnih bića

⁶⁴ Feminizacija kućnog rada je nadasve delikatna tema jer zadire duboko u politiku egzistencije, a pritom donosi rizik da, ukoliko istraživač ne prihvati semantiku emancipacije koju ova donosi, bude obeležen kao neko ko usvaja sasvim regresivan stav i pritom obavlja jednu depolitizaciju. Svakako da kategorizacija rada ima vidljiv koordinatni sistem u kom uporedo postoji jedna asimetrija zaduženja koja se čak i semantički i logički vezuje za svojstva žene, gotovo pa prirodno s njihovim bićem, ali ista ta istorija žene, kako je Kofman kroz zaista slikovitu paralelu to iskazao (Kaufmann, 2004), jeste vezana sa svakom niti u tekstu kog pere. Takvi raspoređeni stoga rađaju osoben senzibilitet postupno ugrađen u praktične sheme, kao kod Zrnića na Busijama gde Dušanka i Željka bivaju iritirane time što Jovan s prljavom obucom ulazi u kuću ili kod Egića u Batajnici gde Danka i Marijana ismevaju katkad Simovu nespretnost pri pranju sudova, pošto ga prethodno nagrde da iza sebe ostavlja prljav tanjir. No, najveća suptilnost jeste skrivena u tome što ovakvo vernakularno umeće ponekad izaziva i ponos kod žena, usmeravajući telo ujedno na koje uvode „red“ i sasvim suptilno vrše demarkacije prljavog i čistog.

i u neposrednom okruženju sa objektima napravi procena *kako, kada i šta* (Okvir 3.). Ta tesna sprega sa samom *objektnošću materijalnog raspoređivanja* koje čišćenje i pranje donose neumitno je vezana za tela koja uz pomoć često slabašno verbalizovanih interpretacija i procena, prekrivaju čitavu ravan senzornih postupaka. Telo koje čisti ili pere u domu, dakako je upućeno na *upotrebu čula* kakva su gledanje ili pipanje i jednu fenomenologiju upotrebijenu prilikom razmatranja šta je potrebno konkretno ubaciti u režim čišćenja - recimo, da se sakupi i razdvoji veš odgovarajuće boje ili teksture, da se oceni da li je veš suv ili recimo da li je potrebno oprati kupatilo. Istovremeno, događaji i sekvence kakve se zbivaju unutar praktičnih operacija čišćenja i pranja, gotovo da teku neprestano sa cirkulacijom materijalnosti kroz dom, praveći utoliko čvorište i zonu svojevrsne „prerade“ koja se posebno odnosi na telo.

Okvir 3. Sekvencijalnost higijenskog aranžmana.

Primeri ispod slikovito prikazuju sekvencijalno razlaganje praksi čišćenja i pranja, posebno u odnosu na ovu temporalnost i prostornost aranžmana, celinu odnosa koji se protežu u pozadini ovih aktivnosti, a najpre, krajnje senzornih delatnosti upotrebljenih pri materijalnom raspoređivanju, gde telo operiše u sasvim jasnim koordinatama.

Almira Ramadani nervozno gleda na sat okačen tik uz kuhinjske elemente. Odavno je prošlo 14h, a Arben, njen najstariji sin, još se nije vratio sa pijace „Kvantaš“ u njihov dom na Vojnom putu, gde je jutros otišao da nadniči. Šaban je iz dvorišta ušao unutra, ali stare istrošene patike sa izgaženim zadnjim delom – sada u funkciji improvizovanih papuča za spolja, izuva unutra. Almira odmah reaguje i hitrim koracima se upućuje ka vratima, ljutito ih izbacujući napolje. Između njih dvoje počinje rasprava, ali „pobednika“ nema: Šabanove prašnjave crne papuče su

napolju, a on njoj direktivno govori da krene sa pripremom obroka za Arbena koji svakog časa treba da pristigne.

Dok se tri jaja krčkaju u ključaloj vodi, Almira postavlja najpre kuhinjsku krpnu na čelo stola, potom pribor i tanjir, da bi pažljivo isekla nekoliko kriški hleba i iz frižidera uzela paradajz i papriku, koje je najpre oprala pre nego što ih je servirala. Arben je pristigao, istuširao se i krenuo da obeduje. Almira je krajičkom oka posmatrala kada će ovaj završiti i odmah je sklonila mrve i prionula na pranje tanjira. Šaban je u međuvremenu sedeo dijagonalno od Arbena i polako pio kafu, zabrinuto kalkulišući da li će nadnice koje su njegovi sinovi zaradili radeći na gradilištu Beograda na vodi i „Kvantašu“ biti dovoljne za plaćanje računa. Pošto je ispio kafu i polako krenuo da ustaje od stola, Almira je još jednom ljutito podvignula na njega zbog toga što su na trpezarijskom stolu tamno braon boje ostale fleke.

Šaban je na to reagovao samo sa „Auuu, b'eee!“ i još jednom se uputio u dvorište da proveriti da li su se tepisi, prebačeni preko kapije, dovoljno ocedili posle pranja. Oko podneva te srede, Almira i Šaban su prionuli na „ribanje“ tepiha u dvorištu sa nešto praška za veš, na smenu trljajući istrošenom četkom i polivajući vodom iz creva, prikačenog na česmu u dvorištu. Tepisi nisu bili ni blizu suvog tog tmurnog popodneva. Za Almiru na drugoj strani nema predaha: peškiri prani ranije u mašini, jesu već bili suvi i uredno složeni na polici, ali ju je na podu kupatila sada čekala Arbenova razbacana i uprljana garderoba. „Što si to ostavio ovako?! Ne baciš to na pod!“, uzvikivala je dok je prikupljala prašnjavu majicu i šorc i utapala ih u lavor sa vrelom vodom i nešto deterdženta.

Subota je i 10 časova izjutra. U domu Butulija u blizini Zemunskog parka, Nikola i Tanja su odavno budni, najmlađa ćerka Mina je na treningu, a Tanja je već počela sa subotnjim pospremanjem kuće. To je tek prvi od zadataka za taj dan, pošto je najpre naumila da ode na trčanje, potom da spremi ručak, a zatim da predveče poseti roditelje koji stanuju na Bežanijskoj kosi. Dok čeka da se starija Mila probudi i počne sa usisavanjem tepiha, najpre briše prašinu sa komode gde se televizor nalazi, a potom sa kofom vode i „zogerom“ briše podove dok njihov škotski terijer razdragano trči oko njenih nogu pa neka mesta gde su ostali vidljivi tragovi njegovih šapa, Tanja iznova briše.

Pošto je Mila sišla u trpezariju, Tanja ubrzava brisanje podova da bi što pre krenula sa usisavanjem dnevne i spavaće sobe u prizemlju. „Znaš, nekad me i preko nedelje tako uhvati ludilo da usisavam u 8 uveče...“, govori ona razvlačeći kabal od usisivača. Pre nego što je usisivač uključen, Tanja se setila da na spisak namirnica za pijacu kog je prethodno Nikoli izdiktirala – a gde je toalet papir bio prva stvar na umu, treba dodati i druga higijenska sredstava, poput „Dove“ sapuna. Uz to, Tanja se najednom prisetila: „...jao Nikola, znaš šta meni treba? I ona kesa za usisivač, kako se zove... Blue Bag!“

Dok Nikola završava spisak namirnica i ocenjuje sinoćnu utakmicu CSKA iz Moskve u ruskoj košarkaškoj VTB ligi kao odličnu, Tanja prolazeći sa usisivačem pored kuhinje govori Mili koja sanjivim pogledom zakuvava jutarnju kafu, „mogla bi i ti gore da usisaš...“ Nastavljajući užurbano dok svako ćoške nekih 70 kvadratnih metara prizemlja nije bilo usisano, Tanja se odmah prebacuje na slaganje veša koji je sinoć opran i raširen na rasklopivoj sušilici u njihovoj spavaćoj sobi kada se Tanja vratila sa posla. Neke stvari su još bile vlažne, ali su donji veš i čarape uglavnom bile suve. Tanja je svačiji složila na zasebnu gomilu i ostavila na fotelji, dajući uputstvo Nikoli i Mili da ih ubace u svoje fioke.

Kako dva primera iznad slikovito prikazuju, prakse čišćenja i pranja se odvijaju sa spletom odnosa koji se protežu u pozadini a najpre time što bivaju uronjene u vremensko i prostorno ustrojstvo aranžmana. Pitanje jeste koliko ove intervencije – kao i uostalom većina praksi svezanih za dom, zapravo imaju veze isključivo sa prostornošću doma koliko god one stvarale poredak stvari – kao što su čisti sudovi ili usisani tepisi, vezan gotovo isključivo za kuću. Kada se prodre iza ovog krajnje samorazumljivog stava i gotovo ritualnog ispunjavanja kulturnog standarda kolektivnog života, ono što se pronalazi jeste da se ove kao i druge prakse koje su suštinski svezane za dom, tek *deo šireg sklopa u kome se distribuiraju društvenost*. One same od prostora doma ne prave jasnu demarkaciju nego nešto više nalik socio-materijalnom čvorištu raspodele, krajnje krhkom režimu kog je potrebno iznova graditi. Štaviše, specifičnost se možda i paradoksalno skriva u tome da direktni tokovi svakodnevice koji ulaze u režime čišćenja i distribuiranje higijene i naročito se ogledaju kroz same transformacije tela kakvo su tuširanje ili kozmetički tretmani (više u sekciji 3.3.4.), čini da prostornost doma predstavlja tek *čvorište* u kom se najpre okuplja prljavština (recimo doneta telom), a zatim prerađuje i uklanja drugim materijalima – počev od ljudskog tela, preko vode, sve do higijenskih i hemijskih sredstava za čišćenje i pranje, poput praška i sl.

3.3.2.3. Biosocijalno biće: kupovina, prakse ishrane i kuvanja

Dobar deo svakodnevice smeštene kroz prostornost doma, konačno, odvija se kroz biosocijalne radnje – ishranu, kuvanje i pripremu obroka, i s njima usko vezano distribuiranja namirnica. Pošto se podvrgnu etnografskom praćenju, opet, teško je ignorisati šarolikost ovih praksi a praktičnu filozofiju i gramatiku ishrane redukovati na nekoliko osnovnih principa. Ono što dodatno usložnjava analizu jeste to da se priprema hrane, a još više ishrana, protežu kroz spektar akcija, počev od najčešće spontano uzetih zalogaja „na brzaka“, preko svakodnevnih ritmova jela i obroka.⁶⁵ Kada se na to dodaju uspostavljeni odnosi između međuzavisnih tela,

⁶⁵ Mnoštvo je prostornih i vremenskih tokova koji se presecaju preko hrane i obroka skoncentrisanih u domaćem univerzumu. Na mnogo načina, delikatnost biosocijalnog postojanja se skriva unutar matrica gde se distribuiraju tela, hrana i verovatno i najbolje ogleda isprepletanost fiziološke i fenomenološke podloge organizama ali i njena socijalna tekstura. Signali nastali u komunikaciji sa sopstvenim telom, demonstriraju kako se ono zbilja naprosto „predaje“

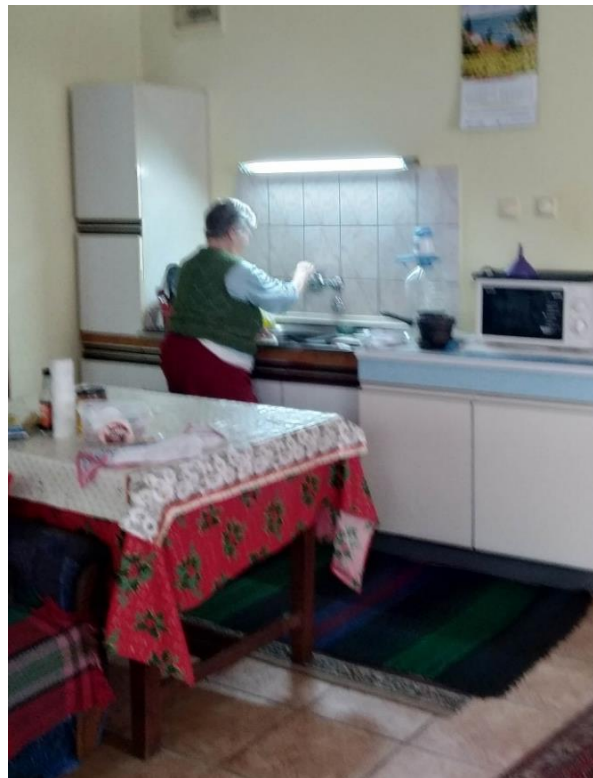
posvećenost i briga da li su recimo deca gladna ili da li su jela dovoljno ili promišljanje šta skuvati sutra, kada i gde otići u nabavku, varijacije neprestano iskaču na horizontu. Istovrsno kao i kod drugih praksi svakodnevnog života kakve su čišćenje i pranje, ishrana i kuvanje takođe izrastaju *unutar sekvenci i lanaca uspostavljenih kroz sve posebnosti aranžmana*. Samim time, prakse kuvanja izrastaju unutar dugih lanaca međuzavisnosti naporedo postojećih entiteta i veština koje treba sinhronizovati. Sasvim praktična pitanja koja dotiču kuvanje i pripremu hrane često otvaraju pitanje vremena – poput toga ko se kada vraća s posla ili iz škole, a zatim i organizovanja i planiranja toga šta i kada će se kuvati. Upravo tu počivaju neke od ključnih distinkcija i diferenciran odnos prema ishrani s kojim smo se susreli. Iako je nesumnjivo da praksa kuvanja zahteva brojne veštine potrebne najpre za spremanje složenijih jela, način na koji se razdvajaju ove prakse u našem razmatranju, jeste vezan za sledeća tri osnova. Prvi od njih jeste sam odnos prema kuvanju, jer neki, mahom zbog uštede vremena, pribegavaju kupovnoj hrani. Spram njih se tako ističu oni koji se čak i ponosito odnose prema ishrani i vode „domaćinski“ život koji je vezan sa intenzivnim kuvanjem, spremanjem obroka i dugoročnim planiranjem u vezi namirnica i dakako blizak *familijarnom kodu* prostora. Treća osa se tiče upravo nabavke i proračuna namirnica: dok se kod potonjih one biraju s dosta pažnje, postoje oni koji se prevashodno vode principom uštede i takođe ih biraju sa velikom pažnjom, ali zato da bi obavili jednu ekonomizaciju koja prati proređen intenzitet kuvanja, što ove prakse smešta u direktnu vezu sa *kodom selektivnosti*, prepoznatom u prethodnom odeljku.

Svaki od ovih režima jeste svezan s načinom na koji ishrana i biosocijalno biće gradi u tesnoj vezi sa čitavim spletom atributa koji okružuju specifične vidove življenja. Ponajmanje kao rezultat manjka veština, kuvanje ručka i ručavanje nije sastavna niti „redovna“ tačka domaćih aktivnosti u nekolicini slučajeva, gde najpre usled istinske *ekonomizacije vremena*, te prakse bivaju izmeštene iz doma. Mada je Burdije u *Paskalovskim meditacijama* (Bourdieu, 2000) vreme objašnjavao uz pomoć jedne grubo ekonomske metafore i principa investiranja, putem kog jedna praktična nit dobija prioritet nad drugom, ovde se upravo izmeštanje kuvanja ručka iz kuće u velikom delu

hrani, te reciprocitet i „sitna zadovoljstva“ kakve hrana pruža uspostavljaju dosta krhku topografiju gde neke distinktivne linije društvenih procepa i preterano upadljivih socijalnih razlika nije lako pronaći. To posebno važi za podosta spontanosti koja najčešće okružuje obroke poput doručka i večere koje su manje organizovane, često se spremaju zasebno i time dobijaju dakako razučene ritmove. Uz nešto suhomesnatog, sira, peciva, jaja i sezonskog povrća, oni su daleko podložniji varijacijama i daleko više improvizacija donose prilikom same pripreme.

nedelje, uspostavlja upravo tamo gde se postoji drugačija metrika vremena, posebno među praktikantima iz Starog jezgra. Antonijevići stoga retko kada kuvaju kući, kako tumače, usled obaveza iako pažljivo biraju namirnice, poput suhomesnatog i sireva, koje se koriste za doručak i večeru. Postalo je ustaljeno da Jelisaveta tokom radne nedelje ruča u kantini jedne od novih poslovnih zgrada na Novom Beogradu gde se nalazi sedište korporacije za koju radi, a da Miloš ili svrati u neki od restorana u blizini radnog mesta ili katkad kupi gotovo jelo sebi u povratku s posla – najčešće neko od onih koja se nude u supermarketima. Pošto joj se ćerka odselila, i Nevena Grubin je prestala sa pripremom ručka kod kuće. Ona istovetno ruča na poslu, kupujući pripremljenu hranu u neposrednoj blizini muzeja na Dorćolu u kome radi. Ručak za Nevenu jeste postao obrok koji se deli sa kolegama, ali ona često izbegava da koristi meso i trudi se da sopstvene obroke uredi po vegetarijanskim principima što je više moguće.

Dok sama mogućnost da se priprema hrane za novac prepusti drugima - a ishrana stoga postane krajnje prilagodljiva i stvar izbora i polje gde se mogu profilisati telesni afiniteti, aranžmani gde su prakse kuvanja i obedovanja čvrsto svezane kao „obaveza“ ili princip domaćeg života, poprimaju drugačije karakteristike. „*Vidim šta ima u frižideru, ako treba nešto kažem Ivani kad se vraća s posla da dokupi, a ovako samo planiram iz dana u dan*“, ističe Divna Lazić iz Gornje varoši koja dnevno priprema ručak za njih devetoro – pošto sin Ivan i snaja Milena ručaju na poslu. Smeštanje praksi kuvanja i ishrane u domaći univerzum, osim toga što jasno ishode iz osobenosti aranžmana i najpre, same obaveze kuvanja koja se privezuje za nekog, poseduje više slojeva temporalnosti kraćeg i one dužeg trajanja. Kao i kod Lazića gde Divna kuva preko nedelje ili Tadića gde to svakog dana čini Sanja, isto se može pronaći i kod Egića, Znića, Došena i Štrbaca gde se, bez preteranog razmišljanja i čak i pomisli da se središnji obrok zbije negde izvan doma, priprema ručka svaki dan biva preuzeta od strane jedne osobe. Prilikom pripreme, praktična filozofija koja rukovodi ovako naizgled repetitivnom delatnosti, najpre biva oblikovana *sekvencama aranžmana* i posebnim uslovima života i polazi od niza sitnih proračuna poput toga kada ko dolazi sa posla, količine koju je potrebno spremi i sl. Tu se istovremeno pojavljuju i temporalni tokovi koji trajanjem nadilaze neposrednu pripremu obroka kako se direktno odnose na samu organizaciju i započinjanje kuvanja, kom treba posvetiti punu pažnju i „u pokret“ direktno staviti socio-kulturno znanje, umeće manipulacijom objektima i direktnu procenu koja se tiče šta, kada i kako (*Slika 19.*)

Slika 19. Temporalnost, elementi i prakse kuvanja. U slučajevima kada po intenzitetu i učestalosti bivaju „odigravane“ svaki dan, prakse kuvanja uključuju krajnju mobilnu aktivnost koja se pažljivo organizuje i gradi – posebno u vidu izbora „rezervoara“ namirnica razmeštenih po frižiderima i ostavama, kakve su povrće ili meso. Stoga ovde manipulaciju i preradu namirnica prati i niz procena koje je potrebno obaviti kada je reč o tome kada započeti sa spremanjem i sl. Levo Sanja Tadić iz naselja Marija Bursać užurbano pravi potaž od povrća, dok desno Jovanka Štrbac sa Altine cedi vodu uz činije u kojoj se nalazi tek isečeni krompir, da bi priprema musake krenula.

Ako je jasno da kuvanje predstavlja direktan posao prerade namirnica, u ovim slučajevima prakse kuvanja same su u vezi sa daleko obazrivijim i posvećenijim radom na samoj materiji ishrane, pošto ovde priprema hrane hodi tesno sa njenom proizvodnjom i direktnim rabljenjem namirnica koje se kultivišu tik uz kuću ili čuvaju u njoj. Na neki način, akumuliran „rezervoar“ namirnica i priprema zimnice, pa čak i proizvodnja sopstvenih suhomesnatih proizvoda kao kod

Došena ali i Lazića koji to čine u kući koju poseduju u jednom sremskom selu, oslikava i posvećenost i daleko veću kalkulativnost prema hrani. „Vidiš“, govore ponosno Aco i Vesna Štrbac sa Altine pokazujući ostavu, do zadnje police ispunjenu teglama različitog sadržaja, „*to ti je prirodno vakumiranje, bez konzervansa, nema ničega! Tako ti ide kompoti svi, kajsija, cvekla... E’o paradajz, vi’š? To se naspe, zatvori, stavi u lonac i prekrije vodom, stave se krpe da se ne slome tegle, razum’ješ, i to se otkuva*“, objašnjavala je Vesna kad ju je svekrva Jovanka prekinula, „*a može stajat’ nekol’ko godina!*“. Kod mnogih u ovim slučajevima, autonomna kultivacija namirnica u sopstvenoj bašti i priprema zimnice, možda ne menjaju radikalno strukturu namirnica korišćenih intenzivnije u ishrani – kako se svode mahom na par vrsti povrća, ali svakako koegzistira sa praktičnim shemama gde se posebno kuvanje ručka dolazi kao jedna od centralnih aktivnosti svakodnevice. „*Sve ti je tu, znaš da je tvoje i da nije prskano*“, jednostavno to opisuje Simo Egić iz Batajnice dok ženi odnosi nešto šargarepe za domaću supu.

Prakse pripreme obroka svakako ne mogu biti izuzete iz širokih lanaca materijalnosti vezanih za same namirnice, ali još jedna distinktivnost iznova izvire na vremenskom horizontu, i to u onim slučajevima gde kuvanje gubi na intenzitetu za razliku od prethodnih, ali dobija na količini i slični onom što Burdije u *Distinkciji* (Bourdieu, 1984) pronalazi kod „narodskih klasa“: obilne, ali prilagodljive obroke koji se serviraju kutlačom a jedu kašikom (*Okvir 4*). „*Ne treba mi sad neki gurmanluk*“, jasno to postavlja Biljana Milinković dok nju i supruga Dragoslava za ručak čekala sarma napravljena pre dva dana. Čak i ovako uspostavljene prakse kuvanja nemaju jasan osnov, i često izrastaju na preseku generativnosti i posebnostima aranžmana, a posebno „diktata“ kog zasebni organizmi nameći, poput starijih ili mlađih. Nalik Milinkovićima, Radivojevići iz naselja sa masovnom stambenom gradnjom kao i Ramadani sa Vojnog puta, kuvanje zbog mogućih ušteda raspoređuju po danima i koncentrišu oko jela kakva su maločas spomenute sarme, pasulj, paprikaš ili kupus. Ona se daju lako podgrejati i skuvati u većim količinama. Butulije, Nedeljkovići i Arsenovići ovaj princip pak primenjuju više usled predela zadataka i obaveza nastalih drugde, gde kuvanje ponekad nije lako za organizovati. „*Kad mama ne stigne da skuva, onda na brzinu ispečemo neko meso... Ili ja uzmem iz picerije nešto pa donesem kući*“, objašnjava Danijela Arsenović. Stoga, kada nisu u pitanju jela koja se mogu razvući na nekoliko dana, onda se često pribegava kombinaciji prženja mesa i dodavanja nešto zamrznutog povrća i salate, kao ručka pripremljenog na brzinu. „*Sve je lakše od kad je Marko otišao. Mi smo maltene prestali da kuvamo, sve ovako na brzinu*“, pojašnjava novu situaciju Tanja Butulija, nastalu pošto se sin odselio.

Okvir 4. Prakse kuvanja i aranžmani ishrane.

Praksa kuvanja predstavlja direktan telesni angažman u celinu postupaka usmerenih ka pažljivoj preradi materijala, te je smeštena unutar niza sitnih telesnih, senzornih operacija rukovodjenih praktičnim shemama i čitavim rezervoarom znanja gde se sa jasnoćom prepoznaje recimo koji postupak sledeći treba da usledi i slično. Međutim, ono što kuvanju donosi ozbiljnu socijalnu dubinu, jesu sekvence u kome se zbiva sama praksa. Svakako, reč je o aranžmanima i posebnim uslovima života koje i same razlažu kuvanje i oblikuju njegov intenzitet – onaj gde se ono javlja povremeno i onaj gde ishranu biva poimana i organizovana kao fundament života uopšte.

„Baš sam se nešto sva ukočila... juče, na poslu“, rekla je Senka Radivojević, ustajući sa stolice na terasi stana u naselju Marija Bursać, pošto je pogledavši na sat ugasila cigaretu i pošla ka kuhinji da priprema ručak. Ranije te subote, njena ćerka Ana je sa drugaricom otišla na Frušku goru, a suprug Zoran u Borču. Njega je veče pre pozvao prijatelj koji se bavi presvlačenjem nameštaja s ponudom da zaradi 2000 RSD, tako što će mu pomoći da rastavi veću količinu stolica. Zbog toga, tog jutra Senka je išla u subotnju nabavku umesto Zorana koji to obično čini i kupila nešto suvih rebara, ½ kg mlevenog mesa, šargarepe i kupus.

To bi trebalo da je sasvim dovoljno za celu iduću nedelju. Naime, Senka je namerila da najpre u ponedeljak skuva veću količinu kupusa, za barem tri dana, a kada se ovaj pojede, da u sredu ili četvrtak uvije sarme. „Slabo se ovde jede, zato ti kažem, kod

nas ti je katastrofa“, zaključuje Senka lagano vadeći iz frižidera par fileta belog mesa i kesu spanaća, planiranih da pokriju njen i Zoranov i subotnji i nedeljni ručak.

Kod Radivojevića, najčešće se spremaju jela poput pasulja, kupusa, sarme, paprikaša ili špageta, koji se količinom mogu protegnuti na više dana i brzo podgrejati. Katkad, ručak kod kuće se preskoči. Senka sa svojim koleginicama ima prećutni dogovor sa direktorom osnovne škole u kojoj radi kao čistačica, da ručaju u školskoj menzi. Pošto velike količine hrane pripremane za decu ostaju nepojedene, Senka sa koleginicama, posebno kada radi u popodnevnoj smeni ruča u menzi. „Šteta da se baci“, kako kaže. Eventualno, uz jelo koje se tog dana serviralo, Senka i kolegince sakupe novac i kupe teglu kiselih krastavaca i turšije kao salatu.

Do pre tri godine, kod Radivojevića je bilo dosta drugačije: dok je Zoranova majka bila živa, svaki dan je bio pripreman ručak a Senka je tek povremeno kuvala. „Volela je ona posebno te pitice da pravi“, dodaje Senka, detaljno opisujući odnos sa pokojnom svekrvom dok joj pogled vuče ka tiganju sa vrelin uljem, ne bi li filete - već „obučene“ u poh spustila da se prže. Spanać je već bio spremljen u tom trenutku i lagano se hladio u šerpi pored a Senka je, na samom kraju osim luka i nešto soli, dodala i brašna da bi sjedinila sve. Na red je konačno moglo da dođe i pohovanje. Par puta prevrnuvši viljuškom filete u dubokom ulju, Senka je zadovoljno ocenila: „e, to je to!“

Zvuk blendera nešto posle 14h časova počinje da dolazi iz kuhinje Tadića na petom spratu zgrade u naselju Sutjeska. Sanja je uveliko započela spremanje ručka tog utorka, dok Danilo, koji se vratio sa posla nekih sat vremena ranije odmara u dnevnoj sobi,

a Eva pokušava da nagovori dvogodišnju Veru da prave figure od plastelina. Na radnoj površini u Sanjinoj inače dobro opremljenoj kuhinji raznim aparatima, u činiji se već nalaze rendana šargarepa, na maloj ploči su iseckani beli i crni luk, pored na tanjiru su kriške isečene tikvice, a oljušten i na kockice isečen krompir je u smešten u šerpu i preliven vodom. Ostalo je još da se iseče paradajz za grčku salatu, ali najpre da se samelje seme lana – koje će Sanja iskoristiti umesto jaja kao teksturu za njene veganske burgere.

Pet godina unazad, Sanja radi u porodičnoj trgovini i po sopstvenom priznanju, odbojnost koju je počela da dobija prema mnogim namirnicama i proizvodima prehrambene industrije, povukla ju je da krene u istraživanje ishrane bez mesa. Ujedno, ona je počela intenzivno da posećuje radionice i traži recepte na internetu i vrlo brzo je savladala osnove vegetarijanske i veganske ishrane, koja od tada čini srž obroka Tadića. „Lako uđeš u fazon, kada kreneš da modifikuješ, prilagođavaš prema sebi, znaš“, zaključuje Sanja kojoj kao domaćici ovakav vid ishrane predstavlja jednako i užitak i zadovoljstvo zbog relativno brze pripreme, ali najpre, zbog hemijskih svojstava takvih namirnica i ishrane, koje je ona detaljno istražila.

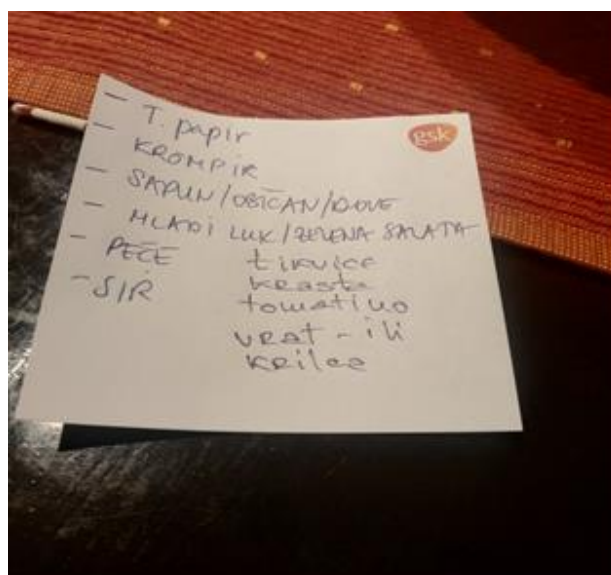
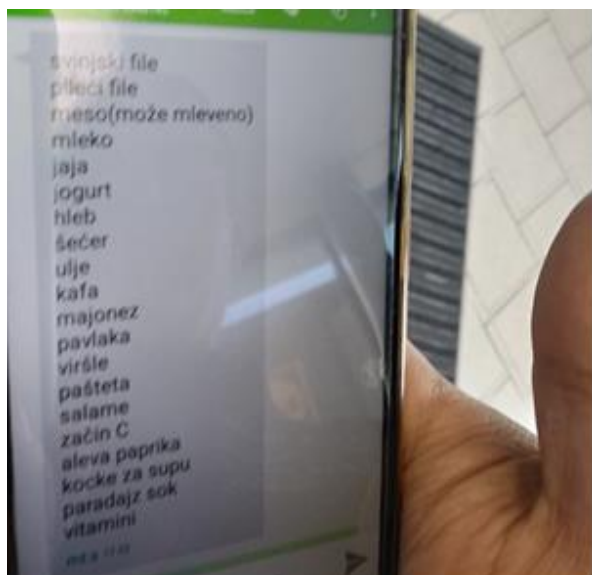
Sanja na toj osnovi priprema sve obroke, uz eventualnu improvizaciju kada ćerkama daje mleko ili sir. Ručak u planu tog dana Sanja sada ima „u glavi“ i više ne mora da konsultuje knjigu recepata. Iako pažljivo pravljen godinama, Sanja kuvanju sada prilazi relaksirano i tek ujutru smišlja šta će praviti, pošto inače u veće nabavke odlazi jednom nedeljno i kupi veće količine neophodnih namirnica. Formula deluje prosto: „bitno je da bude šareno, je l' vidiš kol'ko ima boja“, pokazujući na sastojke burgera - rendanu šargarepu, luk i mleveni lan. Dok mala dvogodišnja Vera obigrava oko njenih nogu sa plačljivim pogledom, nemušto upućujući da je gladna, Sanja je već pristavila krompir da kuva za pire, a uveliko počinje da vadi i smesu za burger iz blendera i, dodajući malo ulja, soli i bibera, započinje da ih oblikuje i slaže na pleh.

Kao i svakog drugog dana, i ovog Sanja gleda da u tanjiru bude što šarenija kombinacija namirnica i to najpre što raznovrsnijeg povrća kog lagano zapeče i ostavlja u polu-sirovom stanju ili pravi različite potaže i čorbe. Njene ćerke su potpuno naviknute na ovakvu ishranu i čak se umesto kupovnih slatkiša zaslađuju sušenim voćem koje Sanja takođe pravi. Sama priprema deluje brzo: burgeri su posle nešto više od 10 minuta već bili gotovi, a pohovanje tikvica se približavalo kraju. Preostalo je još samo da Sanja uz par poteza, štapnim mikserom napravi pire krompir i da ubaci malo ulja i začina u grčku salatu.

Ako kuvanje, spremanje obroka i ishrana uopšte izvire unutar organizacije aranžmana gde se direktno mobilizuju praktične umešnosti i određuje njihov intenzitet, te prakse su tesno svezane sa kupovinom i uopšte umećem raspoređivanja i ekonomizacije namirnica. Tamo gde, kako smo istakli, performativni oblici ishrane naginju ka domaćinskom životu i omogućavaju čak i direktno biomorfno srastanje sa baštom i da se namesto novčane razmene sama hrana kultiviše, kupovina prestaje da bude imperativ i dolazi u izvesnom smislu do redukcije njenog intenziteta. Dobrim delom takva forma života – istakosmo u sekciji 3.2.3., realizuje se kroz distinktivne odlike prostornog življenja i kod familijarnosti, vezana je mahom za nekolicinu namirnica (hleb, mleko, meso i industrijski slatkiši), lokalnu prodavnicu i mesaru – te Došeni i Egići recimo svrate jednom do dva puta nedeljno do mesare u centralnoj ulici u Batajnici i služe se lokalnim „Amanom“, a Zrnići isto tako kupuju u malom trgovačkom centru na Busijama. Često odlike kupovine i struktura namirnica ovde imaju slabašno definisanu ritmičnost, te se poput svakog od manjih opremanja namirnicama, grade usputno i podešavaju shodno „upravljanju“ kuvanjem i pripremom obroka. Takav spontani karakter nabavke se ipak ne kosi sa usvojenim režimima ishrane koji počivaju na *domaćoj, kuvanoj hrani* i stoga čini jedan dobrano utvrđen aranžman distribucije kakva prolazi bez znatnijih odstupanja.

Nabavka međutim jeste dakako intenzivna i predstavlja unekoliko posebnu tehniku i veštinu u ostalim slučajevima, i tu se svakako preobražava shodno posebnostima aranžmana – na prvom

mestu, svojstvima i ritmovima ishrane i uopšte, finansijskim mogućnostima da se ona oblikuje na određeni način. Pre svega, nabavka se takođe javlja u kontinuumu domaćeg rada koji pripada ženama. „*Nikad on nije meso išao da kupi*“, govori Svetlana Nedeljković o pazaru koji je njen suprug Miloš napravio u povratku s posla. „*Ali sam zato majstor kada se kupuju slatkiši i sokovi*“, odgovara on, šaleći se na sopstveni račun i nekoliko kutija slatkiša, sokova i kafu, kupljenih u povratku s posla. Ovaj primer daje jasan prikaz podele zaduženja (Slika 20.). Bez mnogo izuzetaka ženama i njihovom umeću *rukovođenja, planiranja i organizovanja pripada i kupovina*, čak i kada ona biva „predata“ i prepuštena muškarcima. Odluke donete ne samo povodom kuvanja, već i celokupnog uvezivanja lanaca biosocijalne kooptacije gde *briga o organizmu*, o tome šta će se i kada će se jesti, dolazi iz jasno uspostavljene raspodele rada, ali se ne zaustavlja samo tu. Štaviše, razlike u tome kako se obavljaju nabavke, posebno one „velike“ govore dosta o socijalnom odnosu koji se gradi spram ishrane ali i kako se prakse kuvanja i ishrana sama grade i adaptiraju recimo sa ograničenim finansijskim sredstvima kada se obavljaju proračuni i vrši sveopšta ekonomizacija.

Slika 20. Distribuiranje namirnica za ishranu. Čitavi lanci praktičnog života odigravaju se kroz sitne aktove distribucije i preraspodeljivanja. Na dve slike iznad, nalaze se svojevrsne „navigacione naprave“ kakvi su spiskovi za nabavku Vladimira Stankovića desno i Nikole Butulije levo koje su im za nabavku u supermarketu, odnosno na pijaci, sastavile njihove supruge.

Veće nabavke i odlasci na pijacu svakako za praktikante deluju kao razumno obezbeđivanje rezervoara namirnica, ali se kroz njih provlači i dosta socijalnih aspekata generativnosti. Zato kako smo uočili u sekcijama 3.2.3., one se kod različitih praktikanata različito razlažu i upućuju ih na lokacije koje se uzimaju kao „odgovarajuće“ – po sklopu cena proizvoda i po strukturi kakva je sadržana u tim lokacijama. Takav modus kupovine svakako obezbeđuje namirnice neophodne za izvestan period a ističe se čak ne toliko ni po osobenostima ishrane, koliko po tome što za razliku od takoreći, uzgredne kupovine, unosi znatno više *proračuna, evaluacija i kategorijalnih operacija*, pa time i obuhvatnijeg uranjanja u urbane predele i direktnu diferencijaciju prostora, odnosno, lokacija gde se kupuju određene stvari. Planirana kupovina – jasno je, donosi gubitak intenziteta nabavke, ali ponekad i uskraćuje i za varijacije u strukturi namirnica koje se konzumiraju. Ipak, takve veće nabavke ujedno otvaraju i horizont za sofisticirano razlaganje i razmatranje namirnica, upoređivanje cena, ocenjivanje, odnosno, njihovu jasnu i ciljanu nabavku, pa time i za uštedu. Stoga nabavke poput ovih imaju sasvim drugačije osnove. Neki poput Stankovića, Tadića, Antonijevića i Butulija, ali i Lazića, čine upravo prvospomenuto. Njihovo pribegavanje većim nabavkama u super i hipermarketima, ali i specijalizovanim radnjama, zbiva se kao živ i aktivan princip praktičnih procena i to kroz upotrebu kategorizacija kojima se namirnice ocenjuju. Ovako izgrađen odnos spram ishrane - sa znatno više pozornosti vezane za izbor namirnica daleko više podleže vidovima „čitanja“ i upoređivanja izvesnih atributa hrane, te znatno relaksiranijem odnosu koji u vid može uzeti znatno širi spektar namirnica, gde se politika selektivnosti ne vodi uštedom i ne pojavljuje kao jedna od relacionih niti u njihovim praksama (*Slika 21.*).

To svakako otvara područje u kome se daleko više delikatnosti unosi u ishranu, a sama objektnost namirnica dakako suptilno probira. No, naše opservacije teško da odvede do zaključaka kakve je recimo Burdije iznosio u *Distinkciji* (Bourdieu, 1984), povodom tesne veze između izbora prehrambenih proizvoda i praktične filozofije koju klase gaje, posebno u odnosu spram tela – naročito usled toga što su neke od tih filozofija ponekad krajnje kompatibilne (recimo, u definisanju „zdrave hrane“) a ponekad sasvim nekompatibilne po tumačenjima koje unose. Sa jedne strane, neke osobene režime ontološke distribucije – usko svezane kroz relacionu mrežu odgajanja i tretmana tela i s njima svezanih suptilnosti pri izboru određenih namirnica ili pak čitavog načina ishrane, kakvu veganski ili vegetarijanski način pripreme uključuju, okupira tek one koji po obrazovanju i etičkom sklopu mogu uopšte imati takve preferencije. Nevena Grubin,

kao doktor nauka svoj pokušaj da ne jede meso tumači najpre sa *etičkog stanovišta prava životinja* – slično onome što i 19-godišnja Mila Butulija, sa dosta neodobravanja njenih roditelja čini, izbacivši i meso i ribu iz ishrane. Kod Tadića, pak, vegetarijanska i veganska ishrana imaju podlogu u Sanjinom direktnom iskustvu i neformalnom obrazovanju o namirnicama, koje obuhvata zaista niz parametara koje ona pri odabiru i kuvanju uzima u obzir, kakvi su nutritivna vrednost, kalorije nakon i posle (termičke) obrade i sl.

Ipak, upravo takav povratni i recipročni smisao utopljen u ovaj izbor ishrane bez mesa jeste dvosmeran i sinoptički: „subjekt“ ga organizuje i gradi i pritom dobija povratni materijalni užitak ili benefit u vidu „energije“, „zdravlja“ i sl. Burdijeov model pak, teško da može biti primenjiv čak i kada su neki „buržoaski“ slučajevi (ili barem pokušaji njihovog oponašanja) vidljivi, kakvi se recimo pojavljuju kod Lazića ili Stankovića, sa pedantnim redosledom prehrambenih navika, koje nikada ne idu ka ekonomizaciji u vidu količine, ali pritom drže do poretka i redosleda, rečju, onoga što je francuski sociolog nazvao „blagom cenzurom“. Isuviše veliki broj varijacija nastaju unutar svakodnevice i angažmana te čak i oblikovanje ishrane i prehrambenih navika, odnosno, izbor određenih namirnica kao dobrih za zdravlje, često se pregovaraju i račvaju prostorno i vremenski. Stoga Burdijeov model govoreći pretežno o taksonomiji zahvata tek površinu, bez preteranog ispitivanja kako se krajnje mobilne stvarnosti profilišu i grade kroz mnoštvo diskursa i narativa, marketinški predstavljaju i distribuiraju kroz specifične socio-okolinske, odnosno, prostorne forme, kakvi su tržni centri ili supermarketi.

Slika 21. Selektivnost pri kupovini i praktični aranžmani. Praktične sheme koje poznaju više rafiniranu selektivnost pri izboru namirnica, zasigurno oblikuje finansijska sposobnost. Iako se i ovde istovrsno zbivaju intenzivni procesi „isčitavanja“ hrane, izvesno proširivanje spektra namirnica uzetih u obzir i njihov izbor daleko više podleže upotrebi parametara kakvi su kvalitet namirnica i prethodna iskustva, ispitivanje porekla i proizvođača i sl.

Velike nabavke međutim, dobro su utegnute u praktične sheme, kada aranžman i relacioni sklopovi usled ograničenih novčanih sredstava nalažu znatno više proračunatosti. Namirnice se i ovim slučajevima nabavki, mahom smeštenih za vikend, dobro odmeravaju ali prevashodno na kvantitativnoj osi, gde količina treba da zahvati što je više moguće vremena, odnosno, da one budu trajnije. Svakako, različite varijacije su i ovde moguće, ali već i sam razvoj perceptivnih alatki koje dakako pridaju značaja upoređivanju cena, ispitivanju da li su neke rasprodaje u toku i najzad, jednu dosta razučenu geografiju i ako ne dobro poznavanje lokacija, onda barem volju da se na dan kada se pazari, prođe kroz nekoliko tezgi, radnji i/ili marketa. Događajno sklapanje nabavke u ovim slučajevima znači primenu nekolicine filtera pri pravljenju proračuna, ali pre svega jednu vrstu materijalizacije i manje ili više direktnog ispitivanja ponude. Događajnost nabavke zato ovde dobija intenzivnu notu i aktivni angažman. Ipak, teško da bi ovakvi modusi mogli biti svedeni na čist rad navika nastalih kao rezultat prilagođavanja strukturnim uslovima, ali ni na umešnu refleksivnost aktera. One se, naime, paralelno stapaju u taj kulturni aparat kog praktične sheme drže na okupu, ali čije dejstvo nastaje tek na zbilja praktičnoj ravni, direktnom interakcijom.

“*Koliko je ta tegla? 99? Dodaj mi je molim te*”, govori Zoran Radivojević dok bira jeftiniju teglu kiselih krastavaca i natrag vraća na policu onu koja košta 117,99 RSD, koju je isprva stavio u korpu. Nekoliko minuta potom, Zoran će kupujući čvarke na pijaci dati tačno 500 RSD i uputiti prodavačici sledeće reči: „*koliko može za ovo, toliko i izmeri, nemam više...*” Često, takve uštede nastaju u samom toku akcije i svim okolinskim neposrednostima gde se pažljivo posmatraju artikli koji su na rasprodaji i praćenjem cena putem letaka trgovinskih lanaca, te pored upotrebe čisto senzornih operacija kakvi su pipanje rukama, prisutno je i detaljno razgledanje. Biljana Milinković pažljivo zaokružuje nekoliko artikala na lecima većih trgovinskih lanaca koje pronalazi u poštanskom sandučetu, pre nego što krene u nabavku. „*Kol'ko sam rekla do sada? 1600 i ovde nam je sad ovo 200*“, preračunava se Biljana pošto je u lokalnom supermarketu kupila nešto suhomesnatog, mleko, jogurt i sl., i zaputila se ka pijaci u naselju Sava Kovačević gde kupuje povrće i sir. Svakako, uštede pri kupovini se prave tamo gde su prihodi ograničeni i gde je potrebno voditi čitavu malu ekonomizaciju namirnica koje se smatraju potrebnim. Upravo to postaje stvarnost Biljane Milinković koja sprema ručak za sina koji sada živi u Kotežu i ćerku koja stanuje u Kumodražu i njihova višočlana domaćinstva nekoliko puta nedeljno i odnosi im jela poput sarme ili pasulja. Takođe, takva praktična ekonomizacija naporedo zahteva da se pažljivo ispitaju, uporede i klasifikuju konstelacije koje se javljaju u socio-okolinskim predelima, odnosno, da se zađe u nekoliko lokacija pre nego što se uopšte obavi kupovina. Aco Štrbac često kupuje meso u Prvomajskoj ulici – pre nego u lokalnom „Sunce“ marketu na Altini, a pošto već dolazi automobilom, iskoristi i priliku da obiđe pijacu i lokalne radnje i uporedi ponudu. Nakon detaljnog „špartanja“ između tezgi jednog četvrtka, nezadovoljno je rekao „*idemo na ciganski buvljak po boraniju i salatu, jeftinije je...*“ uputivši se na sam kraj Prvomajske ulice, ispunjen uličnim prodavcima - mahom Romima tokom većeg dela dana. Uz boraniju i salatu, Aco je pazario i kilo trešanja čija je sezona tek počela, takođe kod starije gospođe Romkinje, na ulici. „*Na pijac 300, ovde 250, jebiga*“, jasno je preračunao Aco.

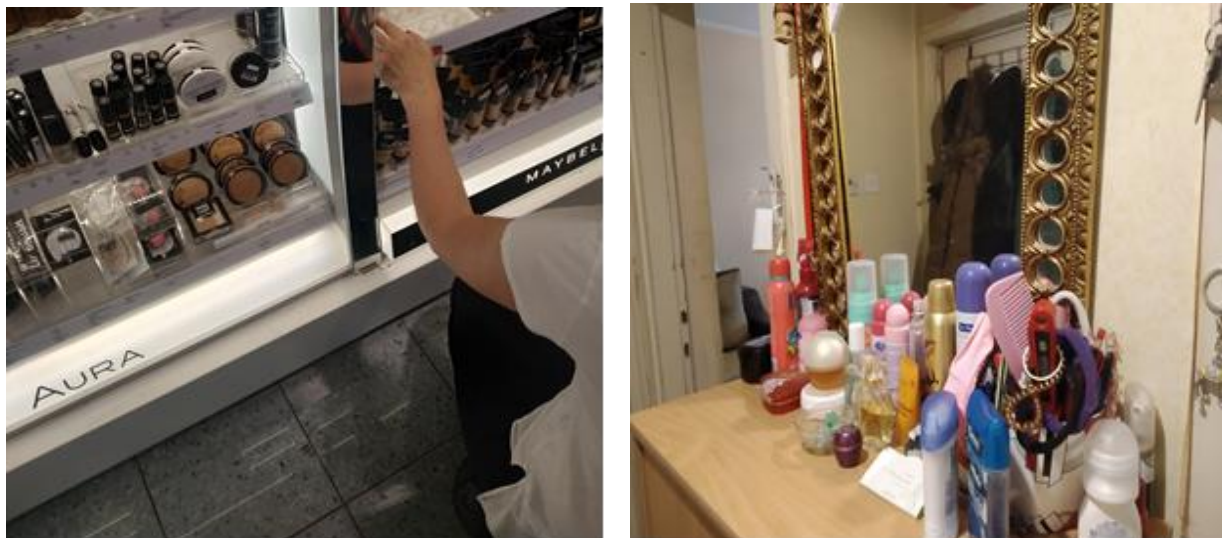
3.3.3. Telo, prostornost i modifikacije: prakse odevanja i kozmetičkog uređivanja

Smerovi praksi do sada raspoznati, jesu uglavnom implicitno shvatali telo kao „rezervoar“ socio-kulturnih repertoara i glavni „aparat“ putem kog se prakse upućuju u određenim smerovima.

Ono što dalje jeste bitno za razlučiti, tiče se samog odnosa prema telu, načina artikulacije, manipulacije, manje ili više svezanih u određene aranžmane. Ponovo, telo jeste u tesnoj vezi sa relacionim ustrojstvom učitavajući bitne razlike u načinu odnošenja – slične onim koje su različite studije valjano raspoznale (npr. Bourdieu, 1984; 2000; Crossley, 2001; 2006), počev od ishrane preko načina modifikacija tela. Ipak, ovde treba dodati temporalnost, pošto biosocijalno biće ima zaista mnogo lica i stupa u pregršt relacija, te i samo telo – Lefevr je to istančano prikazivao (Lefebvre, 1992a; 2008) ima veze sa ritmičkim umetanjem u materijalni svet. Dok se u tom sinhronizovanom sklopu telo gotovo bespogovorno, nalik onome što se čini u domu, podređuje režimu higijene, slično razlikama u ishrani, odnos prema telu, tretmani i modifikacije jesu predmet praksi koje se međusobno razdvajaju shodno ekonomiji senzibiliteta odgajanoj spram tela. Taj senzibilitet, takođe, biva građen dakako blisko ranije spoznatoj tranzitivnosti i odmeravan shodno prostorima i vremenima.

Naime, ono što potpada pod kategoriju „izgleda“ gde se telu posvećuje posebna pažnja, jeste razloženo na više mogućih pravaca, upućenih na materijale i objekte ne bi li se telo dovelo u određeno stanje i „podesilo“ upravo za određenu priliku. Šminkanje i primena kozmetičkih tretmana kod žena čine bitnu stavku, ali utoliko što se zbivaju tek u određenim socio-prostornim aranžmanima - i to posebno tamo gde vladaju kodovi selektivnosti i performativnosti, postajući samim time i vremenski razložena. Izgledno je da šminkanje naime, predstavlja segment svakodnevice posebno među onim ženama čija je svakodnevica upućena na direktnu interakciju, poput službenica i tehničara. Ova jutarnja rutina ipak ima moguće temelje u svojevrsnoj projekciji koja se pravi u socijalnom smislu. Shodno nekim istraživanjima, a pre svega čuvenim nalazima Burdijea iz *Distinkcije* (Bourdieu, 1984), preduzimanje kozmetičkih praksi jeste takvo da ono predstavlja vid socio-kulturnog ulaganja gde se upravo sopstvenim izgledom „ekonomizuje“ i povećava vrednost. Na socijalnom planu, ovakve prakse utoliko odsustvuju među nekim slojevima koji „manjkaju ambicijama“, dok kod viših slojeva ili intelektualaca ne postoji takav pritisak. Koliko god i naši nalazi odgovarali potonjima, ovde prostorni „pragovi“ igraju dakako bitnu ulogu, pošto same modifikacije imaju očigledan podsticaj u tome što se određene lokacije i u njima sadržani događaji poimaju u normativnim okvirima (*Slika 22.*).⁶⁶

⁶⁶ Izuzetno je teško postaviti jasnu eksplikativnu liniju kada je reč o kozmetičkim praksama i modifikacijama, posebno usled manjka jasnog verbalnog izraza. Najčešće, one se obavljaju potpuno automatski i možda jedino sa anticipacijom

Slika 22. Prostornost telesnih tretmana. Kozmetički tretmani, šminkanje i srodne modifikacije imaju sopstvenu temporalnost i prostornost, koja pritom kod tih praksi unosi stalnu pozornost kada, gde i kako je poželjno načiniti telesne modifikacije. Na slici levo, Ivana Lazić bira šminku nakon odlaska kod pedikira. Desno, raspored kozmetičkih preparata kod Arsenovića, tik uz vrata dobro prikazuje kakav se, jednom usvojen stav o modifikacijama tela, direktno pretapa i kroz tranzitivnost kakva je utkana u prostornu organizaciju. Oba prikaza daju valjanu ilustraciju o tome koliko su prakse i tela stopljeni sa prostorima i ovim pragovima, čija važnost jeste upravo u tome što se delikatni modusi društveni prostornosti upravo prikazuju kroz ovakve kategorijalne raspodele.

lokacije i poretka mesta gde se podrazumeva da je adekvatnije imati šminku na sebi. Upravo u tom „prelazu“ leži dobar osnov za njihovo razumevanje. Zasiurno jeste da deo ovih praksi predstavlja svojevrsno „ulaganje“ gde se kupuje dopadljivost (posebno kada je reč o večernjim izlascima), a telu pridaje veća seksualna vrednost, što se uostalom poklapa sa nekim Burdijeovim zaključcima (Bourdieu, 2008). Na mikrološkoj ravni praktičnih shema, slika ipak deluje drugačije. Ekonomija senzibiliteta koja vlada upravo odnosom prema telu i izgradnjom posebnog osećaja za njegovo ocenjivanje – koje, kako neki sociolozi podvlače, jeste izvrstan primer refleksivnosti (Crossley, 2006; Elder-Vass, 2007; Fleetwood, 2008) jeste tako bitan putokaz na praktičnom horizontu. Normativni aranžmani kakvi se protežu kroz prostorne raspodele i ekonomiju afekata te utoliko telo i samo postaje senzitivno na određene događaje i lokacije. Jasno je da se taj odnos spram tela uči i gradi (i verovatno biva dakako podstaknut čitavom industrijom lepote), ali ujedno i često preispituje. „Još 2.000 dinara treba da se da za njene kremice“, opisuje Svetlana Nedeljković nove izdatke za Olginu šminku koja odmah uzvraća kako je njena najbolja drugarica imala sličan problem sa kožom i da je upravo željeni preparat francuskog proizvođača „rešio problem“. Osim takvih „pregovaranja“ izgleda i stalnih procena koje su stvar semiotike tela – barem po našim nalazima, rezervisanih za odnos majke i ćerke, u suptilnoj diferencijaciji izgleda koji se dobija sa kozmetičkim diferencijacijama se umeće upravo i procena kada je ona adekvatna.

Varijacije u tom kozmetičkom tretmanu utoliko zavise od ustaljenog modusa gde telo, vršeći modifikacije, ujedno podređuje i prilagođava osobenim socio-prostornim sklopovima. Odeća ovde predstavlja takođe složenu komponentu praktičnog života, ali čak i ne toliko po distinkcijama načinjenim u vezi njenog izbora i razvrstavanja shodno osobenim kvalitetima, koliko po načinu na koji se ona *rabi i razlaže prostorno*. Slično kozmetičkom „preuređivanju“, telo se garderobom materijalno adaptira shodno normativnom aranžmanu konkretnih lokacija. Pripremanje garderobe za posao veće pre zato jeste bitna operacija, pošto se njome pospešuje upravo osoben izgled tela kakvo se ono prikazuje drugde izvan doma. „To je stvar poštovanja drugih, pa samim time i dokaz da poštuješ i sebe ako paziš šta ćeš da obučeš“, objašnjava Jelisaveta Antonijević sopstveni odnos prema „poslovnoj“ garderobi koju ona kao i njen partner Miloš moraju nositi, pripremati, a pre svega kupovati. I drugde, takav kod gde se razdvaja jasno poslovna garderoba, kao kod Stankovića, Nevene Grubin, Lazića i Nedeljkovića, ali i u slučaju Biljane Milinković, odnosi se na jedno „opremanje“ tela posebnim sklopom stvari: suknjama i haljinama kod žena, ili košuljama i polo majicama, a nešto ređe i sakoima kod muškaraca. Iako su odstupanja česta, sama posvećenost koju osobeni socio-prostorni sklopovi u koje su uključeni, i to pretežno vezani za kancelarije, upućuje na tesnu korespondenciju sa ovom vrstom artefakta koja se prikazuje kao aktivan učesnik na horizontu svakodnevice.

Drugde gde se normativni aranžmani i distributivni principi ne vezuju posebno za estetiku ili gde se, recimo kao u slučaju Arsenovića i Danila Tadića, lako „prebacuje“ oblačenjem radničke uniforme ili kecelje, gruba razlika ne postoji. Štaviše, tu se pronalazi i izvestan kontinuitet pošto trenerke, farmerke i patike jesu „odora“ kako za posao, tako i za dom, što je za one kod kojih vlada kod „poslovne“ garderobe sasvim strano. Za potonje, jasan rez stvoren između domaćeg života uvodi telo u proces svojevrsne *metamorfoze koja se odvija prostorno-vremenski* i u potpunosti je materijalna pošto počiva na tipu stvari razvrstanih i prilagođenih osobeno sklopu odnosa. Izmene poput ovih se rukovode načelima koja se gotovo uopšte ne ispituju, bivajući utoliko čvrsto stopljeni u praktične sheme. Presvlačenje u kućnu garderobu – obično trenerke koja se nosi u neposrednom okruženju, prilikom odlaska u kupovinu, zbiva se kao krajnje neprimetna izmena u zajedničkom poretku tela i stvari (*Okvir 5.*).

Okvir 5. Prakse odevanja i izbor garderobe.

Namesto objašnjenja koje bi podrazumevalo izvesnu funkcionalnu diferencijaciju i adaptaciju ili bilo kakav vid idealizma kakav isključivo brine o estetskom kriterijumu, odevanje ima mnogo aspekata koji skupa bivaju organizovani. Nesumnjivo je naime da ono nastaje dugim lancima socio-kulturne obrade i da je u tesnoj vezi sa „solistikacijom“ odnosa prema telu, higijeni i oštrom uplivu estetike koji uopšte ishode iz Zapadnog civilizacijskog paketa. Rad modne i tekstilne industrije i specijalizovanih tumačenja odeće i stila, kao specifičnih principa distribucije, dakako prodiru u praktični život. Oni organizuju afinitete i kategorijalne kodove, kakvi se pretapaju u istančane postupke praktične shematizacije, ali se odnose i na konkretnu geografsku distribuciju radnji i raspoređivanje po urbanim predelima. Odevanje se stoga prikazuje u čudnom sadejstvu kada biva sagledano praktično, u odnosu sa telom i prostorima. Delom, ono jeste rukovođeno motivom da se manipuliše sopstvenim izgledom i to u odnosu na specifične forme života. Ali, praktične sheme su ovde takođe prepune refleksija i odmeravanja sopstvenog tela, a samim time i materijalno kombinovane sa stvarima koje se, sa dosta senzibiliteta, uključuju u život.

Mali lokalni butik, familijarni ambijenti i garderoba šivena u Turskoj jesu najbliži afinitetima Jelene Došen. „Ja ovde lepo imam jedan butik, tu meni sve po meri (...) Čak mi prodavačica, znaš, Ceca, super je lik, tako na Viber-u pošalje kad nešto novo stigne“. Sezonska garderoba koju Jelena uglavnom kupuje u tom malom butiku u centru Batajnice, uglavnom se prodaje po pristupačnim cenama, a Jelena je štaviše shvata na sledeći način: „Ma sve su ti to krpice... To se iznosa jednu dve sezone a i ne treba ti više...“

Tako „praktično“ poimanje i svojstva odevanja ipak, daleko su od prostodušnog odigravanja po unapred datoj mapi. Najpre, Jelenini afiniteti jesu krajnje jasni „...meni ta Zara, meni to sve odvratno... Ne znam ko tamo nešto može lepo da pronađe (...) Mislim, ide tamo Dejan (rođeni brat, prim. aut.) pa sebi kupuje, a ja tamo ništa ne mogu da pronađem.“ Familijarnost kakvu susreće u butiku gde obično kupuje garderobu, opet, nije razrešena od procena i odmeravanja „valjanih“ komada odeće, što Jeleni jeste izuzetno bitno. „Sve zna Ceca... I šta mi se sviđa (...) kako sam građena...“

Događaj kakav je matursko veče jeste zasigurno jedan od bitnih tranzitivnih momenata sa čitavom socio-kulturnom i materijalnom konstelacijom koja se proteže u pozadini ove ceremonije - naročito gledano iz perspektive odevanja i izgleda kakvi se podvrgavaju ozbiljnom radu ispitivanja i planiranja. Kao i mnogi od njenih vršnjaka, nekih dva meseca pre maturske večeri, Isidora Stanković i majka Dragana su požurili ne bi li se našla „odgovarajuća“ haljina. U užurbanoj potrazi u TC Piramida na Novom Beogradu i gužvi koju su takođe drugi roditelji sa decom i sličnom namerom napravili, taj proces pobuđuje niz delikatnih semiotičkih operacija koje se obavljaju in situ, direktnim kontaktom i uranjanjem u čitavu objektnost – sopstvenog tela, ogledala i ponude haljina.

„...A mama ne sviđa mi se ova, vidi kako mi stoji, sve se vidi ovde!“, nezadovoljno je Isidora upućivala na sopstveni izgled u haljini koju je tek obukla da bi je isprobala. No, Isidora je prethodnog puta već bila našla onu odgovarajuću i Draganu je direktivno uputila ka tom butiku. Problem međutim, jeste bio u tome što nije ostalo više tih haljina odgovarajuće veličine za Isidoru. Srećom, jasno „geografsko

poreklo“ i velik obim ponude maturalnih haljina jeste jedna od mnogobrojnih prodavačica „Sve Vam je to gospođo iz Turske, naćićete istu takvu, verovatno gore na spratu“. Bila je u pravu. Isidora je zadovoljno kupila tu haljinu, ali je svakako ostalo još mnogo stvari koje je trebalo procenti: cipele, torbu, šminku i frizuru.

Posvećivati pažnju i poštovati kodove kakvi su dobrano utkani u prostore kancelarija često fundamentalno određuje smer, formu i temporalnost odevanja. Jelisaveta Antonijević to unekoliko shvata kao imperativ kada je reć o odevanju, pošto njena svakodnevnica, kroz prećutno preuzete kodove, ujedno diktira kakva garderoba se smatra adekvatnom i ujedno istinski valjanom za određene prilike i konstelacije. Tokom nedelje, to zahteva ozbiljno planiranje i pripreme, kakve su peglanje i pranje. „Samo petkom možeš u fazonu ono, da obućeš tipa majicu, farmerke i ono, neki sako ili pull-over.“

Ipak, takva svojstva odevanja, kada se jednom „utisnu“ u praktične sheme, ujedno uvode i posebne kodove za ćitanje brendova, pa ćak i svojstava ljudi. „Znaš kako kaže moja koleginica: ili Zara ili MaxMara, to ti je, razumeš, ta razlika...“, pojašnjava Jelisaveta bliže tu koncepciju koja se odnosi na karijerno napredovanje gde su razlike jasnije, unekoliko izražavaju status, te se poćinju konzumirati određeni brendovi – izdvojeni kao oni koji valjano mogu da popune tu ulogu.

Kontinuitet postoji tamo gde kvalitativno odevanje ne poznaje aranžman kakav postavlja „javni“ svet i gde se stupa u neprekidnu komunikaciju sa domaćim životom. Farmerke, a vrlo često

donji delovi trenerki, uglavnom sportske ili promotivne majice, dukserice poznatijih proizvođača sportske opreme i neizbežno, patike, jesu redovna odora koja se nosi na radnom mestu, pri kupovini i u domu. Neprekinuto jedinstvo poput ovog, koje se posebno u smislu telesnog izgleda ne adaptira, jeste svojstveno najviše onima koji rade kao radnici, ali naravno i penzionerima. Ekonomija telesnih senzibiliteta tu zasigurno ne uspeva da postigne neku bitniju kvalitativnu razliku – uostalom, ne toliko ni usled manjka finansijskih sredstava, koliko ponajviše zbog „domaćinskog“ okruženja čija prostornost štaviše ne „iznuđuje“ drugačije vidove telesnog odnošenja. Mada su tu generacijske razlike zaista bitne, svakodnevnica ovde ne poznaje suptilne razlike u materijalnosti i prostornim pragovima. Ni u ovim slučajevima, međutim, telo nije oslobođeno posebnih senzibiliteta i ekonomije telesnog izgleda gde se odeća javlja kao važna medijativna stavka.

Argument o medijativnom značaju odeće kao moguće spone u (međuljudskim) odnosima može lako skliznuti u spekulaciju. Neke od naših opservacija, pa i sama struktura toga gde, kada i kako se javlja senzibilitet prema odeći – kada ona pokreće afekciju i kada se potencijalno stvara jedan poseban socijalni kod prikačen uz telo, svedoče o značaju koje eventualno poseduje u distribuiranju društvenih tokova tela. Posebno mlađi to osećaju, te su ovde praktične sheme vezane za „pripremu“ tela daleko intenzivnije i bogatije i štaviše, mobilizuju mnogo resursa da bi se određen izgled postigao. „*Hoće lepu majicu, čisto da bude, ko će ih prljave*“, iznosi sopstveno viđenje Šaban Ramadani o svoja dva starija sina, dok se jedan od njih sprema za večernji izlazak sa urednom frizurom, „podešenom“ gelom za kosu. No, i tamo gde odevanje nema ulogu medijativne spone, susreće se takođe senzibilitet odgajan prema odeći. Često tu upravo ova retka mogućnost pribavljanja garderobe izvire iz iskustva njene vremenitosti, te rađa ujedno stremljenje ka trajnosti i pozivanje na kvalitet izrade pre nego na izgled. Senka Radivojević je možda i najjasnije istakla stav kakav uopšte vlada raspoloženjem prema odevanju, tamo gde nema mnogo prilike da se ona razvrsta. „*E, a znaš kako je to bilo bre kvalitetno kada sam ja radila u radnji*“, priseća se ona njenog prethodnog posla kao prodavačice u sportskoj radnji. „*I Adidas i Hummel su tad pravili čvrste patike, da ono, kad staneš, noga ti sigurno stoji, a ovo danas (...) Tad su bre patike trajale po nekoliko godina... Sad su k'o flis-papir... Ove zadnje što mi Zoran kupio mi se raspale posle par meseci...*“

3.3.4. Gramatike praktičnog života, telesnost i socio-kulturni aranžmani

Ako smo u do sada izvedenim analizama uočili prvo da domaći život predstavlja složeno svojstvo *distribuiranja života između tela, stvari i prostora*, posebno se odigravajući kroz praktične specifičnosti higijene i ishrane i samog odnosa prema telu, potrebno je dalje osvetliti zašto uopšte postoje takve praktične konstelacije. Odgovor delom jeste naslućen. Relacioni sklop gde izviru generativni aranžmani praktikanata – bilo da se oni tiču ušteta kakve se prave pri kupovini namirnica ili izbora garderobe dotiče upravo ono što smo u sekciji 3.2.4. imenovali kao *tranzitivnost*: usmeravanje i koordinaciju praksi unutar više smerova i tokova i koordinaciju između više mesta odjednom. Opet, vektori svakodnevice, praktičnih smesa i načina na koji se kroz njih distribuiraju forme života direktno podstiču pitanje zbog čega se ti oblici uopšte javljaju kao takvi i da li, ontološki gledano, postoji neki vid složenije stvarnosti koji upravlja ovim praksama. Elizabet Šou i drugi (Shove *et al.*, 2012: 17), imaju prava kada ističu da su „veze između različitih praksi koje konstituišu šta ljudi inače shvataju pod određenim „životnim stilom“, ponajviše otvorene i difuzne.“ Oni takođe navode da „u opisu ovih razlika, mi izdvajamo spletove praksi, dobro utegnute obrasce zasnovane na ko-lokaciji i sapostojanju, kao i komplekse, iako oni predstavljaju daleko više prilepljene i integrisane aranžmane, uključujući međuzavisne forme sekvenci i sinhronizacije“. Svojstva praktičnog života stoga govore da mi nemamo toliko posla sa „makro-bićima“ ili linearnom uspostavljenim ontološkim svojstvima. Ključ upravo počiva u ovim sekvencama svakodnevnog stanovanja u koje su praktikanti delom i ugurani. Stoga, malo koherentnosti postoji kada se analitički fokus smesti u beskrajno zamršene nizove operacija kakve se zbivaju u tako heterogenom polju svakodnevice. To sa druge strane nipošto ne znači da su stvarnosti praktikanata autogene, nego da upravo stoje u zapetljanoj cirkulaciji elementa i simbioza unutar kojih praktikanti *mobilizujući različite gramatike* pokušavaju da čitaju svet, poslože osnovne koordinate i vektore društvenog života, a time uprave tok radnji shodno *tranzitivnim modusima postojanja*.

Telesno biće zato predstavlja područje svakodnevnog života koje je od enormnog značaja i to u vidu načina kooptacije koju doživljava u kulturnom smislu – jednako kao aparat koji rukovodi praksama i senzorni materijal koji učestvuje u svetu kroz suđenja i gramatike. Posebno u materijalnom smislu taj princip svakodnevnog odgajanja tela, kakve ishrana najjasnije izražava,

dolazi i *tretman upravljen spram tela* – poput fizičkih aktivnosti i uopšte, poimanja zdravlja. Arhitektura praksi umetnutih u oblikovanje tela zasigurno se tiču posebnih vidova kooptacije koja se ostvaruje objektivno i na tom planu se očitavaju procepi koji nastaju direktnom vezom koje telo ostvaruje različitim oblicima mikrološke kooptacije, ali i *sa distinktivnim semiotičkim prostupcima* izdvajaju i uključuju određene prakse i objekte u svakodnevni aranžman. „Domaćinski“ život se ponajviše oslanja na sam rad gde proizvodnja domaće hrane biva neretko praćena i moralnom gramatikom koja izdvaja proizvode sopstvene bašte kao bezmalo superiorne spram većine kupovnih namirnica. Kako Jovan Zrnić sa Busija to jasno postavlja, „*to se sve zna da je prskano... oni to kriju od nas jer žele da nas truju (...)* A ima li išta ljepše od ovako malo kad zasadiš, kad ti je sve tu?“

Dok ovde telesno biće umetnuto u specifičan aranžman gde se ostvaruje i neposredna veza sa hranom, gledajući uporedno, urbani život posebno za one iz većih naselja svakako ne poznaje u tom vidu „ciljano upravljanje“ telom. Iako diskurs o „zdravoj hrani“ postaje gotovo redovan sastojak na repertoaru svakodnevice i barem deklarativno okupira poimanje ishrane, on nije preterano selektivan – barem ne u smislu u kome se probiranje namirnica bilo vezano za željene i trajnije efekte kakva hrana može doneti. To svakako ne isključuje često ocenjivanje spremljenih obroka, kakvo se zbiva jednako od strane „konzumenata“, tako i od strane domaćica koje ih prave i neretko ih ponosito nude. Za razliku od njih, kod Antonijevića, Lazića i posebno Tadića, odabir ishrane često prati intenzivan i povratni efekat koji se takođe vezuje za telesno oblikovanje, kakvi su odlasci na bazen, redovne šetnje podstaknute isključivo narativom o „zdravom životu“, a ponajviše kroz izgradnju komplikovanog aranžmana u koji se telo umeće kada različite varijante sportskih aktivnosti postanu deo svakodnevice. Režimi treninga kakvima su dobrim delom podređeni Lazići i Butulije, a naročito mlađi među njima, donose ujedno etiku kompetitivnosti i posvećenost kakva se postupno okupira pitanjima kakvi su oblik, forma i kompozicija tela. No, najbitnije jeste to što ove praktične sheme ne deluju samo kao „individualni podsticaj“. Naprotiv njihova tesna veza i koordinacija sa *nizom kulturnih koordinata, tumačenja kakva su merenja, posvećivanje svakodnevnih aktivnosti i kooptacija sa specifičnim artefaktima (Okvir 6.)*.

Okvir 6. Gramatike upravljanja telom.

Ne bi trebalo da bude zabune kada je reč o tome kako se upravlja telom. Niti physis niti nomos ovde nemaju prednost, pošto se oba svode na rabljenje kodova, neprekidni niz interakcija kakve odvođe prakse tumačenja i najbitnije koordinaciju sopstvenih praksi koja se obavlja sasvim objektivno i u odnosu spram određenih materijalnosti. Kvalitativna distinkcija, međutim, potiče u načinu na koji se ove gramatike rukovode. Dva ekstremna primera s kojima smo se suočili tokom naše etnografije izuzetno dobro ilustruju kako se kolektivno prave čitavi svetovi koji okupiraju telo i zdravlje, a svakodnevicu odvođe u drugačijim smerovima.

Torbe za trening, sportske patike i kopačke, često se mogu pronaći tik uz ulaz u kuću Lazića. Kod njih postoji jednako strastvena posvećenost sportskim aktivnostima, koliko i čitav set objektivnosti u koje su njihova tela naprosto umetnuta. Goran, Ivanin suprug je profesionalno igrao fudbal do pre 10 godina, a isto čini i danas, doduše, amaterski igrajući u nižem rangu takmičenja svakog nedeljnog popodneva. Njihovo dvoje dece, Luka i Žana su takođe u ovom režimu i to vrlo intenzivno: Luka po uzoru na oca trenira fudbal i radosno čeka svaki utorak i četvrtak da bi otrčao do pomoćnih terena stadiona FK Zemun na trening, isto koliko i Žana koja trenira odbojku i s njenim timom se takmiči u juniorskom prvenstvu.

Ovi procesi gde se telo podređuje jednom aranžmanu, uzeti su naprosto kao takvi, ali zato sa druge strane zahtevaju izuzetnu umešnost u koordinaciji sa nizom praktičnih elemenata, kakvi su hrana, adekvatna obuća i odeća, a samim tim i novac potreban za plaćanje raznih segmenata koji konstituišu ove aktivnosti. Goran i Ivana daju

više od 150 EUR mesečno da bi platili najpre treninge za Luku i Žanu, zatim njihovo učešće na turnirima, a potom iste užitke – u vidu teretana pružili i sebi. Sa time pod ruku svakako ide i ishrana koja se „tempira“ shodno treninzima.

Mikrologija sporta, razvoja i održavanja muskulature utoliko koegzistira naporedo sa složenom gramatikom. Ona se ne zadržava samo na principima kakvi bi vrednovali na određen način telo – i to shodno klasnoj ili mehanici životnog stila. Reč je o sasvim praktičnom procesu gde karnalno biće biva podređeno „čitanju“ uz niz tehnika i aparata, a time i rezultata same prakse. Tako Ivana i njena snaja Marija redovno vežbaju i u tom procesu u teretani takođe bivaju upućene na savete trenera kao i na niz tehničkih sprava koje evaluiraju i čitaju telesne ritmove (kakva su merenja težine i sl.), ali su upućene i na niz socio-kulturnih znanja: broja utrošenih kalorija, programa treniranja kakvi obuhvataju uvođenje novih vežbi i sl.

Nekoliko meseci unatrag, najmlađi sin Šabana Ramadanija je gotovo svakodnevno patio od povišene temperature. Iako je isprva delovalo da je reč o prehladi, ispostavilo se da 13-godišnji Seid pati od artritisa. Život Ramadanija je sa ovom bolešću postao poprilično preuređen. Na njihova mala i krajnje nestabilna primanja koja dolaze od dva najstarija sina, bila su sve više crpljena za izdatke kakvi su lekovi i zavoji koje su lekari prepisivali. „Još 'ljadu ovde, 'ljadu mu za lekove i kako struju da platiš“, nezadovoljno je Šaban objašnjavao situaciju kakvu je ovaj neočekivan sled događaj napravio.

No, izvor konfuzije za njega i njegovu suprugu Almiru počiva upravo u gramatici sa kakvom se po prvi put praktično susreću. „E’o vid’š, tu piše... To je rekla i doktorka ova“, zbunjeno pokušava Šaban da odgonetne nešto latinskih izraza i dijagnozu iz

lekarskog izveštaja... Uskraćeni za znanje medicinske terminologije i načina pristupa telu kakav poseduje osobenu semantiku, Šabanovi i Almirini pokušaji da shvate ovaj objektni lanac događaja kakav je proizveo artritis u levoj ruci njihovog trinaestogodišnjeg sina nisu išli dalje od zbunjenosti. Jedino što im je preostajalo, jeste da zaključe kako je to svakako „nesreća“.

Gramatika kakva im je konačno predstavljena od strane ortopeda posle nekoliko meseci posećivanja različitih medicinskih institucija, ilustrovala je valjano asimetrije u kolektivnim aparatima kakvi se primenjuju u poimanju i „čitanju“ tela. Ortopedski i imunološki izveštaji su upućivali na lanac materija koje su manjkale Seidu u ishrani – najpre ribe i povrća. Ramadanijima je otuda od strane lekara zabranjena kupovina ušćerenih, gaziranih sokova i namirnica kakvi su čipsevi i tzv. „grickalice“. Takav aranžman biosocijalne kooptacije je kod Ramadanija mahom vođen principom kupovine „na veliko“ kakvi se kvalitativno vode čitanjem cena, bez previše zadiranja u sastav i sastojke namirnica.

Ono što konačno fundamentalno razdvaja svakodnevice koje su razmatrane, jeste socio-kulturni ambijent njihovog življenja. Nalik praktičnoj shematizaciji ishrane ili odevanja, temporalnost njihovog bitka operiše istovrsno kroz selektivnost koja uz pomoć afiniteta ugrađenih u praktične sheme, rafinira sadržaje svakodnevnog života a telo shodno tome upućuje na specifične oblike kooptacije. Naime, ono što je obično mišljeno pod ukusom ili kulturnim preferencijama, uz etnografiju dobija daleko delikatniji izraz. Ne samo da se neke od ovih praksi pokazuju kao krajnje nekompatibilne, nego ih je znatno bolje videti dok *in actu* protiču. Svaka od njih zato prikazuje izvrsno jedan socio-kulturni ambijent (uočen ranije u sekciji 3.2.3.) - uobičajeni svet za praktikante, a ujedno i njihovu kulturnu topologiju, koliko i preduzimanje smera „kretnje“ u pruženom sklopu društvenog života.

Praktična filozofija upućena na domaći univerzum koja se mahom zatiče u izbegličkim naseljima ovde sasvim dobro prikazuje kako se uređivanje života po principu bliskosti. Svakodnevnica ovde prvenstveno protiče u neposrednim i susretima sa srodnicima i komšijama, gde predmet najčešće bivaju teme kakve su istovrsno, „domaće“ po obliku – poput toga šta je spremno za ručak, uvida u događaje koji su se neposredno zbili, a najviše „premeravanja“ cena dobara na pijaci ili u trgovini ili u nešto dužoj perspektivi, sticanja informacija o kvalitetu i ponudi ogreva. Takav oblik interakcija sasvim odgovara kodu familijarnosti, ali i principima ekonomizacije kakvima se ovi praktikanti u novoizgrađenim naseljima najčešće i rukovode. Ali, zbivanja kakva možda najviše okupiraju ovaj svet i otkrivaju njegove „parametre“, pojavljuju se kada na horizontu iskrsne zvanična politika ili neki od elemenata kulturne topografije – kao što su *reality* programi i slični televizijski sadržaji koji poseduju sopstveni jezik, logiku i tempo. Svakodnevni prostori bivaju utoliko „nastanjeni“ ovim tokovima i događajima koji, pošto postanu deo okolinskog pejzaža praktikanata, ujedno bivaju podređeni čitavoj ekonomiji afekata koja je sasvim protivna slici o konzumaciji. Reč je o neretko za praktikante ozbiljnim moralnim dilemama koje okupiraju i zahtevaju pažnju, a utoliko i sud, te se o njima valja debatovati ali prihvatati neka od strana. Štaviše, svakodnevnica stvorena kroz prostore, odnosno relacije u sasvim specifičnom smislu kakve postavljaju kodovi televizijskog sadržaja a spram kojih praktikanti usmeravaju pažnju, nisu uzgredna preokupacija.

Gramatike kakve su srodne ovakvom ambijentu, prikazuju se kao sasvim odgovarajuće za ovakvu formu života koja se upravo moralnim sudom i tonovima koji prizivaju određene parametre „ispravnog“ života (barem u našim nalazima), poklapa se sa ranije prepoznatom problematikom uključivanja u urbane teksture.⁶⁷ One svakako ni drugde ne izostaju, posebno kada je reč o

⁶⁷ Iako je gledanje televizije takođe proučeno kada je reč o svakodnevici, ono je mahom vezano za izbor sadržaja ali ne i za proces sam i samu distribuciju – koja je često prepuna „neusklađenih“ afiniteta i gramatika kojima se čitaju sami sadržaji. Ovaj „plebejski“ vid zabave svakako da sa jedne strane stiže kroz složenu matricu i industriju proizvodnje skandala i sličnih kulturnih prikaza kakvi uz pomoć socio-tehničkih naprava stižu u dom, ali je gledano iz perspektive svakodnevice ovih praktikanata, reč o krajnje živoj materiji kakva provocira da se uzme stav i otuda pruži osuda ili podrška. No, njihov zajednički imenitelj jeste upravo ta moralna indignacija, sasvim specifična po karakteru, pošto se odnosi na živo i ponekad krajnje intenzivno iskustvo koje se *vis-a-vis* gradi u toku samog televizijskog programa, što recimo čini bitan deo svakodnevne gramatike Došena, Egića, Zrnića, Štrbaca i Ramadanija. „...*Ma vidi ovu! E, a kako može sa ovim Davidom da bude!?*“, komentar je Jelene Došen iz Batajnice na jednu od učesnica *reality* programa *Zadruga* na TV Pinku i njen „ljubavni izbor“, na šta njena snaja Marija odgovara „*Profuknjača jedna! I nju će da obrlati k'o onu Aleksandru... Mada mi je i ona sva nešto odvratna... Kreveljila se dok je s njim bila, ono sve... Pa kako nisi mogla da vidiš šta će ti uraditi budalo jedna?!*“ Pa ipak, kada je reč o zvaničnoj politici, gotovo ritualno gledanje vesti i nekih političkih emisija gotovo da ne zaobilazi nikog u proučavanju

zvaničnoj politici. No, kvalitativna distinkcija kakva se pronalazi među praktikantima koji stanuju naseljima sa masovnom stambenom gradnjom, kao i onima ranije građenim, počiva upravo u tom ambijentu, njegovim uobičajenim svojstvima i entitetima. Ovde takođe nezaobilazan deo svakodnevice – posebno u satima u povratku sa posla čini smeštanje pred televizor, selektivnost povodom TV sadržaja a ujedno i onog koji se nalazi na internetu, ali i drugih aktivnosti kakve su probrane uz osobenu gramatiku. Po ambijentu međutim, ovaj se izdvaja po „učenijim“ programima, poput dokumentaraca kakvi se prikazuju na kanalima kao što su *History Channel* ili *National Geographic* kao kod Tadića ili Stankovića, knjiga kod Milinkovića ili Nedeljkovića ili serijama novije produkcije kod mlađih, kakva je *Game of Thrones*. Ovakav ambijent takođe sadrži sopstvene „interpretativne mape“, iako one nisu preterano intenzivne i česte kao u slučajevima iznad. Mada nas naši nalazi zaustavljaju da prilikom pravljenja jasne slike o socio-kulturnim pejzažima u ovim slučajevima, ključna razlika počiva na izvesnom „grananju“ društvenog života, što posebno važi za mlađe i večernje izlaske.⁶⁸

Takvi oblici koordinacije tela, pravljenja specifičnog ambijenta u okvirima svakodnevice – kako sa artefaktima, toliko i sa nešto više koordinisanim principima praktičnog života jeste deo aranžmana u Starom jezgru. Rekosmo već da se ovde raznovrsnost svakodnevnih aktivnosti i pažljiv odabir aktivnosti i „užitaka“ poput večera i poseta restoranima, nisu ipak samo svojstva određena finansijskim kapacitetima. Kvalitativna distinkcija kakva se ovde unosi, čini se bitnom po tome što se gramatike telesnog vođenja i toga kakav ambijent okružuje svakodnevnicu, dobija jasan izraz – barem u smislu gde se putanje svakodnevice podešavaju tokovima i smernicama kakve su uzete kao socio-kulturno pregnuće. Stoga, slično afinitetima koji donose jedinstveno „čitanje“ urbanih predela, izgleda doma, ishrana i odnos prema telu, ovde časovi španskog jezika kod Mile Butulije ili nemačkog kod Nevene Grubin, odlaska dva puta mesečno u pozorište kao

slučajevima, već se tiče samo političkih afiniteta. Za Štrbce sa Altine ili Radivojeviće iz naselja Marija Bursać, program televizije N1 jeste najčešći prizor na ekranima i tu se često odigravaju usputne, ali ništa manje strastvene ocene i reakcije, koliko je to i recimo slučaj sa praćenjem vesti na TV Pink u domu Milinkovića u naselju Sava Kovačević.

⁶⁸ Mnoštvo uočenih modusa praksi nesumnjivo se zbiva kao direktan izraz socio-kulturnih prelaza. Večernji izlazak predstavlja zbilja delikatno područje za mlađe i igra gotovo neizbežnu komponentu svakodnevice kojoj se posvećuje mnogo pažnje – kako zbog telesnog izgleda, tako i usled posebnih kvaliteta koje se dobijaju izlascima, a naročito i prijateljstava koji se odatle ostvaruju. Kao zaista relevantna socio-kulturna koordinata, večernji odnosno noćni izlasci ispunjeni su takođe moralnom arhitekturom i afinitetima koji odvajaju različita mesta koja ulaze u opseg, i to usled sadržaja koje nude. Jelena Došen i Marijana Egić tako najčešće biraju neke od lokala u centru Batajnice ili splavove gde se uživo svira narodna muzika. Sin Vladimira Stankovića najčešće bira Klub studenata tehnike, dok Olga i Oliver Nedeljković izlaze u pabove u centru Zemuna, slično kao i Ana Radivojević, i to one gde se svira rok muzika.

kod Antonijevića, prikazuju upravo one distinktivne momente koje su još jedna od sekvenci svakodnevice u koju, pored postojećih tokova, uvode nove stvarnosti i konfiguracije. Upravo to nas odvodi ka finalnoj tački ispitivanja: vremenitosti svakodnevice i praktičnog života, odnosno, toga kako praktikanti grade, organizuju i koordinišu multilateralne kretnje.

3.3.5. Svakodnevice i vreme: prakse i životni tokovi

Dosadašnja ispitivanja su velikim delom *implicit*e podrazumevala fragmentarnost vremena, iako je gotovo svaki od aspekata koje smo pokrili uvažavao da se svakodnevica odvija kao više tokova, krajnje tranzitivnih kretnji između ljudi, njihovih socio-kulturnih tehnika i putanja, a potom objekta i relacija u koje su uključeni. Ranije, u sekciji 2.3.5. smo jasno istakli da shvatanje svakodnevice kao područja ponovljivih radnji sasvim protivreči višestrukim vremenitostima čiji tokovi se upliću, rastežu i sastavljaju, zajedno sa prostorima i *dogadjima kao svojevrsnim ontološkim smesama življenja*. Horizonti svakodnevice su iz tih razloga zapetljani jer se kroz njih proteže više tokova – od sasvim uobičajenih dužnosti kakve prate prakse svakodnevnog rada, pa sve do izgradnje životnih projekata gde se najednom okuplja svrhovitost, raspoloženja, emocije i pretapaju u jedan vremenski udaljen zadatak. Tiodor Šacki je, povodom poslednjih, naročito imao prava podvlačeći kako praksa uopšte okupira raspršen skup akcija – katkad i slabašno međusobno utegnutih i usklađenih (Schatzki, 2002) gde samo telo najčešće ima takoreći „više lica“ i više identiteta. Samim time, za finalizaciju našeg izlaganja, neophodno je videti kako taj vremenski aspekt praksi pravi sasvim pluralna iskustva a ličnosti koje su u njih uključena kao glavni „operateri“ u konstantnoj reizgradnji i mešavini više protoka koji se protežu kroz generativne aranžmane. Endrju Ebot (Abbott, 2016) upravo ovde izvrsno primećuje da je kontinuitet socijalnog bića jeste uvek iznova stvaran putem *dogadjaja* gde se ukršta nekolicina tokova: biološki, mnemonički, pravni i sl. Paralelizam odvijanja vremena pritom, ne poseduje jasan nivo (ibid.): ono se proteže kroz bezbroj ukrštenih tokova i niti praksi, što smo uostalom u našem izlaganju već mogli da uvidimo. Iz tih razloga jeste bitno razumeti kako se te događajnosti – kao *ključni vremenski „markeri“*, raspoređuju kroz svakodnevne prakse i to od sasvim nenadanih situacija nastalih u materijalnom postojanju, pa sve do tokova i stremljenja razmeštenih u pozadini svakodnevice kao životnih projekata.

Kako svakodnevnica uključuje nekoliko tokova, naizgled banalne aktivnosti kakve su kuvanje ili prikupljanje veša praktikante guraju u tokove i konfiguracije gde njihove prakse često odlaze u nenadanom smeru i od njih zahtevaju da žive jednu *multiperspektivističku* politiku. Nedeljni ručak kod Lazića i kuvanje za 11 tela različite starosti uzrasta prekriva ne samo praktičnu umešnost, nego uključuje i pregršt aktivnosti različenih unutar različitih tokova koji je neophodno obaviti i uskladiti.

„Ivana, dođi ovamo da vidiš da li ti je u redu ovo meso“, reče Divna koja, proverivši rernu nije bila sigurna u to da li je ono pečeno kako treba.

„Evo me!“, odgovara Ivana.

„Gorane!“ – nastavila je Divna, pozivajući Ivaninog supruga. „Pa gde je sad on? Kad ideš ti?“ Užurbano se spremajući za fudbalsku utakmicu svog amaterskog kluba koja je predstojala tog popodneva a za kog igra vikendima, Goran odgovara:

„Evo sad ću da dođem da jedem i idem da odmorim malo pre nego što krenem.“

Ivana je u međuvremenu ispitivala meso prstom i još jednom na telefonu konsultovala recept za krmenadle u senfu koji joj je koleginica poslala, da bi zaključila, „*super će to biti, samo još nekih 5 minuta*“, postavljajući polako tanjire. Goran je polako sipao čorbu i zaseo da jede, dok je Ivana ujedno započela razgovor sa bratom Ivanom i njegovom ženom Milenom oko poklona za njihovog sina Nemanju, koji je iduće nedelje punio 6 godina. Milena i Ivana su, zajedno sa Divnom, uz postavljanje tanjira za nedeljni ručak Lazića i graju njihove dece odlučile da odu u TC Ušće i na akciji kupe Nemanji patike i fudbalsku loptu. Divna je pak nadgledala tanjire unučadi, nezadovoljna time što su igru preselili za trepezarijski sto, a jelo zapostavili: „*Hajde, ohladiće vam se sve! Dosta priče!*“. Pošto su svi ručali i deca otišla u sobe, Ivana i Marija su se zaputile u kupovinu.

Ovde se čak možemo i direktno suprotstaviti Burdijeju i jednom od njegovih premda korisnih uvida koji su nastajali u ranoj fazi razvoja teorije habitusa. Naime, u *Nacrtu za jednu teoriju prakse* (Burdije, 1999) na više mesta pojašnjava da pregršt operacija koje praktikanti vode, dakle, slične aktivnosti koje nešto stvaraju bivaju naravno rukovođene jednim opštim generativnim principom, upisanim u habitus. Burdije ima prava kada na određen način insistira da bi čak i suludo bilo pri etnografskom poslu voditi računa o tako sitnim i vremenski kratkim operacijama (što posebno važi za krajnje zamoran empiricistički princip vezan za što je više opisa moguće, koji zastupa: Latur,

2015). Zaista, treba zamisliti koliko stranica bi bilo potrebno samo da se opiše koliko akcija telo samo obavi pri pripremi najobičnije salate od rendanog kupusa. Ono što teoriji habitusa naprosto manjka jeste recipročno vezivanje. Tu pritom ne mislimo čak ni na ono što Mouzelis (2007) podvlači kao intersubjektivnu igru nastalu u interakciji, niti na ponekad zamoran narativ o ne-ljudima. Potrebno je, kako nas ovaj primer uči, na praktične sheme kakve teorija habitusa valjano upućuje i njeno diferencirano kulturno poreklo i kategorijalni aparat kojim oprema aktere, dodati oblike naporednih tokova kakve očitno vidimo u ovom primeru – ustaljenih, sa relativno jasno definisanim pozicijama i identitetima, ali i sa konstantnom nužnošću da se oni „odigraju“, održe i organizuju.

Presecanje događajima gde se sasvim novi tokovi pojavljuju i na horizontu svakodnevice sjedinjuju različite stvarnosti, sudeći po našim opservacijama, ne izaziva zbunjenost kod praktikanata. Kulturne koordinate utisnute u praktične sheme se aktivno koriste za kategorizaciju i pravljenje tih *vremenskih markera* – onda kada je nešto *adekvatno* ili *ispravno* uraditi, jednog *reda stvari* podrazumevanog za tako rutinska zbivanja poput ručka. Veći deo vremenitosti koja okupira svakodnevicu naših praktikanata, jasno je, umetnuta je u relativno znane koordinate i podrazumevane sekvence kolektivnog života – koje neretko sežu do detaljnih i preciznih uputstava o tome kada nešto treba da se zbije. Svakako, ti markeri – posebno kada su vezani za neke od događaja koji se uzimaju kao vrlo značajni za život, često deluju „kumulativno“ i dobar deo ostalih aktivnosti i samo telo podešavaju k njima. Tako recimo preskakanje socijalnih rangova i tranzitivni procesi u koji se ulaže mnogo energije (a zasigurno i novca) i unutar samog domaćinstva se vrše preraspodele gde roditelji postaju nizom akcija svesni i operativni učesnici da se takav „prelaz“ izvede uspešno. Isidora Stanković je tako kao učenica osmog razreda svake subote izjutra išla na pripreme za prijemni ispit za srednju školu, isto kao što se diplomski rad Olivera Nedeljkovića na Fakultetu primenjenih umetnosti gradio gotovo nekoliko godina unazad – počev od izbora teme, pa unazad do sticanja veština crtanja i slikanja na privatnim časovima nekoliko godina i stalnim preraspodelama kućnih budžeta koji su u te svrhe kod Nedeljkovića vršene.

Čak i ova dva krajnje uobičajena primera govore da se sadašnje vreme – isto kao i prostori živi kao svojevrsno *tranzitivno područje* gde se sjedinjuju prošle akcije (posebno kroz sticanje telesnih veština) i otvara horizont budućnosti, ali da se ono upravo reorganizuje usled više tokova koji se prepliću. Konstrukcija vremena se preduzima gotovo neprekidno i postoji krajnje

neopaženo, mada ona ne znači da je jedna praksa niti prostorno, niti vremenski razdvojena od drugih. Uostalom, to smo i videli u primeru iznad, kao i nizu drugih u vezi praksi čišćenja, kuvanja i odevanja, ali i iz prethodnog odeljka, posebno govoreći o komplikovanim svojstvima urbanih prostora. Praktične sheme stoga deluju tako što se učenjem rezervišu „slotovi“ prostora i vremena za određene stvari – pospremanje kuće, kuvanje, gledanje teniskog meča, te zato vreme svakodnevice neprestano deluje u *koordinaciji mnoštva aktivnosti izraslih unutar praktičnih aranžmana*.

Određivanje „adekvatnog“ vremena za određene aktivnosti ili sadržaje oslikava duboko politiku vremena koja se vodi čak i prilikom bazičnih dnevnih aktivnosti, a time daje i smer i oblik socijalnom ustrojstvu. Štaviše, vremenski markeri koji se koriste prilikom određivanja „adekvatnih“ radnji, tempa i intervala su sadržani u kolektivnom tkivu, ali su i istovrsno predmet konstantnih preispitivanja i redefinisavanja. Upravo učenje i čitavi nizovi intervencija koji iskaču na horizontu, govore da se ta *politika vremena*, iako se vodi mikrološki, zapravo razlaže kroz nekoliko tokova i slično Lairovim (Lahire, 2003; 2008) insistiranjima na pluralnim profilima aktera, i ovde se ona tiču postupaka koje se situaciono koriste. Recimo, Sanja Tadić, nezadovoljna dinamikom čitanja njene 8-godišnje ćerke Eve, započinje čitav razgovor i pažljivo preslišavanje da vidi kojom brzinom ova može čitati. „*A vi’š, ti se samo sprdaš!?*“, govori Sanja na Evino „*poduže*“ čitanje jednog pasusa naglas. Uz pridike kako je čitanje važno da bi se „*proširili vidici*“, Sanja je na pitanje koliko je Evina najbolja drugarica pročitala knjiga od početka polugodišta, dobila odgovor koji je kod Sanje izazvao određenu iritaciju. „*Tri?! A ti ni jednu! Eva, šta sam ti rekla? Svako popodne posle ručka ide minimum 10 stranica, to možeš da pročitaš do treninga, ali ti stalno odlažeš to čitanje i na kraju ne završiš ni jednu knjigu...*“ Sa druge strane, adekvatnost vremena je i drugojako vezana sa telom. Česta zabrinutost Željke Zrnić sa Busija jeste da li je njena majka Dušanka stara 79 godina, popila sve neophodne lekove „*na vreme*“ – mahom one za kontrolu krvnog pritiska i rada srca i da li je „*dovoljno odmarala*“, pošto je čeka operacija ugrađivanja veštačkog kuka. „*A što nisi pop’la Bromazepam kad te boli?*“, pita Željka nakon Dušankine tihog žaljenja kako nije mogla da ustane ceo dan, nakon čega je Željka iznova njenom ocu Jovanu davala „*instrukcije*“ kako da se idući put ponaša kada ona nije tu i kada Dušanka može da pije neke od lekova koji bi joj ublažili bolove, a da pritom ne ugrozi terapiju vezanu za krvni pritisak.

Ovako intenzivno korišćenje vremenskih mapa valjano ilustruje ranije iskazanu pretpostavku o događajima svakodnevice kao dakako inkluzivnim procesima u kojima se najedno pojavljuje bezbroj socijalnih elemenata. Posredstvom tih vremenskih mapa, ujedno se i narativno i materijalno definišu „granični“ događaji - poput odlaska na posao ili termina treninga. Upravo shodno njima, kao što smo videli kod kozmetičkog preuređivanja i u određenim slučajevima, odevanja, praktikanti upravljaju kurs akcije. No, one nisu mehanički odigravane – uostalom, za svaku praksu i na ono na šta ta praksa cilja, poput gotovog ručka ili ispeglanih pantalona, troši se vreme i ta potrošnja se čita. Stoga praksa ima niz različitih varijacija koje takvo socio-kulturno znanje donosi – bilo da je reč o proračunu gde su najveće saobraćajne gužve zbog čega se ranije kreće na posao, bilo da je reč o uključivanju veš mašine iza ponoći kako bi se uštedela struja. Na određen način, to znači da se vremenom se i manipuliše, barem u smislu što se uz pomoć prethodnog znanja odmerava i na određen način *distribuirati izvestan poredak elemenata*. Tu na videlo direktno izlazi Ebotova ideja o *tet-a-tet* interakciji sa mnoštvom entiteta (Abbott, 2001a; 2001b; 2016), i sama zamisao o konstrukciji vremena – sa korišćenjem kodova koji obeležavaju događaje i razvrstavaju društvena stanja, usmerava ka direktnoj uključenosti u tokove.

Potonja tvrdnja jeste sasvim saglasna sa svim razlikama koje smo uočili u stanovanju; štaviše, vreme jeste ono koje kvalitativno odvaja forme života pošto ozbiljna razlika počiva u celodnevnom praćenju *reality* programa, bez puno osećaja za početak i kraj, i ona koja se užurbano posle posla priprema za *fitness* trening. No, svakodnevica nije uvek upravljiva. Često, ona jeste zahvaćena neočekivanim obrtima za čije odgonetanje tek *post hoc* mogu poslužiti kulturne alatke i pretvoriti ih u narativ o prethodnom događaju. Događajna prisutnost i prostorno-vremensko zbijanje više entiteta čije dejstvo nije moguće odgoditi, neretko izbijaju na svakodnevnom horizontu. Presecanje događajnosti pomera te tokove ustaljenih aktivnosti – posebno kada je reč o sasvim tihoj upletenosti u objektne konfiguracije kakve urbani život sadrži, koje često svojim „iskakanjima“ na horizontu, zahtevaju reorganizovanje svakodnevice, mobilizaciju veština i umeća da se problem reši (*Slika 23.*). Daleko više od čisto situacionih okolnosti, intervalizacija koju takvi događaji proizvode i naprosto, pred praktikante na videlo stavljaju stvarnost koja se naporedo zbivala, najpre sasvim komplikuje inače statičan jezik „rutina“ i iznova otvara pitanje

kako se ti tokovi „preslažu“ i intervalno usklađuju u svakodnevnom životu.⁶⁹ Stoga pitanje „kontrole“ vremena i rasporeda elemenata postaje ključno, posebno sa strane perspektivizacije kakvu praktikanti unose kroz koju se ogledaju očite socijalne razlike. Sa jedne strane, ono često provocira na pitanje kako se više tokova usklađuje i gradi. Sa druge, ono upućuje na to kakva socijalna podloga stoji iza tih principa i veština, gde ključno postaje to kako se vreme markira i obeležava i kakvi smisleni i smisaoni ciljevi postaju možda i ključni tokovi svakodnevice spram kog se dobar deo praksi i organizacije generativnih aranžmana upravlja.

⁶⁹ Upravo ovde jeste jedna od nevolji s kojima se teorija prakse bori. Mnogo teoretičara, kako smo već istakli, praksu gleda u svojstvu performativnih aktivnosti koje se najpre vredno uče, dovode do izvesnog stanja ili stadijuma, a potom manje ili više rekurzivno, ti entiteti svezani sa tom praksom i konkretna veština, bivaju održani (Shove *et al*, 2012; Wacquant, 2004). Često, to odvodi ujedno do zamisli o reprodukciji i njoj srodnoj tezi o improvizaciji i neprekidnim varijacijama. Problem sa obe pozicije jeste u tome što su one isuviše atomističke i ne podrazumevaju lance društvenih tokova. Štaviše, praksa stalno teče i zbiva se kroz svet te obuhvata *različite intervale*, dok se varijacijama ne prilagođava nego ih preslaže i iznova distribuira stvarnosti shodno *dostupnoj logistici* – moćima da se akcija usmeri na određen način, da se obavi kakva vrsta razmene i time uredi vremenski tokovi. No, takvo gledište lako sklizne u riskantnu tezu o reprodukciji kojom se naprosto isključuje vremenska prisutnost i bačenost u svet. Nešto sofisticiranije rešenje je imao Burdije (Bourdieu, 1992; 2000; Bourdieu, Wacquant, 1992). On je zaista (a to smo i ranije istakli) pod praksom mislio o dvostrukoj konstituciji, povratnoj sprezi tela i sveta i improvizatorskim moćima pratikanata, čiji habitus – pošto je jednom dobro razumeo izvesnu situaciju, brzo i neposredno je koristi ne kao čistu repliku, već osnov od kog se može poći u svakoj dotad nepoznatoj situaciji. Naša ispitivanja, međutim, teško da odvede k povlačenju jasne linije. Sa jedne strane, govoriti o reprodukciji i replikaciji postojećeg rezervoara veština deluje ograničeno, pošto „subjekt“ nikada nije bio „izvađen iz sveta“ na neko vreme, a zatim kao u kakvom eksperimentu, bačen u dotad nepoznatu situaciju. Na drugoj strani, malo šta može održati taj kulturno-materijalistički argument o adaptaciji, posebno u krajnje izolovanim situacijama, koje odmah čim bivaju obuhvaćene kolektivnim napravama (recimo, kada se pridoda značenje), improvizacija sa njima prestaje i oni se odveć smeštaju u dotad poznate koordinate – iako ne moraju nužno biti adekvatne da ih opišu. Uopšte, ovde se iznova stvara nezgodna situacija za teoriju prakse, jer se njome – kako smo naglasili bili u uvodu, vodi i jedna politika sa vremenom u zaglavlju. Dokle god se misli u pojednostavljenim okvirima dualizma staro/novo, regresivno/progresivno, reprodukcija/improvizacija praksa počinje da gubi bogatstvo mnogih, okolinski smeštenih intervala s kojima zbilja i ozbiljno mora da se stupa u komunikaciju.

Slika 23. Objektnost svakodnevice i događaji. Nakon obilnih majskih kiša, Nikoli Butuliji je pregoreo transformator koji razvodi struju u njegov dom. Od kupovine kuće, Nikola nije imao sličnih problema, a sve do nestanka struje nije čak ni znao gde se nalazi ovaj transformator – mala kutija u kojoj su prespojeni kablovi, sada prepun vode i potpuno sagoreo. Te srede, Nikola je zamolio prijatelja koji zna kako funkcionišu transformatori, da bi posle neka 2 sata, kupovine novog transformatora i prespajanja kablova, struja ponovo bila u domu Butulija.

Sama temporalnost i sekvence koje posebno kroz domaći rad pružaju vitalne infuzije života, osim istorije i određenog prostornog raspona, u sebi takođe sadrže usmerenost k budućnosti, čak i kada ona predstavlja čist završetak zadatka. Potonja tačka jeste naročito bitna kada se među opšte tokove svakodnevice i relativno ustaljene intervale pridoda reizgradnja stvarnosti koja se obavlja „u pozadini“: smisljena stremljenja uperena ka tome da se sam život na određen način distribuira i to u sasvim društvenom smislu, dosegnu *određena postignuća*, ostvare *izvesni rangovi* i ispune oni

„parametri“ društvenog bića koja se uzimaju kao važni – bilo da je reč o obrazovanju, adaptaciji životnog prostora ili aspiracije iskazane u vezi karijere. Svakodnevica zbilja jeste organizovana oko ovih intervala koji mogu biti i čitavi životni projekti, posebno zato što se kroz ta stremljenja i njima srodan oblik praksi, ozbiljno očitavaju društvene razlike. Takvi intervali poseduju izuzetnu važnost za shvatanje opšteg smera praksi i celovitih ljudskih stremljenja. Ona duboko okupiraju *somatsko biće*, kako unutar svakodnevice uvlače *mnogostruke konfiguracije društvenih prostora*, upravo tako što počinju da se žive vektori kolektivnog života. Odatle, obavlja se *intervalizacija vremena* a sa njom praktikanti takođe ontološki distribuiraju sopstveni život na najrazličitije načine – počev od krećenja i uređenja kuće, pa sve do osmišljavanja budućnosti za decu.

Burdijeovi nalazi o socijalnom poretku vremena (Bourdieu, 2000; 2008), ili preciznije, o jednom socio-psihološkom stanju putem kog se buduće akcije orijentišu, i u našim nalazima imaju dosta utemeljenja. Zbilja, odricanje od životnih projekata i svojevrsno uranjanje u postojeći oblik stvarnosti, bez preterano jasne vizije i težnje da se životni tokovi stave pod kontrolu i oblikuju, jeste karakterističan stav kog preuzimaju posebno oni čiji se socijalni kapaciteti obezvređuju na određene načine, što posebno važi za starije, ali najpre za one iz izbegličkih naselja, ali i za one u naseljima sa masovnom stambenom gradnjom. Ovde pritom nije reč samo o „ulozi“ koja se prihvata u kolektivnim životnim scenarijima, poput toga da starenje podrazumeva određen sklop „adekvatnih“ akcija i načina mišljenja. Odricanje od životnih projekata gde vremenski intervali praksi postaju podešeni mahom neposrednim ciljevima kakve svakodnevica primarno nameće, uglavnom su izraženi kroz sada pomirljiv stav o tome da se nema dovoljno kvaliteta ili kvalifikacija. Praktična shema koja se naročito rađa među onima čiji status telesnih veština jeste vremenom bledeo i koji je umnogome postao obezvređen da se recimo pretvori u stabilan radni odnos, jeste takva da naporedo obezvređuje i samu budućnost. „*Ah, ko će nas dvoje sad u ovim god'nama bilo gdje primit'?*“ pita se Duška Došen iz Batajnice, upućujući na njen i suprugov staž nezaposlenosti i povremenih poslova, dug više od 20 godina. Na određen način, „čitanje“ okolinskih signala, samosagledavanje i procene sopstvenih socijalnih kvaliteta ovde deluju presudno i to tako što telo ostavljaju u trenutnim konfiguracijama, kakve god one da su. Radivojevići iz naselja Marija Bursać istovrsno iskazuju jednu vrstu nemoći, prepuštajući da se sled stvari naprosto zbiva:

„Šta da ti kažemo“, govori Zoran u ime oboje dok jednog četvrtka posle posla sedi na terasi stana, „nismo krećili od 2000., nemamo za novi nameštaj i sa naših ukupno 56.000 dinara...“, zastaje dok završava cigaretu... „ni levo ni desno. Za nas nema mrdanja... Tu penziju da steknemo i da nekako preživljamo i to ti je...“

Odsustvo vremenske perspektivizacije i izvesna redukcija vremenskih markera na neposredne intervale svakodnevice, utoliko uskraćene za ciljane „tranzitorne“ pragove, obitava naporedo kroz kognitivnu konfuziju, ali i niz dvosmislenosti. Mnogi sa jedne strane intervale sopstvenog socio-materijalnog načina življenja koncentrišu oko događaja posvećenih organizovanju svakodnevice i sasvim kratkim tokovima kakvi su kupovina hrane i ostalih kućnih potrepština. Manjak novca tu igra presudnu ulogu i onemogućava bitnije improvizacije. Vremenitost tu ostaje često svedena na određenu vrstu čekanja. Perspektivizacija društvenog bića se stoga najčešće svodi na repetitivan protok gde često jedina prepoznatljiva tačka u budućnosti predstavljaju rokovi za vraćanje kredita ili naplate bankovnog minus. Kako Vladimir Stanković to slikovito opisuje, „*ode frižider a mi u minus!*“ Takve stvarnosti unutar kojih na dosta slične načine žive pored Stankovića i Arsenovići, Nedeljkovići, Milinkovići, Egići i Tadići, svakako jesu pod stalnom pretnjom da se unutar relativno ustaljenih vremenskih tokova, ne zadesi upliv kakvih drugih, naročito ne „nagla“ iskakanja – kakvi su recimo nepredviđeni troškovi bilo kakve vrste. Ipak, ti aranžmani istovremeno su građeni shodno osobenom principu transakcije čiji ključni sistem pozicija izgleda tako da roditelji ukidaju sebi privilegije ne bi li posvećeno i bezrezervno planiranje podesili prema deci i ciljevima kakvi su recimo završetak školovanja i zaposlenje.

Na određen način, vremenitost svakodnevice i raspoređi gde se prioritet pruža deci i to u vrlo konkretnom smislu niza aktivnosti koje čitav aranžman stanovanja i vektore društvenog života upravljaju ka tome da najmlađi uspeju da pređu te pragove društvenog života jeste svojevrsna *kultura ulaganja* unutar koje vlada mnogo telesne posvećenosti. Njene osobenosti nisu toliko ni verbalne (osim kroz frazeologiju „da se deca izvedu na pravi put“), koliko u afektivnim izrazima i perzistentnom spletu akcija koje na sasvim materijalan način, roditelji preduzimaju radi dece i socijalne transformacije njihovog bića. Ti oblici podrške umnogome daju oblik praktičnom aranžmanu, jer se kao neodložni ciljevi postavljaju kao oni koje je potrebno dostizati i prema njima sagledavati ostale komponente društvenog života. Kod Nedeljkovića su recimo, osim plaćanja školarina za Olivera i Olgu, Miloš i Svetlana podigli kredit kojim Oliveru plaćaju takođe materijale

neophodne za studije grafičkog dizajna, pa i povremene časove slikanja. Odložena temporalnost u ovom slučaju za Miloša i Svetlanu slično kao i kod Stankovića, dobrim delom znači da postoji protok životnih stvari kao takav i da ovaj uopšte ne podleže kontroli: takvi su njihov odnos prema garderobi koja se obnavlja samo izuzetno a takve nabavke odlažu, ili posebno kada je reč o uređenju kućnog prostora, gde se trajnost kućnih uređaja ili nameštaja takoreći ne prati i biva skrajnuta sa vremenskih pejzaža.

Ovakav oblik transakcije i asimetričnog prenosa socijalnih dobara s roditelja na decu odvija neprekidno te se intervali vremena ovde zbivaju kao skupovi više događaja. Mada pojam „projekta“ zvuči na izvestan način isuviše direktivno i proračunato za ove dosta neizvesne životne smerove i ciljeve podložne pregovaranju, odlaganju i procenama, oni zaista potpadaju pod ono što Šacki naziva *teleoafektivnim strukturama* – imenujući time skup kognitivnih alatki socijalnog karaktera i težnji koje su po sebi shvaćene kao vredne, te kao takve uspostavljaju imperitive praktičnog života. Ovde pritom, u objašnjenju nema mnogo za model kontemplativnog aktera kakvog zamišljaju kritički realisti. Taj nastajući karakter ciljeva i projekata, ujedno sjedinjuju značenje preuzeto i određeno povodom onoga što se smatra važnim i bitnim za obaviti, što donosi svojevrsnu motivacionu silu. Kontemplativnost kakvu smo kritikovali u sekciji 2.3.2. ovde je zaista teško pronaći: prakse imaju neprekidan tok, prelamaju telo iz jednog prostorno-vremenskog režima u drugi i trude se da prespoje ciljeve i projekte kao smisljena stremljenja, bez mnogo razmišljanja o tome zašto. Mnogo više od „probijanja“ kroz „neumoljive“ strukturne datosti, svaki od ovih životnih projekata dejstvuje kao istinska *vernakularna tehnika* koja stremljenje gradi polako, imajući na umu posebnu vrednost gde predstave o vremenu nastaje tek pošto se definiše šta je adekvatno.

Kao i maločas spomenuti, Biljana i Dragoslav Milinković su odabrali sasvim skromno življenje, ali uz pažljive proračune i korake, njih dvoje su kao primarni cilj postavili obezbeđivanje životnog prostora deci. Prethodno, oni su prodajom imovine – jednog stana i kuće na moru, sakupili dovoljno novca s kojim je izgrađena kuća u Kumodražu gde im ćerka živi sa porodicom. Sada, sinu žele da isto obezbede kuću prodajom stana u kome njih dvoje žive i uz pomoć kredita obezbede neophodno pokućstvo.

„Jutros sam bila kod ove moje male u banci... Super je ona, kaže „Biljana, možete da uzmete ovaj kredit od 10.000 EUR, nema problema uopšte što ćete da idete u penziju

uskoro“; kaže, „to se brzo otplati““; prepričava Biljana zadovoljno jutarnju posetu banci i izgledne šanse da dobije kredit koji bi upotrebila da po kupovini novog ali manjeg stana za nju i supruga, izvrši izvesne adaptacije i kupi nov nameštaj. Sa novcem od kredita, Biljana je takođe namerila da u novoj jedinici koju kupuje sinu, takođe opremi novim nameštajem.

Gotovo istovrsno, Nevena Grubin je krenula u potragu za malom, seoskom kućom u Vojvodini.

„Moj san je tako jedna mala kuća, onako rustična (...) da mogu da imam svoj mir, da sedim po ceo dan da pišem, da imam neku bašticu eventualno (...) Već sam videla, ima tamo oko Kikinde ili tu kod Zrenjanina tih malih slatkih kuća u tim selima...“

Iako mnoštvo akcija koje se svakodnevno grade imaju rastegljivu i nedefinisano temporalnost, vremenski vektor - homologno afektima koji okružuju prostore, često biva obojen nizom refleksija poput onih o „stanju u državi“, a budućnost viđena drugde. To je naročito slučaj sa migracijama. „Ja ne znam, za njih dve mislim da ovde nema mnogo budućnosti... Ej, pa jesi čuo da je Beograd najzagađeniji grad u Evropi?!“, upućivao je Danilo Tadić na perspektive njegove dve ćerke, Eve i Vere, dok prvu oko 19 h vozi na karate trening u sportski centar u blizini Zemunskog parka. Kao 44-godišnji vozač GSP-a, Danilo je poput mnogih njegovih kolega „pronašao šemu“ za odlazak u Švedsku. On je po tom pitanju vrlo optimističan, pošto njegove planove da migrira i radi neko vreme podržava i njegova supruga Sanja, kod čijih rođaka bi bio neko vreme u Stokholmu.

„Samo je problem ta dozvola, naša ne važi za EU (...) E sad, ja sam u nekom procesu preko keve da izvadim hrvatski pasoš, pošto je ona tamo rođena i ima domovnicu (...) Kad dobijem hrvatski pasoš, ja odma' mogu da tražim i hrvatsku dozvolu. Sa hrvatskom dozvolom ti možeš tamo 5 godina da voziš i sve normalno da radiš, da budeš prijavljen...“

Prikupljanje dokumenata je takođe postala stvarnost i kod Butulija i to za odlazak 19-godišnje Mile u Kinu. „Nema čega da se plašimo, brat joj je tamo“, komentariše njena majka Tanja zamisao ćerke da započne studije psihologije na univerzitetu u gradu gde njen 23-godišnji brat trenutno radi kao košarkaški trener. „Imaju sve, sve je na engleskom i profesori su stranci“, egzaltirano navodi Mila i to u nedeljama kada završava gimnaziju, predaje maturalni rad i sakuplja

preporuke od nastavnika, kao i u nevladinoj organizaciji u kojoj je volontirala. Ovakvi procesi upućuju takođe na ravan „mutacija“ kakvom se telo izlaže, i to u krajnje socijalnom smislu, pošto se prethodni uspesi uvezuju i privezuju tako da se dobije nov status – što Mila na kraju jeste uspela, zajedno sa stipendijom koja pokriva većinu troškova studija i života.

3.3.6. Zaključak

Ovaj odeljak nam je omogućio da bliže razumemo kako se praktični život odvija u sekvencama i tokovima, i to kroz detaljna ispitivanja aranžmana u kojima se same prakse uspostavljaju. Najpre, postalo je jasno da se materijalnost i artefakti kakvi cirkulišu unutar domaćeg univerzuma pojavljuju kao distinktivne alatke za proizvodnju života, koliko i domaći univerzum predstavlja distributivno područje. Unutar njega, prakse poput kuvanja, nabavke i čišćenja oslikavaju jasna svojstva svakodnevice, ali isto tako valjano naslućuju praktične aranžmane u kojima praktikanti žive. To je posebno važno gledano sa aspekta forme života i odnosa prema telu kakve smo uočili. Ovde, jasni rascepi kakvi se pronalaze među praktikantima, kako u vidu ishrane, odevanja ili uopšte, tretmana tela, upućuju jednako na ambijent i socio-kulturne putanje kakve praktikanti preuzimaju. Konačno, to jeste vidljivo i na planu sekvenci i intervala svakodnevnog života. Iako njih karakteriše znatna heterogenost, postoje izvesni intervali kakve praktikanti prate i utoliko, još jednom iskazuju bitne razlike u formi života. Sveukupno, ova razmatranja nas na samom kraju navode da u zaključku koji sledi, još jednom preispitamo teorije prakse i prostora i to posebno u odnosu na nalaze u našem istraživanju.

4. Zaključna razmatranja

Uopšteno gledajući, istraživanje prostora stanovanja u Zemunu i svakodnevnih praksi predstavljeno u ovom radu jeste na videlo iznelo nekoliko značajnih nalaza koji dobrim delom prate inicijalno pretpostavljen spoj društvenih i prostornih stvari. Uopšte, takvo razumevanje je pre svega bilo određeno usvajanjem specifične ontološke perspektive gde se u središte postavlja pitanje *kako su entiteti raspoređeni* i prvenstveno, kako se uspostavljaju neke od osnovnih kontura uobičajenog sveta. Distributivni momenat iza kog se kriju najpre procesi, principi razmena a zatim i sama mesta koja specifični entiteti dobijaju u kolektivnom životu, utoliko je usmerio fokus ka shvatanju kako se uopšte ovaj okolinski pejzaž spaja i postaje unekoliko i preduslov praktičnog života. Takve ontološke pretpostavke su nas najpre odvele u pravcu sagledavanja gradova kroz prizmu stanovanja i to sa željom da se urbana teorija približi što je više moguće *horizontu praksi i njihovom svakodnevnom odvijanju*. Iste te pretpostavke su nas ujedno udaljile od holističkog polazišta i pružile mogućnost da se upravo akcentovanjem raspršenih, *relacionih mešavina* društvenom svetu priđe takoreći „odozdo“. Sada znatno više približene empirijskoj ravni, ove zamisli su omogućile da se gradovi shvate najpre kao heterogene tvorevine, a potom i kako se kolektivno „sudbine“ uklapaju unutar tih predela i otuda prostaju tačke na osnovu koji se gradi praktični život. Konačno, takve polazne osnove su pružile i mogućnost da se osnovna pretpostavka našeg istraživanja što je približnije moguće ispita.

Naime, ukazana vezanost, naporedo sa prepoznatim procesima koji suštinski formiraju zasebne stvarnosti i vrše progresivno odvajanje među kolektivima, upravo kroz različite rezidencijalne situacije u konkretnom slučaju Zemuna se jasno prikazuje. Utoliko, osnovna pretpostavka može biti potvrđena – naravno, u zbilja u grubim crtama. Kako smo imali prilike da vidimo, socio-prostornu istoriju Zemuna odlikuju zamršeni procesi nastanka urbanih predela, gde je uz gradnju i raspoređivanje materijalnosti naporedo umetnut sklop distinktivnih i protivnih značenja, ali i mnogobrojnih tehnika koje su akteri pri proizvodnji prostora rabili. U tom pogledu, razlike nastale širenjem urbanog zahvata i aglomeracijskih procesa počev od Starog jezgra, preko skromnih rezidencijalnih zona u Gornjem Zemunu i masovne stambene gradnje, a potom i izbegličkih naselja koje krase individualna gradnja, jesu vrhunski prikaz kako urbani prostori postaju skup mnogobrojnih, ukrštenih operacija, pre nego metabolička celina. Ishod tih operacija

svakako jeste i „privezivanje“ kolektiva sa određenim rezidencijalnim zonama, ali stvaranje permanentnih stvarnosti na koje su upućeni u praktičnom životu.

Unekoliko, ta tvrdnja jeste od ogromnog značaja za razumevanje naših nalaza. Forme života i uobičajeno rukovođenje svakodnevicom u proučavanim slučajevima svakako otkrivaju izvesnu kompaktnosti i postojanost. Pritom, one su u saglasju sa rezidencijalnom situacijom i razlikama koje su utkane u urbanu teksturu. Tako nastali socio-kulturni ambijenti, po mnogo čemu su međusobno oprečeni. Upravo je uporedno tle koje smo stvorili izborom ovako šarolikih aranžmana predstavilo postojanje „disparatnih prostornosti“ i podosta drukčijih predela u koje su svakodnevica ovih praktikanata smeštene. Dok je za one iz novoformiranih naselja to najčešće jedan ograničen skup dobro znanih lokacija, za one iz masovno izgrađenih naselja je ta svakodnevica tek nešto malo više prostorno razuđena. Ali, tek među onima iz Starog jezgra prostori bivaju kodirani u daleko više pokretljivom i „sofisticiranijem“ smislu. Čak i ovi grubi obrisi urbane svakodnevice jesu dobro prikazali kako efekti tih podela ujedno predstavljaju i drugačije životne perspektive i socio-kulturne smerove, pa čak i objektivnost u koju su smešteni. Izrazi tih razlika, opet, daleko su delikatniji. Naš principijelan otpor prema metodu redukcije koji bi se zaustavio na nekolicini prikaza idealno-tipskih situacija, jeste bio rukovođen ne samo sa usvojenim realističkim saznavnim stavom, već i sa namerom da se znatno bliže ontologijama u kojima postoje, ovi pravci praktičnog života u proučavanim slučajevima kao takvi prikažu.

Ključno pitanje otuda postaje može li se pomiriti kompaktnost koju istraživač *post facto* ocrta kroz model i raspoznaje neke od komponenti života koje nisu nepristupačno dostupne svesti praktikanata, sa njihovim, nikako prostim umećem da rukovode življenjem i telesno budu uključeni u zbir radnji? Izgledno, odgovor ponovo provocira da se razume poreklo ljudske akcije što je više moguće empirijski raščlani i prikaže, što jeste bio cilj čitavog odeljka 3.3. Utoliko, pozitivističke zamisli usmerene ka tome da se recimo uz jezik varijabli pokažu gotovo mehaničke sile, zaista imaju malo validnosti ukoliko se praksa želi iskreno shvatiti. Reč je prevashodno o tome da modeli ocrtni od strane istraživača jesu naslućivanje čitavog lanca društvenog bića, najpre, sličnih iskustava i usvajanja kulturnih kodova koji kao takvi prave unekoliko identične vidove življenja. Nema sumnje da se stabilizovani identiteti, obaveze i statusi dobroano privezuju uz tela, upravo zato što se ona sama tesno „podešavaju“ jednoj osobenoj socio-kulturnoj situaciji. Burdijeov habitus ovde predstavlja možda i najbolju konceptualnu sponu, posebno onako kako je

to francuski sociolog u ranom radu (Burdije, 1999) zamišljao: kao istinsku *materijalizaciju telesnog života*, koja se – kako smo uostalom imali prilike da vidimo kroz naše prikaze, uči, ispravlja i teče kroz mnogobrojne tokove svakodnevnog života.

Usklađenost praksi i afiniteta jeste naročito vidljiva kroz ono što smo prepoznali u odeljku 3.2. u vezi kodova i ambijenata unutar kojih se smešta svakodnevica. Tu se jasno raspoznaju efekti brojnih socijalnih kvaliteta, obrazovanja najpre, a potom i srodnih karakteristika koje su stvorile jedinstvene praktične sheme i uspostavile pravce socio-kulturne kretnje. Mada kvalitativne razlike i oblici materijalnosti koji se ovde prepoznaju imaju unekoliko jasan izraz, oni ne ostaju unutar „brisanog“, apstraktnog prostora, pošto je reč o *svetovima koji se aktivno prave* i smisaonim radnjama putem kojih akteri na različite načine usmeravaju sopstveni život i aktivno prave ambijente u kojima stanuju. Pritom, ovde romantizacija svakodnevnog „heroja“, kakvu je recimo de Serto (de Certeau, 2002) proizveo nije mnogo potrebna. Slično je i sa fatalnim prikazima koji uključuju neretko i moralnu perspektivu o nužno hijerarhijski ustrojenom društvenom svetu, a svode se na dosta efemerne i generalizovane predstave o monolitnim stvarnostima. Teret praktičnog življenja jeste zato znatno dublji a svakodnevica neretko pred mnoge praktikante ispostavlja zaista „grube“ stvarnosti, ali ključ jeste u *mногоstrukim spletovima*. Biti praktično biće, znači biti uključen u konstantan protok akcija koje često nadilaze samu neposrednost i koordinišu se spram mnogobrojnih aspekata društvenog života – bilo da je reč o povratku dece iz škole i adekvatnom vremenu da se pripremi ručak, bilo da je reč o uštedama koje se prave da bi se pokrili troškovi školarine za decu. Često, to nadilazi i samu sliku „društvenog položaja“ i srodnih koncepcija, pošto se svakodnevica se razlaže prostorno, a sama tela postaju uključena u jednu cirkulaciju elemenata – počev od urbanih konfiguracija, sve do pospremanja tanjira po završetku obroka. Upravo istinsko umeće predstavlja *kontinuirana uključenost u svakodnevno postojanje* gde se ljudska akcija najpre pronalazi. Svakako, ovo nimalo jednostavno ulančavanje govori o gotovo liminalnom protoku između više prostora i odnosa ali i jednoj *multiperspektivističkoj* politici koju praktikanti vode u toku sopstvene svakodnevice.

Upravo se potonjoj tvrdnji krije odgovor na pitanje iznad, ali i mogući teorijski nauk. Naša polazna tačka jeste bila insistiranje na neprekinutoj vezi društvenih i praktičnih stvari i otuda, na shvatanju praksi koje su neprekidno smeštene u sklopove okolinske interakcije. Usled toga, ono stanovište koje smo nazvali manipulativnim, jeste tek začetak prakseologije. Sa njime izuzetno

treba biti oprezan, pošto ono upravo želi da reši pitanje agencnosti i to često u apstraktnom prostoru. Praćenje strukturnih imperativa jeste samo gruba naznaka toga šta praksa kao razuđeno ontološko „jedinjenje“ ima. Svakako, mi dobro razumemo i znamo da će tzv. minimalac omogućiti skupo letovanje. Zato i gledanje na strukturu mora biti mnogo više distributivno i takvo da shvati kako se te objektne „spone“ koje posebno socio-kulturno življenje donosi – a u našem slučaju, najpre novac, umeće u niz transakcija koje se obavljaju. Uostalom, matrica gde strukturne sile diktiraju tempo i sled akcije, može samo odvesti u dualno stanje, sa često romantičnim momentom gde se humanistički ekskursi poput onih o „jedinjenosti“ i mnogobrojnim varijacijama, odstupanjima od „tipičnih“ izraza jesu više intelektualni fetišizam pronalaska „subjekta“ pošto je isti postao sasvim ugušen. Kontemplativno gledište sa učenjem o celovitim životnim projektima možda najviše produbljuje ovakvu sliku. Dvosmislenost regenerativnog učenja jeste u tome što ljudsku akciju shvata ujedno i kao krajnji vitalizam i sasvim prekaran status usled konstantne „konfrontacije“ sa svetom. No, i tu se očigledno skrivaju koreni ontološkog podvajanja. Izrazit manjak artefakata i ljudska superiornost sada treba da zamene mesta u ovoj viziji. Međutim, takvo insistiranje pretil da uguši upravo tu sposobnog aktivnog bivanja među stvarima i pre svega, mnogostrukog vezivanja kakvo susrećemo u svakodnevici.

Konačno, to je upravo jeste i ključ našeg argumenta povodom praksi. Gledano sa mikrološke ravni koja je suštinski i jedina na kojoj akteri zbilja obitavaju, prakse su ujedno organizovane kroz kodove i značenja, predstavljajući uopšte vitalni kapacitet aktera da se unutar neprestanog zbivanja događaja vezivanja i raspoređivanja tela i artefakta unekoliko traži smer. Praksa time poprima manje idiomatskih značenja – najpre onog najviše opšteg, da je reč o ljudskoj aktivnosti, čim se socio-kulturno telo „ubaci“ u te predele koje je potrebno povezati, prespojiti i presložiti. U tom pogledu, ljudska akcija postaje mobilni element življenja koji svakako proizvodi stvarnosti, ali koji kako revidirana i realistički nastrojena fenomenologija uči (Dreyfus, Taylor, 2015), stoji *u stalnom kontaktu sa svetom*. Prosto govoreći, ontološka distribucija odvodi ka razumevanju koje se ujedno odnosi na višestruko pravljenje socijalnih bića i ono što je ranije obeležavano pojmovima strukture i kulture. Ovde se natrag smisao vraća na *performativnost pravljenja društvenih kategorija* koje direktno privezuju određena svojstva za praktično biće, a time ujedno na temeljne kvalitete, materijalnost i uopšte, živu interakciju sa elementima koji se pojavljuju u uobičajenom svetu. Ustanovljenje takvih principa, koji se odnose uopšte na principe razmena, transakcija ili socio-kulturnih ambijenata, nikada nisu gotove ili date. Primena ontološke distribucije u našem

istraživanju je ciljalo ka tome da se osvetle relacione mešavine svakodnevice i razume koliko mogućih slojeva stvarnosti stoji pred praktikantima.

Povrh svega, takav pravac koji je upravo praksom hteo da obeleži ne samo nešto što ljudi rade i to kao pripadnici određenih grupa i utoliko prave međusobno kvalitativno drugačije svetove, nego kako se povratno svaki od tih „delova“ crpi sopstveno postojanje tako što na *različite načine biva povezan sa određenim elementima*. Spram preuzimanja normativne podloge koja bi postavila izvesne referentne tačke i napravila jasan presek ili mapu društvenog sveta, antiholistički impuls je pogurao saznavni pravac i upotrebljenu metodologiju upravo ka načinima na koje *praktikanti prave sopstvene svetove i presvajaju realnosti*. Bez apriornog određivanja, takav smer jeste ne samo distorzovao celovitu sliku društvenog sveta kao prethodno integrisane celine, već je omogućio da se upravo mikrološki razume šta sve jeste praktično biće i koliko delikatna prostornost jeste. Svakako, nekoliko puta smo istakli, a valjalo bi još jednom, da se ovakva pozicija najpre cilja ka tome da empirijski shvati kako je svet sastavljen i nipošto pritom da smakne sa uma postojanje komplikovanih entiteta i veza. Naprosto, u svetu gde se korporativne mešavine, multiplikovani kapaciteti tehnoloških naprava i često sirove političke igre zbivaju, bilo bi čak i suludo misliti o praktičnom svetu kao izolovanom. Strategija upravo jeste bila da se ukloni ontologija nivoa i da se razume kako i ta mikrologija svakodnevnog seže daleko unazad u istoriju – što je recimo očito pri mnogobrojnim socio-kulturnim znanjima kakvi su uključeni u čišćenje, recepte za kuvanje i odnos prema hrani, sve do samog oblika stambenih prostora i svakodnevnog upliva „drugih“ stvarnosti koja se zbiva putem televizije i sl.

Život u tako komplikovanim simbiozama zato još jednom potvrđuje postavku od koje smo krenuli: prema prostorima se treba analitički ophoditi sa dosta opreza i posebno, ostati imun na zavodljive metafore i našoj kulturi bliske koncepcije teritorija i konačnih prostornih oblika. Shvatanje u krajnje „savitljivim“ okvirima, gde se više od zbira pojedinačnih akcija protežu perspektive i materijalizacije, unekoliko jeste imperativno. Mnogobrojne kolektivne politike, pa i sam proces svakodnevnog stanovanja govore naprosto o sedimentima različitih formi, a pre svega, nelagodnim simbiotskim skupovima koji sežu daleko izvan ravni neposredne akcije – iako ih lokalne kontingencije drže na okupu. Štaviše, suptilnost potrebna da se prostori valjano shvate jeste vidljiva upravo u našim prikazima morfogeneze prostora stanovanja u Zemunu u odeljku 3.1. Mnogostrukost poteza, više ukrštenih i protivnih vizija upotrebljenih pri proizvodnji prostornih

formi, uputili su ne na unapred date strukturne ili funkcionalne skupine, nego na zbilja materijalna središta kroz koja se prelamaju raznorodni prostorni dohvati i organizuje komplikovana matrica kolektivnog života. Korak dalje, takav pravac razmišljanja jeste uputio ne samo na to kako se krajnje suptilna politika uspostavljena između kolektiva uspostavlja kroz prostore, nego kako se i oni, zbilja telesno svezuju sa bazičnim postojanjem. Krajnje suptilni prelazi i pragovi, načini poimanja i „mutacije“ koje prostori čine tako što su integrisani duboko unutar društvenog bića, konačno ukazuju na nužnost da sociologija uopšte počne promišljati društvene stvari prostorno i u vidu mnogostrukih uklapanja.

Isto važi i za same metode i uopšte, pitanje pristupa. Kako je Martin Savranski skoro uputio (Savransky, 2016), sticanje *relevantnosti* sociologije jeste istrajno pitanje, ali je isuviše često shvaćeno u moralističkim okvirima i podešeno trenutnim političkim odnosima, namesto da se upusti čak i u *spekulativnu operaciju* koja ide izvan mogućeg. Formula poput ove dakako važi za upotrebu metoda koja se shvataju ništa manje kao čisto tehnička stvar i krajnje rutinski izbor, iako od njih zavisi sam oblik stvarnosti koji potom mesto pronalazi u analizi. Kombinovanje metoda kome smo mi pribegli, nije ciljalo samo ka tome da se napravi kakav eklektičan momenat, već da se ozbiljno i sekvencijalno vodi jedan pažljiv „eksperiment“ i otuda postavje jasni koraci koji bi doprineli tome da se akumulira odgovarajući set podataka, a pritom i da se konstantno brine najpre o preuzetj ontologiji. Tehnika ispravljanja jeste omogućila da se „slepe tačke“ koje proizvodi suštinska predrasuda ugrađena u svaki od metoda ponaosob ispravi da se otuda napravi jedna uporedna situacija koja je i sama, kako rekosmo, u toku terenskog rada služila da se sam aparat unapređuju. Primena etnografije je u tom pogledu dala znatno širu perspektivu da se društveni svet i samo praktično biće sagledaju in situ, u njima svojstvenim prostorima i tokovima, i utoliko da se najpre preuzeta ontologija stanovanja stavi u prvi plan.

Sveukupno, čini se da je ovo istraživanje barem potencijalno otvorilo horizont za bliže razumevanje praksi i svakodnevnog života, i to posebno insistirajući na svezanosti društvenih i prostornih stvari. Takav pravac konačno jeste osvetlio jednako specifičnosti socio-prostorne istorije u konkretnom slučaju Zemuna, ali i dubinu urbanog života – sagledanu kroz optiku stanovanja. Potonje se čini izuzetno važnim, pošto situacija gde manjak senzibiliteta u urbanoj teoriji za praktičan život u gradovima ovde može preokrenuta. Svakako, bitan segment ovog

istraživanja čini upravo taj naglasak na vezivanju praksi koje takođe treba da steknu dalji značaj u istraživanju.

Literatura

- Abbot, A. (2001) *Time Matters: On Theory and Method*. Chicago: University of Chicago Press.
- Abbot, A. (2016) *Processual Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Aćimović, Lj. (2010) *Pogled preko reke: Fotografije Gradskog poglavarstva Zemuna 30-ih godina XX veka*. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Agnew, J. (2011) Space and Place, u: *The SAGE Handbook of Geographical Knowledge*, Agnew J. and Livingstone, D. (ur.) London: Sage Publications, str. 316-330.
- Alfirević, Đ., Simonović Alfirević, S. (2015) Urban Housing Experiments in Yugoslavia 1948-1970. *Spatium*, No. 34, December 2015, pp. 1-9
- Allen, J. (2016) *Topologies of Power: Beyond Territory and Networks*. London: Routledge.
- Alexander, J. (1995) *Fin de siecle Social Theory: Relativism, Reduction, and the Problem of Reason*, London: Verso.
- Amin, A. (2002) Spatialities of globalization. *Environment and Planning A*, volume 34, issue 3 (2002), str: 385-399.
- Amin, A. (2004) Regions Unbound Towards a New Politics of Place. *Geografiska Annaler Series B, Human Geography*, 86, str: 33-44.
- Amin, A. and Thrift, N. (2002) *Cities: Reimagining the Urban: Reimagining the Urban*. Cambridge: Polity Press.
- Amin, A. and Thrift, N. (2017) *Seeing Like a City*. Cambridge: Polity Press.
- Anderson, B., McFarlane, C. (2011) Assemblage and geography. *Area Volume*, 43 issue 2 2011, str: 124-127.
- Antonić, G. (2012) Regulacioni plan Zemuna za područje leve obale Save iz 1932. godine. *Istorija 20. veka*, 1/2012, str: 217-226.
- Antonić, G. (2013) Područje Novog Beograda u međuratnim planovima za razvoj Zemuna 1918-1934. *Istorija 20. veka*, 1/2013, str: 47-66.
- Archer, M. (1995) *Realist Social Theory. The Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. (2010a) Routine, Reflexivity, and Realism. *Sociological Theory*. Volume 28 issue 3 2010, str: 272-303.

- Archer, M. (2010b) Morphogenesis versus structuration- on combining structure. *The British Journal of Sociology*. Volume 61, issue Supplement s1 2010, str: 225-252.
- Archer, M. (2017) Introduction: Has a Morphogenic Society Arrived?, u: *Morphogenesis and Human Flourishing*, Archer, M. (ur.), Heidelberg: Springer, str: 1-27.
- Aristotle. 1999. *Nicomachean Ethics*. Kitchener: Batoche Books.
- Baert, P. (2000) Social Theory, Complexity and Time. u: *Time in Contemporary Intellectual Thought*, Baert, P. Elsevier. Amsterdam, str: 207-231.
- Bajić, M. (2002) Urbanističko planiranje u Jugoslaviji u 20. veku: primer Beograda. *Arhitektura i urbanizam*, Vol. VIII, br. 9, str: 11-18.
- Barnes, B. (2001) Practice as Collective Action, u: *The Practice Turn in Contemporary Theory*, Schatzki T., Knorr Cetina, K, von Savigny, E. (ur.), Routledge, London & New York, str: 25-37.
- Bašlar, G. (1966) *Racionalni materijalizam*. Beograd: Nolit.
- Betz, J. (2016) *Materiality and Subject in Marxism, (Post-)Structuralism, and Material Semiotics*. Palgrave-McMillan, London.
- Bessant, K. (2018) The Relational Fabric of Community: Relational Sociology and Emergent Community, u: *The Relational Fabric of Community*, Bessant, K. (ur.), New York: Palgrave Macmillan, str: 185-209.
- Boltanski, L., Thévenot, L. (2006) *On Justification: Economies of Worth*. Princeton: Princeton University Press.
- Boltanski, L. (2011) *On Critique: A Sociology of Emancipation*. Cambridge: Polity Press.
- Borch, C., Kornberger, M. (2015) Introduction: Urban Commons, u: *Urban Commons: Rethinking the City*, Borch, C., Kornberger, M. (ur.), London: Routledge, str: 1-21.
- Borja, J., Castells, M. (1997) *Local and Global: The Management of Cities in the Information Age*. London and New York: Earthscan.
- Bourdieu, P. (1983) Erving Goffman, Discoverer of the Infinitely Small. *Theory, Culture & Society*, Vol. 2, Issue.1, str: 112–13.
- Bourdieu, P. (1984) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1986) The forms of capital, u: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Richardson, J. (ur.). New York: Greenwood, , str. 241-258.

- Bourdieu, P. (1994): Rethinking the State: Genesis and Structure of the Bureaucratic Field, *Sociological Theory*, Vol. 12, No. 1 (Mar., 1994), str: 1-18;
- Bourdieu, P. et al. (1999) *The Weight of the World: Social Suffering in the Contemporary Society*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. (2000) *Pascalian Meditations*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (2004) *Science of Science and Reflexivity*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Bourdieu, P. (2005) *Social Structures of Economy*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. (2005) *The Bachelor's Ball*, Chicago: Chicago University Press.
- Bourdieu, P. (2014) *On the State: Lectures at the College de France 1989-1992*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P., Wacquant, L. (1992) An Invitation to Reflexive Sociology. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P., Wacquant, L. (1999) On the Cunning of Imperialist Reason, u: *Theory, Culture and Society*, Vol. 16 (1), str: 41-58.
- Bennet, J. (2010) *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Durham and London: Duke University Press.
- Bennet, T. (2011) Culture, choice, necessity: A political critique of Bourdieu's aesthetic. *Poetics*. 39 (2011), str: 530–546.
- Bjelikov, V. (1977) Način stanovanja u Beogradu. *Urbanizam Beograda*, br. 42, str: 11-17.
- Bloor, D. (1976) *Knowledge and Social Imagery*. London, Henley and Boston: Routledge & Kegan Paul.
- Bloor, D. (2001) Wittgenstein and the priority of practice, u: *The Practice Turn in Contemporary Theory*, Schatzki T., Knorr Cetina, K, von Savigny, E. (ur.), Routledge, London & New York, str: 103-115.
- Blok, A. (2013) Pragmatic sociology as political ecology: On the many worths of nature(s). *European Journal of Social Theory*, 16(4): 492–510.
- Boltanski, L., Thévenot, L. (2006) *On Justification. The Economies of Worth*. Princeton: Princeton University Press.
- Boltanski, L. (2011) *On Critique. A Sociology of Emancipation*. Cambridge: Polity Press.
- Braudel, F. (1992) *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century, Volume I: The Structure of Everyday Life. The Limits of the Possible*. Los Angeles: University of California Press.
- Brenner, N., Theodore, N. (2002) Cities and the Geographies of “Actually Existing Neoliberalism”, *Antipode*, Volume 34 issue 3 2002, str: 349-379.

- Brenner, N., Peck, J., Theodore, N. (2010) Variegated neoliberalization: geographies, modalities, pathways. *Global Networks*, Volume 10, Issue 2, April 2010. str:182-222
- Brenner, N., Madden, D., Wachsmuth, D. (2011) Assemblage urbanism and the challenges of critical urban theory, *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, 15:2, str: 225-240.
- Brenner, N., Schmid, C. (2011) Planetary Urbanization, u: *Urban Constellations*, M. Gandy (ur.). Berlin: Jovis, str: 10-14.
- Brenner, N., Schmid, C. (2015) Towards a new epistemology of the urban?, *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, 19:2-3, str: 151-182.
- Bryant, L., Srnicek, N. and Graham H. (2011) Towards a Speculative Philosophy, u: *The Speculative Turn: Continental Materialism and Realism*, Bryant, L., Srnicek, N. and Graham H. (ur.). Melbourne: Re.Press, str. 1-18.
- Bryant, L. (2011) The Ontic Principle: Outline of an Object-Oriented Ontology. u: *The Speculative Turn: Continental Materialism and Realism*, Bryant, L., Srnicek, N. and Graham H. (ur.). Melbourne: Re.Press, str. 261-278.
- Bryant, L. (2014) *Onto-Cartography: An Ontology of Machines and Media*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Burawoy, M. (2017) On Desmond: the limits of spontaneous sociology. *Theory and Society*. Volume 46, issue 5, 2017, str: 261-284.
- Burgess, E. (1984) *The Growth of the City: An Introduction to a Research Project*, u: *The City*, Park, R., Burgess, E., McKenzie, R. (ur.), Chicago: Chicago University Press, str: 47-62.
- Burdije, P. (1999) *Nacrt za jednu teoriju prakse*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Burdije, P. (2003) *Pravila umetnosti: geneza i struktura polja umetnosti*. Novi Sad: Svetovi.
- Burnett, J. (2017) *The Dynamics of Time and Space in Sociological Theory*. Department of Sociology. Vancouver: University of British Columbia.
- Butler, J. (1999) Performativity's Social Magic, u: *Bourdieu: A Critical Reader*, Shusterman Richard (ur.), Cambridge; Blackwell Publishers, 113-128.
- Cassey, E. (1997) *The Fate of Place: A Philosophical History*. Berkley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Castells, M.(1977) *The Urban Question: A Marxist Approach*. Boston, MA: MIT Press.
- Castells, M. (1989) *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban Regional Process*. Oxford, UK; Cambridge, Massachusetts: Blackwell.

- Chakrabarty, D. (2009) The Climate of History: Four Theses. *Critical Inquiry* 35.2 (2009). str. 197–222.
- Chakrabarty, D. (2015) The Human Condition in the Anthropocene. *Tanner Lectures in Human Values*. Delivered at Yale University February 18–19, 2015.
- Cox, K. (1997) Introduction: Globalization and Its Politics in Question, u: *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*, Cox, K. (ur.). New York and London: The Guilford Press, str: 1-18.
- Cox, K. (2013) Territory, Scale, and Why Capitalism Matters. *Territory, Politics, Governance*. Volume 1 issue 1 2013, str: 46-61.
- Crossley, N. (2001) The phenomenological habitus and its construction, *Theory & Society*, Vol. 30, str: 81-120;
- Crossley, N. (2006) *Reflexive Embodiment in Contemporary Society*. Maidenhead: Open University Press.
- Crossley, N. (2015) Relational sociology and culture: a preliminary framework. *Revue Internationale de Sociologie*, Volume 25, 2015 - Issue 1, str: 65-85.
- Cruikshank, J. (2010) Knowing Social Reality: A Critique of Bhaskar and Archer's Attempt to Derive a Social Ontology from Lay Knowledge. *Philosophy of the Social Sciences*. Vol 40, Issue 4, 2010, str: 579-602.
- Čaldarević, O. (1975) Neki pokazatelji prostorne socijalne diferencijacije i socijalne segregacije stanovništva Zagreba 1971. *Revija za sociologiju*, Vol. 5, No 4, 1975, str. 58-66
- Čamprag, N. (2007) *Nastanak i razvoj prizemnih građanskih kuća u Subotici tokom XIX i početkom XX veka*. Magistarska teza. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu – Fakultet tehničkih nauka.
- Dabižić, A. (1997) Staro jezgro Zemuna - blok između ulica Glavne, Gospodske, Trga pobjede i Preradovićeve u prostornoj kulturno-istorijskoj celini. *Nasleđe*, br. 1, str. 39-60.
- Dabižić, A. (2001) Ruralna arhitektura starog jezgra Zemuna - valorizacija i konzervatorski tretman ruralne kuće u jezgru. *Nasleđe*, br. 3, str. 173-178.
- Dabižić, A. (2002) Stanje zaštite prostorne kulturno-istorijske celine - staro jezgro Zemuna i metodi urbane obnove prostornih celina. *Nasleđe*, br. 4, str. 161-170.
- Dabižić, A. (2007) Modernistička celina Zemuna. *Nasleđe*, br. 8, str. 61-70.
- Dabižić, A. (2017) *Secesija u Starom Zemunu (katalog sa izložbe)*. Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda.
- Dabižić M. (1976) Zemunsko groblje na bregu Gardošu. *Godišnjak grada Beograda*, br. XXII, str. 59-80.

- Dabižić M. (2013) Prilog prošlosti gradskog parka u zemunu od sedamdesetih godina XIX veka do 1914. godine. *Nasleđe*, br. 14, str. 145-153.
- Daje – OSCE (2017) *Procena bezbednosne situacije u substandardnim naseljima gradske opštine Zemun*. Beograd: Daje – Romski centar za žene i decu.
- Danowski, D. and Viveiros de Castro, E. (2017) *The End of the World*. Cambridge: Polity Press.
- de la Cadena, M. (2015) *Earth Beings. Ecologies of Practice Across Andean Worlds*. Durham and London: Duke University Press.
- de Certeau, M. (2002) *The Practice of Everyday Life*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Delanty, G. and Mota, A. (2017) Governing the Anthropocene: Agency, Governance, Knowledge. *European Journal of Social Theory*, 2017, Vol. 20(1), pp. 9–38.
- Deleuze, G. (2001) *Pure Immanence Essays on A Life*. New York: Zone Books.
- Descola, P. (1996) Constructing natures: symbolic ecology and social practice, u: *Nature and Society: Anthropological perspectives*, Descola, P., Pálsson, G. (ur.). London and New York: Routledge, str: 82-102.
- Descola, P. (2013a) *Beyond Nature and Culture*. Chicago: University of Chicago Press.
- Descola, P. (2013b) *Ecology of Others*. Chicago: University of Chicago Press.
- Descola, P. (2016) Biolatry: A Surrender of Understanding (Response to Ingold's A Naturalist Abroad in the Museum of Ontology), *Anthropological Forum*, Volume 26: number 3 (2016), 321-328.
- Desmond, M. (2014) Relational Ethnography. *Theory and Society*. (2014) 43: 547–579.
- Desmond, M. (2016) *Evicted: Poverty and Profit in the American City*. New York: Crown Publishers.
- Depleteau, F. (2015) Relational sociology, pragmatism, transactions and social fields. *International Review of Sociology - Revue Internationale de Sociologie*, Volume 25, 2015, str: 45-64.
- Depleteau, F. (2018) Relational Thinking in Sociology: Relevance, Concurrence and Dissonance. U: *The Palgrave Handbook of Relational Sociology*. Depleteau, F. (ur.) , London: Palgrave-MacMillan.
- Dirkem, E. (1982) *Elementarni oblici religijskog života: totemistički sistem u Australiji*. Beograd: Prosveta.
- Douglas, M. (2001) *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London: Routledge.
- Dovey, K. (2010) *Becoming Places. Urbanism/Architecture/Identity/Power*. London: Routledge.

- Dreyfus, H. (1986) Why Studies of Human Capacities Modeled on Ideal Natural Science Can Never Achieve Their Goal, u: *Rationality, Relativism and the Human Sciences*, Margolis J., Krausz M., Burian, J.M. (ur.), Dordrecht, Boston, Lancaster: Martinus Nijhoff Publishers, str: 3-22.
- Dreyfus, H. and Taylor, C. (2015) *Retrieving Realism*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Dorđević, D., Dabović, T. (2010) Ideologije i praksa planiranja Beograda 1867-1972: period uspona. *Zbornik radova Geografskog fakulteta*, vol. LVIII, 2010, str: 153-174.
- Đurović, Đ. (1969) Program saniranja nehigijenskog stambenog fonda u Beogradu. *Urbanizam Beograda*, br. 2, str: 24-25.
- Elden, Stuart. (2005) Missing the point : globalization, deterritorialization and the space of the world.', *Transactions of the Institute of British Geographers.*, 30 (1). str. 8-19.
- Elder-Vass, D. (2007) Reconciling Archer and Bourdieu in an Emergentist Theory of Action. *Sociological Theory*. Volume 25 issue 4 2007, str: 325-346.
- Elias, N. (1992) *The Symbol Theory*. London: Sage Publications.
- Elias, N. (2000) *The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Emirbayer, M. (1997) Manifesto for a Relational Sociology. *American Journal of Sociology*, Vol. 103, No. 2 (September 1997), str. 281-317.
- Escobar, A. (2008) *Territories of Difference: place, movements, life, redes*. Durham and London: Duke University Press.
- Farías, I., Blok, A. (2016a) Introducing urban cosmopolitics: Multiplicity and the search for a common world, u: *Urban Cosmopolitics: Agencements, assemblies, atmospheres*, Blok, A., Farías, I., (ur.), London and New York: Routledge, str: 1-22.
- Farías, I., Blok, A. (2016b) Whose urban cosmos, which urban cosmopolitics? Assessing the route travelled and the one ahead, u: *Urban Cosmopolitics: Agencements, assemblies, atmospheres*, Blok, A., Farías, I., (ur.), London and New York: Routledge, str: 227-244.
- Felski, R. (2000) The Invention of the Everyday Life. *New Formations: A Journal of Culture/Theory/Politics*, Number 59 (2000), str: 15-31.
- Fitch, R. (1994) Explaining New York City's Aberrant Economy: Post-Industrial vs Classical Perspectives. *New Left Review*, Vol I, no. 207, str: 17-48.
- Fitch, Robert (1993) *The Assassination of New York*. London & New York: Verso.

- Fleetwood, S. (2008) Structure, institution, agency, habit, and reflexive deliberation. *Journal of Institutional Economics*. Volume 4, issue 2, str: 183-203.
- Foley, D. (1980) The Sociology of Housing. *Annual Review of Sociology*, volume 6, issue 1 (1980), str: 457-478.
- Furundžić, B. (1965) Građevinska delatnost Beograda u periodu od 1944. do 1964. godine. *Godišnjak grada Beograda*, XI-XII str: 99-132.
- Gans, H. (2002) The Sociology of Space: A Use-Centered View, *City & Community*, Vol. 1, No.4, str: 329-339;
- Gans, H. (2009) Some Problems of and Futures for Urban Sociology: Toward a Sociology of Settlements. *City and Community*, Vol.8, No.3, str: 211-219.
- Gardiner, M. (2000) *Critiques of Everyday Life. An Introduction*. London: Routledge.
- Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity.
- Giddens, A. (1985) Time, Space and Regionalisation, u: *Social Relations and Spatial Structures*, Gregory, D., Urry, J. (ur.) Basingstoke and London: MacMillan, str: 265-295.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press.
- Glavički, M., Svoboda, J. (1969) Skupni regulacioni plan za deo područja opština Novi Beograd i Zemun. *Urbanizam Beograda*, br. 5, str: 13-17.
- Gottdiener, M. (1994): *The Social Production of Urban Space*, University of Texas Press, Austin.
- Gottdiener, M., Hutchinson, R. (2010) *The New Urban Sociology: Fourth Edition*. Boulder: Westview Press.
- Graeber, D. (2001) *Toward An Anthropological Theory of Value: The False Coin of Our Own Dreams*. London: Palgrave.
- Gregory, D., Urry, J. (1985) Introduction. u: *Social Relations and Spatial Structures*, Gregory, D., Urry, J. (ur.) Basingstoke and London: MacMillan, str: 1-8.
- Grozđanić M. (2010) Prikaz metodologije planiranja u zaštićenim kulturno-istorijskim područjima na primeru starog jezgra Zemuna. *Nasleđe*, br. 11, str. 149-181.
- Grujić, J. (2005) Štampa o izbeglicama u Srbiji: 1990-2005. *Temida*, br. 111, 15-21.

- Grund-Ausweis und Oekonomische Chartre der Kays: König: befreiten militär Communitaet Semlin*, <http://www.mgb.org.rs/zbirke/istorija/istorija-zemun-1521-1918/1773-katastarski-plan-carsko-kraljevnskog-slobodnog-komuniteta> (pristupljeno 13. novembra 2018.).
- Habermas, J. (2012) *Javno i privatno*. Novi Sad: Meditteran Publishing.
- Hannerz, U. (1991) *Cultural Complexity: Studies in the Social Organization of Meaning*. New York: Columbia University Press
- Harman, G. (2011) On the Undermining of Objects: Grant, Bruno, and Radical Philosophy. U: *The Speculative Turn: Continental Materialism and Realism*. Bryant, L., Srnicek, N. and Graham H. (ur.). Melbourne: Re.Press, pp. 1-18.
- Harman, G. (2013) *Bells and Whistles. More Speculative Realism*. Winchester, Washington D.C.: Zero Books.
- Harman, G. (2016) *Immaterialism: Objects and Social Theory*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Blackwell, Oxford.
- Harvey, D. (1997) *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Cambridge MA: Blackwell Publishers.
- Harvey, D. (2005) *Spaces of neoliberalization: towards a theory of uneven geographical development*. Heidelberg: Franz Steiner Verlag.
- Harvey, D. (2009) *Social Justice and the City*. Athens: University of Georgia Press.
- Heidegger, M. (2001) Building, Dwelling, Thinking, u: *Poetry, Language, Thought*. Heidegger, M. (ur.): New York: HarperCollins Publishers, str: 141-160.
- Hirt, S., Petrović, M. (2011) The Belgrade Wall: The Proliferation of Gated Housing in the Serbian Capital after Socialism. *International Journal of Urban and Regional Research*, 35(4), str: 753-777.
- Horigan, S. (1988) *Nature and Culture in Western Discourses*. London: Routledge.
- Horel, C. (2011) Urban Change in the Southern Cities of the Habsburg Monarchy: Westernization and National Ambitions, u: *The Spatial Planning in Southeastern Europe (Until the Second World War)*, Miljković-Katić, B. (ur.), Beograd: Institut za istoriju, str: 181-202.
- Ilić, J. (2011) The Role of Central and Local Governments in Spatial Organization of the Military Community of Zemun in the Second Half of the 18th Century, u: *The Spatial Planning in Southeastern Europe (Until the Second World War)*, Miljković-Katić, B. (ur.), Beograd: Institut za istoriju, str: 305-324.

- Ilić, N. (1993/1994) Snabdevanje vodom u Zemunu – od starih bunara do vodovoda. *Godišnjak grada Beograda*, XL/XLI, str. 123-140.
- Ingold, T. (2000) *The Perception of Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skil*. London and New York: Routledge.
- Ingold, T. (2007) *Lines: A Brief History*. London and New York: Routledge.
- Ingold, T. (2011) *Being Alive. Essays on movement, knowledge and description*. London and New York: Routledge.
- Ingold, T. (2013) Prospect, u: *Biosocial Becomings: Integrating Social and Biological Anthropology*, Ingold, T. and Palsson G. (ur.), Cambridge: Cambridge University Press, str: 1-22.
- Ingold, T. (2016) A Naturalist Abroad in The Museum of Ontology: Philippe Descola's Beyond Nature and Culture. *Anthropological Forum*, Volume 26: number 3 (2016), str: 301-320.
- Gabriel, M., Jacobs, K. (2008) The Post-Social Turn - Challenges for Housing Research. *Housing Studies*. Volume 23 issue 4 2008 [doi 10.1080_02673030802101666].
- Jacobs, J. (2003) Editorial- Home rules. *Transactions of the Institute of British Geographers*. Volume 28, issue 3, str: 259-263.
- Jacobs, J., Smith, S. (2008) Living Room- Rematerialising Home. *Environment and Planning A* Volume 40 issue 3 2008, str: 515-519.
- Janković, S. (2013) Uloga kulturnih i strukturnih činilaca u objašnjenju marginalnog društvenog položaja u SAD – dileme i dometi. *Sociologija*. Vol. LV, No. 3, str: 395-416.
- Janković, S. (2015) Osnove arhitektonike društvenog prostora: ka elaboraciji iz prakseološke perspektive. u: Milenković, P., Stojšin, S. & Pajvančić-Cizelj, A. (ur.) *Društvo i prostor. Epistemologija prostora. Društveni prostori i kulturno-istorijska značenja* Beograd: Srpsko sociološko društvo, str: 1-29.
- Janković, S. (2017) Stuck In-between: Exploring the Liminality Inside the Migratory Transfer to Europe, u: *Towards Understanding of Contemporary Migration. Causes, Consequences, Policies, Reflections*. Bobić, Mirjana, Janković, Stefan (ur.). Belgrade: Institute for Sociological Research, Serbian Sociological Association, str: 241-268.
- Janković, S. (2019) Sociološko polje, fraktalne distinkcije i moral: o povelju analitičke sociologije. *Sociologija*. Vol. LXI, No. 1, str: 5-31.
- Kanački, S. (1980) Batajnički razvojni pravac. *Urbanizam Beograda*, br. 57, str: 28-34.

- Kant, I. (1993) *Grounding for the Metaphysics of Morals*. Indianapolis, Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Kaufmann, J-C. (2004) *Život u dvoje: analiza uspostavljanja para kroz odnos prema rublju*. Zagreb: Jesenjski i Turk.
- Kaufmann, J-C. (2011) Identity and the New Nationalist Pronouncements. *International Review of Social Research*, Volume 1, Issue 2, June 2011:1-13.
- Knorr-Cetina, K. (1999) *Epistemic Cultures: How the Sciences Make Knowledge*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kofman, Ž-K. (2010) Izumevanje sopstva: jedna teorija identiteta. *Treći program Radio Beograda*. Br. 146, II-2010:121-138.
- Kosić, V. (2006) Komisija za agrarnu reformu i kolonizaciju Vlade FNRJ 1946-1948, u: *Komisija za agrarnu reformu i kolonizaciju Vlade FNRJ 1946-1948 (Inventar sumarno-analitički)*, Kosić, V. (ur.), Beograd: Biblioteka informativnih sredstava, str: I-IX.
- Kovjanić, A. (2017) Refugees and Intermediate Displaced Persons in Zemun Municipality. *Collection of Papers - Faculty of Geography at the University of Belgrade 65 (1a)*, str: 367-368.
- Kršev, B. (2011) Uporedne karakteristike agrarnih reformi u Vojvodini u XX veku. *Kultura polisa*, god. VIII (2011), br.16, str. 117-138.
- Kulić, V., Mrdoljaš, M., Thaler, W. (2012) *Modernism in-between: the mediatory architectures of former Yugoslavia*. Berlin: Jovis.
- Lahire, B. (2003) From the habitus to an individual heritage of dispositions. Towards a sociology at the level of the individual, *Poetics*, Vol. 31 (2003), str. 329-355.
- Lahire, B. (2008) The individual and the mixing of genres: Cultural dissonance and self-distinction. *Poetics*, 36 (2008), str: 166–188.
- Lalicki U. (2002) Dezintegracija grada kao posledica društvene degradacije - mogućnosti revitalizacije i konsolidacije - primer Zemuna. *Arhitektura i urbanizam*, br. 10, str. 17-41.
- Lamont, M., Molnár, V. (2002) The Study of Boundaries in Social Sciences. *Annu. Rev. Sociol.* 2002. 28. str: 167–195.
- Lamont, M., Swidler, A. (2014) Methodological Pluralism and the Possibilities and Limits of Interviewing. *Qualitative Sociology*. Volume 37 issue 2 [doi 10.1007%2Fs11133-014-9274-z].
- Lash, S., Urry, J. (1994) *Economies of Signs and Space*. London: Sage Publications.

- Latour, B., Woolgar, S. (1986) *Laboratory Life. The Construction of Scientific Facts*. Princeton: Princeton University Press.
- Latour, B. (1993) *We Have Never Been Modern*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Latour, B. (1999a) For David Bloor... and Beyond: A Reply to David Bloor's 'Anti-Latour'. *Studies in History and Philosophy of Science*. Vol. 30, No. 1: 113–129
- Latour, B. (1999b) *Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Latour, B. (2005) *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Latour, Bruno (2007a) *A Plea for Earthly Sciences*. keynote lecture for the annual meeting of the British Sociological Association, East London British Sociological Association, London, april 2007.
- Latour, Bruno (2007b) Can We Get Our Materialism Back, Please? *Isis*, 2007, 98:138–142.
- Latour, B. (2009) Perspectivism: 'Type' or 'bomb'? *Anthropology Today*. April 2009 – vol 25 – no 2, str. 1-2.
- Latour, B. (2010) *On the Modern Cult of Factish Gods*. Durham and London: Duke University Press.
- Latour, B., Jensen, P., Venturini, T., Grauwin, S., Boullier, D. (2012) 'The whole is always smaller than its parts' – a digital test of Gabriel Tarde's monads. *British Journal of Sociology*, 63 (4): 590–615.
- Latour, B. (2017) *Facing Gaia. Eight Lectures on the New Climatic Regime*. Polity Press. Cambridge.
- Latour, B. (2015) *Istraživanje o modusima života*. FMK knjige. Beograd.
- Lau, Ramond M.K. (2004) Habitus and the Practical Logic of Practice: An Interpretation. *Sociology*, Vol. 38, No.2, str: 369-387;
- Laudan, L. (1996) *Beyond Positivism and Relativism: Theory, Method and Evidence*. Boulder: Westview Press.
- Law, J. (2007) Actor Network Theory and Material Semiotics. version of 25th April 2007, <http://www.heterogeneities.net/publications/Law2007ANTandMaterialSemiotics.pdf>.
- Law, J., Mol, A. (2008) The Actor Enacted. Cumbria Sheep in 2001, u: *Material Agency. Towards a non-Antropocentric Approach*. Knappet, C., Malafouris, L. (ur.). Heidelberg: Springer, str: 57-77.
- Lefebvre, H. (1992a) *The Production of Space*, Basil Blackwell, Oxford.
- Lefebvre, H. (1992b) *Critique of Everyday Life: Foundations for a Sociology of the Everyday, Vol. II*, Verso Books, London and New York.

- Lefebvre, H. (1996) The Specificity of the City, u: *Writings on Cities*, Lebas, E., Kofman, E. (ur.), Oxford: Blackwell Publishers, str: 100-104.
- Lefebvre, H. (2000) *Everyday Life in the Modern World*. London: Bloomsbury Publishing.
- Lefebvre, H. (2004) *Rhythmanalysis: Space, Time and Everyday Life*, Continuum, London.
- Lefebvre, H. (2006) Time and History, u: *Henri Lefebvre: Key Writings*, Elden, S., Lebas, E., Kofman, E. (ur.), New York: Continuum, str: 177-188.
- Lefevr, A. (1973) *S onu stranu strukturalizma*, Prosveta, Beograd.
- Lefevr, A. (1974) *Urbana revolucija*, Nolit, Beograd.
- Le Normand, B. (2014) *Designing Tito's Capital: Urban Planning, Modernism, and Socialism in Belgrade*. Philadelphia: University of Pittsburgh Press.
- Le Normand, B. (2017) The Contested Place of the Detached Home in Yugoslavia's Socialist Cities, u: *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia: (Post)Socialism and Its Other*, Jelača, D. et. al. (ur.), London: Palgrave Macmillan, str: 173-190.
- Lock, M, Palsson, G. (2016) *Can Science Resolve the Nature-Nurture Debate*. Polity Press, Cambridge.
- Lokalni akcioni plan za unapređenje položaja izbeglih, interno raseljenih lica i povratnika po sporazumu o readmisiji u gradskoj opštini Zemun za period 2015.-2019. godina* (2014), Gradska opština Zemun.
- Lončar-Butić, N. (1975) Neki aspekti bespravne gradnje. *Revija za sociologiju*, Vol. 5, No 4, 1975, str. 106—109.
- Low, S. (2017) *Spatializing Culture: The Ethnography of Space and Place*. London & New York: Routledge.
- Löw, M. (2016) *The Sociology of Space: Materiality, Social Structures and Action*. Basingstoke: Palgrave-Macmillan.
- Lukić, V. (2005) *Izbegličke migracije iz Bosne i Hercegovine u Beograd tokom poslednje decenije XX veka*. Beograd: Geografski institut Jovan Cvijić – SANU.
- Lukić, V. (2015) *Dve decenije izbeglištva u Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Macleod, G. (2014) Urban and Regional Horizons, *Regional Studies*, 48:4, 583-586.
- Macnaghten, P., Urry, J. (1998) *Contested Natures*. London: Sage.
- Massey, D. (1985) New Directions in Space, u: *Social Relations and Spatial Structures*, Gregory, D., Urry, J. (ur.) Basingstoke and London: MacMillan, str: 9-19.
- Massey, D. (1992) Politics and space/time. *New Left Review*, Vol. 196. No. I, str: 65-84.

- Massey, D. (1994) *Spatial Divisions of Labour: Social Structures and the Geography of Production*, Routledge, New York.
- Massey, D. (2005) *For Space*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Massey, D.; Denton, N. (2001) *American Apartheid: Segregation and the Making of the Underclass*, Cambridge and London: Harvard University Press.
- Marston, S. A., Jones, J. P., & Woodward, K. (2005) Human geography without scale. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 30(4), 416-432.
- Margolis, J. (1999) Pierre Bourdieu: Habitus and the Logic of Practice, u: *Bourdieu: A Critical Reader*, Shusterman R. (ur.). Cambridge: Blackwell Publishers, str: 64-83.
- Marx, K., Engels, F. (1998) *The German Ideology*. Amherst: Prometheus Books.
- May, T., Perry, B. (2005) The Future of Urban Sociology, *Sociology*, Volume 39(2), str. 343–370.
- McCann, E., & Ward, K. (2010). Relationality/territoriality: Toward a conceptualization of cities in the world. *Geoforum*, 41(2), 175-184.
- McFarlane, C. (2011) The City as assemblage: Dwelling and Urban space. *Environment and Planning D: Society and Space*, volume 29, pages 649-671.
- McFarlane, C., Anderson, B. (2011) Thinking with assemblage. *Area Volume*, 43 issue 2 2011, str: 162-164.
- McFarlane, C. (2013) Metabolic inequalities in Mumbai. *City*. Volume 17 issue 4 2013, str: 498-503.
- McKenzie, R. (1984) The Ecological Approach to the Study of the Human Community, u: *The City*, Park, R., Burgess, E., McKenzie, R. (ur.), Chicago: Chicago University Press, str: 63-79.
- Media Centar*, 18.2.2019. <http://www.mc.rs/procena-bezbednosne-situacije-u-podstandardnim-naseljima-gradske-opstine-zemun.4.html?eventId=11079> (pristupljeno 21. februara 2019).
- Meillassoux, Q. (2011) Potentiality and Virtuality, u: *The Speculative Turn: Continental Materialism and Realism*, Bryant, L., Srnicek, N. and Graham H. (ur.). Melbourne: Re.Press, str: 224-236.
- Merton, R. (1936) The Unanticipated Consequences of Purposive Social Action. *American Sociological Review*. Vol 1, no.6 (1936), str: 894–904.
- Middeke, M., Reidfardt, C. (2016) Introduction: The Place of Theory Today. U: *Theory Matters. The Place of Theory in Literary and Cultural Studies Today*. Middeke, M., Reidfardt, C. (ur.), Palgrave-McMillan. London, str: 1-15.
- Milicevic, A.S. (2001) Radical Intellectuals: What Happened to the New Urban Sociology?, *International Journal of Urban and Regional Research*. 25(4). str: 759–83.

- Milinković, S. (1981) Prostorni plan grada Beograda. *Urbanizam Beograda*, XIII, str: 43-64.
- Mol, A., Law, J. (2002) Complexities: An Introduction. U: *Complexities: Social Studies of Knowledge Practices*. Mol, A., Law, J. (ur.). Durham and London: Duke University Press, str: 1-22.
- Mollenkopf, J., Castells, M. (1991) Introduction, u: *Dual City: Restructuring New York*, Mollenkopf, John, Castells, Manuel (ur.), New York: Russel Sage Foundation, str: 3-23;
- Molotch, H. (1976) The City as a Growth Machine: Toward a Political Economy of Place, *The American Journal of Sociology*, Vol. 82, No. 2. (Sep., 1976), str. 309-332.
- Moore, J. (2016) Introduction: Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism. U: *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*. Moore, J. (ur.). Oakland: Kairos, str: 1-13.
- Morton, T. (2013) *Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Morton, T. (2016) *Dark Ecology. For a Logic of Future Coexistence*. New York: Columbia University Press.
- Mouzelis, N. (2008) Habitus and Reflexivity - Restructuring Bourdieu's Theory of Practice. *Sociological Research Online*. Volume 12, issue 6, 2008, <http://www.socresonline.org.uk/12/6/9.html>.
- Müller, M. (2015) Assemblages and actor-networks: rethinking socio-material power, politics and space. *Geography Compass*, 9(1), str: 27-41.
- Mumford, L. (1961) *The City in History. Its Origins, Its Transformations, Its Prospects*. New York: Brace Jovanovich Inc.
- Najhold, B. (2010) *Zemun da(v)našnji*. Zemun: Trag.
- Nietzsche, F. (2001) *Nietzsche: The Gay Science: With a Prelude in German Rhymes and an Appendix of Songs*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nedovic-Budic, Z., Tsenkova, S. (2006) The Urban Mosaic of Post-socialist Europe, u: *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe*, Nedovic-Budic, Z., Tsenkova, S. (ur.), Berlin: Springer, str: 3-20.
- Nemanjić, M. (2004) Uloga društvenih elita u stvaranju kulturnog identiteta gradskih zajednica – istorijski primer Zemuna. *Godišnja Godišnjak grada Beograda*, LI, str: 57-64.
- Nestorović, B. (1955) Evolucija beogradskog stana. *Godišnjak grada Beograda*, II, str: 247-270.
- Newton, T. (2007) *Nature and Sociology*. London: Routledge.
- Norris, M., Shiels, P. (2007) Housing inequalities in an enlarged European Union: patterns, drivers, implications. *Journal of European Social Policy*. volume 17, issue 1 (2007), str: 65-76.

- Norris, M., Winston, N. (2012) Home-ownership, housing regimes and income inequalities in Western Europe. *International Journal of Social Welfare*, volume 21, issue 2 (2012), str: 127-138.
- Painter, J. (2000) Pierre Bourdieu, u: *Thinking Space*, Crang, M., Thrift, N. (ur.), Routledge, London, str: 239-259.
- Park, R. (1936) Succession, an Ecological Concept. *American Sociological Review*, Vol. 1, No. 2 (Apr., 1936), str. 171-179.
- Park, R. (1984a) The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment, u: *The City*, Park, R., Burgess, E., McKenzie, R. (ur.), Chicago: Chicago University Press, str: 1-46.
- Park, R. (1984a) Community Organization and Juvenile Delinquency, u: *The City*, Park, R., Burgess, E., McKenzie, R. (ur.), Chicago: Chicago University Press, str: 99-112.
- Phelps, N. & Valler, D. (2018) Urban development and the politics of dissonance. *Territory, Politics, Governance*. 6(1), str: 81-103.
- Peck, J. (2002) Political Economies of Scale: Fast Policy, Interscalar Relations, and Neoliberal Workfare. *Economic Geography*, Volume 78, Number 3, July 2002, str: 331-360.
- Pellizzoni, L. (2015) *Ontological Politics in a Disposable World: The New Mastery of Nature*. London: Routledge.
- Petovar, K. (2005) Urbanizacija bez urbanosti - bilanca rasta gradova u Srbiji. *Sociologija sela*, 43 (2005) 169 (3), str: 725-749.
- Petrović, M. (2004) *Sociologija stanovanja. Stambena politika: izazovi i mogućnosti*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Petrović, M. (2005) Housing Status and related Strategies of Households in Serbia, u: *Transformation & Strategies: Everyday Life in Serbia at the Beginning of the 3rd Millenium*, Milić, A. (ur.), Beograd: Institut za sociološka istraživanja, str: 173-186.
- Petrović, M. (2009) *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Petrović, M. (2014) *Društvo i gradovi : između lokalnog i globalnog*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Petrović, M., Milojević, M. (2014) Reafirmacija susedstva kroz prostorne prakse regulisanja poželjne prostorne i društvene distanciranosti. *Sociologija i prostor : časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, Vol. 52 No. 2 (199), 2014, str: 167-185.

- Pink, S. (2012) *Situating Everyday Life: Practices and Places*. London: Sage Publications.
- Plezir magazin*, 27.8.2014. <http://plezirmagazin.net/vodic-za-kupovinu-i-snalazenje-na-zemunskom-buvjaku/> (pristupljeno 21. februara 2019).
- Politika*, 3.2.2007. <http://www.politika.rs/scc/clanak/21514/Да-ли-су-избеглице-радикалне> (pristupljeno 24. novembra 2018).
- Politika*, 4.1.2008. <http://www.politika.rs/scc/clanak/10257/Алтина-Крајина-у-малом> (pristupljeno 24. novembra 2018).
- Popović-Jovanović, M. (1998) Razvoj vernakularne arhitekture u Vojvodini – bioklimatske karakteristike. *Arhitektura i urbanizam*. Vol. VI, br. 5, str: 39-42.
- Popper, K. (1959) Prediction and Prophecy in the Social Sciences, u: *Theories of History*, Gardner, P. (ur.). New York: The Free Press, str: 1-14.
- Povinelli, E. (2016) *Geontologies: A Requiem to Late Liberalism*. Durham and London: Duke University Press.
- Radović, S. (2008) From Center to Periphery and Vice Versa: The Politics of Toponyms in the Transitional Capital. *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA LVI* (2), str: 53-74.
- Rašević, M., Penev, G. (2006) Demografska slika Beograda na početku 21. veka, *Stanovništvo*, 1/2006, str. 82-96.
- Reckwitz, A. (2012) Affective spaces: a praxeological outlook. *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice*, 16:2, 241-258.
- Rex, J. (1971) The Concept of Housing Class and the Sociology of Race Relations. *Race & Class*, volume 12, issue 3 (1971), str: 293-301.
- Roach, C. (2003) *Mother/Nature: Popular Culture and Environmental Ethics*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Robinson, J. (2006) *Ordinary Cities. Between Modernity and Development*. Routledge. London and New York.
- Roma Daje*, 6.3.2018. <http://romadaje.org/vesti/detaljnije/215> (pristupljeno 21. februara 2019).
- Rose, R. (2003) Family photographs and domestic spacings-a case study. *Transactions of the Institute of British Geographers*, Volume 28, issue 1, str: 5-19.
- Rosenberg, J. (2014) The Molecularization of Sexuality: On Some Primitivisms of the Present, *Theory & Event*, Volume 17, Issue 2, 2014 (*Online only*).

- Roter-Blagojević, M. (1997) Osnovna tipologija građevina javnih namena izgrađenih u Beogradu od 1830. do 1900. *Godine, Arhitektura i urbanizam*, Vol. IV, br. 4, str: 62-68.
- Rouse, J. (2007) *Practice Theory. Division I Faculty Publications.* 43. <https://wescholar.wesleyan.edu/div1facpubs/43>
- RZS (1974) *Stanovništvo: Etnička, Prosvetna, i ekonomska obeležja stanovništva i domaćinstava prema broju članova – Rezultati po opštinama.* Beograd: Republički zavod za statistiku.
- RZS (1982) *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981: konačni rezultati po naseljima.* Beograd: Republički zavod za statistiku.
- RZS (1991a) *Stanovi za stalno stanovanje i površina prema vrsti stana, opremljenosti instalacijama i pomoćnim prostorijama i broju stanova u društvenoj svojini.* Beograd: Republički zavod za statistiku.
- RZS (1991b) *Stanovi za stalno stanovanje po vrsti, broju i površini nastanjenjenih stanova i svojini prema ukupnoj površini i godini izgradnje.* Beograd: Republički zavod za statistiku.
- RZS (2004) *Stanovi: veličina, kvalitet, godina izgradnje, svojina, domaćinstva i lica.* Beograd: Republički zavod za statistiku.
- RZS (2005) *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2002. Stanovništvo. Aktivno stanovništvo na nivou republike.* Beograd: Republički zavod za statistiku.
- RZS (2013a) *Stanovi prema svojini i osnovu po kojem domaćinstva koriste stan.* Beograd: Republički zavod za statistiku.
- RZS (2013b) *Stambene jedinice prema broju lica i domaćinstava.* Beograd: Republički zavod za statistiku.
- RZS (2014a) *Uporedni pregled broja stanovnika: 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. i 2011: Podaci po naseljima.* Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Sahlins, M. (2008) *The Western Illusion of Human Nature.* Chicago: Prickly Paradigm Press.
- Sassen, S. (2000) New frontiers facing urban sociology at the Millennium. *British Journal of Sociology.* Vol. No. 51 Issue No. 1. str. 143–159.
- Sassen, S. (2002) Introduction: Locating Cities on Global Circuits. *Global Networks, Linked Cities,* Sassen, S. (ur.), London and New York: Routledge.
- Savage, M.; Bagnall, G.; Longhurst, B. (2003) *Globalization and Belonging* London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Saunders, P. (1986) *Social Theory and Urban Question.* London and New York: Routledge.
- Sayer, A. (2000) *Realism and Social Science.* London: Sage Publications.

- Savransky, M. (2017) *The Adventures of Relevance: An Ethics of Social Inquiry*. London: Palgrave Macmillan.
- Seigworth, G. (2000) Banality for cultural studies, *Cultural Studies*, 14(2): 227–68
- Sen, A. and Silverman, L. (2014) Embodied Placemaking: An Important Category of Critical Analysis, u: *Making Place: Space and Embodiment in the City*, Sen, A. and Silverman, L. (ur.). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, str. 1-18.
- Shove, E., Pantzar, M., Watson, M. (2012) *The Dynamics of Social Practice: Everyday Life and how it Changes*. London: SAGE Publications.
- Schatzki, T. (2001a) Introduction: Practice Theory, u: *The Practice Turn in Contemporary Theory*, Schatzki, T., Knorr-Cetina, K., von Savigny, E. (ur.), London and New York: Routledge, str: 10-24.
- Schatzki, T. (2001b) Practice Mind-ed Orders, u: *The Practice Turn in Contemporary Theory*, Schatzki, T., Knorr-Cetina, K., von Savigny, E. (ur.), London and New York: Routledge, str: 50-64.
- Schatzki, T. (2002) *The Site of the Social: A Philosophical Account of the Constitution of Social Life and Change*. University Park, PA: The Pennsylvania State University.
- Schatzki, T. (2003) A New Societist Social Ontology. *Philosophy of the Social Sciences*. Volume 33 issue 2 2003, str: 174-202.
- Schatzki, T. (2010a) *The Timespace of Human Activity: On Performance, Society and History as Indeterminate Teleological Events*. Plymouth: Lexington Books.
- Schatzki, T. (2010b) Materiality and Social Life. *Nature and Culture*, Volume 5 issue 2 2010, str: 123-149.
- Scott, A. (1980) *The Urban Land Nexus and The State*. London: Pion Limited.
- Scott, A. (2009) *Social Economy of the Metropolis Cognitive-Cultural Capitalism and the Global Resurgence of Cities*. Oxford: Oxford Univesity Press.
- Selinić, S. (2002) Društvena ishrana u Beogradu 1945-1970. *Godišnjak grada Beograda*, XLIX - L, 2002-2003, str: 245-270.
- Sewell, W.H. Jr (1992) A Theory of Structure: Duality, Agency, and Transformation. *American Journal of Sociology*, Volume 98, str: 1–29.
- Shields, R. (2013) *Spatial Questions: Cultural Topologies and Social Spatialisations*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Simmel, G. (1969) Metropolis and Mental Life, u: *Classic Essays on the Culture of Cities*, Sennet, R. (ur.), New Jersey: Prentice Hall, str: 47-60.

- Simonsen, K. (2005) Bodies, sensations, space and time: the contribution from Henri Lefebvre. *Geografiska Annaler*, 87 B (1), str: 1–14.
- Sloterdijk, P. (2010) *Sfere I*. Fedon. Beograd.
- Sloterdijk, P. (2013) *You Must Change Your Life: On Anthropotechnics*. Polity Press. London.
- Službeni list grada Beograda*, broj 34/2003.
- Službeni list grada Beograda*, 4/2005.
- Službeni list grada Beograda*, 24/2013.
- Smith, N. (2005). *The New Urban Frontier. Gentrification and the revanchist city*. London: Routledge.
- Smith, N. (2009) *Uneven Development: Nature, Capital, and the Production of Space*. Athens and London: The University of Georgia Press.
- Smith, S. (2008) Owner-Occupation- At Home with a Hybrid of Money and Materials. *Environment and Planning A*. Volume 40 issue 3 2008, str: 520-535.
- Soja, E. (1989) *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, Verso, London.
- Soja, E. (2010) Spatializing the urban, Part I, *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, 14:6, 629-635.
- Spajić, M (1974) Detaljni urbanistički plan dela stambene zone u Zemunu. *Urbanizam Beograda*, br. 27, str: 21-24.
- Spasić, I. (2004) *Sociologije svakodnevnog života*. Beograd : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Spasić, I. (2007) Bruno Latur, akteri-mreže i kritika kritičke sociologije. *Filozofija i društvo*. 2/2007. Str: 43-72.
- Spasić, I. (2013) *Kultura na delu : društvena transformacija Srbije iz burdijeovske perspektive*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Stanek, L. (2007) *Henri Lefebvre on Space, Architecture, Urban Research and the Production of Theory*, University of Minnesota Press, Minneapolis, London.
- Strathern, M. (2002) On Space and Depth. U: *Complexities: Social Studies of Knowledge Practices*. Mol, A., Law, J. (ur.). Duke University Press. Durham and London, str: 88-115.
- Stengers, I. (2010) *Cosmopolitics I*. Minneapolis-London: University of Minnesota Press.
- Stojanović, B. (1975) Za analitički osvrt na dosadašnju gradnju. *Urbanizam Beograda* br. 30, str. 22-64.
- Stojanović, B., Martinović, U. (1978) *Beograd 1945-1978: Urbanizam, arhitektura*. Beograd: Tehnička knjiga.

- Stojkov, B. (1977) Stambena izgradnja 1976-1980. *Urbanizam Beograda*, br. 42, str: 5-10.
- Stojković, D. (2008) *Dosije Zemun: prilog savremenoj istoriji Zemuna*. Zemun: Mostart.
- Storper, M. (1997) The City: Centre of Economic Reflexivity. *The Service Industries Journal*, 17:1, str: 1-27.
- Storper, M., Scott, A. (2016) Current debates in urban theory: A critical assessment. *Urban Studies*. Vol 53, Issue 6, 2016, str: 1114-1136.
- Svoboda, P. (1969) Prostorno planiranje i građenje u Donjem Zemunu sa prikazom detaljnih urbanističkih planova I i IV mesne zajednice. *Urbanizam Beograda*, br. 2, str: 2-8.
- Swartz, D. (1997) *Culture & Power: The Sociology of Pierre Bourdieu*, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Swidler, A. (2001) What Anchors Cultural Practices. u: *The Practice Turn in Contemporary Theory*, Schatzki, T., Knorr-Cetina, K., von Savigny, E. (ur.), London and New York: Routledge, str: 83-102.
- Swyngedouw, E., Heynen, N. (2003) Urban Political Ecology, Justice and the Politics of Scale. *Antipode*, Volume 35 issue 5 2003, str. 898-918.
- Swyngedouw, E. (2004) Globalisation or ‘glocalisation’? Networks, territories and rescaling. *Cambridge Review of International Affairs*. Volume 17, 2004 - Issue 1. <https://doi.org/10.1080/0955757042000203632>.
- Szerszynski, B. (2005) *Nature, Technology and the Sacred*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Škalamera, Ž. (1967) *Staro jezgro Zemuna*. Zemun: Narodni muzej.
- Teaford, J. (2000) Urban Renewal and Its Aftermath, *Housing Policy Debate*, Volume 11, Issue 2, str: 443-465.
- Thévenot, L. (2001) Pragmatic regimes governing the engagement with the world, u: *The Practice Turn in Contemporary Theory*, Schatzki, T., Knorr-Cetina, K., von Savigny, E. (ur.), London and New York: Routledge, str: 64-83.
- Thévenot, L. (2002) Which Road to Follow? The Moral Complexity of an ‘‘Equipped’’ Humanity,. U: *Complexities: Social Studies of Knowledge Practices*. Mol, A., Law, J. (ur.). Duke University Press. Durham and London.
- Thévenot, L. (2009) Biomedical Conventions and Regulatory Objectivity. *Social Studies of Science*. Volume 39, issue 5, 2009, str: 793-813.
- Thomassen, B. (2013) Anthropology and social theory: Renewing dialogue. *European Journal of Social Theory* (2013) 16, str: 188–207

- Thrift, N. (1999) Steps to an Ecology of Place, in Massey, D., Allen, J. and Sarre, P. (eds.) *Human Geography Today*. Cambridge: Polity Press, pp. 295-322.
- Thrift, N. (2007) *Non-Representational Theory: Space. Politics. Affect*. London and New York: Routledge.
- Thrift, N., Tickell, A., Woolgar, S. (2014) Introduction: Respecifying Globalization: An Editorial Essay for Globalization in Practice, u: *Globalization in Practice*. Thrift, N., Tickell, A., Woolgar, S., Rupp, W. (ur.), Oxford: Oxford University Press, str: 1-16.
- Tomić, V. (1981) Osnovne karakteristike Programa društveno-ekonomskog i prostornog razvoja grada Beograda za period od 1981. do 1990. godine. *Urbanizam Beograda*, XIII, br. 63-65, str. 33-42.
- Tošić, V. (1975) Naučno-školski centar u Zemun Polju. *Urbanizam Beograda* 32-33, str: 42-46.
- Turner, S. (1994) *The Social Theory of Practices: Tradition, Tacit Knowledge, and Presuppositions*, University of Chicago Press, Chicago.
- Вахштайн, В. (2014) Пересборка города: между языком и пространством. *Социология Власти*, № 2 (2014): 9-38.
- Vandenberghe, F. (2014) *What's Critical about Critical Realism: Essays in Reconstructive Social Theory*. London: Routledge.
- van Fraassen, B. (2013) *An introduction to the philosophy time and space*. Princetown: Princetown University Press.
- Verdaasdonk, H. (2003) Valuation as rational decision-making- a critique of Bourdieu's analysis of cultural value. *Poetics*, Volume 31, issue 5-6 2003, str: 357-374.
- Večernje novosti*, 24.8.2013. <http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:450648-Sirotinjo-i-buvljaku-si-teska> (pristupljeno 21. februara 2019).
- Večernje novosti*, 6.11.2013. <http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:462515-Zemun-Polje-Problem-su-Romi-suga-i-kradje> (pristupljeno 21. februara 2019).
- Velika Srbija*, godina XI, broj 1000 https://www.srpskaradikalnastranka.org.rs/files/izdavastvo/velika_srbija/V51000.pdf (pristupljeno 24. novembra 2018.).
- Vice*, 20.1.2016. <https://www.vice.com/rs/article/bmng5v/sta-sve-mozes-da-kupis-na-buvljaku-za-hiljadu-dinara> (pristupljeno 21. februara 2019)
- Vigneswaran, D., Iveson, K. & Low, S. (2017) Problems, publicity and public space: A resurgent debate. *Environment and Planning A*. 49 (1): 496-502.

- Višić, M. (2019) Jugoslavenska svakidašnjica: život s onu stranu nužnosti. *Sociologija* Vol. LXI (2019), N° 1, str. 55-74.
- Viveiros de Castro, E. (2012) Cosmologies: Perspectivism. U: *Cosmological Perspectivism in Amazonia and elsewhere, Four Lectures given in the Department of Social Anthropology, University of Cambridge*. Viveiros de Castro, E. (ur.), University of Cambridge Press, Cambridge, str: 45-82.
- Viveiros de Castro, E. (2014) *Cannibal Metaphysics: For a Post-structural Anthropology*. Minneapolis: Univocal Publishing.
- Vreme, 30.11.2000. https://www.vreme.com/arhiva_html/517/10.html (pristupljeno 24. novembra 2018).
- Vujošević M., Petovar, K. (2006) Javni interes i strategije aktera u urbanističkom i prostornom planiranju. *Sociologija*, vol. 48, br. 4, str. 356-382.
- Vujnović, R. (1997) *Dinamika izgradnje grada: jedna etapa u izgradnji i rekonstrukciji Beograda*. Beograd: Časopis Izgradnja, Savez građevinskih i tehničkih inženjera Srbije i Savez arhitekata Srbije.
- Vujović, S. (1990) *Ljudi i gradovi*, Mediteran, Budva; Filozofski fakultet, Beograd.
- Vujović S., Petrović M. (2007) Belgrade's post-socialist urban evolution: Reflections by the actors in the development process. u: *The Post-Socialist City*. Stanilov K. (ur.) The GeoJournal Library, vol 92. Dordrecht: Springer, str: 361-383.
- Vuksanović Macura, Z., Macura, M. (2016) *Svetlo i tamno: stanovanje Roma u Beogradu na prelazu 20. u 21. vek*. Beograd: SANU.
- Wacquant, L. (2004) *Body and Soul: Notebooks Of An Apprentice Boxer*. Oxford: Oxford University Press.
- Wacquant, L. (2013) Following Pierre Bourdieu into the field. *Ethnography*. Vol 5(4), str: 387–414.
- Wacquant, L. (2014) Putting Habitus in its Place: Rejoinder to the Symposium, *Body & Society*, Vol. 20, No. 2, str: 118-139.
- Wacquant, L. (2016) A Concise Genealogy and Anatomy of habitus. *The Sociological Review*, Vol. 64, str: 64–72.
- Waldinger, R., Lee, J. (2001) New Immigrants in Urban America, u: *Strangers at the Gates: New Immigrants in Urban America*, Waldinger, Roger (ur.), University of California Press, Berkeley and Los Angeles, str: 30-117.
- Warde, A. (2004) Practice and Field: revising Bourdieusian concepts, *Center for Research on Inovation & Competition Discussion Paper*, No. 65, April 2004, str: 1-32.

- Whatmore, S. (2002) *Hybrid Geographies: Natures, Cultures, Spaces*. London: Sage Publications.
- Wilson, W. (1990) *The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass and Public Policy*, , Chicago and London: University of Chicago Press.
- Withers, C. (2009) Place and the “Spatial Turn” in Geography and in History, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 70, No. 4 (Oct. 2009), str. 637-658.
- Wirht, L. (1938) Urbanism as a Way of Life, *The American Journal of Sociology*, Vol. 44, No. 1 (Jul., 1938), str. 1-24.
- Wirth, L. (1956) *The Ghetto*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Weber, M. (1969) The Nature of the City, u: *Classic Essays on the Culture of Cities*, Sennet, R. (ur.), New Jersey: Prentice Hall, str: 23-46.
- Weber, M. (1978) *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology. Vol. 1 & 2*, Berkley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Weber, M. (1993) *Sociology of Religion*. Boston: Beacon Press.
- West, J. (2017) Making market rationality: material semiotics and the case of congestion pricing in New York City, *Urban Geography*. 38(2): 221-238.
- Zeković, S. (1999) Elementi i oblici urbane obnove Beograda. *Arhitektura i urbanizam*, Vol. VI, br. 6, str: 27-34.
- Zieleniec, A. (2007) *Space and social theory*, SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi.
- Zipp, S. (2010) *Manhattan Projects: The Rise and Fall of Urban Renewal in Cold War New York*, Oxford University Press, Oxford.
- Zirojević, O. (2015) *Panonska urbana kultura*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Zukin, S. (1980) A decade of the new urban sociology. *Theory and Society* ,Volume 9 issue 4 1980, str. 575-601.
- Zukin, S. (1995) *The Culture of Cities*. Oxford, UK; Cambridge, Massachusetts: Blackwell.
- Zukin, S. (2011) Reconstructing the authenticity of place. *Theor Soc* (2011) 40. str. 161–165.

Prilog 1. Plan istraživanja

<i>Segment</i>	<i>Pristup</i>	<i>Elementi opservacija</i>
Socio-prostorna istorija stanovanja; oblik i izgled stambenog prostora	Verbalni	<ul style="list-style-type: none"> - Karakteristike i opis stambene jedinice. Istorija gradnje i sticanja vlasništva sa posebnim fokusom na rezidencijalne (dis)kontinuitete; - Način uređenja doma; iskustvenost doma i unutrašnjeg prostora; način održavanja pokućstva; starost nameštaja i tehničkih uređaja; - Procene karakteristika gradnje. - Način „održavanja“ gradnje: popravke, ulaganja, troškovi izdržavanja i računi.
	Neverbalni	<ul style="list-style-type: none"> - Opisi neposredne lokacije i urbanih konfiguracija; opisi morfoloških svojstava susedstava; beleženje i opis regularnih ritmova i događaja; - Karakteristike i opis stambene jedinice; raspored prostorija; način uređenja; procena starosti nameštaja i pokućstva.
Praktični aranžmani i relacije	Verbalni	<ul style="list-style-type: none"> - Socio-demografski podaci o domaćinstvu; - Radni odnosi, vreme i ritmovi rada; zanimanja; mesta zaposlenja i opisi praktičnih kompetencija, zaduženja, i karakteristike svakodnevnih zadataka; istorija zaposlenja. - Struktura prihoda i životni uslovi domaćinstva; struktura, karakteristike i obim prihoda; forme i karakterizacija socijalne ispomoći; načini raspodele prihoda.
Urbana svakodnevnica	Verbalni	<ul style="list-style-type: none"> - Prostori, relacije i razmene: načini telesne kooptacije unutar urbanih predela, poput uobičajenih ritmova rada i organizacije svakodnevnog života; - Svakodnevna mesta, način korišćenja urbanih predele i identifikacija lokacija karakterističnih za dati praktični aranžman. - Direktni opisi ključnih lokacija svakodnevnog života i identifikacija socijalnih razlika u proučavanim slučajevima povodom raznolikih prostornosti.
	Neverbalni	<ul style="list-style-type: none"> - Opisi svakodnevice praktikanata; načini korišćenja prostora i naročito, modifikacija tela kroz tzv. „prostorne pragove“. - Opisi svakodnevnih ritmova i uobičajenih vidova življenja unutar specifičnih rezidencijalnih zona.
Normativni aranžmani prostora	Verbalni	<ul style="list-style-type: none"> - Identifikacija načina poimanja i semiotičkog kodiranja prostora, njegovih oblika i sadržaja, posebno u vezi organizacije svakodnevice, susedstava i osnovnih parametara koji su upotrebljeni prilikom organizacije svakodnevnih prostora.

		- Oblici morala, suđenje i morfologije društvenih prostora, s posebnim fokusom na načine shvatanja urbanog života i gradskih predela.
	Neverbalni	- Praćenje i beleženje praktičnog organizovanja prostora koje se direktno preduzima; principi evaluacije i simbolizacije prostora.
Mikrologija svakodnevice i praktični svetovi	Verbalni	- Svakodnevne prostorne prakse unutar domaćinstva; jelo i obrok: vremenski ritmovi, način i principi pripreme obroka; karakteristike hrane (kupovna, domaća); - Prakse rada unutar domaćinstva i telesni ritmovi; raspodela kućnih poslova (kupovina, spremanje hrane, čuvanje dece i sl.);
	Neverbalni	- Posmatranje telesnih praksi čišćenja i kuvanja; beleženje materijalnih interakcija tela sa materijalima; - Posmatranje „mikro-regiona“, svakodnevni razmeštanja tela unutar prostora doma.
Telo, objekti i svakodnevni prostorni ambijenti	Verbalni	- Načini raspoređivanja tela kroz prostore i afinitete; ispitivanje socio-kulturnih praksi i ambijenata, poput televizijskog i drugih sadržaja; poseta kulturnim manifestacijama i dešavanjima; način odmora i dokolice; posete kafićima, restoranima; večernji izlasci, kupovina u tržnim centrima i sl. - Samo-poimanje tela; zdravlje, kozmetika i ishrana. - Karakteristike odevanja (mesta kupovine, preferencije brendova, svrstavanje odeće i oblačenja (svečana, poslovna, obična i sl.)).
	Neverbalni	- Način svakodnevnog raspoređivanja tela; beleženje izgleda; beleženje svakodnevni telesni mutacija i prostora (poput šmikanja i uređivanja i sl.). - Beleženje direktnih socio-materijalnih interakcija karakterističnih za date aranžmane.
Vremenitost svakodnevice	Verbalni	- Vremenska organizacija svakodnevnog života unutar domaćinstva. - Ispitivanje svakodnevni ritmova i intervala. - Utvrđivanje socijalnih razlika u načinu poimanja tela i smerova socio-kulturne kretnje; vremenski tokovi u životnim aktivnostima.

Biografija

Stefan Janković je rođen u Beogradu 13. oktobra 1987. godine, gde je završio osnovnu školu i Zemunsku gimnaziju.

Osnovne akademske studije sociologije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu upisuje školske 2006/2007. godine i diplomira kao prvi u generaciji školske 2009/2010. godine sa prosečnom ocenom 9,31. Tokom osnovnih akademskih studija, bio je korisnik stipendije Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Master akademske studije sociologije završava sa prosečnom ocenom 10,00 tokom školske 2012/2013. godine. Za master rad *Kulturna proizvodnja i urbani prostori: primer sociogeneze njujorških grafita*, dobio je *Nagradu dr Zoran Đinđić za najbolji diplomski, master ili magistarski rad u filozofskim i sociološkim naukama* u Srbiji za 2013. godinu. Doktorske studije sociologije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu upisuje školske 2013/2014. godine i polaže sve ispite sa prosečnom ocenom, 10,00.

Od 2015. godine je zaposlen kao istraživač-saradnik na Institutu za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Još kao student osnovnih akademskih studija, učestvovao je u brojnim istraživanjima, da bi kao deo projektnog tima *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri*, finansiranog od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, učestvovao je u brojnim nacionalnim i internacionalnim istraživačkim projektima. Neki od njih su:

- *Karakteristike teritorijalnog kapitala u Srbiji: strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja* (2015);
- *Kultura rađanja: reproduktivne strategije žena u Srbiji danas* (2017);
- *Eurostudent* (2017);
- *Istraživanje o svakodnevnom životu domaćinstava i pojedinaca u uslovima sadašnjih društvenih promena u Srbiji* (2018).

Od 2018. godine, on je i Direktor terena u Nacionalnom timu Srbije za *Evropsko društveno istraživanje*. Naporedo sa angažovanjem u kvantitativnim i kvalitativnim istraživanjama, njegov

profesionalni razvoj takođe pokriva učešće u velikom broju nacionalnih i međunarodnih konferencija, seminara i letnjih škola.

Tokom 2015. godine, bio je korisnik CEEPUS stipendije i stručno se usavršavao kroz dvomesečni studijski boravak na Odeljenju za istorijsku sociologiju na *Karlovom univerzitetu u Pragu*, Češka republika.

Član je *Regional studies association* (Ujedinjeno Kraljevstvo). Povremeni je recenzent za časopise *Sociologija*, *Filozofija i društvo* i *Stanovništvo*.

Autor je nekoliko članaka objavljenih u domaćim naučnim časopisima, ko-autor jedne monografije međunarodnog značaja, kao i nekoliko poglavlja u okviru domaćih i međunarodnih zbornika radova, od kojih se mogu izdvojiti sledeći:

Janković, S., Zvijer, N. (2019, u štampi) Od informacije do podatka: procesi i socijalne dimenzije proizvodnje statističkih podataka. *Društveni odnosi u Srbiji: kontinuitet i promene*, Lazić, M, i Cvejić, S. (ur.), Insitut za sociološka istraživnja, Beograd.

Koelemaj, J., Janković, S. (2019, u štampi) Behind the Frontline of the Belgrade Waterfront: A Reconstruction of the Early Implementation Phase of a Transnational Real Estate Development Project, u: *Urban Changes in Belgrade*, Petrović Jelisaveta, Backović, Vera (eds.), Institute for Sociological Research, Serbian Sociological Association, Belgrade.

Janković, S. (2019) Sociološko polje, fraktalne distinkcije i moral: o povoju analitičke sociologije. *Sociologija*. Vol. LXI, No. 1 (2019): 5-31.

Bobić, M., Janković, S. (ur.) (2017) *Towards Understanding of Contemporary Migration. Causes, Consequences, Policies, Reflections*, Institute for Sociological Research, Serbian Sociological Association, Belgrade.

Bobić, M., Janković, S. (2017) Introduction: A New Spectre Haunting Europe?, u: *Towards Understanding of Contemporary Migration. Causes, Consequences, Policies, Reflections*, Bobić, M., Janković, S. (eds.), Institute for Sociological Research, Serbian Sociological Association, Belgrade, str: XIII-XXVI.

Janković, S.(2017) Stuck In-between: Exploring the Liminality Inside the Migratory Transfer to Europe, u: *Towards Understanding of Contemporary Migration. Causes, Consequences*,

Policies, Reflections, Bobić, M., Janković, S. (eds.), Institute for Sociological Research, Serbian Sociological Association, Belgrade, str: 241-267.

Janković, S., Kubiček, A. (2016) Between Latency and Political Mobilization: (Con)figurations of Ethno-National Identity Among the Bureaucratic-Political Elite of Serbia, *Sociologija*, Vol. LVIII, No. 4 (2016), str. 552-577.

Janković, S. (2015) Osnove arhitektonike društvenog prostora: ka teorijskoj elaboraciji iz prakseološke perspektive, u: *Društvo i prostor. Epistemologija prostora. Društveni prostor i kulturnoistorijska značenja*, Milenković, P, Stojšin, S. i Pajvančić-Cizelj A. (ur.), Srpsko sociološko društvo, Beograd; Institut za uporedno pravo, Beograd; Filozofski fakultet, Novi Sad, str. 13-32.

Janković, S. (2013) Uloga kulturnih i strukturnih činilaca u objašnjenju marginalnog društvenog položaja u SAD – dileme i dometi, *Sociologija*, Vol. LV, No. 3 (2013), str. 395-416.

Janković, S. (2013) The Future Geopolitical Patterns and the Balkan States. Predictions From the Perspective of Geopolitical Theory, *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities EQPAM*, Vol.2, No 2, April 2013, str. 35-52.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора _____ **Стефан С. Јанковић** _____

Број индекса _____ **1С130002** _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Друштвени простори и праксе – студија свакодневних пракси кроз просторе становања у Земуну

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 1.10.2019.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Друштвени простори и праксе – студија свакодневних пракси кроз просторе становања у Земуну

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
- 3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)**
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 1.10.2019.

1. **Ауторство.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.